

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΙΔΡΥΜΑΤΙΚΟ ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ - ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΜΑΡΙΑ Ι. ΣΩΖΟΠΟΥΛΟΥ

**Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΑ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2019

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΙΔΡΥΜΑΤΙΚΟ ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ - ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΜΑΡΙΑ Ι. ΣΩΖΟΠΟΥΛΟΥ

**Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΑ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2019

Τριμελής Συμβουλευτική Έπιτροπή

1. Βασιλική Σολωμοῦ-Παπανικολάου, τ. Ἐπίκουρη Καθηγήτρια, Τμῆμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικῆς καὶ Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων (Ἐπιβλέπουσα).
2. Στέφανος Δημητρίου, Ἀναπληρωτῆς Καθηγητῆς, Τμῆμα Πολιτικῆς Ἐπιστήμης καὶ Ἱστορίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν (Μέλος).
3. Ἐλένη Λεοντσίνη, Ἐπίκουρη Καθηγήτρια, Τμῆμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικῆς καὶ Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων (Μέλος).

Ἑπταμελής Ἐξεταστική Ἐπιτροπή

1. Βασιλική Σολωμοῦ-Παπανικολάου, τ. Ἐπίκουρη Καθηγήτρια, Τμῆμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικῆς καὶ Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων (Ἐπιβλέπουσα).
2. Στέφανος Δημητρίου, Ἀναπληρωτῆς Καθηγητῆς, Τμῆμα Πολιτικῆς Ἐπιστήμης καὶ Ἱστορίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν (Μέλος).
3. Ἐλένη Λεοντσίνη, Ἐπίκουρη Καθηγήτρια, Τμῆμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικῆς καὶ Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων (Μέλος).
4. Ἰωάννης Πρελορέντζος, Καθηγητῆς, Τμῆμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικῆς καὶ Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων (Μέλος).
5. Γκόλφω Μαγγίνη, Καθηγήτρια, Τμῆμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικῆς καὶ Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων (Μέλος).
6. Μαρία Πρωτοπαπᾶ-Μαρνέλη, Διευθύντρια Ἐρευνῶν Α' βαθμίδος-Διευθύνουσα τοῦ Κ.Ε.Ε.Φ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (Μέλος).
7. Ἐλένη Γκαστῆ, Ἀναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμῆμα Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων (Μέλος).

«Ἡ ἔγκρισις Διδακτορικῆς διατριβῆς ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων δὲν ὑποδηλοῖ τὴν ἀποδοχὴ τῶν γνωμῶν τοῦ συγγραφέως» (Ν. 5343/32, ἄρθρο 202/2).

Στους γονείς μου

Περιεχόμενα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	i
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ-ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	iii
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΠΛΑΤΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟΤΗΤΑ

1. Ἡ κριτικὴ τοῦ Πλάτωνα στὸν δημόσιο βίον τῆς ἐποχῆς του.....	31
2. Πολιτικὴ, δημόσια σφαίρα καὶ δημοσιότητα	42
α) Πολιτεία.....	43
β) Πολιτικὸς	66
γ) Νόμοι.....	80
γ.1. Πολιτικὸς βίος καὶ δημόσια σφαίρα	93
γ.2. Θεσμοὶ δημοσιότητας	110
3. Ρητορικὴ, ψεῦδος καὶ δημόσια σφαίρα	116

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΟΝΤΟΛΟΓΙΑ, ΓΝΩΣΙΟΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟΤΗΤΑ

1. Οἱ ἐσωτερικὲς προσεγγίσεις τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας	135
---	-----

2. Φιλοσοφική γραφή και δημοσιότητα	147
3. Ἡ ἐκ μέρους τοῦ Πλάτωνα κριτική τοῦ λόγου	162
4. Φιλοσοφική ἀλήθεια και δημοσιότητα	177
α) Διάλογος και δημοσιότητα	196
β) Γνώση και δημοσιότητα	206
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	215
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	221
ENGLISH SUMMARY	274
ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ	277

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ παροῦσα Διδακτορικὴ διατριβὴ εἶναι προϊόν τοῦ ἔντονου ἐνδιαφέροντος ποὺ τρέφω γιὰ τὴν πλατωνικὴ φιλοσοφία ἤδη ἀπὸ τὶς προπτυχιακὲς μου σπουδές, ἐνδιαφέρον τὸ ὁποῖο ἐνισχύθηκε κατὰ τὴν διάρκεια τῶν μεταπτυχιακῶν μου σπουδῶν γιὰ τὴν λήψη Μεταπτυχιακοῦ Διπλώματος Εἰδίκευσης, καθὼς ἡ μεταπτυχιακὴ διπλωματικὴ ἐργασία ποὺ ἐκπόνησα ἀναφέρεται στὴν πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνα. Ἐπιθυμία μου ἦταν νὰ συνεχίσω καὶ στὶς διδακτορικὲς μου σπουδές τὴν μελέτη τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας καὶ μὲ μεγάλη χαρὰ δέχθηκα νὰ ἀναλάβω πρὸς διερεύνηση τὸ θέμα «Ἡ ἔννοια τῆς δημοσιότητας στὴν φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνα» καθ' ὑπόδειξιν τοῦ Ἀναπληρωτῆ καθηγητῆ κ. Στέφανου Δημητρίου καὶ τῆς τότε Ἐπίκουρης καθηγήτριας κ. Βασιλικῆς Σολωμοῦ-Παπανικολάου καὶ ἐπιβλέπουσας τῆς ἐργασίας μου.

Λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν καὶ τὸ βιβλίο τοῦ ἐπιφανοῦς Γερμανοῦ φιλοσόφου καὶ κοινωνιολόγου J. Habermas, μὲ τίτλο *Αλλαγὴ δομῆς τῆς δημοσιότητας*. Ἐρευνες πάνω σε μια κατηγορία τῆς αστικής κοινωνίας (1997, γερμ. πρωτ. 1990), στὸ ὁποῖο γίνεται ἀναφορὰ στὴν ἑλληνικὴ προέλευση τῆς ἔννοιας τῆς δημοσιότητας, ἔθεσα ὡς στόχο νὰ ἐξετάσω τὴν λειτουργία τῆς ἔννοιας αὐτῆς στὴν φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνα.

Μὲ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἐκπόνησης τῆς Διδακτορικῆς αὐτῆς διατριβῆς θὰ ἤθελα νὰ ἐκφράσω θερμότατες εὐχαριστίες πρὸς τὴν ἐπιβλέπουσα, τ. Ἐπίκουρη Καθηγήτρια κ. Βασιλικὴ Σολωμοῦ-Παπανικολάου, γιὰ τὴν ἀμέριστη συμπαράστασή της καὶ τὴν μεθοδικὴ της καθοδήγηση σὲ ὅλα τὰ στάδια τῆς ἔρευνας καὶ τῆς συγγραφῆς. Οἱ πολῦτιμες συμβουλές καὶ οἱ παρατηρήσεις της, ὁ χρόνος ποὺ διέθεσε, καθὼς καὶ οἱ συνεχεῖς προτροπές της γιὰ τὴν ὅσο τὸ δυνατόν ἀρτιότερη

παρουσίαση τοῦ κειμένου μου, συνέβαλαν καθοριστικά, ὥστε ἡ διατριβὴ αὐτὴ νὰ λάβει τὴν παροῦσα μορφή. Εὐχαριστίες, ἐπίσης, ὀφείλω καὶ πρὸς τὰ ἄλλα δύο μέλη τῆς Συμβουλευτικῆς Ἐπιτροπῆς, τὸν Ἀναπληρωτὴ Καθηγητὴ κ. Στέφανο Δημητρίου καὶ τὴν Ἐπίκουρη Καθηγήτρια κ. Ἐλένη Λεοντσίνη, γιὰ τὸ μεγάλο τους ἐνδιαφέρον, τὶς χρήσιμες ἐπισημάνσεις τους καὶ τὶς ἐποικοδομητικὲς ὑποδείξεις τους.

Ἐπίσης ἐπιθυμῶ νὰ ἐκφράσω εἰλικρινεῖς εὐχαριστίες πρὸς τὴν Διοικητικὴ ὑπάλληλο κ. Παναγιώτα Σιούλα, ὑπεύθυνη γιὰ τὸ Διδρυματικὸ Διατμηματικὸ Πρόγραμμα Μεταπτυχιακῶν Σπουδῶν, «Ἑλληνικὴ φιλοσοφία-Φιλοσοφία τῶν ἐπιστημῶν», ποὺ ὑλοποιεῖται στὸν Τομέα Φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, γιὰ τὴν σημαντικὴ βοήθεια ποὺ μοῦ προσέφερε καὶ τὴν ἀψογὴ ὑπηρεσιακὴ τῆς συμπεριφορὰ ἀπέναντί μου.

Τέλος, θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω θερμὰ τοὺς γονεῖς μου γιὰ τὴν πολύπλευρη στήριξή τους. Ἰδιαιτέρα, θὰ ἤθελα νὰ ἐκφράσω τὴν εὐγνωμοσύνη μου πρὸς τὴν μητέρα μου, γιατί ἦταν συνεχῶς δίπλα μου ὡς φύλακας ἄγγελος στὴν δύσκολη προσπάθεια τῆς ἔρευνας καὶ τῆς συγγραφῆς.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ-ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Πλήρη βιβλιογραφικά στοιχεία δίδονται μόνο κατὰ τὴν πρώτη ἀναφορὰ βιβλίου ἢ ἄρθρου, καθὼς καὶ στὸ μέρος *Βιβλιογραφία*, στὸ τέλος τῆς ἐργασίας. Στὰ παραθέματα, καθὼς καὶ στοὺς τίτλους βιβλίων καὶ ἄρθρων ἀκολουθεῖται ὁ τρόπος γραφῆς τῶν συγγραφέων τους.

Οἱ διάλογοι τοῦ Πλάτωνα *Πολιτεία* καὶ *Πολιτικός* συντομογραφοῦνται *Πολ.* καὶ *Πολιτ.* ἀντίστοιχα. Γιὰ τοὺς ὑπόλοιπους πλατωνικοὺς διαλόγους, καθὼς καὶ γιὰ ἄλλες ἀρχαῖες πηγές, χρησιμοποιεῖται ὁ τρόπος συντομογραφίας ποὺ προτείνεται στὸ Συμπλήρωμα τοῦ *Μεγάλου Λεξικοῦ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης* τῶν H.G. Liddel καὶ R. Scott.

Διατηρεῖται τὸ τελικὸ ν στὸ θηλυκὸ ὀριστικὸ καὶ ἀόριστο ἄρθρο στὴν αἰτιατικὴ πτώση τοῦ ἐνικοῦ ἀριθμοῦ.

Τὸ πολυτονικὸ σύστημα ποὺ ἀκολουθεῖται στὸ κείμενο εἶναι σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες τοῦ πολυτονικοῦ συστήματος, ποὺ περιλαμβάνονται στὴν *Νεοελληνικὴ γραμματικὴ (τῆς δημοτικῆς)* τοῦ Μανόλη Τριανταφυλλίδη, καθὼς καὶ στὴν *Γραμματικὴ τῆς νέας ἐλληνικῆς γλώσσης (τῆς ἀπλῆς καθαρευούσης)* τοῦ Ἀχιλλέως Ἀ. Τζαρτζάνου.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μὲ τὸν ὄρο “δημοσιότητα” δηλώνεται «η διαδικασία» μέσω τῆς ὁποίας κάτι γνωστοποιεῖται καὶ «περιέρχεται στην κοινή αντίληψη»¹. Πρόκειται για ἓναν νεολογισμό², ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται για πρώτη φορά κατὰ τὸν δέκατο ὄγδοο αἰῶνα στὴν Εὐρώπη καὶ συγκεκριμένα στὴν Γαλλία (*publicité*), στὴν Ἀγγλία (*publicity/publicness*) καὶ στὴν Γερμανία (*Öffentlichkeit/Publizität*). Ἡ ἔννοια τῆς δημοσιότητας παρουσιάζεται στενὰ συνδεδεμένη μὲ τὶς ἔννοιες τῆς “κοινῆς γνώμης” καὶ τοῦ “κοινοῦ” καὶ ἀποτελεῖ μία ἀπὸ τὶς ριζοσπαστικότερες ἰδέες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ³.

¹ Βλ. Γ. Δ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας με σχόλια για την σωστή χρήση των λέξεων* (Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας, 1998), λῆμμα δημοσιότητα.

² Βλ. Στέφανος Α. Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθεισῶν ἀπὸ τῆς ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ’ ἡμᾶς χρόνων*, πρόλ.: Κ. Θ. Δημαρᾶς (Αθήνα: Ἐκδοτικὴ Ἑρμῆς, 1998), λῆμμα δημοσιότης.

³ Μεταξὺ τῶν σημαντικότερων ἔργων ποὺ πραγματεύονται τὴν ἔννοια τῆς δημοσιότητας κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ συγκαταλέγονται α) τὸ βιβλίο τοῦ E. Manheim, *Aufklärung und öffentliche Meinung: Studien zur Sociologie der Öffentlichkeit im 18. Jahrhundert*, Hrsg. und eingel. von N. Schindler (Stuttgart-Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog, 1979) καὶ β) τὸ βιβλίο τοῦ σύγχρονου Γερμανοῦ φιλοσόφου καὶ κοινωνιολόγου J. Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft* (Frankfurt: Surhkamp Verlag, 1990). Ἡ ὁποιαδήποτε ἀναφορὰ σὲ αὐτὸ τὸ βιβλίο θὰ γίνεταί ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση: J. Habermas, *Αλλαγὴ δομῆς τῆς δημοσιότητας. Ἐρευνες πάνω σε μια κατηγορία τῆς αστικής κοινωνίας* μτφρ.: Λ. Αναγνώστου (Αθήνα: Νήσος, 1997). Για τὴν ἔννοια τοῦ μοντέρνου “κοινοῦ” βλ. ἰδιαίτερα R. Koselleck, *Kritik und Krise. Eine Studie zur*

Τὸ περιεχόμενο ὅμως τῆς ἔννοιας τῆς δημοσιότητας δὲν διαμορφώθηκε σύμφωνα μὲ τὸν J. Habermas γιὰ πρώτη φορὰ κατὰ τὴν περίοδο τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀλλὰ ἔχει ἑλληνικὴ προέλευση καὶ μπορεῖ κάλλιστα νὰ γίνεῖ λόγος γιὰ ἓνα ἑλληνικὸ μοντέλο δημοσιότητας, ποὺ συναρτᾶται μὲ τὸν δημόσιο βίον τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων στὸν χῶρο τῆς ἀγορᾶς⁴. Κατὰ τὴν Hannah Arendt ἐπίσης ὁ ὅρος “δημόσιον” δηλώνει στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ κοινωνία ὅτιδήποτε «ἔχει τὴν εὐρύτερη δυνατὴ δημοσιότητα», καθὼς καὶ τὴν «δημόσια σφαίρα»⁵, τὸν κοινὸ δηλαδὴ κόσμον συμβίωσης καὶ δράσης τῶν ἀνθρώπων.

Ὁ ὅρος “δημοσιότητα” δὲν ἀπαντᾷ στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γραμματεία, ἀλλὰ μποροῦν νὰ ἐντοπισθοῦν ὁμόρριζες καὶ συνώνυμες μὲ αὐτὸν λέξεις, ὅπως δημοσιεύω, δημοσιόω, δημόσιος, δημοτικός, δημιωστί, κοινός, πολιτικός. Συγκεκριμένα, τὸ ἐπίθετο δημόσιος δηλώνει ἐκεῖνον ποὺ ἀνήκει στὸν λαὸ ἢ στὴν πολιτεία, καὶ συνώνυμα μὲ τὸ ἐπίθετο αὐτὸ εἶναι τὰ ἐπίθετα κοινός καὶ πολιτικός⁶. Ἀντίθετης σημασίας εἶναι τὰ συνώνυμα μεταξύ τους ἐπίθετα ἴδιος καὶ ἰδιωτικός, καθὼς καὶ τὰ οὐσιαστικὰ ἰδιώτης καὶ ἰδιωτεία καὶ τὸ ἀπαρέμφατο ἰδιωτεύειν⁷, ποὺ ἀναφέρονται στὸν ἰδιωτικὸ βίον, ὁ ὁποῖος θεωρούμενος

Pathogenese der bürgerlichen Welt (Freiburg/ München: Verlag K. Alber GmbH, 1959).

⁴ Βλ. σχετ. *Αλλαγὴ δομῆς τῆς δημοσιότητας*, σ. 55-56.

⁵ *Ἡ ἀνθρώπινη κατάσταση*, μτφρ.: Γ. Λυκιαρδόπουλος, Στ. Ροζάνης (Ἀθήνα: Γνώση, 2008 [ἔκδ. ἀγγλ. πρωτοτύπου 1958¹]), σ. 74-75 καὶ 78.

⁶ Βλ. *LSJ*, λήμματα: δημόσιος, κοινός, πολιτικός.

⁷ Βλ. *LSJ*, λήμματα: ἴδιος, ἰδιωτικός, ἰδιώτης, ἰδιωτεία, ἰδιωτεύειν. Τὸ οὐσιαστικὸ ἰδιώτης στὴν ἀρνητικὴ του σημασία δήλωνε τὸν ἄτεχνο, ἄξεστο, τὸν ἀμαθῆ, ἀδίδακτο καὶ τὸν ἄπειρο ἄνθρωπο. Πβ. τὸν ἀγγλικὸ ὄρο “idiot”.

ὑπὸ τὴν ὀπτική γωνία τῆς δημόσιας σφαίρας δὲν ἔχαιρε ὑψηλῆς περιωπῆς.

Τὸ ἐνδιαφέρον γύρω ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς δημοσιότητας ὥθησε ἀρκετοὺς μελετητὲς νὰ ἐξετάσουν τὴν ἀνάδυση καὶ τὴν λειτουργία της ἐντὸς τῆς ἐλληνικῆς πόλεως. Ἐπιπλέον, ἡ προσοχὴ πολλῶν ἐρευνητῶν ἐστράφη στὴν φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη, στὴν σκέψη τῶν ὁποίων ὁ θεσμὸς τῆς πόλεως κατέχει κεντρικὴ θέση, μὲ σκοπὸ νὰ διερευνηθεῖ πῶς διαπλέκονται οἱ ἔννοιες τοῦ δημοσίου καὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ στὸ ἔργο τους⁸, οἱ ὁποῖες συναρτῶνται μὲ τὴν ἔννοια τῆς δημοσιότητας. Ἦδη τὸ 1925 δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν R. C. Lodge⁹ μία ἐνδιαφέρουσα ἐργασία γιὰ τὴν σχέση δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ στὸ ἔργο τοῦ Πλάτωνα, στὴν ὁποία ἐπισημαίνονται πέντε περιπτώσεις, ποὺ ἀφοροῦν τὴν διάκριση δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ, καὶ οἱ ὁποῖες σχετίζονται μὲ τὴν τροφή καὶ τὴν πόση, τὴν γεωργία, τὸ ἐμπόριο, τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν πολιτικὴ.

Στὴν πιὸ πρόσφατη βιβλιογραφία ἀπαντοῦν λίγες ἀλλὰ ἀξιοσημείωτες ἐργασίες, ὅσον ἀφορᾷ τὸν τρόπο ποὺ ἐμφανίζονται καὶ λειτουργοῦν οἱ ἔννοιες τοῦ δημοσίου καὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ στὸν Πλάτωνα.

⁸ Ἡ σημαντικότερη σχετικὴ μελέτη γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι τῆς Judith A. Swason, *The Public and the Private in Aristotle's Political Philosophy* (Ithaca and London: Cornell University Press, 1992).

⁹ "Private and Public Spirit in Platonism", *The Philosophical Review*, 34 (1925), 1-27.

Ὁ C. Rowe¹⁰, καθὼς καὶ ἡ Χλόη Μπάλλα¹¹, πραγματεύονται τὴν στάση πού τηρεῖ ὁ Πλάτων ἀπέναντι στὸν δημόσιο ρήτορα, ὁ ὁποῖος ἀντιπροσωπεύει μιὰ σημαντικὴ πτυχὴ τῆς ἔννοιας τῆς δημοσιότητας. Ἡ Cinzia Arruzza¹² ἐρμηνεύει τὴν κατάργηση τῆς ἰδιωτικῆς περιουσίας καὶ τῆς οἰκογένειας στὴν τάξη τῶν φυλάκων ὡς μία προσπάθεια τοῦ Πλάτωνα νὰ ταυτίσει τὸ ἰδιωτικὸ συμφέρον τῶν κυβερνόντων μὲ τὸ δημόσιο συμφέρον τῆς πόλεως. Ὁ R. L. Huard¹³ προβάλλει τὴν ἄποψη ὅτι στὴν πλατωνικὴ σκέψη εἶναι δεδομένη τόσο ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὴν δημόσια καὶ τὴν ἰδιωτικὴ σφαίρα, ὅσο καὶ ἡ ὑπεροχὴ τῆς δημόσιας σφαίρας ἔναντι τῆς ἰδιωτικῆς. Ὁ U. Kühn¹⁴

¹⁰ Βλ. “Public and Private Speaking in Plato’s Later Dialogues”, στὸ: L. Brisson, T. Calvo, L. Rosseti, T. A. Szlezák (eds.), *Platón: Los Diálogos Tardios. Actas del Symposium Platonicum 1986*, compilado por Conrado Eggers Lan (Sankt Augustin: Academia Verlag, 1994 [1987¹]), 125-137.

¹¹ Βλ. «Δημόσιος ρήτορας ἢ ἰδιωτικὸς συνομιλητής: Ἡ στόχευση τῆς πλατωνικῆς διαλεκτικῆς», στὸ: Λουκία Αθανασάκη, Τ. Νικολαΐδης, Δ. Σπαθάρης (επιμ.), *Ἰδιωτικὸς βίος καὶ δημόσιος βίος στὴν Ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα καὶ στὸν Διαφωτισμὸ. Μελέτες ἀφιερωμένες στὴν Ἰωάννα Γιατρομανωλάκη* (Ἡράκλειο: Πανεπιστημιακὲς ἐκδόσεις Κρήτης & Ἐκδόσεις Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Κρήτης, 2014), 255-281. Στὸν ἴδιο τόμο περιλαμβάνεται καὶ ἡ ἐργασία τῆς Ζαχαρούλας Πετράκη, μὲ τίτλο «Ὁ ἰδιωτικὸς καὶ δημόσιος βίος τῶν Φυλάκων στὸ 5^ο βιβλίο τῆς Πολιτείας. Ἀπὸ τὴν πλατωνικὴ ‘κοινωνιολογία’ στὴ ‘μεταφυσική’;», 283-319, στὴν ὁποία διατυπώνεται ἡ ἄποψη ὅτι ἡ πλήρης δημοσιοποίησις τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς τῶν φυλάκων εἶναι δυνατὸν νὰ ἐρμηνευθεῖ μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς μεταφυσικῆς καὶ τῆς ὄντολογίας τοῦ Πλάτωνα.

¹² Βλ. “The Private and the Common in Plato’s *Republic*”, *History of Political Thought*, 32 (2011), 215-233.

¹³ Βλ. *Plato’s Political Philosophy: The Cave* (New York: Algora Publishing, 2007), καὶ συγκεκριμένα στὸ τέταρτο κεφάλαιο μὲ τίτλο “Sailing Back from Syracuse: Public and Private”, σ. 113-121.

¹⁴ Βλ. “Öffentlicher und privater Raum in den Dialogen Platons”, *Gymnasium*, 118 (2011), 525-545.

ἀναφέρεται στὴν προβαλλόμενη ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν δημόσια δράση τοῦ Σωκράτη στὴν ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας καὶ στὴν ἰδιωτικὴ δράση τοῦ Πλάτωνα στὴν Ἀκαδημία καὶ θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀντίθεση αὐτὴ ὑπερβαίνεται στοὺς διαλόγους τοῦ Πλάτωνα, τῶν ὁποίων ἡ πλοκὴ ἐξελίσσεται σὲ ἡμιδημόσιους (halböffentlichen) χώρους. Τέλος, τὸ πιὸ πρόσφατο ἔργο γιὰ τὸ δημόσιο καὶ τὸ ἰδιωτικὸ στὸν Πλάτωνα εἶναι τοῦ Y. Kurihara, μὲ τίτλο *Plato on Public and Private*¹⁵, στὸ ὁποῖο ἐξετάζονται οἱ πλατωνικοὶ διάλογοι *Πρωταγόρας*, *Ἀπολογία*, *Γοργίας*, *Μενέξενος* καὶ *Πολιτεία* ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς παραδοσιακῆς ἀντίθεσης ἀνάμεσα στὸ δημόσιο καὶ στὸ ἰδιωτικὸ.

Ἡ ἀνασκόπηση τῆς ἔρευνας, ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἔννοιες τοῦ δημοσίου καὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ στὸν Πλάτωνα δείχνει ὅτι οἱ ἐρευνητὲς ἐστιάζουν κυρίως στὴν πολιτικὴ πλευρὰ τῆς δημοσιότητας. Ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴν βιβλιογραφία μία εἰδικὴ μελέτη ποὺ νὰ πραγματεύεται τὴν ἔννοια τῆς δημοσιότητας στὴν πλατωνικὴ φιλοσοφία καὶ ἐκτὸς τοῦ πεδίου τῆς πολιτικῆς. Αὐτὸ τὸ κενὸ φιλοδοξεῖ νὰ καλύψει ἡ παροῦσα Διδακτορικὴ διατριβή, ἡ ὁποία θὰ ἐπιχειρήσει νὰ προσδιορίσει τὴν δομὴ καὶ τὶς ὀψεις τῆς δημοσιότητας, ἀφ' ἑνὸς στὴν πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνα καὶ

¹⁵ (Tokyo, Chisenshokan, 2016 [in Japanese with an English Summary]). Ἐπίσης βλ. τοῦ ἰδίου “An Introduction to Plato’s Theory of Public and Private: The ‘Decent Person’ in Republic 10” [in Japanese], *Methodos: A Journal for Ancient Philosophy*, 48 (2016), 1-17. Μία ἐνδιαφέρουσα ἀναφορὰ στὶς ἔννοιες τοῦ δημοσίου καὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ στὸν Πλάτωνα ἔγινε ἀπὸ τὸν V. B. Lewis στὴν ἀνακοίνωσή του μὲ τίτλο “Plato on the Public, the Private, and the Common”, ἡ ὁποία ἔλαβε χώρα στὸ Annual Graduate Philosophy Conference τοῦ Καθολικοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἀμερικῆς (Οὐάσινγκτον, 20-21 Μαρτίου 2015). Τὸ ὀπτικοακουστικὸ ἀρχεῖο αὐτῆς τῆς ὁμιλίας εἶναι διαθέσιμο στὸν ἀκόλουθο ἠλεκτρονικὸ σύνδεσμο: <https://www.youtube.com/watch?v=5P4m7rLFBgY>.

ἀφ' ἑτέρου στὴν ὄντολογία καὶ τὴν γνωσιοθεωρία του. "Ὅπως προαναφέρθηκε, ἡ ἔννοια τῆς δημοσιότητας ἔχει κατὰ τὸν J. Habermas ἑλληνικὴ προέλευση καὶ εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένη μὲ τὸν θεσμὸ τῆς πόλεως. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο κρίνεται ἀπαραίτητο στὴν εἰσαγωγή αὐτῆς τῆς διατριβῆς νὰ διερευνηθεῖ ἡ σχέση πόλεως καὶ δημοσιότητας, προκειμένου νὰ καταδειχθεῖ πόσο σημαντικὴ ὑπῆρξε ἡ λειτουργία τῆς δημοσιότητας ἐντὸς τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτικοῦ πολιτισμοῦ, ὥστε νὰ φανεῖ κατὰ πόσο ἡ λειτουργία αὐτὴ ἐπέδρασε στὴν σκέψη τοῦ Πλάτωνα¹⁶.

Ἦχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι τὸ περιβάλλον, στὸ ὁποῖο μεγάλωσε καὶ δραστηριοποιήθηκε ὁ Πλάτων, ἄσκησε σημαντικὴ ἐπίδραση στὴν διαμόρφωση τῆς προσωπικότητάς του καὶ καθόρισε ὡς ἓναν βαθμὸ τὴν πορεία τῆς ἀνάπτυξης καὶ τῆς ἐξέλιξης τῆς φιλοσοφικῆς του σκέψης¹⁷. Ὁ Πλάτων ἔζησε τὰ περισσότερα χρόνια τῆς ζωῆς του στὴν Ἀθήνα, ἡ ὁποία ὑπῆρξε ἡ σπουδαιότερη ἀπὸ ὅλες τὶς κοινότητες ποὺ ἔφεραν τὸν τίτλο τῆς πόλεως κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴ καὶ τὴν κλασικὴ περίοδο καὶ τὸ σημαντικότερο πνευματικὸ κέντρο τῆς Ἑλλάδας κατὰ τὸν πέμπτο καὶ

¹⁶ Γιὰ τὴν ἀνάγκη ἐξοικείωσης τῶν ἐρευνητῶν, ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γραμματεία, μὲ τὸν ἰδιαιτέρο χαρακτήρα τοῦ θεσμοῦ τῆς πόλεως βλ. π.χ. M. H. Hansen, "Introduction: A Key to the Inventory", στὸ: M. H. Hansen and T. H. Nielsen (eds.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford: Oxford University Press, 2004), 3-11, καὶ συγκεκριμένα σ. 3.

¹⁷ Βλ. π.χ. U. Von Wilamowitz-Moellendorf, *Πλάτων. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του. Νεότητα-Ὁριμα χρόνια-Γῆρας* (Αθήνα: Κάκτος, 2005 [ἔκδ. γερμ. πρωτοτύπου 1920]), σ. 24· R.M. Hare, *Plato* (Oxford: Oxford University Press, 1996 [1982¹]), σ. 1· Βασιλικὴ Π. Σολωμού-Παπανικολάου, *Ἀνθρώπινος βίος καὶ ἠδονὴ κατὰ τὸν Πλάτωνα*, ἀδημ. διδακτ. διατρ. (Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, 2003), σ. 27-28.

τὸν τέταρτο αἰῶνα π. Χ.. Γαλουχήθηκε μὲ τὶς πολιτικὲς καὶ ἠθικὲς ἀξίες τῆς πόλεως καὶ αὐτὸ ἀντανακλᾶται σὲ ὀλόκληρο τὸ ἔργο του.

Ἡ ἐμφάνιση τοῦ θεσμοῦ τῆς πόλεως¹⁸, πού τοποθετεῖται ἀπὸ τοὺς περισσότερους ἐρευνητὲς μεταξὺ 800 καὶ 700 π.Χ.¹⁹, καὶ ἡ ἐδραίωσή του κατὰ τοὺς αἰῶνες πού ἀκολούθησαν, καθόρισαν τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ θεσμὸς αὐτὸς ὑπῆρξε τόσο σπουδαῖος, ὥστε ὁ ὄρος πόλις νὰ θεωρεῖται, ὅπως ἀναφέρει ὁ Μ.Η. Hansen, ὡς «ἐννοια κλειδὶ στὴν ἐλληνικὴ πολιτικὴ σκέψη», κάτι πού τὸ

¹⁸ Γιὰ τὶς ἀπαρχὲς τῆς δημιουργίας τῆς πόλεως, τὴν ἐξέλιξή της καὶ τὸν ἰδιαιτέρο χαρακτήρα της, καθὼς καὶ γιὰ τὸν σημαντικὸ ρόλο πού διαδραμάτισε στὴν διαμόρφωση τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ βλ. ἐνδεικτικὰ Ε. Barker, *Ο πολιτικός στοχασμός στην αρχαία Ελλάδα. Ο Πλάτων και οι καταβολές του*, μτφρ.: Κ. Κολιόπουλος, επιμ.: Ζωή Κωτούλα, Η. Παπαγιαννόπουλος, επιστ. επιμ.: Η. Παπαγιαννόπουλος (Αθήνα: Ποιότητα-Taylor and Francis Group, 2007 [ἐκδ. ἀγγλ. πρωτοτύπου 1918]), σ. 55-102· V.L. Ehrenberg, “When Did the Polis Rise?”, *The Journal of Hellenic Studies*, 57 (1937), 147-159· G. Glotz, *Ἡ Ἑλληνικὴ «Πόλις»*, μτφρ.: Ἀγνή Σακελλαρίου (Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1978 [ἐκδ. ἀγγλ. πρωτοτύπου 1953¹]), σ. 11-42· Μ. Β. Sakellariou, *The Polis-State. Definition and Origin* (Athens: Research Centre for Greek and Roman Antiquity. National Hellenic Research Foundation, 1989). [Ἑλληνικὴ μετὰφραση Μ. Β. Σακελλαρίου, *Πόλις. Ἐνας τύπος ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κράτους*, μτφρ.: Δ. Κοκκῶνης (Αθήνα: Μ. Ι. Ε. Τ., 2007)]· Vasiliki Solomou Papanikolaou, *Polis and Aristotle. The World of the Greek Polis and Its Impact Upon Some Fundamental Aspects of Aristotle’s Practical Philosophy*, Δωδώνη, “Suppl. No. 40” (Ioannina: University of Ioannina, 1989), σ. 7-46· Μ. Η. Hansen and Τ. Η. Nielsen (eds.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford: Oxford University Press, 2004)· Μ. Η. Hansen, *Polis. An Introduction to the Ancient Greek City-State* (Oxford: Oxford University Press, 2006)· Κ. Vlassopoulos, *Unthinking the Greek Polis: Ancient Greek History beyond Eurocentrism* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007).

¹⁹ Ὁ Μ. Β. Sakellariou ὑποστηρίζει ὅτι ὁ θεσμὸς τῆς πόλεως πρωτοεμφανίστηκε στὴν Ἀττικὴ καὶ στὴν Εὐβοία τὸ 1000 π.Χ. (βλ. *The Polis-State*, σ. 418· πβ 473 [= ἑλλ. μτφρ., σ. 304· πβ. 346]).

ἀποδεικνύει καὶ ἡ συχνότητα μὲ τὴν ὁποία παρουσιάζεται ἡ λέξις πόλις καὶ τὰ παράγωγά της στὶς πηγές πού διαθέτουμε γιὰ τὴν ἀρχαϊκὴ καὶ τὴν κλασικὴ περίοδο. Ἡ συχνότητα αὐτὴ φανερώνει κατὰ τὸν Hansen ὅτι «ἦταν ἀδύνατον γιὰ τοὺς Ἕλληνες νὰ σκεφθοῦν ἢ νὰ μιλήσουν ἢ νὰ γράψουν γιὰ ὁποιοδήποτε δημόσιο θέμα χωρὶς νὰ χρησιμοποιοῦν διαρκῶς τὴν λέξις» πόλις²⁰.

Ὁ θεσμὸς τῆς πόλεως ἦταν ἄρρηκτα συνδεδεμένος μὲ τὴν βαθιὰ συνείδηση πού εἶχαν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες γιὰ τὴν ἀξία τοῦ «συζῆν». Ὅπως χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει ὁ E. Barker, ἡ πόλις ἀποτελοῦσε «το ἀναγκαῖο πνευματικὸ περιβάλλον μίας κοινωνίας» πού εἶχε σαφῆ ἐπίγνωση τῆς ἐνότητάς της καὶ ἰσχυρὴ συνείδηση τῆς κοινῆς ζωῆς²¹. Τὸ βάθος τῆς συνείδησης αὐτῆς δύσκολα γίνεται ἀντιληπτὸ ἀπὸ τὸν σύγχρονο ἄνθρωπο, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸν R. Sennet²² ἔχει ἀποξενωθεῖ ἀπὸ

²⁰ “Introduction: The Importance of the *Polis*”, στὸ: M. H. Hansen and T. H. Nielsen (eds.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, 12-15, καὶ συγκεκριμένα σ. 12.

²¹ Ὁ πολιτικός στοχασμὸς στὴν ἀρχαία Ελλάδα, σ. 61. Βλ. ἐπίσης Hannah Arendt, *Ἡ ἀνθρώπινη κατάσταση*, σ. 271-272· Vasiliki Solomou-Papanikolaou, *Polis and Aristotle*, σ. 11· Janet Coleman, *Ἱστορία τῆς Πολιτικῆς Σκέψης. Ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ελλάδα μέχρι τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους*, μτφρ.: Γ. Ε. Χρηστίδης, ἐπιμ.: Π. Σ. Βαλλιάνος (Ἀθήνα: Κριτική, 2005 [ἔκδ. ἀγγλ. πρωτοτύπου 2000]), σ. 102.

²² Βλ. *Ἡ τυρραννία τῆς οἰκειότητας. Ὁ δημόσιος καὶ ὁ ἰδιωτικὸς χώρος στὸν Δυτικὸ πολιτισμὸ*, μτφρ.: Γ. Ν. Μέρτικας, ἐπιμ.: Γ. Λυκιαρδόπουλος (Ἀθήνα: Νεφέλη, 1999 [ἔκδ. ἀγγλ. πρωτοτύπου 1974]), σ. 329 καὶ 428. Σύμφωνα μὲ τὸν R. Sennet ἡ «ἰδεολογία τῆς οἰκειότητας» συντίθεται ἀπὸ τρεῖς ἀρχές: α) ἀπὸ τὴν προβολὴ τῆς ἐγγύτητας «μεταξύ προσώπων» ὡς ἠθικοῦ ἀγαθοῦ, β) ἀπὸ τὴν προώθηση τῆς ἀνάπτυξης τῆς «ἀτομικῆς προσωπικότητας διὰ μέσου ἐμπειριῶν ἐγγύτητας», καὶ γ) ἀπὸ τὴν θεώρηση πού θέλει «τά δεινὰ τῆς κοινωνίας» νὰ προέρονται «ἀπὸ τὴν ἀπροσωπία, τὴν ἀποξένωση καὶ τὴν ψυχρότητα» (σ. 329).

τὸν δημόσιο βίο καὶ διαπνέεται ἀπὸ τὴν «ἰδεολογία τῆς οἰκειότητας», καὶ στὴν συνείδηση τοῦ ὁποῖου κυριαρχεῖ, σύμφωνα μὲ τὸν C. Lasch²³, τὸ σύνθημα «να ζεῖς γιὰ τὴ στιγμὴ—να ζεῖς γιὰ τὸν εαυτὸ σου» καὶ «ὄχι γιὰ τοὺς προγόνους ἢ τοὺς απογόνους σου». Τὸ πόσο βαθιὰ ριζωμένη στὴν ἑλληνικὴ συνείδηση ἦταν ἡ ἀξία τοῦ «συζῆν» γίνεται φανερό μέσα ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες πηγές, ὅπου ἡ ἀξία αὐτὴ ἀναδεικνύεται μέσῳ τῆς ταύτισης τῆς πόλεως μὲ τὸ σύνολο τῶν πολιτῶν καὶ ὄχι μὲ τὰ τείχη ἢ τὰ οἰκήματα πὸ αὐτὴ περιλαμβάνει²⁴. Ἡ ταύτιση τῆς πόλεως μὲ τοὺς πολίτες τῆς προσέδιδε σὲ αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὴν ἀνθρώπινη κοινωνία ἕναν χαρακτήρα ἐνότητας καὶ πρόβαλλε τὶς ἐννοίες τοῦ κοινοῦ καὶ τοῦ δημοσίου ὡς οὐσιαστικὰ στοιχεῖα τῆς ταυτότητάς της.

²³ Βλ. *Ἡ κουλτούρα τοῦ ναρκισσισμοῦ. Ἡ ἀμερικανικὴ ζωὴ σὲ μίᾳ ἐποχῇ μειούμενων προσδοκιῶν*, μτφρ.: Β. Τομανάς (Ἀθήνα: Νησίδες, 1999 [ἔκδ. ἀγγλ. πρωτοτύπου 1979]), σ. 18.

²⁴ Βλ. ἐνδεικτικὰ Ἄλκ., LP 426: «οὐ λίθοι οὐδὲ ξύλα οὐδὲ τέχνη τεκτόνων αἰ πόλεις εἶεν ἀλλ' ὅπου ποτ' ἂν ὦσιν ἄνδρες αὐτοὺς σῶζειν εἰδότες ἐνταῦθα καὶ τείχη καὶ πόλεις»· τοῦ ἰδίου LP 112: «ἄνδρες γὰρ πόλιος πύργος ἀρεῦιος». Πβ. Θουκ., VII 77.7: «ἄνδρες γὰρ πόλις, καὶ οὐ τείχη οὐδὲ νῆες ἀνδρῶν κεναί»· Σοφ., *Οἶδ. Τύρ.* 56-57: «ὡς οὐδέν ἐστιν οὔτε πύργος οὔτε ναῦς ἔρημος ἀνδρῶν μὴ ξυνοικούντων ἔσω». Βλ. ἐπίσης *LSJ* λῆμμα ἄστυ, πόλις. Τὸ οὐσιαστικὸ πόλις σημαίνει τὸ σύνολο τῶν πολιτῶν, τὴν κοινότητα, ἐν ἀντιθέσει μὲ τὸ ἄστυ πὸ σημαίνει τὶς κατοικίες καὶ τὰ διάφορα οἰκήματα τῆς πόλεως. Ἐνδιαφέροντα σχόλια γιὰ τὴν ταύτιση τῆς πόλεως μὲ τοὺς πολίτες τῆς βλ. π.χ. M. H. Hansen, "Introduction: Meaning and Reference of the World Polis", στὸ: M. H. Hansen and T. H. Nielsen (eds.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, 39-46, καὶ κυρίως σ. 39-40· Vasiliki Solomou Papanikolaou, *Polis and Aristotle*, σ. 14-16.

Κατὰ τὸν J.-P. Vernant²⁵ ἡ πλήρης δημοσιότητα ἀποτελοῦσε βασικὸ γνῶρισμα τοῦ θεσμοῦ τῆς πόλεως. Θὰ μποροῦσε νὰ εἰπωθεῖ ὅτι ἡ πόλις ταυτιζόταν μὲ ὅ,τι ἀποκαλεῖτο δημόσιος βίος²⁶, ὁ ὁποῖος ἦταν ὀργανωμένος στὸν δημόσιο χῶρο τῆς πόλεως, πὸ τὸν συγκροτοῦσαν ἡ ἀγορὰ καὶ ὁ τόπος συνάθροισης τῆς Ἐκκλησίας τοῦ δήμου. Ἡ ἀγορὰ, πὸ ἀποτελοῦσε συγκροτησιακὸ στοιχεῖο τῆς δημοσιότητας, ἐξασφάλιζε στοὺς πολίτες τὴν ἐλεύθερη ἐπικοινωνία καὶ τὴν εὐκαιρία νὰ συνομιλοῦν μὲ ἴσους ὅρους. Ἡ Ἐκκλησία τοῦ δήμου ἐπίσης παρεῖχε τὴν εὐκαιρία στὰ μέλη της νὰ διακριθοῦν καὶ νὰ ἀριστεύσουν μέσῳ τῶν λόγων καὶ τῶν πράξεών τους²⁷, στοχεύοντας στὸ κλέος, τὴν φήμη καὶ

²⁵ Οι ἀπαρχές της ἐλληνικῆς σκέψης, μτφρ.: Ελένη Κακοσαίου-Νικολοῦδη, επιμ.-εισ.: Η. Π. Νικολοῦδης (Αθήνα: Καρδαμίτσας, 1992 [ἔκδ. γαλλ. πρωτοτύπου, 1962¹]), σ. 81. Τὰ ἄλλα βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς πόλεως εἶναι ἡ ἰσονομία, ἡ ἰσηγορία, ἡ αὐτάρκεια καὶ ἡ αὐτονομία.

²⁶ Γιὰ τὴν σημασία τῆς πόλεως ὡς δημοσίου βίου βλ. Μ. Β. Sakellariou, *The Polis-State*, σ. 204 (= ἑλλ. μτφρ., σ. 142). Ἀκόμη καὶ ἡ κτηριακὴ ὑποδομὴ τῆς πόλεως μαρτυρεῖ τὸν δημόσιο χαρακτήρα της, μὲ τὰ ἐντυπωσιακὰ δημόσια κτήρια καὶ τοὺς ὑπέρλαμπρους ναοὺς, πὸ ἦταν σὲ κοινὴ θεὰ ὄλων καὶ ἐρχόντουσαν σὲ πλήρη ἀντίθεση μὲ τὶς ἀπλὲς καὶ λιτὲς ἰδιωτικὲς κατοικίες. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. π.χ. Β. Moore. Jr., *Privacy. Studies in Social and Cultural History* (Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe, 1984), σ. 95-96· Μ. Jameson, «Ὁ ἰδιωτικὸς χῶρος καὶ ἡ ἐλληνικὴ πόλις», στὸ: Ο. Murray-S. Price, *Ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ πόλις. Ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου*, μτφρ.: Σ. Κάπαρης, επιμ. μτφρ.: Ἰωάννα Κράλλη (Αθήνα: Πατάκης, 2007 [ἔκδ. ἀγγλ. πρωτοτύπου 1990]), 217-246.

²⁷ Γι' αὐτὸ τὸ θέμα βλ. ἐνδεικτικὰ Janet Coleman, *Ἀρχαία ἐλληνικά, νεωτερικά καὶ μετανεωτερικά στοιχεῖα τοῦ πολιτικοῦ συν-αγωνισμοῦ. Οἱ δυνατότητες της δημοκρατικῆς ανοχῆς*, μτφρ.: Μ. Χατζόπουλος (Αθήνα: Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν, 2008), σ. 18· Π. Βιντάλ-Νακέ, *Ὁ Μαῦρος Κυνηγός*, μτφρ.: Γ. Ἀνδρεάδης, Πέπη Ρηγοπούλου (Αθήνα: Λιβάνης, 1983 [ἔκδ. γαλλ. πρωτοτύπου 1981¹]), σ. 347-348.

τὴν διάκρισή τους στὴν ἀρετή. Τὸ κλέος ὑπῆρξε σύμφωνα μὲ τὴν Arlene W. Saxonhouse²⁸ ἡ ἀποκλειστικὴ «ἀνταμοιβή» ἐνὸς πολίτη ὑπὲρ τοῦ ἰδανικοῦ του, ποὺ δὲν ἦταν ἄλλο ἀπὸ τὸν ἀγώνα γιὰ τὸ κοινὸ καλὸ τῆς πόλεως.

Ὁ χαρακτήρας τῆς δημοσιότητας ἀναδεικνύεται πληρέστερα ἐντὸς τῆς δημοκρατικῆς πόλεως, ἡ ὁποία ἔλαβε τὴν τελικὴ της μορφή ὕστερα ἀπὸ μίαν ἐξελικτικὴ διαδικασία πολιτικῶν ἀλλαγῶν καὶ μεταρρυθμίσεων. Κατὰ κοινὴ παραδοχὴ, ἐκεῖνος ποὺ ἀνοίξε τὸν δρόμο πρὸς τὴν κατάκτηση τῆς δημοκρατίας στὴν πόλη τῶν Ἀθηνῶν ἦταν ὁ νομοθέτης καὶ προστάτης τοῦ δήμου²⁹ Κλεισθένης, ὁ ὁποῖος μὲ τὶς ριζοσπαστικὲς μεταρρυθμίσεις ποὺ εἰσήγαγε, ἔφερε στὴν ἐξουσία τὸν δῆμο καὶ ὀριοθέτησε, κατὰ τὸν J.-P. Vernant, «τό πολιτικὸ πλαίσιο», ἐντὸς τοῦ ὁποῖου ὁ ἄνθρωπος μεταμορφώνεται «σὲ πολίτη ποὺ ἀφιερώνει τὸν καλύτερο ἑαυτό του στὸν δημόσιο βίον»³⁰.

²⁸ Βλ. “Classical Greek Conceptions of Public and Private”, στὸ: S. I. Benn and G. F. Gaus (eds.), *Public and Private in Social Life* (London: Croom Helm, 1983), 363-384, καὶ συγκεκριμένα σ. 363.

²⁹ Ἀριστ., Ἀθ. Πολ. 20. 3-4: «κατασχόντος δὲ τοῦ δήμου τὰ πράγματα, Κλεισθένης ἡγεμῶν ἦν καὶ τοῦ δήμου προστάτης».

³⁰ *Μύθος καὶ σκέψη στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*, μτφρ.: Στέλλα Γεωργούδη (Ἀθήνα: Ἰ. Ζαχαρόπουλος, 1989 [ἔκδ. γαλ. πρωτοτύπου 1985¹]), τόμ. Α', σ. 302. Ὁ J.-P. Vernant, θεωρεῖ τὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ Κλεισθένη ὡς «μιά στροφὴ στὴν ἱστορία τῶν ἀρχαίων κοινωνιῶν» καὶ ὡς μίαν συνειδητὴ ἐφαρμογὴ τῆς δημοκρατίας (σ. 301). Κατὰ τὸν Μ. Β. Σακελλαρίου ἡ «κορυφαία» καὶ «επαναστατικὴ πρωτοτυπία του Κλεισθένη υπῆρξε ἡ ἀνάθεση στο Δῆμο τῆς ἐξουσίας νὰ αποφασίζει κυριαρχικὰ περὶ πάντων, μ' ἐπακόλουθο τὴν καθιέρωση τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας» (βλ. *Ἡ Ἀθηναϊκὴ δημοκρατία* [Κρήτη: Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, 2012 (1999¹)], σ. 106). Γιὰ τὴν σπουδαιότητα τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ Κλεισθένη βλ. ἐπίσης G. Grote, *A History of Greece: From the Time of Solon to 403 B. C.*, condensed and edited by J. M. Mitchell and M. O. B. Caspari, with a new

Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ ὄροι “πολίτης” καὶ τὸ σπάνιο θηλυκὸ “πολίτις”³¹ δῆλωναν τὸν ἄνδρα καὶ τὴν γυναῖκα ποὺ εἶχαν πλήρη πολιτικὰ δικαιώματα³². Τὰ κριτήρια γιὰ νὰ θεωρηθεῖ κάποιος πολίτης μιᾶς πόλεως δὲν ἦταν πάντοτε σταθερά, ἀλλὰ μεταβάλλονταν ἀνάλογα μὲ τὰ πολιτεύματα καὶ τὶς συνθηκὲς τῆς κάθε ἐποχῆς. Σύμφωνα μὲ τὶς πηγές, τὸ δικαίωμα τοῦ πολίτη ἐδίδετο συνήθως στοὺς γηγενεῖς κατοίκους τῆς πόλεως εἴτε κληρονομικὰ εἴτε μὲ πολιτογράφηση³³. Οἱ μέτοικοι, οἱ γυναῖκες καὶ οἱ δοῦλοι ἀποκλείονταν ἀπὸ αὐτὸ τὸ δικαίωμα, ἐκτὸς ὀλίγων ἐξαιρέσεων, ὅπου γινόταν παραχώρηση τῆς ιδιότητος τοῦ πολίτη σὲ μετοίκους καὶ δούλους ὡς ἔπαθλο γιὰ τὶς ὑπηρεσίες τους καὶ τὶς εὐεργεσίες τους στὴν πόλιν³⁴. Σὲ ἐλάχιστες καὶ πολὺ σπάνιες περιπτώσεις γιὰ τὸν ἴδιο λόγο ἢ ιδιότητα τοῦ πολίτη ἐδίδετο καὶ σὲ

introduction by P. Cartledge (New York: Routledge, 2001 [1907¹]), σ. 75-88· Claude Mossé, *Οἱ θεσμοὶ στὴν κλασικὴ Ελλάδα*, μτφρ.: Μαρία Παπαηλιάδη (Αθήνα: Μεταίχμιο, 2000 [ἔκδ. γαλλ. πρωτοτύπου 1992]), σ. 21-30· T. Buckley, *Aspects of Greek History, 750-323 BC: A Source-Based Approach* (London: Routledge, 1996), σ. 126-143· P. Cartledge, *Democracy: A Life* (Oxford: Oxford University Press, 2016), σ. 64-75.

³¹ LSJ, λῆμμα πολίτις.

³² Βλ. τὸν ὀρισμὸ τοῦ πολίτη ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη στὰ *Πολιτικά* 1275a 22-23: «πολίτης δ' ἀπλῶς οὐδενὶ τῶν ἄλλων ὀρίζεται μᾶλλον ἢ τῷ μετέχειν κρίσεως καὶ ἀρχῆς», καὶ 1275b 18-20: «ᾧ γὰρ ἐξουσία κοινωνεῖν ἀρχῆς βουλευτικῆς ἢ κριτικῆς, πολίτην ἤδη λέγομεν εἶναι ταύτης τῆς πόλεως». Γιὰ τὴ σημασία τοῦ ὄρου πολίτης βλ. ἐνδεικτικὰ M. B. Sakellariou, *The Polis-State*, σ. 246-260 (= ἔλλ. μτφρ., σ. 173-184)· Claude Mossé, *Ο πολίτης στὴν ἀρχαία Ελλάδα. Γένεση καὶ ἐξέλιξη τῆς πολιτικῆς πράξης*, μτφρ.: Ἰωάννα Παπακωνσταντίνου [Αθήνα: Σαββάλας, 1996 (ἔκδ. γαλλ. πρωτοτύπου 1993)] σ. 49-50.

³³ Γι' αὐτὸ τὸ θέμα βλ. M. B. Σακελλαρίου, *Ἡ Αθηναϊκὴ δημοκρατία*, σ. 129-134.

³⁴ Βλ. B. Moore. Jr., *Privacy*, σ. 84.

γυναῖκες, ὅπως γιὰ παράδειγμα στήν ποιήτρια Ἀριστοδάμα ἀπὸ τὴν Σμύρνη³⁵.

Ὁ δημόσιος βίος τῶν πολιτῶν τῆς δημοκρατικῆς πόλεως ἦταν ἓνας πολυδιάστατος πολιτικὸς βίος, ὁ ὁποῖος ἀπαιτοῦσε ἀπὸ τοὺς πολίτες τὴν ὑπαρξὴ σχολῆς, δηλαδή ἐλεύθερου χρόνου³⁶. Ἡ σχολὴ συνιστοῦσε τὴν ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ ἑνὸς πολίτη στοὺς τρεῖς μεγάλους τομεῖς τῆς κοινῆς ζωῆς: Τὸν πολιτικὸ, τὸν στρατιωτικὸ καὶ τὸν θρησκευτικὸ. Συγκεκριμένα στήν Ἀθήνα ὁ πολιτικὸς τομέας προέβλεπε τὴν συμμετοχὴ τῶν πολιτῶν στήν Ἐκκλησία τοῦ δήμου καὶ στήν Βουλὴ, καθὼς καὶ στὰ δικαστήρια τῆς Ἡλιαίας καὶ τοῦ Ἀρείου Πάγου³⁷. Ἡ ἀρχὴ τῆς ἰσηγορίας³⁸ καὶ ἡ

³⁵ Βλ. *Syll*³ 532. Πληροφορίες γι' αὐτὸ τὸ θέμα βλ. M. H. Hansen, «The Polis as a Religious Organisation», στὸ: M. H. Hansen and T. H. Nielsen (eds.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, 130-134, καὶ συγκεκριμένα σ. 131, ὑπ. 13.

³⁶ Βλ. Ἀριστ., *Πολ.* 1329a 1-2: «δεῖ γὰρ σχολῆς καὶ πρὸς τὴν γένεσιν τῆς ἀρετῆς καὶ πρὸς τὰς πράξεις τὰς πολιτικάς»· πβ. Πλάτ., *Θεαίτ.* 172d-176a καὶ *Φαίδων* 66b-d. Γιὰ τὴν σημασίαν τῆς σχολῆς γιὰ τὸν δημόσιο βίον ἑνὸς πολίτη βλ. ἐνδεικτικὰ J. L. Stokes, «ΣΧΟΛΗ», *The Classical Quarterly*, 30 (1936), 177-187· J. Pieper, *Leisure. The Basis of Culture*, intr.: R. Scruton, new trans.: G. Malsbary (South Bend, Indiana: St. Augustine's Press, 1998 [ἔκδ. γερμ. πρωτοτύπου 1948])· Vasiliki Solomou-Papanikolaou, *Polis and Aristotle*, σ. 22-24, ὅπου παρατίθεται καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

³⁷ Γιὰ τὰ δικαστήρια ὡς χῶρο δημοκρατικῆς πολιτικῆς δράσης βλ. D. Avilés and D. C. Mirhady, «Law Courts», στὸ: H. Beck (ed.), *A Companion to Ancient Greek Government* (Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2013), 205-218· P. Cartledge, *Democracy*, σ. 169-181.

³⁸ Γιὰ τὴν σπουδαιότητα τῆς ἰσηγορίας στήν δημοκρατικὴ πόλιν, βλ. Κερασένια Παπαλεξίου, «Τίς ἀγορεύειν βούλεται;», στὸ: E. Moutsopoulos and M. Protopapas-Marneli (eds.), *Ἡ ἔννοια τοῦ πολίτη στήν ἀρχαία ἐλληνικὴ*

πολιτική δραστηριότητα τῶν πολιτῶν³⁹, οἱ ὁποῖες μεταξὺ ἄλλων ἀπαιτοῦσαν τὴν διεξαγωγή κατάλληλα προετοιμασμένων δημοσίων ἀγορεύσεων, πρόβαλλαν τὴν ὑπεροχὴ τοῦ προφορικοῦ λόγου καὶ τὴν ἀξία τῆς ρητορικῆς τέχνης. Ἡ δύναμη τῆς πειθοῦς καὶ ἡ ἰκανότητα τῆς ὀρθῆς χρήσης τοῦ λόγου, ἐθεωροῦντο ὡς τὰ πιὸ σημαντικὰ ἐφόδια ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχει ἓνας δημόσιος ἄνδρας, προκειμένου νὰ διακριθεῖ μέσῳ τῆς ρητορικῆς του ἰκανότητας στὴν δημόσια σφαῖρα. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ὁ προφορικὸς λόγος ἀναδείχθηκε ὡς «το κατ' ἐξοχὴν πολιτικὸ εργαλεῖο, το κλειδί κάθε εξουσίας μέσα στο κράτος», καθὼς καὶ «το μέσο διοίκησης και κυριαρχίας πάνω στους ἄλλους»⁴⁰.

Ὁ στρατιωτικὸς τομέας ἀφοροῦσε τὶς στρατιωτικὲς ὑποχρεώσεις τῶν πολιτῶν. Ὁ P. Vidal-Naquet⁴¹ ἐπισημαίνει τὴν σύνδεση τῆς στρατιωτικῆς ὀργάνωσης μὲ τὴν πολιτική, μέσῳ τῆς παράδοσης τοῦ Ἀθηναίου ὀπλίτη, ποὺ συγκροτεῖ τὸ μοντέλο τοῦ στρατιώτη πολίτη, ὁ ὁποῖος ἦταν ὑπεύθυνος γιὰ τὴν προστασία καὶ τὴν ὑπεράσπιση τῆς πόλεώς του. Τὴν ἴδια ἄποψη γιὰ τὸν θεσμὸ τῶν ὀπλιτῶν ἐκφράζει καὶ

φιλοσοφία/*The Notion of Citizenship in Ancient Greek Philosophy* (Athens: Academy of Athens. Research Centre on Greek Philosophy, 2009), 102-118.

³⁹ Γιὰ τὴν ἔντονη πολιτικὴ δραστηριότητα τῶν πολιτῶν βλ. ἐνδεικτικὰ B. Moore. Jr., *Privacy*, σ. 97-117· M. B. Σακελλαρίου, *Ἡ Αθηναϊκὴ δημοκρατία*, σ. 155-186· Josine Blok, “Citizenship, the Citizen Body, and Its Assemblies”, στὸ: H. Beck (ed.), *A Companion to Ancient Greek Government*, 161-175· A. McAuley, “Officials and Office-Holding”, στὸ: H. Beck (ed.), *A Companion to Ancient Greek Government*, 176-190· R.W. Wallace, “Councils in Greek Oligarchies and Democracies”, στὸ: H. Beck (ed.), *A Companion to Ancient Greek Government*, 191-204·

⁴⁰ Βλ. J.-P. Vernant, *Οἱ ἀπαρχές τῆς ἐλληνικῆς σκέψης*, σ. 79.

⁴¹ Ὁ Μαῦρος Κυνηγός, σ. 133-159, καὶ συγκεκριμένα σ. 134.

ὁ J.-P. Vernant⁴² τονίζοντας ὅτι «ὅποιος ἔχει θέση στη στρατιωτική δομή της πόλης ἔχει αυτόματα και στην πολιτική της οργάνωση».

Τέλος, ὁ θρησκευτικὸς τομέας ἀφοροῦσε τὴν συμμετοχὴ ὅλων τῶν πολιτῶν, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν⁴³ στὴν δημόσια λατρεία τῶν πολιούχων θεῶν τῆς πόλεως. Γιὰ τὴν διεξαγωγὴ τῆς δημόσιας λατρείας δὲν ὑπῆρχε εἰδικὸ ἱερατεῖο, ἀλλὰ οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ ἱέρειες κληρώνονταν μέσα ἀπὸ τὸ σῶμα τῶν πολιτῶν. Ἡ θρησκεία τῆς πόλεως⁴⁴, ἡ ὁποία ἦταν συνυφασμένη μὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ἠθικῆς, πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς τῶν Ἑλλήνων, στόχευε, μὲ τὶς δημόσιες ἐορτὲς καὶ τὶς θυσίες, στὴν καλλιέργεια τῆς μνήμης τοῦ παρελθόντος, στὴν ἐνίσχυση τοῦ πνεύματος τῆς ἐνότητας τῆς πόλεως καὶ στὴν προβολὴ τῆς ἰδέας τοῦ κοινού.

⁴² Οἱ ἀπαρχές της ἐλληνικῆς σκέψης, σ. 93-95, καὶ κυρίως σ. 93. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. ἐπίσης A. M. Snodgrass, "The Hoplite Reform and History", *The Journal of Hellenic Studies*, 85 (1965), 110-122· J. Salmon, "Political Hoplites?", *The Journal of Hellenic Studies*, 97 (1977), 84-101· M. H. Hansen, *Polis*. σ. 116-117.

⁴³ Γιὰ τὴν συμμετοχὴ τῶν γυναικῶν στὴν δημόσια λατρεία βλ. ἐνδεικτικὰ Claude Mossé, *Ὁ πολίτης στην ἀρχαία Ελλάδα*, σ. 77-79· Janett Morgan, "Women, Religion, and the Home", στὸ: D. Ogden (ed.), *A Companion to Greek Religion* (Oxford: Blackwell Publishing, 2007), 297-310· Joan B. Connelly, *Portrait of a Priestess. Women and Ritual in Ancient Greece* (Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2007).

⁴⁴ Γιὰ περισσότερες πληροφορίες βλ. P. Carlsedg, "The Greek Religious Festivals", στὸ: P. E. Easterling and J. V. Muir (eds.), *Greek Religion and Society* (Cambridge; New York; Port Chester; Melbourne; Sydney: Cambridge University Press, 1990 [1985¹]), σ. 98-127· Christiane Sourvinou-Inwood, «Τι εἶναι θρησκεία πόλεως;», στὸ: O. Murray-S. Price, *Ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ πόλις*, 357-389· Pauline S. Pantel, "State Festivals and Celebrations", στὸ: H. Beck (ed.), *A Companion to Ancient Greek Government*, 432-447.

Ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸν δημόσιο βίον δὲν γινόταν σὲ καμία περίπτωση ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὴν δημοκρατικὴ συνείδηση, ἢ ὁποία προέτρεπε «κοινὸς γίνου»⁴⁵, μὲ ἀποτέλεσμα, ὅπως σημειώνει ὁ Β. Moore, νὰ δίδεται μεγαλύτερη ἔμφαση στὶς δημόσιες ὑποχρεώσεις παρά στὰ ἰδιωτικὰ δικαιώματα⁴⁶. Οἱ ἰδιῶτες καὶ οἱ ἀπράγμονες ἀπορρίπτονταν ὡς ἀχρεῖοι⁴⁷. Ἡ πόλις ἀποτελοῦσε μία «ἠθικὴ οντότητα», μὲ τοὺς δικoὺς της κανόνες ἠθικῆς συμπεριφορᾶς, οἱ ὅποιοι ἔβρισκαν τὴν ἐπικύρωσή τους στὴν «δύναμη τῆς κοινῆς γνώμης»⁴⁸. Ὡς ἠθικὴ κοινωνία ἢ πόλις ἀποτελοῦσε τὸ μέσον γιὰ τὴν καλλιέργεια καὶ τὴν προαγωγὴ τοῦ δημοσίου πνεύματος. Μέσα σὲ αὐτὰ τὰ πλαίσια πρόβαλλε ἡ ἀξίωση γιὰ ἄσκηση κριτικῆς πάνω στὸ σύνολο τῶν

⁴⁵ Στοβ. III. 1. 173.

⁴⁶ *Privacy*, σ. 107. Ὁ Ε. Barker σημειώνει ὅτι «στὴν πολιτικὴ σκέψη τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας ἡ ἔννοια τοῦ ἀτόμου δὲν ἔχει ἐξέχουσα θέση καὶ ἡ ἔννοια τῶν δικαιωμάτων φαίνεται νὰ μὴν ἔχει συλληφθεῖ» (*Ὁ πολιτικὸς στοχασμὸς στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*, σ. 35). Ἀντιθέτως, οἱ P. Cartledge καὶ M. Edge ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ ἀπουσία μιᾶς θεώρησης «γιὰ τὰ δικαιώματα» δὲν συνεπάγεται τὴν ἀπουσία ἀντίληψης γιὰ «ἀνάγκη» καὶ ἐξασφάλιση τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας (“‘Rights,’ Individuals, and Communities in Ancient Greece”, στὸ: R. K. Balot [ed.], *A Companion to Greek and Roman Political Thought* [Oxford: Wiley-Blackwell, 2009], 149-163, καὶ συγκεκριμένα σ. 150).

⁴⁷ Θουκ. II. 40. 2· Πλάτ., Πολ. 550a καὶ 620c. Γιὰ τοὺς ἀπράγμονες βλ. L. B. Carter, *The Quiet Athenian* (Oxford: Clarendon Press, 1986), κυρίως σ. 26-130.

⁴⁸ Βλ. Ε. Barker, *Ὁ πολιτικὸς στοχασμὸς στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*, σ. 31. Βλ. ἐπίσης Π. Κάρτλεττ, *Ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ πολιτικὴ σκέψη καὶ πράξη*, μτφρ.: Β. Κεφαλλονίτης (Ἀθήνα: Λιβάνης, 2011 [ἔκδ. ἀγγλ. πρωτοτύπου 2009]), σ. 71, ὅπου ὁ συγγραφέας τονίζει ὅτι «ἡ πόλις γινόταν ἀντιληπτὴ ὡς μία ἠθικὴ κοινότητα ἐνεργᾶ συμμετεχόντων πολιτῶν». Γιὰ τὴν πόλιν ὡς ὄντοτητα ποὺ καθόριζε τοὺς κανόνες συμπεριφορᾶς τῶν πολιτῶν βλ. Arlene W. Saxonhouse, “Classical Greek Conceptions of Public and Private”, σ. 364.

δημοσίων πραγμάτων, καθώς και ἡ ἀπαίτηση γιὰ διαφάνεια καὶ πλήρη δημοσιότητα.

Ὁ αὐστηρὸς ἔλεγχος ἐκ μέρους τῶν μελῶν τῆς κοινότητας σὲ ὅποιον δροῦσε δημοσίως συνιστοῦσε μία ἀπὸ τὶς σημαντικότερες πτυχές τοῦ «πολιτισμοῦ τῆς ἐντροπῆς»⁴⁹. Ἡ αἰδώς, τὸ συναίσθημα δηλαδὴ τῆς ἐντροπῆς καὶ τοῦ φόβου, ποὺ νιώθει κάποιος, ὅταν ἀποδοκιμάζεται ἀπὸ τοὺς συμπολίτες του, διαφέρει ἀπὸ τὸ συναίσθημα τῆς ἐνοχῆς, τὸ ὁποῖο προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ἀποδοκιμασία τῆς ἴδιας του τῆς συνείδησης. Κατὰ τὸν D. L. Cairns ἡ ὁμηρικὴ, ὅπως καὶ ἡ κλασικὴ ἀθηναϊκὴ κοινωνία, ἐντάσσονται στὸν πολιτισμὸ τῆς ἐντροπῆς, ἐπειδὴ στοὺς κόλπους τοὺς ἐδίδετο μεγάλη «ἐμφαση στὴν τιμὴ, στὴν αἰδῶ καὶ στὴν φήμη», καθώς καὶ στὴν «ἀριστεία»⁵⁰. Τὸ κλέος καὶ ἡ φήμη εἶναι ἔννοιες ποὺ συνδέονται μὲ τὴν κοινωνικὴ καταξίωση, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἔννοια τῆς αἰδοῦς, ἀφοῦ ἡ κακὴ φήμη ἐπιφέρει τὴν ντροπὴ καὶ τὸ ὄνειδος ὡς τιμωρία ποὺ λαμβάνει κάποιος, ὅταν διαπράττει πράξεις ποὺ δὲν προωθοῦν τὸ δημόσιο συμφέρον καὶ δὲν ὠφελοῦν τὸ κοινὸ καλὸ τῶν πολιτῶν.

Ἐνα σημαντικὸ στοιχεῖο, ποὺ ἔθετε ἡ πόλις ὡς προϋπόθεση γιὰ τὴν συμμετοχὴ στὸν δημόσιο βίον, ἦταν τὸ «ἄρχε σεαυτοῦ»⁵¹, δηλαδὴ ὁ

⁴⁹ Γιὰ τὸν «πολιτισμὸ τῆς ἐντροπῆς», καθώς καὶ γιὰ τὶς διαφορὲς ποὺ ἔχει μὲ τὸν «πολιτισμὸ τῆς ἐνοχῆς» βλ. J. Ferguson, *Ἡθῆ καὶ ἀξίες στὴν ἀρχαία Ελλάδα*, μτφρ.: Λένα Ταχμαζίδου, επιμ.: Μαίρη Κεχροπούλου (Αθήνα: ἐκδόσεις Ἐνάλιος, 2006 [ἔκδ. ἀγγλ. 1989¹], σ. 39-64· D. L. Cairns, *AIDŌS. The Psychology and Ethics of Honour and Shame in Ancient Greek Literature* (Oxford: Oxford University Press, 2002 [1993¹]), καὶ κυρίως σ. 14-26, ὅπου γίνεται διάκριση τῶν ἐννοιῶν «αἰδῶς» καὶ «ἐνοχή».

⁵⁰ *AIDŌS*, σ. 43, 45.

⁵¹ Στοβ. III. 1. 173.

αὐτοέλεγχος. Στὴν συνείδηση τῶν πολιτῶν ἔπρεπε νὰ κυριαρχοῦν τὰ δελφικὰ παραγγέλματα «μηδὲν ἄγαν»⁵² καὶ «γνῶθι σαυτὸν»⁵³, ὅπως καὶ τὸ «μέτρον ἄριστον»⁵⁴ καὶ τὸ «σεαυτὸν αἰδοῦ»⁵⁵, ποὺ ὅλα μαζὶ προέτρεπαν στὴν ἐπιδίωξη μετρημένης συμπεριφορᾶς καὶ αὐτογνωσίας. Ἔτσι μόνο θὰ διασφαλιζόταν ἡ ἀρμόζουσα ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ συμπεριφορὰ, ἡ θρησκευτικὴ εὐσέβεια καὶ ἡ πιστὴ ἐφαρμογὴ τῶν νόμων τῆς πόλεως. Ἡ αἰδῶς καὶ ἡ συνακόλουθὴ τῆς ἔννοια τῆς σωφροσύνης⁵⁶ ἐξελίσσονται ἐντὸς τῆς πόλεως σὲ σπουδαῖες πολιτικὲς ἀρετές. Κατὰ τὸν πέμπτο καὶ τέταρτο αἰῶνα π.Χ. ἡ σωφροσύνη, ὅπως χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει ἡ Helen F. North⁵⁷, ἐμφανίζεται ὡς «μία δημοκρατικὴ πολιτικὴ ἀρετὴ» συμβατὴ μὲ μία μετριοπαθεῖ δημοκρατία. Ἡ σωφροσύνη, ποὺ ἀπέτρεπε τὴν ἄμετρη συμπεριφορὰ, συνδεόταν μὲ τὴν ἔννοια τῆς ὁμόνοιας, καὶ ἀποτελοῦσε κοινὴ πίστη ὅτι, ὅπου ἐπικρατοῦσε, ἀποφεύγονταν οἱ στάσεις⁵⁸, δηλαδὴ οἱ ἐμφύλιοι

⁵² Σόλων, Στοβ. III. 1. 172 β' (= DK 10 A 3β)

⁵³ Χίλων, Στοβ. III. 1. 172 γ' (= DK 10 A 3γ)

⁵⁴ Κλεόβουλος, Στοβ. III. 1. 172 α' (= DK 10 A 3α). Πβ. Φωκ., ἀπ. 12 (Diehl): «Πολλὰ μέσοισιν ἄριστα· μέσος θέλω ἐν πόλει εἶναι». Γιὰ τὴ σημασία τοῦ αὐτοελέγχου στὸν δημόσιο βίο βλ. ἐνδεικτικὰ Π. Κάρτλετς, *Ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ πολιτικὴ σκέψη καὶ πράξη*, σ. 63· Vasiliki Solomou-Papanikolaou, *Polis and Aristotle*, σ. 39-43.

⁵⁵ Στοβ. III. 1. 173.

⁵⁶ Ἡ σωφροσύνη κατὰ τὴν Helen F. North ἐνισχύει καὶ ἐπεκτείνει τὴν ἔννοια τῆς αἰδοῦς (βλ. *SOPHROSUNE: Self-knowledge and Self-Restraint in Greek Literature* [Ithaca, New York: Cornell University Press, 1966], σ. 92).

⁵⁷ Βλ. *From Myth to Icon: Reflections of Greek Ethical Doctrine in Literature and Art* (Ithaca and London: Cornell University Press, 1979), σ. 100-101.

⁵⁸ Σύμφωνα μὲ τὸν M. H. Hansen κατὰ τὴν Ἀρχαϊκὴ καὶ τὴν Κλασικὴ περίοδο ἔλαβαν χώρα 279 στάσεις σὲ 122 πόλεις (*Polis*, σ. 125). Γιὰ τὶς στάσεις ὡς ἐνδημικὸ φαινόμενο στὶς ἀρχαῖες ἐλληνικὲς πόλεις βλ. π.χ. A. Lintott, *Violence*,

πόλεμοι. Είναι φανερό ότι ή αιδώς και ή σωφροσύνη διαφύλασσαν τήν εύρυθμη λειτουργία τῆς δημόσιας σφαίρας και συντηροῦσαν τὰ θεμέλια τῆς δημοκρατίας.

Ἡ ἐδραίωση και ή ἐξέλιξη τοῦ θεσμοῦ τῆς πόλεως, καθὼς και ή καταγραφή και ή δημοσίευση τῶν νόμων, ὀφείλουν πολλά στήν ἐμφάνιση τῆς ἀλφαβητικῆς γραφῆς, ή ὁποία ἔλαβε χώρα στήν ἀρχαία Ἑλλάδα κατὰ τὰ μέσα τοῦ ὀγδοοῦ αἰῶνα π.Χ.⁵⁹. Ἐχει ὑποστηριχθεῖ

Civil Strife and Revolution in the Classical City 750-330 BC (London & Canberra: Croom Helm, 1982), κυρίως τὶς σ. 34-81 και 239-263· H.-J. Gehrke, *Stasis: Untersuchungen zur den Inneren Kriegen in der Griechischen Staaten des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr.* (München: Beck, 1985)· A. Fuks, *Social Conflict in Ancient Greece* (Jerusalem: Magnes Press, 1984)· C. Orwin, “Stasis and Plague: Thucydides on the Dissolution of Society”, *The Journal of Politics*, 50 (1988), 831-847 και συγκεκριμένα σ. 832-841· M. Berent, “Stasis, or the Greek Invention of Politics”, *History of Political Thought*, 19 (1998), 331-362· J. J. Price, *Thucydides and Internal War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004 [2001¹]), κυρίως σ. 11-78· M. H. Hansen, “Stasis as an Essential Aspect of the Polis,” στὸ: M. H. Hansen-T. H. Nielsen (eds.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, 124-129.

⁵⁹ Βλ. L. H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece. A Study of the Origin of the Greek Alphabet and its Development from the Eighth to the Fifth Centuries B.C.* (Oxford: Oxford Clarendon Press, 1963 [1961¹]), σ. 21· J. N. Coldstream, *Γεωμετρική Ελλάδα, μτφρ.: Ευρυδίκη Κεφαλίδου* (Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1997 [ἔκδ. ἀγγλ. πρωτοτύπου 1977]), σ. 393. Περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὴν ἐμφάνιση και τὴν ἐξάπλωση τῆς γραφῆς στήν ἀρχαία Ἑλλάδα και γιὰ τὴν παράλληλη πορεία της με τὴν προφορικὴ παράδοση βλ. ἐνδεικτικὰ E. A. Havelock, *The Literate Revolution in Greece and Its Cultural Consequences* (Princeton: Princeton University Press, 1982)· W. J. Ong, *Προφορικότητα και ἐγγραμματοσύνη. Ἡ ἐκτεχνολόγηση τοῦ λόγου*, μτφρ.: Κ. Χατζηκυριάκου, ἐπιμ.: Θ. Παραδέλλης (Ἡράκλειο: Πανεπιστημιακές Ἐκδόσεις Κρήτης, 2005 [ἔκδ. ἀγγλ. πρωτοτύπου 1982])· T. M. Lentz, *Orality and Literacy in Hellenic Greece* (Carbondale IL: Southern Illinois University Press, 1989)· Rosalind Thomas, *Γραπτός και προφορικός λόγος στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ.:

ἀπὸ πολλοὺς μελετητὲς ὅτι ἡ χρῆση τῆς γραφῆς συνέβαλε δυναμικὰ στὴν δομικὴ ἀλλαγὴ τῆς ἀνθρώπινης σκέψης καὶ ὅτι ὑπῆρξε ἡ πηγὴ τοῦ ὀρθολογισμοῦ καὶ τῆς ἐπιστήμης⁶⁰. Παράλληλα ἀποτέλεσε ἕνα σημαντικὸ μέσο γιὰ τὴν ἐπικράτηση καὶ τὴν ἐνδυνάμωση τῆς δημοκρατίας. Ἀρχικὰ ἡ γραφὴ ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς μέσο καταγραφῆς ἐμπορικῶν ὑποθέσεων⁶¹, ἀλλὰ καὶ ὡς μέσο ὑπόμνησης καὶ διατήρησης πληροφοριῶν καὶ γνώσεων. Στὴν συνέχεια ὅμως ἡ χρῆση τῆς ἐπεκτάθηκε, μὲ συνέπεια νὰ καταστεῖ ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος τοῦ πνεύματος τῆς δημοσιότητας. Ἔτσι ἡ γραφὴ ἀπὸ «προνόμιο τῶν ἀνακτορικῶν γραμματέων» κατὰ τὴν Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ ἐξελισσεται σὲ «μία δημόσια τεχνικὴ» προσιτὴ σὲ ὅλους, ὅπως ἐπισημαίνεται ἀπὸ τὸν P. Vidal-Naquet⁶².

Ἡ δημόσια χρῆση τῆς γραφῆς τοποθετεῖται περίπου στὸ μέσο τοῦ ἔβδομου αἰῶνα π.Χ. καὶ συνδέεται μὲ τὴν καταγραφὴ τῶν νόμων καὶ τὶς δημόσιες ἐπιγραφές⁶³. Μὲ τὴν γραπτὴ τους δημοσίευση οἱ νόμοι

Δ. Κυρτάτας (Ἡράκλειο: Πανεπιστημιακὲς ἐκδόσεις Κρήτης, 2001 [ἔκδοση ἀγγλ. πρωτοτύπου 1992]).

⁶⁰ Γιὰ μία συνοπτικὴ ἀνασκόπηση τῆς ἔρευνας γιὰ τὴν σχέση τῆς γραφῆς μὲ τὸν Ἑλληνικὸ πολιτισμὸ βλ. Rosalind Thomas, *Γραπτὸς καὶ προφορικὸς λόγος στὴν ἀρχαία Ελλάδα*, σ. 21-35. Ὁ W. J. Ong χαρακτηρίζει τὴν γραφὴ ὡς τὴν πιὸ μεγαλειώδη «τεχνολογικὴ ἐφεύρεση τοῦ ἀνθρώπου» (βλ. *Προφορικότητα καὶ ἐγγραμματοσύνη*, σ. 119).

⁶¹ Βλ. γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ Σπ. Δ. Κυριαζόπουλος, *Τὸ γεγονός τῆς φιλοσοφίας* (Ἀθῆναι, 1969), σ. 46, 49.

⁶² Ὁ Μαῦρος Κυνηγός, σ. 347.

⁶³ Ἡ πρώτη δημόσια χρῆση τῆς γραφῆς μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν ἔβδομο αἰῶνα π.Χ. σὲ μία ἐπιγραφὴ ποὺ βρέθηκε στὴν κρητικὴ πόλη Δρῆρο, καὶ ἡ ὁποία διασώζει ἕνα τμῆμα νομικοῦ κώδικα. Περισσότερες πληροφορίες βλ. J. N. Coldstream, *Γεωμετρικὴ Ελλάδα*, σ. 402. Γιὰ τὴν δημόσια χρῆση τῆς γραφῆς βλ. Rosalind Thomas, *Γραπτὸς καὶ προφορικὸς λόγος στὴν ἀρχαία Ελλάδα*, σ. 80-

γίνονται κοινὸ κτῆμα τῶν πολιτῶν⁶⁴ καὶ τίθενται σὲ κοινὴ θεὰ ὅλων. Ἡ Rosalind Thomas⁶⁵ κάνει λόγο γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἤδη ἀπὸ τὸ 480 π.Χ. ἐνὸς «λειτουργικοῦ ἀλφαριθμητισμοῦ» (functional literacy), ὁ ὁποῖος ἀφοροῦσε τὴν σταδιακὴ σύνδεση τῆς γραφῆς μὲ τὶς δημοκρατικὲς διεργασίες. Ἡ ἐξοικείωση τῶν πολιτῶν μὲ τὴν γραφὴ ἀποτελοῦσε σημαντικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ τους στὰ κοινά. Εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ πνεῦμα τῆς δημοσιότητος, ποὺ ἀπέρρεε ἀπὸ τὴν γραφὴ, βρισκόταν σὲ ἀρρηκτὴ σχέση μὲ τὴν δημοκρατούμενη πόλιν. Ἡ γραφὴ, ὅπως τονίζει ὁ J.-P. Vernant⁶⁶, συνιστᾷ «βασικὸ στοιχεῖο τῆς ἐλληνικῆς παιδείας», καὶ παράλληλα ἀποτελεῖ γιὰ ὁλόκληρο τὸν δῆμο τὴν πύλη εἰσόδου τοῦ «στον πνευματικὸ κόσμον» καὶ στὴν γνῶση.

Στὴν συνέχεια, θὰ ἐστιᾶσουμε τὴν προσοχὴ μας στὸ θέμα τῆς διάκρισης δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ ἐντὸς τῆς πόλεως, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔχουν διατυπωθεῖ ποικίλες ἐρμηνεῖες, καθὼς ἡ ἔννοια τοῦ δημοσίου συναρτᾶται ἄμεσα μὲ τὴν ἔννοια τῆς δημοσιότητος, ὅπως καὶ ἡ ἔννοια τοῦ ἰδιωτικοῦ συναρτᾶται μὲ τὴν ἔννοια τῆς «ἰδιωτικότητος». Πολλοὶ

90· J. P. Sickinger, *Public Records and Archives in Classical Athens* (USA: The University of North Carolina Press, 1999)· Adele C. Scafuro, “Keeping Record, Making Public: The Epigraphy of Government”, στὸ: H. Beck (ed.), *A Companion to Ancient Greek Government*, 400-416.

⁶⁴ Βλ. σχετ. J.-P. Vernant, *Οἱ ἀπαρχές τῆς ἐλληνικῆς σκέψεως*, σ. 83.

⁶⁵ Βλ. “Writing, Reading, Public and Private ‘Literacies’: Functional Literacy and Democratic Literacy in Greece”, στὸ: W. A. Johnson and H. N. Parker, *Ancient Literacies: The Culture of Reading in Greece and Rome* (Oxford: Oxford University Press, 2009), 13-45, καὶ συγκεκριμένα σ. 23-25. Ἡ Rosalind Thomas κάνει λόγο ἐπίσης καὶ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ «ἀλφαριθμητισμοῦ ὀνομάτων» (name literacy) καὶ «ἀλφαριθμητισμοῦ καταλόγων» (list literacy), οἱ ὁποῖοι ἐξυπηρετοῦσαν τὶς δημόσιες ἀνάγκες τῆς πόλεως (σ. 36).

⁶⁶ *Οἱ ἀπαρχές τῆς ἐλληνικῆς σκέψεως*, σ. 81-83.

ἐρευνητές συμφωνοῦν ὅτι ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς πόλεως ἡ διάκριση μεταξὺ δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ εἶναι δεδομένη⁶⁷. Ἀνάμεσά τους ἡ Hannah Arendt προβάλλει τὴν ἄποψη ὅτι τελικὰ ἡ ζωὴ ἐντὸς τοῦ οἴκου ὑπάρχει χάριν τοῦ εὖ ζῆν τῆς πόλεως⁶⁸, καὶ ὅτι «ἡ ἀρχαία πολιτικὴ σκέψη» ἐρείδεται στὸν διαχωρισμὸ δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ χώρου, καθὼς θεωροῦσε τὸν διαχωρισμὸ αὐτὸν «ὡς αὐταπόδεικτο καὶ ἀξιωματικὸ»⁶⁹. Κατὰ τὸν Μ.Β. Σακελλαρίου⁷⁰ μὲ τὴν ἔλευση τῆς δημοκρατίας ἡ διάκριση μεταξὺ δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ ὑπῆρξε ριζική. Ὅποιος συγκαταλέγεται στὴν τάξη τῶν πολιτῶν, τοποθετεῖται αὐτομάτως στὴν δημόσια σφαῖρα καὶ τίθεται στὴν ὑπηρεσία τοῦ δημοσίου συμφέροντος.

⁶⁷ Ὁ Μ. Berent ὑποστηρίζει ὅτι «ἡ ἀντίθεση μεταξὺ δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ σχετιζόταν ἄμεσα μὲ τὴν μὴ κρατικότητα τῆς Ἑλληνικῆς πόλεως» (βλ. “In Search of the Greek State: A Rejoinder to M. H. Hansen”, *Polis*, 21 [2004], 107-146, καὶ συγκεκριμένα σ. 142). Γιὰ τὸν ἀκρατικὸ χαρακτήρα τῆς πόλεως βλ. καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ ἰδίου “The Stateless Polis: A Reply to Critics”, *Social Evolution & History*, 5 (2006), 141-163, καὶ συγκεκριμένα σ. 141, καθὼς καὶ Π. Κάρτλετζ, *Ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ πολιτικὴ σκέψη καὶ πράξις*, σ. 57 καὶ 64-65. Ἀντίθετη ἄποψη ἐκφράζει ὁ Μ. Η. Hansen, ὁ ὁποῖος ἀπορρίπτει τὸν ἀκρατικὸ χαρακτήρα τῆς πόλεως (βλ. “Was the Polis a State or a Stateless Society?”, στὸ: Τ. Nielsen [ed.], *Even More Studies in the Ancient Greek Polis* [Stuttgart: Acts of the Copenhagen Polis Centre, 2002], 17-47).

⁶⁸ *Ἡ ἀνθρώπινη κατάσταση*, σ. 59. Κατὰ τὸν ὁ Μ. Frede ὁ ρόλος τοῦ οἴκου θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἓνα ἐπικουρικὸ «μέσον ἐπίτευξης τῆς καλῆς διαχείρισης ἢ τῆς πλήρους ἀνάπτυξης τῆς» πόλεως (βλ. «Ἡ ἰδιωτικότητα στὴν ἀρχαιότητα» [συνέντευξη στὴ Φαίη Ζήκα], *Cogito*, 3 (2005), 29-31, καὶ συγκεκριμένα σ. 30).

⁶⁹ *Ἡ ἀνθρώπινη κατάσταση*, σ. 47. Γιὰ τὴν ἴδια ἄποψη βλ. ἐπίσης Β. Moore. Jr., *Privacy*, σ. 81.

⁷⁰ *Ἡ Αθηναϊκὴ δημοκρατία*, σ. 152-153.

Ἄντιθέτως, ἡ Arlene W. Saxonhouse⁷¹, ἀσκώντας κριτικὴ στὴν Arendt, ὑπερασπίζεται τὴν ὕπαρξη «ἀλληλοεξάρτησης πόλεως καὶ οἴκου, δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ», ἡ ὁποία ὑπαγορευόταν ἀπὸ τὴν ὑπαρκτὴ ἀπειλὴ τοῦ πολέμου. Παραπλήσια ἄποψη ἐκφράζει καὶ ὁ O. Murray, ὁ ὁποῖος ἀρνεῖται τὸν ἀπόλυτο διαχωρισμὸ μεταξὺ δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ, καὶ θεωρεῖ ὅτι «οἱ πολιτικοὶ θεσμοὶ τῆς ἀρχαίας πόλης θα πρέπει νὰ γίνουν κατανοητοὶ σε σχέση με τὸ σύνολο τῶν μορφῶν τῆς κοινωνικῆς ἀλληλεπίδρασης»⁷². Ὁ P. Cartledge⁷³ ἐπίσης ἀπορρίπτει τὴν ὕπαρξη μιᾶς σαφοῦς ἀντίθεσης μεταξὺ δημόσιας καὶ ἰδιωτικῆς σφαίρας καὶ ὑποστηρίζει ὅτι οἱ δύο αὐτὲς σφαῖρες ἦταν «ἄρρηκτα συνυφασμένες» μεταξὺ τους καὶ συμπλήρωνε ἢ μία τὴν ἄλλη.

Ἡ ἰδιωτικὴ σφαῖρα περιοριζόταν στὰ στενὰ πλαίσια τοῦ οἴκου, ὁ ὁποῖος ἦταν ταυτόσημος μὲ τὸν χῶρο τῆς χρείας, τῆς ἀνάγκης καὶ τῆς ἀνισότητος, ἐν ἀντιθέσει μὲ τὸν δημόσιο χῶρο, ποὺ ἦταν ὁ χῶρος τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητος⁷⁴. Κατὰ τὸν Jürgen Habermas⁷⁵ ὁ οἶκος εἶναι ὁ χῶρος τῆς ἀφάνειας, ἐνῶ ἡ πόλις ἀποτελεῖ «τὸ ἐλεύθερο πεδίο γιὰ τὴν τιμητικὴ διάκριση» καὶ τὴν ἀριστεία, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἀναγνώριση καὶ τὴν ἐπιβράβευση τῆς ἐνάρετης διαγωγῆς.

⁷¹ “Classical Greek Conceptions of Public and Private”, σ. 381. Ἐπίσης ἡ Arlene W. Saxonhouse (σ. 363) τονίζει ὅτι «ἡ ἔννοια *res publica*, ὡς ἀντίθετη τῆς *res privata*, ἦταν μία ἐπινόηση τῶν Ρωμαίων».

⁷² «Ἐλλογες πόλεις», στὸ: O. Murray-S. Price, *Ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ πόλις*, 17-45, καὶ συγκεκριμένα σ. 22.

⁷³ Βλ. “Greek Political Thought: The Historical Context”, στὸ: C. Rowe and M. Schofield (eds.), S. Harrison and Melissa Lane (ass. eds.), *The Cambridge History of Greek and Roman Political Thought* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005 [2000¹]), 11-22, καὶ συγκεκριμένα 13-14.

⁷⁴ Βλ. σχετ. Hannah Arendt, *Ἡ ἀνθρώπινη κατάσταση*, σ. 49-52.

⁷⁵ *Ἀλλαγὴ δομῆς τῆς δημοσιότητος*, σ. 56.

Ἡ δημόσια σφαίρα ὑπερεῖχε ἀσφαλῶς στήν συνείδηση τῶν Ἑλλήνων ἔναντι τῆς ἰδιωτικῆς, ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ἦταν ἀπαραίτητος καὶ ἓνας βαθμὸς ἰσορροπίας μεταξὺ δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ, καθὼς τὸ εὖ ζῆν τῶν πολιτῶν τῆς πόλεως δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθεῖ χωρὶς καὶ τὴν συνεισφορά τοῦ οἴκου, ποὺ ὑπηρετοῦσε καὶ ἐξασφάλιζε τὶς ἀνάγκες τῆς ζωῆς. Ἡ ἔναρξη τῆς παρακμῆς τοῦ δημοσίου πνεύματος καὶ ἡ ἄνοδος τοῦ ἀτομικισμοῦ ὀφείλονται κατὰ κοινὴ παραδοχὴ στήν πολυδιάστατη κρίση⁷⁶, ἡ ὁποία ἀνέκυψε κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου (431-404 π.Χ.) καὶ συνεχίσθηκε μὲ ἀμείωτο ρυθμὸ καὶ κατὰ τὸν τέταρτο αἰῶνα π.Χ.⁷⁷. Μία ἀπὸ τὶς ἐκφάνσεις τῆς κρίσης αὐτῆς ἦταν ἡ διείσδυση τοῦ πνεύματος τοῦ ἡδονισμοῦ καὶ τοῦ ἀτομικισμοῦ στοὺς κόλπους τῆς πόλεως⁷⁸. Αὐτὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ στραφοῦν οἱ πολῖτες πρὸς τὴν ἰδίωσιν⁷⁹ καὶ τὴν

⁷⁶ Ἡ ἰδέα «τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς ὡς μίας σαφοῦς ἐναλλακτικῆς καὶ ρεαλιστικῆς διαθέσιμης ἐπιλογῆς» ἦταν κατὰ τὸν Β. Moore «μία ἀνακάλυψη τοῦ τέταρτου αἰῶνα», κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ ὁποίου παρατηρεῖται ἔκπτωση τοῦ δημοσίου πνεύματος καὶ ἀνάπτυξη τοῦ ἀτομικισμοῦ (*Privacy*, σ. 118-119). Βλ. ἐπίσης γι' αὐτὸ τὸ θέμα G. Glotz, *Ἡ Ἑλληνικὴ «Πόλις»*, σ. 341-342· Μ. Μ. Austin-P.-Vidal-Naquet, *Οἰκονομία καὶ κοινωνία στήν ἀρχαία Ἑλλάδα*, μτφρ.: Τ. Κουκουλιός (Ἀθήνα: Δ. Ἰ. Ζαχαρόπουλος, 1998 [ἔκδ. γαλλ. πρωτοτύπου 1972]), σ. 202-203.

⁷⁷ Γιὰ τὴν κρίση καὶ τὴν παρακμὴ τοῦ τέταρτου αἰῶνα βλ. ἐνδεικτικὰ Claude Mossé, *Τὸ τέλος τῆς Ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας. Κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς ὀψεις τῆς παρακμῆς τῆς Ἑλληνικῆς πόλεως στὸν 4^ο αἰῶνα π.Χ.*, ἐπιμ.: Γ. Κ. Βλάχος (Ἀθήνα: Παπαζήσης, 1978 [ἔκδ. γαλλ. πρωτοτύπου 1962]), σ. 17-288 καὶ 327-444· G. Morrow, *Plato's Epistles. A Translation with Critical Essays and Notes* (New York, Ind.: Bobbs-Merrill, 1962), τὸ κεφάλαιο "Faction and Disorder in Fourth-Century Greece", 123-130.

⁷⁸ Βλ. Βασιλική Π. Σολωμού-Παπανικολάου, *Ἀνθρώπινος βίος καὶ ἡδονὴ κατὰ τὸν Πλάτωνα*, σ. 29-30, ὅπου καὶ σχετικὲς μαρτυρίες ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες πηγές.

⁷⁹ Γιὰ τὸν ὄρο αὐτὸν βλ. Πλάτ., *Πολ.*, 462b. Βλ. *LSJ*, λῆμμα *ἰδίωσις*, ὅπου ἡ λέξη παρουσιάζεται ὡς ἀντίθετη τῆς λέξης *κοινωνία*.

ἀπραγμοσύνην, δύο μεγάλες ἀπειλές τοῦ δημοσίου βίου, οἱ ὁποῖες, ὡς στάσεις ζωῆς, δυναμίτιζαν τὰ θεμέλια τῆς πολιτικῆς κοινωνίας⁸⁰. Στὴν κρίση αὐτὴ τῆς πόλεως σημαντικὴ ἦταν καὶ ἡ συμβολὴ τῶν Σοφιστῶν⁸¹, ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους διατύπωσαν θέσεις ποὺ διαπνέονταν ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ ὑποκειμενισμοῦ, τοῦ σχετικισμοῦ καὶ τοῦ μηδενισμοῦ⁸².

Στὴν φθορὰ τῆς πολιτικῆς συνείδησης συνέβαλε ἐπίσης ἡ καθιέρωση χρηματικῶν ἀμοιβῶν, τῶν μισθῶν⁸³, ὡς ἀνταμοιβὴ γιὰ τὴν συμμετοχὴ στὰ κοινά. Οἱ πολῖτες θεωροῦσαν πλέον τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ τους στὸν δημόσιο βίον ὄχι ὡς μέσο γιὰ τὴν ἀπόκτηση φήμης ἀπὸ τὶς ὑπηρεσίες τους στὴν πόλιν, ἀλλὰ ὡς μέσον γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση

⁸⁰ Γιὰ τὴν στάση τῆς Ἀθηναϊκῆς πολιτείας ἀπέναντι στοὺς πολῖτες, ποὺ δὲν ἐπιδείκνυαν τὴν πρέπουσα πολιτειακὴ συμπεριφορὰ, βλ. M. R. Christ, *Ο κακὸς πολίτης στὴν κλασικὴ Αθήνα*, μτφρ.: Μαργαρίτα Μηλιώρη (Ἡράκλειο: Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, 2018 [ἔκδ. ἀγγλ. πρωτοτύπου 2006]).

⁸¹ Γιὰ τοὺς Σοφιστὲς καὶ τὴν διδασκαλία τους βλ. ἐνδεικτικὰ Α. Μπαγιόνας, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἠθικῆς ἀπὸ τοὺς Προσωκρατικούς ὡς τὴν ἀρχαία Ἀκαδημία* (Θεσσαλονίκη: Α. Π. Θ., 1978), σ. 47-75· G. B. Kerferd, *Ἡ σοφιστικὴ κίνηση*, μτφρ.: Π. Φαναράς (Ἀθήνα: Καρδαμίτσα, 1999 [ἔκδ. ἀγγλ. πρωτοτύπου 1981])· B. A. Κύρκος, *Ἀρχαῖος Ἑλληνικὸς Διαφωτισμὸς καὶ Σοφιστικὴ*, (Ἀθήνα: Καρδαμίτσα, 1992² [1987¹])· J. de Romilly, *Οἱ μεγάλοι Σοφιστὲς στὴν Αθήνα τοῦ Περικλή*, μτφρ.: Φ. Ι. Κακριδῆς (Ἀθήνα: Ἰνστιτούτο τοῦ Βιβλίου-Μ. Καρδαμίτσα, 1994 [ἔκδ. γαλλ. πρωτοτύπου 1988]).

⁸² Βλ. π.χ. Πρωταγ. DK 80 B1: «πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστιν, τῶν δὲ οὐκ ὄντων ὡς οὐκ ἔστιν»· Γοργ. DK 85 B3: «ἐν μὲν καὶ πρῶτον ὅτι οὐδὲν ἔστιν, δεύτερον ὅτι εἰ καὶ ἔστιν, ἀκατάληπτον ἀνθρώπῳ, τρίτον ὅτι εἰ καὶ καταληπτόν, ἀλλὰ τοί γε ἀνέξιστον καὶ ἀνερμήνευτον τῶι πέλας»· Θρασ. DK 85 B6a: «εἶναι τὸ δίκαιον οὐκ ἄλλο τι ἢ τὸ τοῦ κρείττονος ξυμφέρον» (= Πλάτ., Πολ. 338c).

⁸³ Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. γιὰ παράδειγμα G. Glotz, *Ἡ Ἑλληνικὴ «Πόλις»*, σ. 340-342· M. B. Σακελλαρίου, *Ἡ Ἀθηναϊκὴ δημοκρατία*, σ. 410 καὶ 562.

τοῦ ἰδιωτικοῦ τους συμφέροντος μὲ τὴν ἀπόκτηση περισσοτέρων χρημάτων. Ὅμως μὲ τὴν ἐπιδείνωση τῆς οἰκονομικῆς κρίσης, ποὺ μάστιζε τὴν Ἀθήνα κατὰ τὸν τέταρτο αἰώνα, κρίθηκε ἀναγκαστικὸς ὁ περιορισμὸς ἢ ἀκόμη καὶ ἡ κατάργηση τῶν δημοσίων μισθῶν, μὲ ἀποτέλεσμα πολλοὶ Ἀθηναῖοι πολῖτες νὰ ἀπέχουν συνειδητὰ ἀπὸ τὰ δημόσια καθήκοντά τους. Ὁ τέταρτος αἰώνας χαρακτηρίζεται κατὰ τὸν G. Glotz ἀπὸ «τὴ μάστιγα τῆς ἀποχῆς»⁸⁴, ποὺ προκαλοῦσε τριγμοὺς στὶς βάσεις τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος.

Ἡ γενικότερη κρίση εὐνόησε τὴν δράση τῶν δημαγωγῶν, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦσαν ἓνα νέο εἶδος πολιτικῶν μὲ ἐπαγγελματικὸ χαρακτήρα, ποὺ ἐμφανίστηκε στὴν Ἀθήνα μετὰ τὸ 430 π.Χ., καὶ συγκεκριμένα ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Περικλῆ, καὶ οἱ ὁποῖοι, σύμφωνα μὲ τὸν Θουκυδίδη, ἐπιδίωκαν τὴν ἐξουσία ὄχι γιὰ τὸ δημόσιο συμφέρον ἀλλὰ γιὰ τὴν ἰδιωτικὴ τους ὠφέλεια⁸⁵. Ἡ ἰδιοτελὴς πολιτικὴ

⁸⁴ Βλ. Ἡ Ἑλληνικὴ «Πόλις», σ. 341.

⁸⁵ Βλ. Θουκ. II. 65.7-9 καὶ III. 82. 8. Γι' αὐτὸ τὸ θέμα βλ. π.χ. G. Glotz, Ἡ Ἑλληνικὴ «Πόλις», σ. 343· Arlene W. Saxonhouse, "Classical Greek Conceptions of Public and Private", σ. 374. Πληροφορίες γιὰ τὸ νέο εἶδος πολιτικῶν ποὺ ἔκανε τὴν ἐμφάνισή του στὴν πολιτικὴ σκηνὴ τῆς Ἀθήνας μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Περικλῆ βλ. ἐνδεικτικὰ W. R. Connor, *The New Politicians of Fifth-Century Athens* (Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company, 1992 [1971¹]), σ. 108-119. Ὁ ὅρος "δημαγωγὸς" χρησιμοποιεῖται στὴν παροῦσα Διδακτορικὴ διατριβὴ μὲ τὴν ἀρνητικὴ του σημασία, ἢ ὁποῖα δηλώνει τὸν φαῦλο πολιτικὸ. Ἡ ἀρχικὴ σημασία τοῦ συγκεκριμένου ὅρου ἦταν οὐδέτερη καὶ δήλωνε τὸ νέο εἶδος πολιτικοῦ ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Γιὰ τὴν ἀρχικὴ σημασία τοῦ ὅρου "δημαγωγὸς" βλ. Melissa Lane, "The Origins of the Statesman-Demagogue Distinction in and after Ancient Athens", *Journal of the History of Ideas*, 73 (2012), 179-200, καὶ κυρίως σ. 184-189· Φ. Παιονίδης, Ν. Γιαννακόπουλος, *Αθηναῖοι δημαγωγοί. Ανασκευάζοντας ἓνα αντιδημοκρατικὸ στερεότυπο*, (Αθήνα: Εκδόσεις Οκτώ, 2018).

δράση δημαγωγῶν ἀποτέλεσε μία ἀπὸ τὶς αἰτίες τῆς παρακμῆς τῆς πόλεως, καθὼς παρέσυραν τοὺς πολίτες στὸν φανατισμὸ καὶ στὸν διχασμό.

“Ὅλα τὰ παραπάνω κλόνισαν συθέμελα τὴν ἰσχὺν τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος, καὶ ἔθεσαν τὴν πόλιν σὲ καθοδικὴ πορεία. Ἡ κατάσταση αὐτὴ δὲν πέρασε ἀπαρατήρητη ἀπὸ τοὺς πολιτικούς διανοητὲς τῆς ἐποχῆς, ὅπως ὁ Θουκυδίδης, ὁ Πλάτων, ὁ Ξενοφῶν καὶ ὁ Ἀριστοτέλης⁸⁶. Συγκεκριμένα, ὁ Πλάτων ἀντιλήφθηκε τὴν κλιμακούμενη ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ παρακμὴ τῆς ἐποχῆς του, σύμφωνα μὲ ὅσα ἀναφέρονται στὴν Ἐπιστολὴν Ζ’ (325a-326d), καὶ ὡς γνήσιος φιλόσοφος μὲ πολιτικὴ συνείδηση δὲν ἔπαυσε νὰ ἀναζητεῖ λύσεις στὰ προβλήματα ποὺ προκλήθηκαν ἀπὸ τὴν βαθιὰ κρίση καὶ νὰ ἐπιθυμεῖ διακαῶς τὴν ἀναζωογόνηση τοῦ δημοσίου πνεύματος στὴν συνείδηση τῶν πολιτῶν.

Κατὰ τὴν ἐκπόνηση τῆς διατριβῆς ἐπικεντρώθηκα στὴν προσεκτικὴ μελέτη τῶν πλατωνικῶν διαλόγων ἀλλὰ καὶ ἄλλων ἀρχαίων πηγῶν. Μελέτησα ἐπίσης ἐπισταμένως τὴν σχετικὴ μὲ τὸ θέμα μου ἑλληνικὴ καὶ διεθνῆ βιβλιογραφία καὶ ἔλαβα ὑπ’ ὄψιν τὰ πορίσματα τῆς ἔρευνας. Παράλληλα προσπάθησα νὰ κατανοήσω τὶς πλατωνικὲς θέσεις ὑπὸ τὸ πρίσμα μιᾶς ἱστορικο-κριτικῆς προσέγγισης⁸⁷.

⁸⁶ Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. ἐνδεικτικὰ Arlene W. Saxonhous, “Classical Greek Conceptions of Public and Private”, σ. 373-381.

⁸⁷ Γιὰ τὴν ἀξία τῆς ἱστορικο-κριτικῆς προσέγγισης τῶν πηγῶν βλ. Π. Νούτσος, *Για τὴν Ἱστορία των Ἰδεῶν* (Ἀθήνα: Ταξιδευτῆς, 2011), σ. 77 καὶ 91, ἀντίστοιχα. Πβ. τοῦ ἰδίου, *Ὁδηγὸς ἐρευνητικῆς μεθοδολογίας* (Ἀθήνα: Ἑλληνικὰ Γράμματα, 1998), σ. 249-251.

Ἡ παροῦσα Διδακτορική διατριβὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ Πρόλογο, Εἰσαγωγῆς, δύο Μέρη, Συμπεράσματα, Βιβλιογραφία καὶ Περίληψη στὰ Ἀγγλικά (Summary).

Τὸ πρῶτο μέρος ποὺ φέρει τὸν τίτλο «Πλατωνικὴ πολιτικὴ θεωρία καὶ δημοσιότητα» ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία κεφάλαια. Τὸ πρῶτο κεφάλαιο ἐστιάζεται στὴν κριτικὴ ποὺ ἀσκεῖ ὁ Πλάτων στὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα τῆς ἐποχῆς του, καθὼς ἐπίσης καὶ σὲ γνωστούς πολιτικούς τῶν Ἀθηνῶν, γιὰ τὴν ἀνικανότητά τους νὰ διαπαιδαγωγήσουν τοὺς πολίτες, καὶ καταβάλλεται προσπάθεια νὰ τεκμηριωθεῖ ἡ θέση ὅτι ὁ Πλάτων δὲν εἶναι ἐχθρὸς τῆς μετριοπαθοῦς δημοκρατίας, καὶ ὅτι, ὡς ἐκ τούτου, δὲν ἀντιστρατεύεται τὴν ἀρχὴ τῆς δημοσιότητας, ποὺ συνιστᾷ οὐσιαστικὸ στοιχεῖο τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος.

Στὸ δεύτερο κεφάλαιο ἐπιχειρεῖται ἡ διερεύνηση τῶν πολιτικῶν προτάσεων, τὶς ὁποῖες καταθέτει ὁ Πλάτων, μὲ σκοπὸ νὰ συμβάλει στὴν ὑπέρβαση τῆς πολιτικῆς κρίσης τῆς ἐποχῆς του καὶ στὴν ἀποκατάσταση τοῦ δημοσίου πνεύματος. Ἡ ἔρευνά μας ἐστιάζεται στοὺς διαλόγους *Πολιτεία*, *Πολιτικός* καὶ *Νόμοι*, καὶ ἐξετάζεται ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον δομεῖται στοὺς διαλόγους αὐτοὺς ἡ δημόσια σφαῖρα, ὥστε νὰ προσδιορισθεῖ ἐπακριβέστερα ἡ λειτουργία τῆς δημοσιότητας στὴν πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνα καὶ νὰ ἀναδειχθοῦν οἱ ποικίλες πτυχές της.

Στὸ τρίτο κεφάλαιο διερευνῶνται οἱ ἀπόψεις τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὴν θέση ποὺ πρέπει νὰ ἔχει στὸν δημόσιο βίον ἡ ρητορικὴ τέχνη, ἡ ὁποία συναρτᾶται μὲ τὴν δημοσιότητα, καὶ ὑποστηρίζεται ὅτι ὁ Πλάτων δὲν ἀντιτάσσεται στὴν τέχνη τῆς πειθοῦς, ὅταν αὐτὴ χρησιμοποιεῖται μὲ γνώμονα τὴν ἀλήθεια καὶ τὸ κοινὸ συμφέρον. Ἐπιπλέον διερευνᾶται ἡ ρητορικὴ τοῦ ψεύδους, χρῆση τῆς ὁποίας δύνανται νὰ κάνουν μόνον οἱ

γνήσιοι ἄρχοντες κατὰ τὸν Πλάτωνα, καὶ ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ θέση αὐτὴ ἀποτελεῖ τὸ μοναδικὸ ἴσως σημεῖο στὴν πλατωνικὴ πολιτικὴ θεωρία, πὺ δὲν συνάδει μὲ τὸ πνεῦμα τῆς δημοσιότητας.

Τὸ δεύτερο μέρος τῆς Διδακτορικῆς διατριβῆς μὲ τίτλο «Ὀντολογία, γνωσιοθεωρία καὶ δημοσιότητα» περιλαμβάνει τέσσερα κεφάλαια. Στὸ πρῶτο κεφάλαιο γίνεται ἀναφορὰ στὶς ἐσωτερικὲς προσεγγίσεις τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας, τόσο ἀπὸ τὴν Σχολὴ τῆς Τυβίγγης ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς Ἀμερικανοὺς Στραουσιαννοὺς. Οἱ σχολές αὐτὲς ἐρμηνείας τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας ἐπιχειροῦν νὰ δείξουν ὅτι ὁ φιλόσοφος ἀρνήθηκε νὰ ἐκθέσει στὸν γραπτὸ λόγο τὶς ἔσχατες φιλοσοφικὲς ἀλήθειες πὺ εἶχε συλλάβει, ἀποψη ἡ ὁποία, ὅπως θὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ δείξουμε, ἔρχεται σὲ πλήρη ἀντίθεση μὲ τὸ γενικότερο πνεῦμα τῆς δημοσιότητας, πὺ χαρακτηρίζει τὴν φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνα.

Στὸ δεύτερο κεφάλαιο ἐξετάζονται ἡ παράδοση τῆς προφορικότητας καὶ τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀλφαριθμητισμοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πλάτωνα, μὲ σκοπὸ νὰ προσδιορισθοῦν οἱ τρόποι δημοσιοποίησης τῆς γνώσης. Ἡ πραγμάτευση τοῦ θέματος αὐτοῦ ἀποσκοπεῖ στὴν πληρέστερη κατανόηση τῆς στάσης τοῦ Ἀθηναίου φιλοσόφου ἀπέναντι στὸν προφορικὸ καὶ τὸν γραπτὸ λόγο.

Στὸ τρίτο κεφάλαιο ἐπιχειρεῖται παρουσίαση καὶ ἀνάλυση τῆς πλατωνικῆς κριτικῆς τοῦ λόγου, γραπτοῦ καὶ προφορικοῦ, καὶ καταβάλλεται προσπάθεια νὰ ἀναδειχθοῦν οἱ αἰτίες πὺ ὀδήγησαν τὸν Πλάτωνα στὴν κριτικὴ αὐτήν. Ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ κριτικὴ τοῦ λόγου δὲν πρέπει νὰ συνδέεται μὲ τὴν ὑποτιθέμενη ὑπαρξὴ μιᾶς ἐσωτερικῆς διδασκαλίας οὔτε ἐπίσης μὲ τὴν ἀποψη ὅτι οἱ ὑψιστες φιλοσοφικὲς

ἀλήθειες δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀνακοινῶνται καὶ νὰ ἔρχονται στὸ φῶς τῆς δημοσιότητας.

Στὸ τέταρτο καὶ τελευταῖο κεφάλαιο γίνεται ἀναφορὰ σὲ ὀρισμένους μελετητὲς ποὺ ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ Πλάτων τάσσεται ὑπὲρ τῆς μὴ προτασιακῆς μορφῆς τῶν φιλοσοφικῶν ἀληθειῶν. Ἐπειδὴ ἡ ἀποψη αὐτὴ δὲν συνάδει μὲ τὸν χαρακτήρα τῆς δημοσιότητας, ποὺ εἶναι διάχυτος στὴν πλατωνικὴ φιλοσοφία, ἐπιχειρεῖται ἡ ἀνατροπὴ τῆς μὲ βάση τὴν ὄντολογικὴ θεωρία τῶν Ἰδεῶν καὶ τὴν γνωσιοθεωρία τοῦ Πλάτωνα.

Ἀκολουθοῦν τὰ Συμπεράσματα, παράθεση τῆς Βιβλιογραφίας ποὺ χρησιμοποιήθηκε, Περίληψη στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα καὶ Βιογραφικὸ σημείωμα.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΠΛΑΤΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟΤΗΤΑ

1. Ἡ κριτικὴ τοῦ Πλάτωνα στὸν δημόσιο βίο τῆς ἐποχῆς του

Ὁ Πλάτων¹ (428/7-348/7 π.Χ.) μεγάλωσε βιώνοντας τὰ γεγονότα τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου (431-404 π.Χ.) καὶ τὶς ἐξελίξεις ποὺ τὸν ἀκολούθησαν. Ὁ πόλεμος αὐτὸς συγκλόνησε κατὰ τὸν Θουκυδίδη τὴν ζωὴ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου καὶ ἐν μέρει καὶ τοῦ βαρβαρικοῦ² καὶ ὁδήγησε σὲ ἔκρυθμες κοινωνικοπολιτικὲς καταστάσεις τόσο στὴν

¹ Βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Πλάτωνα βλ. Apuleius, *De Platone et eius dogmate* 1-4· Διογ. Λ. III. 1· Ὀλυμπ. φιλ., *Βί. Πλ.* I-VI (190-195 Hermann)· Ἄνων., *Προλεγ.* I· Φιλόδ., *Σύνταξις* 1-37· *Λεξικὸν Σούδα*, λῆμμα *Πλάτων* b. Γιὰ τοὺς ἀρχαίους βιογράφους τοῦ Πλάτωνα βλ. G. Boas, “Fact and Legend in the Biography of Plato”, *The Philosophical Review*, 57 (1948), 439-457. Σχετικὰ μὲ τὸν βίο τοῦ Πλάτωνα βλ. U. Von Wilamowitz-Moellendorff, *Πλάτων*, σ. 21-146· Ἰ. Ν. Θεοδωρακόπουλος, *Εἰσαγωγή στὸν Πλάτωνα* (Ἀθήνα: Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας», 2000 [1941¹]), κυρίως σ. 64-111· R. S. Bluck, “Plato’s Biography: The Seventh Letter”, *The Philosophical Review*, 58 (1949), 503-509· Alice S. Riginos, *Platonica: The Anecdotes Concerning the Life and Writings of Plato* (Leiden: E. J. Brill, 1976), κυρίως σ. 9-60 καὶ 194-198· W.K.C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy. Vol. IV. Plato. The Man and His Dialogues: Earlier Period* (Cambridge: Cambridge University Press, 1975), σ. 8-38· Debra Nails, “The Life of Plato of Athens”, στὸ: H.H. Benson (ed.), *A Companion to Plato*, (Malden, Mass.; Oxford: Blackwell Publishing, 2006), 1-12.

² Βλ. Θουκ., I. 1. 7-9: «κίνησις γὰρ αὕτη μεγίστη δὴ τοῖς Ἕλλησιν ἐγένετο καὶ μέρει τινὶ τῶν βαρβάρων, ὡς δὲ εἶπεῖν καὶ ἐπὶ πλεῖστον ἀνθρώπων».

Ἀθήνα ὅσο καὶ σὲ ἄλλες πόλεις³. Ἡ ἀνάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τοὺς Τριάκοντα μὲ τὴν λήξιν τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου⁴, ἀλλὰ καὶ ἡ ἄδικη καταδίκη τοῦ Σωκράτη ἀπὸ τὸ δικαστήριον τῆς Ἡλιαίας, μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς δημοκρατίας ἐπὶ τὴν Ἀθήνα, εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ υἱοθετήσῃ ὁ Πλάτων μίαν σκεπτικιστικὴν στάσιν ἀπέναντι τῆς σύγχρονης του πολιτικῆς ζωῆς. Δὲν δίστασε μάλιστα νὰ ἀσκήσῃ ὀξύτατην κριτικὴν ἐπὶ τὰ ὑφιστάμενα πολιτεύματα τῆς ἐποχῆς του, καθὼς καὶ νὰ στραφεῖ ἐναντίον γνωστῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν, ποὺ κατὰ τὴν γνώμην του ἦσαν ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν κακοδαιμονίαν τῆς Ἀθήνας.

Ἀνάμεσα ἐπὶ τὰ πολιτεύματα ποὺ δέχθησαν τὴν κριτικὴν τοῦ Πλάτωνος εἶναι καὶ ἡ δημοκρατία, γεγονός ποὺ ὁδήγησε πολλοὺς σύγχρονους μελετητὰς νὰ παρερμηνεύσουν τὴν στάσιν τοῦ Ἀθηναίου φιλοσόφου ἀπέναντι ἐπὶ τὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα καὶ νὰ τὸν θεωρήσουν ὡς πρόδρομον τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ⁵. Βέβαια, θὰ πρέπει νὰ τονισθῇ ὅτι

³ Βλ. ἐνδεικτικὰ Ἰ. Σ. Παπασταῦρος, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος* (Ἐν Ἀθήναις: Ἐκδ. Ἰ. Χιωτέλης, 1969), σ. 319-322· *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τόμ. Γ1 καὶ Γ2 (Ἀθήναις: Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 2000 [1971¹]), σ. 447-461 (Μ. Σακελλαρίου) καὶ σ. 38-61 (Μ. Σακελλαρίου), ἀντίστοιχα· Β. LaForse, “The Greek World, 371-336”, ἐπὶ: Κ. Η. Kinzl (ed.), *A Companion to the Classical Greek World*, 544-559, καὶ κυρίως σ. 544-550. Γιὰ τὶς συγκρούσεις καὶ τὶς ἀναταραχάς, ποὺ ἔλαβαν χώρα ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν δεκαετίαν 360-350 π.Χ., βλ. Ξεν. Ἑλλ. VII. 5. 27.

⁴ Ὡς γνωστὸν, ἡ ἐξουσία τῶν Τριάκοντα διήρκεσε ἀπὸ τὶς ἀρχὰς τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 404 ὡς τὶς ἀρχὰς τοῦ 403 π.Χ.. Οἱ ἄνδρες αὐτοὶ ἄσκησαν τὴν ἐξουσίαν μὲ ἰδιαίτερα εἰδεχθῆναι τρόπον, γιὰ αὐτὸ καὶ ὁ Πλάτων ἐπὶ τὴν Ἐπιστολὴν Ζ΄ ἀναφέρει ὅτι τὸ προηγούμενον πολίτευμα παρὰ τὰ ἐλαττώματά του ἦταν χρυσοῦς ἐν συγκρίσει μὲ τὸ καθεστῶς ποὺ οἱ Τριάκοντα ἐγκατέστησαν («χρυσὸν ἀποδείξαντας τὴν ἐμπροσθεν πολιτείαν» 324d).

⁵ Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς παρερμηνείας τοῦ Πλάτωνος βλ. ἐνδεικτικὰ G. C. Field, “On Misunderstanding Plato”, *Philosophy*, 19 (1944), 49-62 (Ἀνατύπωση ἐπὶ τὸ R.

ἡ πλατωνικὴ κριτικὴ πρὸς τὴν δημοκρατία δὲν στοχεύει στὴν ἀπαξίωση τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος αὐτοῦ καθ' αὐτοῦ οὔτε στρέφεται ἐναντίον τῶν δημοκρατικῶν ἀξιῶν⁶, ἀλλὰ ἐστιάζει μὲ ἓναν ἰδιαίτερο τρόπο πάνω στὶς ἀδυναμίες καὶ τὶς παθογένειες τοῦ πολιτεύματος αὐτοῦ. Οἱ ἀδυναμίες ποὺ ἐπισημαίνει ὁ Πλάτων ὀφείλονται, κατὰ τὴν γνώμη του, στὴν ἐξασθένιση τοῦ δημοσίου πνεύματος στὶς συνειδήσεις τῶν πολιτῶν⁷.

Bambrough [ed.], *Plato, Popper and Politics. Some Contributions to a Modern Controversy* [Cambridge: W. Heffer-Sons Limited, 1967], 71-84)· R. B. Levinson, *In Defense of Plato* (Harvard: Harvard University Press, 1953), κεφ. 1 “The Attack on Plato”, σ. 3-25· J. Wild, *Plato’s Modern Enemies and the Theory of Natural Law* (Chicago: The University of Chicago Press, 1953), κυρίως σ. 1-63· J. R. Bambrough, “Plato’s Modern Friends and Enemies”, *Philosophy*, 37 (1962), 97-113 (Ανατύπωση στὸ R. Bambrough [ed.], *Plato, Popper and Politics*, 3-19)· J. Wild, “Plato as an Enemy of Democracy: A Rejoinder”, στὸ: T. L. Thorson (ed.), *Plato: Totalitarian or Democrat?* (Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1963), 105-128· J. H. Hallowell, “Plato and the Moral Foundation of Democracy”, στὸ: T. L. Thorson (ed.), *Plato: Totalitarian or Democrat*, 129-150.

⁶ Ὁ E. Barker (*Ὁ πολιτικός στοχασμός στην αρχαία Ελλάδα*, σ. 545) ὑποστηρίζει ὅτι δὲν πρέπει νὰ παρουσιάζεται ὁ Πλάτων ὡς «εχθρὸς τῆς Αθηναϊκῆς Δημοκρατίας» καὶ «τῆς λαϊκῆς διακυβέρνησης», διότι ἐκεῖνο ποὺ οὐσιαστικὰ ἐχθρεύεται εἶναι ὁ δημαγωγὸς καὶ ὄχι ὁ δῆμος.

⁷ Ἐνδιαφέρουσες ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις γιὰ τὴν ἐν γένει στάση τοῦ Πλάτωνα ἀπέναντι στὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα βλ. ἐνδεικτικὰ J. P. Anton, «Ὁ Πλάτων ὡς κριτὴς τῆς Δημοκρατίας, ἀρχαίας καὶ σύγχρονης», στὸ: Κ. Ἰ. Βουδούρης (ἐκδ.), *Πλατωνικὴ Πολιτικὴ Φιλοσοφία*, Πρακτικὰ 8^{ου} Διεθνοῦς Συνεδρίου Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, Ἀθήνα-Πυθαγόρειον Σάμου, Ἰούλιος 1996 (Ἀθήνα: Διεθνὲς Κέντρο Φιλοσοφίας καὶ Πολιτισμοῦ, 1997), 11-22· M. Schofield, *Plato. Political Philosophy* (Oxford: Oxford University Press, 2006), σ. 51-135· G. Santas, “Plato’s Criticisms of Democracy in the *Republic*”, *Social Philosophy and Policy*, 24 (2007), 70-89.

Ἡ δημοκρατία, εἶναι τὸ πολίτευμα ποὺ ἔχει ἓναν ἀπόλυτα δημόσιο χαρακτήρα, διότι στὸ πολίτευμα αὐτὸ ἡ πολιτικὴ ἐξουσία πηγάζει ἀπὸ τὸν δῆμον καὶ ἀσκεῖται ἰσότημα ἀπὸ ὅλους τοὺς κατοίκους τῆς πόλεως, ποὺ φέρουν τὴν ἰδιότητα τοῦ πολίτη. Ἡ ἰσότητα τῶν πολιτῶν ἀπορρέει ἀπὸ τὴν ἐλευθερία, τὸ ὕψιστο ἀγαθὸ τῆς δημοκρατίας⁸. Στὸ ὄγδοο βιβλίον τῆς *Πολιτείας*, ὅπου ἀσκεῖται κριτικὴ στὰ ἡμαρτημένα πολιτεύματα, ὁ Πλάτων ἐπισημαίνει ὅτι ἡ δημοκρατία εἶναι «ἐλευθερίας... μεστή καὶ παρρησίας», καὶ ὀρίζει τὴν ἐλευθερία αὐτὴ ὡς «ἐξουσία ἐν αὐτῇ ποιεῖν ὅτι τις βούλεται»⁹. Ἡ δημοκρατικὴ ἐλευθερία καὶ ἡ ἰσότητα ἐξασφαλίζουν στὸν κάθε πολίτη τὸ δικαίωμα νὰ πράττει ὅ,τι ἐπιθυμεῖ καὶ νὰ ρυθμίζει τὴν ζωὴ του σύμφωνα μὲ τὴν βούλησή του. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ἡ δημοκρατία κοινῶς θεωρεῖται ὡς ἡ καλλίστη πολιτεία¹⁰, ἡ ὁποία ὡς «ἰμάτιον ποικίλον» (557c), ὅπως τὴν χαρακτηρίζει ὁ Πλάτων, συντηρεῖ καὶ προάγει τὴν διαφορετικότητα καὶ τὸν πλουραλισμό¹¹, καὶ ὡς «παντοπώλιον ... πολιτειῶν» (557d) ἐπιτρέπει τὴν ἐλεύθερη διακίνηση διαφόρων πολιτικῶν ἰδεολογιῶν.

Κατὰ τὸν Πλάτωνα στὴν δημοκρατουμένην πόλιν ἐπικρατεῖ ἡ ἀντίληψη ὅτι τὸ κάλλιστον ἀγαθὸν εἶναι ἡ ἐλευθερία καὶ ὅτι ἐξαιτίας

⁸ Βλ. π.χ. Πλάτ., *Πολ.* 562b-c Ἀριστ., *Πολ.* 7. 1317a 40-41: «ὑπόθεσις μὲν οὖν τῆς δημοκρατικῆς πολιτείας ἐλευθερία».

⁹ Βλ. 557b-558a· πβ. Ἰσοκ., XII. 131: «τὴν ἐξουσίαν, ὅ,τι βούλεται τις ποιεῖν εὐδαιμονίαν».

¹⁰ *Πολ.* 557c.

¹¹ Γιὰ τὸν πλουραλισμὸ ὡς χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος κατὰ τὸν Πλάτωνα βλ. ἐνδεικτικὰ B. Mitchell and J. R. Lucas, *An Engagement with Plato's Republic. A Companion to the Republic* (London and New York: Ashgate, 2003¹ and Routledge, 2017²), σ. 117-130· M. Schofield, *Plato*, σ. 112-117.

τῆς ἐλευθερίας ἢ πόλις αὐτὴ ἀποτελεῖ τὸ ἰδανικότερο περιβάλλον ζωῆς γιὰ τὸν φύσει ἐλεύθερον (562b-c). Ὁ Πλάτων θεωρεῖ ὅτι ὅταν ἡ ἐλευθερία εἶναι ἄμετρη, ὁδηγεῖ στὴν ἀνατροπὴ τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος καὶ στὴν ἐγκαθίδρυση τυραννίδος. Ὑποστηρίζει, μάλιστα, ὅτι ἂν ἡ κοινωνία κυριευθεῖ ἀπὸ ἀπληστία γιὰ ἐλευθερία καὶ ἀπόλυτη ἰσότητα, θὰ ἀπολέσει κάθε δημόσιο αἴσθημα καὶ θὰ ἀφοσιωθεῖ ἀποκλειστικὰ στὴν ἱκανοποίηση καὶ στὴν προαγωγὴ τῶν ἰδιωτικῶν συμφερόντων (562b-564a). Αὐτὸ θὰ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀνοχή¹² στὴν παραβίαση κανόνων καὶ νόμων (563d-c), ἢ ὅποια θὰ προετοιμάσει τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν σταδιακὴ ἐπικράτηση τῆς ἀναρχίας¹³.

Ἡ διαφθορὰ τῆς δημοκρατίας ἀπὸ τὴν ἀκόρεστη δίψα γιὰ ἐλευθερία ἐντείνεται ἀκόμη περισσότερο, ὅταν ἀναλαμβάνουν τὴν πολιτικὴ ἐξουσία κυβερνῶντες, ποὺ δὲν μποροῦν νὰ χαλιναγωγῆσουν τὶς ἀκόρεστες ἐπιθυμίες τῶν πολιτῶν. Ἡ ἀπόλυτη καταστροφὴ τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος ἐπέρχεται, ὅταν οἱ δημαγωγοὶ ἐκμεταλλεύονται τὶς ἀδυναμίες τῆς ἀκραίας δημοκρατίας καὶ

¹² Ὁ D. Scott εὐστοχα ἐπισημαίνει ὅτι ὁ Πλάτων ἀπεικονίζει στὸ ὄγδοο βιβλίον τῆς *Πολιτείας* μία ἀκραία δημοκρατία, ἢ ὅποια θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηρηθεῖ ὡς «ἡ κοινωνία τῆς πλήρους ἀνοχῆς» (βλ. “*The Republic*”, σ. 374). Παρόμοια ἀποψη ἐκφράζει καὶ ὁ E. Barker, *Ὁ πολιτικός στοχασμός στὴν ἀρχαία Ελλάδα*, σ. 542-543. Ἐνδιαφέρουσα ἀνάλυση τῆς περιγραφῆς τῆς δημοκρατίας στὸ ὄγδοο βιβλίον τῆς *Πολιτείας* βλ. π.χ. Κ. Ἰ. Δεσποτόπουλος, *Πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος* (Ἀθήναι: Σεφερλῆς, 1975¹ καὶ Παπαζήσης, 1980²), σ. 111-114· B.M. Fissel, “Plato’s Theory of Democratic Decline”, *Polis*, 28 (2011), 216-234, σ. 224 καὶ ἐξῆς.

¹³ Ὁ Κ. Ψυχοπαίδης παρατηρεῖ ὅτι σὲ μία τέτοια περίπτωση αἴρεται ἡ ἔννοια τῆς διακυβέρνησης καὶ ἐπικρατεῖ ἀσέβεια ἀπέναντι στοὺς νόμους (βλ. *Ὁ φιλόσοφος, ὁ πολιτικός καὶ ὁ τύραννος. ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚὴ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΑ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ* [Ἀθήνα: Πόλις, 2006 (1999¹)], σ. 62.

ἐπιτυγχάνουν νὰ πείσουν τὸν ὄχλον νὰ τοὺς παραδώσει τὴν ἐξουσία (565e). Ὁ Πλάτων διατείνεται ὅτι μέσα ἀπὸ τὴν τάξη τῶν δημαγωγῶν γεννιέται ὁ τύραννος (566a)¹⁴, ὁ ὁποῖος σηματοδοτεῖ καὶ τὸ τέλος τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος. Ἡ «ἄγαν ἐλευθερία» (564a), ὅπως τονίζει, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀναρχία καὶ τὴν ἀδιάκριτη ἰσότητα¹⁵, ὀδηγεῖ στὴν ἀπόλυτη δουλεία¹⁶. Ὁ Πλάτων ἐμμένει στὴν θέση αὐτὴ καὶ στοὺς *Νόμους*, ὅπου ὑποστηρίζει ὅτι ἡ μὲ μέτρο ἐλευθερία δύναται νὰ προστατέψει τὴν δημοκρατία ἀπὸ τὴν παρακμὴ καὶ τὴν ἀνατροπὴ της.

Εἰδικότερα, στὸ τρίτο βιβλίο τῶν *Νόμων* ὁ Πλάτων θεωρεῖ ὅτι ἡ ἐλευθερία πρέπει νὰ προσφέρεται στοὺς πολίτες μὲ μέτρο. Προκειμένου νὰ στηρίξει τὴν ἄποψη αὐτὴν ἀναφέρεται σὲ μία ὑγιῆ μορφή τῆς Ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, ἡ ὁποία τοποθετεῖται στὰ χρόνια τῶν Περσικῶν πολέμων¹⁷. Σ' αὐτὴν τὴν δημοκρατία τὴν ἐξουσία ἀσκοῦσαν οἱ νόμοι. Ἡ ἐλευθερία, πὺ ἀπολάμβαναν οἱ πολίτες, ἦταν περιορισμένη καὶ ὑπὸ τὸν ἔλεγχο τῶν νομικῶν διατάξεων. Ἡ εὐπείθεια τῶν πολιτῶν στοὺς ἄγραφους καὶ γραπτοὺς νόμους ἐξασφαλιζόταν κατὰ τὸν Πλάτωνα μὲ τὴν αἰδῶ, ἡ ὁποία συντηροῦσε τὸ πνεῦμα τῆς εὐσέβειας καὶ τῆς ἀδελφοσύνης ἐντὸς τῆς κοινωνίας. Ἡ παρακμὴ τῆς

¹⁴ Πβ. Ἀριστ., *Πολ.* 1310b 14: «οἱ πλεῖστοι τῶν τυράννων γεγονασιν ἐκ δημαγωγῶν»· πβ. Ἀνδ., 4. 27: «τοὺς μὲν λόγους δημαγωγοῦ τὰ δ' ἔργα τυράννου παρέχων».

¹⁵ Βλ. Πλάτ., *Πολ.* 558c: «ἡδεῖα πολιτεία καὶ ἀναρχος καὶ ποικίλη, ἰσότητά τινα ὁμοίως ἴσοις τε καὶ ἀνίσοις διανέμουσα». Γιὰ τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς ἰσότητος πὺ προκαλεῖ ἀδικία, βλ. *Νόμ.* 756e-757a, *Γοργ.*, 508a· πβ. Ἀριστ., *Ἠθ. Νικ.* 1131a 23-24, *Ξεν. Κύρ.* II. 2. 18.

¹⁶ Πλάτ., *Πολ.* 564a: «Ἡ γὰρ ἄγαν ἐλευθερία ἔοικεν οὐκ εἰς ἄλλο τι ἢ εἰς ἄγαν δουλείαν μεταβάλλειν καὶ ἰδιώτη καὶ πόλει».

¹⁷ Βλ. Πλάτ., *Νόμ.* 698a-701e.

δημοκρατίας αὐτῆς ξεκίνησε ὅταν οἱ πολῖτες ἄρχισαν νὰ δείχνουν ἀνοχή στὴν παραβίαση κανόνων γιὰ ἀπλὰ καθημερινὰ ζητήματα, πράγμα ποὺ εἶχε ὡς συνέπεια τὸν ἐθισμό στὴν παραβατικὴ συμπεριφορά, ποὺ κλιμακούμενη ὀδηγεῖ στὸ ἔσχατο σημεῖο τῆς παρανομίας. Ἡ ἀνοχὴ στὴν παραβίαση τῶν κανόνων καὶ ἐν τέλει τῶν νόμων τῆς πολιτείας ὀφείλεται κατὰ τὸν Πλάτωνα στὴν ἀποτετολμημένην (701b) ἢ, ὅπως ἄλλιῶς τὴν χαρακτηρίζει, τὴν παντελῆ καὶ ἀπὸ πασῶν ἀρχῶν ἐλευθερίαν (698a- b), καὶ καλλιεργεῖ στὶς ψυχὲς τῶν πολιτῶν τὸ θράσος καὶ τὴν πονηρὰν ἀναισχυντίαν. Εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ δημοκρατία ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ «μετριότητά τινά ... τοῦ ἐλευθεριάσαι» (701e) δὲν καταδικάζεται στὴν συνείδηση τοῦ Πλάτωνα.

Τόσο στὴν Πολιτείαν ὅσο καὶ στοὺς Νόμους ἡ ἀκραία δημοκρατία, ἐξαιτίας τῆς ἄμετρης καὶ ἄφρονος ἐλευθερίας ποὺ παρέχει, μετατρέπει τοὺς πολῖτες σὲ ἐγωκεντρικὰ ὄντα καὶ συντείνει στὴν κατακυριεύσῃ τους ἀπὸ ἀχαλίνωτες ἐπιθυμίες. Οἱ πολῖτες ποὺ βρίσκονται σὲ τέτοια κατάσταση ἔχουν ὡς πρωταρχικό τους στόχο τὴν προάσπιση τῶν προσωπικῶν τους συμφερόντων εἰς βάρος τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου καὶ τοῦ δημόσιου συμφέροντος. Τὸ δημόσιο πνεῦμα ἐξανεμίζεται ἀπὸ τοὺς κόλπους τῆς ἀκραίας δημοκρατίας καὶ τὴν θέση του παίρνει ὁ ναρκισσισμὸς καὶ ἡ ἀδιαφορία γιὰ τὰ κοινὰ ζητήματα τῆς πολιτείας. Σὲ μία τέτοια δημόσια σφαῖρα, ὅπου οἱ πολῖτες ἔχουν ἀπολέσει κάθε αἴσθημα δημοσίου καθήκοντος καὶ ζητοῦν ὄλο καὶ περισσότερα προνόμια καὶ ἐλευθερίες, εἶναι πολὺ δύσκολο γιὰ τοὺς ἄρχοντες νὰ ἀσκήσουν ὀρθὰ τὴν ἐξουσία. Ὁ Πλάτων τονίζει στὸ ὄγδοο βιβλίο τῆς Πολιτείας (562d) ὅτι ἂν οἱ ἄρχοντες ἐπιχειρήσουν νὰ θέσουν φραγμοὺς στὴν ἄμετρη ἐλευθερία, τότε τὸ πλῆθος θὰ ἐξαγριωθεῖ καὶ θὰ ἀντιδράσει ἔντονα ἐξαπολύοντας κατηγορίες καὶ ἐπιθέσεις ἐναντίον τους.

Ἡ ἀδυναμία πολλῶν πολιτικῶν νὰ χαλιναγωγῆσουν τὸ πλῆθος καὶ νὰ ἀντιστρέψουν τὴν πορεία τῆς κοινωνίας πρὸς τὴν παρακμὴ ὀφείλεται κατὰ τὸν Πλάτωνα στὴν ἔλλειψη ἱκανότητας ἐκ μέρους των νὰ ἀσκήσουν μὲ ὀρθὸ τρόπο τὴν ἐξουσία. Ὁ Πλάτων γι' αὐτὸν τὸν λόγο ἀσκεῖ δριμύτατη κριτικὴ σὲ διάφορους πολιτικούς ἀνδρες, ἐστιάζοντας κυρίως στὴν ἔλλειψη οὐσιαστικῆς πολιτικῆς γνώσης, ἡθους καὶ ἀνιδιοτέλειας, πού τοὺς χαρακτηρίζουν. Εἰδικότερα, στὸν *Γοργίαν* (515c-520c)¹⁸ κρίνει αὐστηρὰ τὸν Κίμωνα, τὸν Μιλτιάδη καὶ τὸν Θεμιστοκλῆ, γιὰ τὴν ἀπουσία «σωφροσύνης καὶ δικαιοσύνης» κατὰ τὴν ἀσκηση τοῦ πολιτικοῦ τους ἔργου, γιὰ τὴν κακὴ καὶ ἀναποτελεσματικὴ χρῆση ἐκ μέρους των τῆς ρητορικῆς τέχνης, καὶ γιὰ τὴν ἀνικανότητά τους νὰ ἠθικοποιήσουν τοὺς πολίτες. Ἀπὸ τὴν αὐστηρὴ κριτικὴ του στὸν *Γοργίαν* δὲν ἐξαιρεῖται οὔτε ὁ Περικλῆς¹⁹, παρόλο πὺ ὁ Πλάτων φαίνεται ὅτι τρέφει γι' αὐτὸν μίαν ἰδιαίτερη ἐκτίμηση στὸν *Φαῖδρον* (269e-270a)²⁰, ὅπου παραδέχεται ὅτι εἶναι ἓνας εὐφυῆς πολιτικὸς μὲ ὑψηλὴ θεωρητικὴ γνώση καὶ «πάντων τελεώτατος εἰς τὴν ῥητορικὴν».

¹⁸ Βλ. E. R. Dodds, *Plato, Gorgias. A Revised Text with Introduction and Commentary* (Oxford: Clarendon Press, 1959), σ. 356-367.

¹⁹ Βλ. Πλάτ., *Γοργ.* 515e, ὅπου ὁ Πλάτων ἀναφέρει ὅτι ὁ Περικλῆς ἔκανε τοὺς Ἀθηναίους «ἀργούς καὶ δειλοὺς καὶ λάλους καὶ φιλαργύρους», ἀφοῦ ἦταν ὁ πρῶτος πὺ εἰσήγαγε τὴν «μισθοφορίαν», δηλαδὴ τὴν πληρωμὴ μισθῶν γιὰ τὴν δημόσια ὑπηρεσία πὺ προσέφεραν οἱ πολίτες. Σχετικὰ σχόλια βλ. E. R. Dodds, *Plato, Gorgias*, σ. 356-357.

²⁰ Ἡ χρονολόγηση τοῦ *Φαῖδρου* σὲ σχέση μὲ τὸν *Γοργίαν* καὶ γενικότερα μὲ ὅλους τοὺς πλατωνικοὺς διαλόγους εἶναι προβληματικὴ καὶ δὲν ὑπάρχει συμφωνία μεταξὺ τῶν μελετητῶν. Ἀπὸ ἀρκετοὺς μελετητῆς ὁ *Φαῖδρος* κατατάσσεται στὴν μεσαία ἢ ὕστερη συγγραφικὴ περίοδο τοῦ Πλάτωνα καὶ ὡς ἐκ τούτου ἔπεται χρονικὰ τοῦ *Γοργίου* (βλ. π.χ. H. Thesleff, *Stydies in Platonic Chronology*, ἐπανεκδόση στὸ: H. Thesleff, *Platonic Patterns: A Collection of Studies by*

Ἡ ἔλλειψη πολιτικῆς γνώσης καὶ ἡ ἐπιθυμία τῶν προαναφερθέντων πολιτικῶν νὰ ἱκανοποιήσουν τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ ὄχλου κολακεύοντάς τον, εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα κατὰ τὸν Πλάτωνα τὴν ἠθικὴ διαφθορὰ τῶν πολιτῶν, ἀφοῦ τοὺς κατέστησαν «ἀγριωτέρους, ἀδικωτέρους τε καὶ χείρους» (Γοργ. 516c). Ἐπιπλέον, ἡ ἀδυναμία τους νὰ συνειδητοποιήσουν ὅτι ὁ ἀληθινὸς πολιτικὸς εἶναι ἕνας θεραπευτής, ποὺ στοχεύει στὴν ὀρθὴ ἐκπαίδευση καὶ ἠθικοποίηση τῶν πολιτῶν, καὶ ὄχι ἕνας διάκονος, ποὺ δουλοπρεπῶς ὑπηρετεῖ, χωρὶς ἀξιολόγηση, ὁποιαδήποτε ἐπιθυμία τους (Γοργ. 517a-518c)²¹, ἀποτελεῖ τὴν κύρια αἰτία τῆς ἀποτυχημένης πολιτικῆς τους γραμμῆς. Ὁ Πλάτων θεωρεῖ ὅτι οἱ ἀδυναμίες τῶν πολιτικῶν θὰ ἐξαλειφθοῦν μόνον ἂν αὐτοὶ ἔλθουν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν φιλοσοφία καὶ ἀποκτήσουν μὲ τὴν βοήθειά της τὴν ἀπαιτούμενη γνώση γιὰ τὴν ὀρθὴ ἀσκηση τῆς πολιτικῆς. Ἡ πεποίθησή του αὐτὴ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ μία ἀπὸ τὶς ἐπικρατοῦσες ἀπόψεις τῆς

Holger Thesleff [Las Vegas/Zurich/Athens: Parmenides Publishing, 2009], 143-382, καὶ συγκεκριμένα σ. 317 [171]-326 [180]). Ἡ κατάταξη ὅμως αὐτὴ εἶναι ἀντίθετη πρὸς τὴν ἀρχαία παράδοση ποὺ ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Φαῖδρος εἶναι ὁ πρῶτος διάλογος τοῦ Πλάτωνα (βλ. Διογ. Λ. III. 38· Ὀλυμπ. φιλ., Βί. Πλ. III· Ἄνων., Προλεγ. X. 24. 6-7). Ἀνάμεσα στοὺς μελετητὲς ποὺ συμφωνοῦν μὲ τὴν ἀρχαία παράδοση ξεχωρίζουν ὁ σπουδαῖος προτεστάντης θεόλογος καὶ φιλόσοφος F. Schleirmacher (βλ. *Introduction to the Dialogues of Plato*, translated from the German by W. Dobson, M. A. [Cambridge: Pitt Press, 1836], κυρίως σ. 48-73) καὶ πιὸ πρόσφατα ὁ J. Tomin (βλ. “Dating of the *Phaedrus* and Interpretation of Plato”, *Antichthon*, 22 (1988), 26-41· τοῦ ἰδίου “A Preliminary to the Study of Plato”, *Symbolae Osloenses: Norwegian Journal of Greek and Latin Studies*, 67 [1992], 80-88 καὶ “Plato’s First Dialogue”, *Ancient Philosophy*, 17 (1997), 31-45).

²¹ Βλ. E. R. Dodds, *Plato, Gorgias*, σ. 360-361· πβ. Νόμ. 650b: «τὸ γινῶναι τὰς φύσεις τε καὶ ἕξεις τῶν ψυχῶν, τῇ τέχνῃ ἐκεῖνῃ ἧς ἐστὶν ταῦτα θεραπεύειν· ἐστὶν δὲ που, φαμέν, ὡς οἶμαι, πολιτικῆς».

ἐποχῆς του, ἢ ὁποία ἐκφράζεται στὸν *Γοργίαν* (484c-486d) διὰ στόματος Καλλικλῆ καὶ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ὑπερβολικὴ σπουδὴ στὴν φιλοσοφία εἶναι ἀκατάλληλη γιὰ τὸν δημόσιο βίον καὶ εὐθύνεται γιὰ τὴν «διαφθορὰ τῶν ἀνθρώπων», ἀφοῦ τοὺς καθιστᾷ ἀπείρους «καὶ ἰδία καὶ δημοσία» καὶ τοὺς στερεῖ τὴν νομικὴ γνώση, τὴν γνώση τῆς ρητορικῆς τέχνης καὶ τὴν γνώση τῶν ἀνθρώπινων «ἡδονῶν τε καὶ ἐπιθυμιῶν». Ὅσοι φιλοσοφοῦν, κατὰ τὸν Καλλικλῆ, καθίστανται «ἀπειροὶ» ὅλων «τῶν ἡθῶν» τοῦ δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ βίου, καὶ γι' αὐτὸ γίνονται «καταγέλαστοι» στὸν δημόσιο χῶρο, ἐνῶ παράλληλα καθίστανται ἄνανδροι καὶ ἀποφεύγουν τὰ κεντρικὰ μέρη τῆς πόλεως καὶ τὴν ἀγορά²².

Ἡ γενικότερη ἀπογοήτευση ποὺ ἐπικρατοῦσε ἐξαιτίας τῆς πολιτικῆς κρίσης ὀδήγησε ὀρισμένους διανοητὲς νὰ θεωρήσουν ὅτι ἕνα νέο εἶδος τυραννίδος²³ θὰ ἀποτελοῦσε ἐνδεχομένως πανάκεια γιὰ τὴν ἐξουδετέρωση τῆς δημαγωγίας καὶ τὴν ἀπομάκρυνση τῆς ὀχλοκρατίας ἀπὸ τὸν δημόσιο χῶρο. Ἡ δεσποτικὸς τύπος διακυβέρνηση ὑποστηριζόταν κατὰ τὸν M. Miller ἀπὸ διανοουμένους, ὅπως ὁ

²² Πβ. Πλάτ., *Θεαίτ.* 173c-d: «οὗτοι δὲ που ἐκ νέων πρῶτον μὲν εἰς ἀγορὰν οὐκ ἴσασι τὴν ὁδόν, οὐδὲ ὅπου δικαστήριον ἢ βουλευτήριον ἢ τι κοινὸν ἄλλο τῆς πόλεως συνέδριον». Ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις γιὰ τὴν θέση τοῦ Καλλικλῆ στὸν *Γοργίαν* βλ. E. R. Dodds, *Plato, Gorgias*, σ. 272-280· D. Wolfsdore, *The Trials of Reason: Plato and the Crafting of Philosophy* (New York; Oxford: Oxford University Press, 2008), σ. 234-239.

²³ Βλ. πληροφορίες γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ V. Ehrenberg, *The Greek State* (New York: The Norton Library, 1964 [1960¹]), σ. 47. Κατὰ τὸν τέταρτο αἰῶνα π.Χ. ὑμνεῖται συχνὰ ἡ τυραννὶς τοῦ Πεισίστρατου ὡς «ὁ ἐπὶ Κρόνου βίος» (βλ. Ἄριστ., *Ἄθ. Πολ.* 16. 7).

Ξενοφῶν, ὁ Ἀντισθένης καὶ ὁ Ἴσοκράτης²⁴, οἱ ὅποιοι ἐναπέθεταν σὲ αὐτὴν τὶς ἐλπίδες τους γιὰ τὴν ὑπέρβαση τῆς κρίσης ποὺ μάστιζε τὶς ἑλληνικὲς πόλεις. Ὁ Πλάτων, βέβαια, τάσσεται ἐναντίον τῶν ἀπολυταρχικῶν καὶ δεσποτικῶν τάσεων τῆς ἐποχῆς του καὶ ὑποστηρίζει ὅτι σὲ καμία περίπτωση δὲν μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν ἀντίδοτο στὴν κρίση. Συγκεκριμένα, στὸν *Πολιτικὸν* καὶ στοὺς *Νόμους* ὁ Πλάτων μέσα ἀπὸ τὸν μῦθο τῆς Βασιλείας τοῦ Κρόνου²⁵ ἐπιθυμεῖ νὰ δείξει ὅτι ἡ δεσποτικὴ χαρακτῆρα ἀσκηση τῆς ἐξουσίας εἶναι παντελῶς ἀκατάλληλη γιὰ τὶς ἀνθρώπινες κοινωνίες καὶ ὅτι μὲ τὴν ἐνθάρρυνση καὶ τὴν προώθηση τέτοιων πολιτικῶν ἰδεολογιῶν ἐλλοχεύει

²⁴ Βλ. *Ο Φιλόσοφος στον Πολιτικὸν του Πλάτωνα*, μαζί με τὸ «*Διαλεκτικὴ ἐκπαίδευση καὶ Ἀγραφα δόγματα στον Πολιτικὸν του Πλάτωνα*», μτφρ.: Δ. Καπράλος (Αθήνα: Ἐνάλιος, 2009 [ἔκδ. ἀγγλ. πρωτοτύπου 2004]), σ. 153-154 καὶ 161-168.

²⁵ Βλ. Πλάτ., *Πολιτ.* 268d-274d καὶ *Νόμ.* 713a-e. Ἐνδιαφέρουσες ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις τοῦ μῦθου αὐτοῦ βλ. ἐνδεικτικὰ R. L. Campbell, *The Sophistes and Politicus of Plato, with a Revised Text and English Notes* (1867; rpt., New York: Arno Press, 1973), σ. xxviii-xli· J. B. Skemp, *Plato's Statesman*, σ. 82-111· S. Rosen, "Plato's Myth of the Reversed Cosmos," *The Review of Metaphysics*, 33 (1979), 59-85· Π. Βιντάλ-Νακέ, *Ὁ Μαῦρος Κυνηγός*, σ. 382-402· H. R. Scodel, *Diaeresis and Myth in Plato's Statesman* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1987), σ. 74-89· Κ. Καστοριάδης, *Ὁ Πολιτικός τοῦ Πλάτωνα. Ἐπτὰ σεμινάρια στὴν EHESS*, μτφρ.: Ζωή Καστοριάδη, πρόλ.: Π. Βιντάλ-Νακέ (Αθήνα: ΠΟΛΙΣ, 2001 [ἔκδ. γαλλ. πρωτοτύπου 1999]), σ. 183-202 καὶ 205-222· Μίλερ, Μ., *Ο Φιλόσοφος στον Πολιτικὸν του Πλάτωνα*, σ. 130-170· C. H. Kahn, "The Myth of the Statesman," στὸ: Cataline Partenie (ed.), *Plato's Myths* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 148-166· X. Márquez, *A Stranger's Knowledge. Statesmanship, Philosophy & Law in Plato's Statesman* (Las Vegas: Parmenides Publishing, 2012), σ. 119-176.

ὁ κίνδυνος τῆς ἐγκαθίδρυσης μιᾶς σκληρῆς καὶ ἀπάνθρωπης τυραννίδος²⁶.

Ἄπ' ὅσα ἀναφέρθηκαν στὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ πρώτου μέρους τῆς παρούσης ἐργασίας καθίσταται, νομίζουμε, σαφές ὅτι ὁ Πλάτων δὲν ἀντιτίθεται στὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα, ὅταν αὐτὸ εἶναι μετριοπαθές καὶ ἐπιτρέπει στὸν νόμο νὰ λειτουργεῖ ὡς ρυθμιστικὸς παράγοντας τοῦ βίου, καὶ ὅταν ἡ παρεχόμενη ἐλευθερία δὲν καταλύει τὸ συλλογικὸ πνεῦμα, ποὺ πρέπει νὰ βρίσκεται συνεχῶς σὲ ἐγρήγορση, ὥστε νὰ μὴν ὀδηγηθεῖ ἡ πόλις σὲ ἀποδιοργάνωση²⁷. Δὲν ἀντιτίθεται, ἐπομένως, καὶ στὸ στοιχεῖο τῆς δημοσιότητας, ποὺ ἀποτελεῖ βασικὸ γνῶρισμα τοῦ πολιτεύματος αὐτοῦ, καθὼς, ὅπως θὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ δείξουμε στὴν συνέχεια, ποικίλες ὀψεις τῆς δημοσιότητας κάνουν τὴν παρουσία τους στὴν πολιτικὴ του θεωρία.

2. Πολιτικὴ, δημόσια σφαῖρα καὶ δημοσιότητα

Ὁ Πλάτων διατήρησε μέχρι τὸ τέλος τῆς ζωῆς του ἀκλόνητη τὴν πίστη ὅτι ἡ ἀνάσχεση τῆς ὀλισθηρῆς πορείας τῆς πόλεως θὰ μπορούσε νὰ ἐπιτευχθεῖ μόνο μέσω τῆς ἀληθινῆς φιλοσοφίας. Ἡ πίστη αὐτὴ τὸν ὀδήγησε περὶ τὰ μέσα τῆς συγγραφικῆς του δραστηριότητας στὴν

²⁶ Βλ. Πλάτ., *Πολιτ.* 274e-276e καὶ *Νόμ.* 713e.

²⁷ Ἡ διατήρηση τοῦ συλλογικοῦ πνεύματος στὴν συνείδηση τῶν πολιτῶν, ποὺ θὰ προστεῦει τὴν υἰεία τῆς πόλεως, δύναται νὰ ἐπιτευχθεῖ μόνο μέσω τῆς παιδείας, ἡ ὁποία κατὰ τὸν Πλάτωνα θὰ πρέπει νὰ καλλιεργεῖ στοὺς πολίτες τὸν σεβασμὸ ἀπέναντι στοὺς νόμους. Περισσότερα γι' αὐτὸ τὸ θέμα βλ. Maria Protopapas-Marneli, "L'Actualité de la République Platonicienne", *Κοινωνικὴ θεωρία/Social theory*, 2 (2012), 137-149, καὶ συγκεκριμένα σ. 142-145.

διατύπωση τῆς ριζοσπαστικῆς θέσης ὅτι τὰ δεινὰ στὴν ζωὴ τῶν πόλεων καὶ στὸ ἀνθρώπινο γένος θὰ παύσουν, ἂν ἀναλάβουν τὴν ἐξουσία οἱ φιλόσοφοι ἢ ἂν φιλοσοφήσουν οἱ πολιτικοὶ ἡγέτες²⁸. Τὸ ἐρώτημα ποιοὶ ἔχουν δικαίωμα εἰσόδου καὶ δράσης στὸν δημόσιο χῶρο ἀπασχόλησε σοβαρὰ τὸν Ἀθηναῖο φιλόσοφο καὶ μέσα ἀπὸ τοὺς διαλόγους του ἐπιχειρεῖ νὰ δώσει ἀπαντήσεις γιὰ τὴν ὀρθὴ συγκρότηση τοῦ δημοσίου βίου. Οἱ θέσεις τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὸ ὀρθὸ πολίτευμα καὶ τὸν γνήσιο πολιτικὸ ἄνδρα ἀπαντοῦν κυρίως στοὺς διαλόγους *Πολιτεία*, *Πολιτικὸς* καὶ *Νόμοι*, στοὺς ὁποίους θὰ ἐπικεντρώσουμε τὴν προσοχή μας, προκειμένου νὰ παρουσιάσουμε καὶ νὰ ἀναλύσουμε τὶς πλατωνικὲς προτάσεις γιὰ τὴν ἐξυγίανση τῆς πολιτικῆς κοινωνίας.

α) Πολιτεία

Ἀποτελεῖ πάγια θέση τοῦ Πλάτωνα ὅτι οἱ ἄριστοι ὡς πρὸς τὸ ἦθος καὶ τὸ πνεῦμα εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ ὀφείλουν νὰ ἀσκοῦν τὴν πολιτικὴ τέχνη. Στὴν *Πολιτείαν* ὁ Πλάτων προβαίνει στὴν θεωρητικὴ κατασκευὴ τοῦ ἰδανικοῦ κατ' αὐτὸν πολιτεύματος, τὸ ὁποῖο ἐκπληρώνει τὸ αἶτημά του γιὰ τὴν ἀνάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τοὺς ἀρίστους. Ἡ *Καλλίπολις*²⁹ εἶναι μία πόλις, στὴν ὁποία τὴν ἐξουσία ἀσκοῦν μόνο ὅσοι φέρουν ἐκ

²⁸ Βλ. Πλάτ., *Πολ.* 473c-e. Πβ. *Πολ.* 487e, 501e, 540d-e. Ἐπ. Ζ' 326a-b.

²⁹ *Καλλίπολις* εἶναι ὁ χαρακτηρισμὸς ποὺ δίδει ὁ Πλάτων στὴν πόλιν μὲ τὸ ὀρθὸ πολίτευμα στὸ ἔβδομο βιβλίο τῆς *Πολιτείας* (527c). Ἔχει ὑποστηριχθεῖ ἡ ἀποψη ὅτι ἡ *Καλλίπολις* φέρει ἀρκετὰ κοινὰ σημεῖα μὲ τὴν *Νεφελοκοκκυγίαν*, τὴν πόλιν τῶν πουλιῶν, στοὺς *Ὀρνιθες* τοῦ Ἀριστοφάνη. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Arlene W. Saxonhouse, "Comedy in Callipolis: Animal Imagery in the *Republic*", *The American Political Science Review*, 72 (1978), 888-901.

φύσεως τὰ κατάλληλα προσόντα καὶ ἔχουν τύχει ὀρθῆς φιλοσοφικῆς παιδείας. Ὅσοι δὲν πληροῦν τὶς αὐστηρὲς προϋποθέσεις, ποὺ θέτει ὁ Πλάτων γιὰ τὴν ἐνασχόληση μὲ τὰ κοινά, ἐξοβελίζονται ἀπὸ τὴν σφαῖρα τῆς πολιτικῆς. Ὡς κατάλληλοι γιὰ τὴν διακυβέρνηση τῆς πόλεως ὀρίζονται οἱ φύλακες παντελεῖς (414b), οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν τὴν ἀνώτερη κοινωνικὴ τάξη τῆς Καλλιπόλεως. Οἱ φύλακες παντελεῖς ἐνσαρκώνουν τὸν πρότυπο συνδυασμὸ φιλοσοφίας καὶ πολιτικῆς ἐξουσίας, καὶ ὡς ἄρχοντες τῆς πόλεως ἀναλαμβάνουν τὰ ἀνώτερα πολιτικὰ ἀξιώματα³⁰. Ἡ δεύτερη κοινωνικὴ τάξη, δηλαδή ἡ τάξη των φυλάκων ἐπικούρων (414b), εἶναι ὑπεύθυνη γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ καὶ ἐσωτερικὴ ἀσφάλεια τῆς πόλεως, ἀλλὰ ἐπιπλέον ἀσκεῖ ἓνα βοηθητικὸ ἔργο στὴν πολιτικὴ δράση τῶν παντελῶν φυλάκων³¹. Ὁ Πλάτων δὲν δίδει λεπτομέρειες γιὰ τὴν ἐπικουρικὴ πολιτικὴ δραστηριότητα τῶν φυλάκων ἐπικούρων, ἀλλὰ ἀναφέρει μόνον γενικὰ ὅτι ἀναλαμβάνουν ὅσα ἀξιώματα χρειάζονται νέους ἀνθρώπους³². Ἡ τρίτη τάξη τῶν πολιτῶν, ποὺ συγκροτεῖται ἀπὸ τοὺς δημιουργούς, δὲν ἔχει πρόσβαση στὴν πολιτικὴ σκηνὴ καὶ συμμετοχὴ στὴν λήψη ἀποφάσεων καὶ τὴν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας, ἀφοῦ ἀσχολεῖται ἀποκλειστικὰ μὲ τὴν παραγωγή, τὸ ἐμπόριο καὶ τὶς τέχνες (373b-c). Οἱ δημιουργοί, ἂν καὶ εἶναι ἀποκλεισμένοι ἀπὸ τὴν δημόσια σφαῖρα, ἐν τούτοις ἀπολαμβάνουν ὀρισμένα ἀγαθὰ τῆς, ὅπως εἶναι ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ἰσότητα, καὶ ἔχουν τὸ δικαίωμα συμμετοχῆς στὴν εὐδαιμονία τοῦ συνόλου (421c). Τὸ

³⁰ Πλάτ., Πολ. 540b: «πρὸς πολιτικοῖς ἐπιταλαιπωροῦντας καὶ ἄρχοντας ἐκάστους τῆς πόλεως».

³¹ Πολ. 414b: «ἐπικούρους τε καὶ βοηθοὺς τοῖς τῶν ἀρχόντων δόγμασιν»· πβ. 458c.

³² Πολ. 414b· 539e: «ἄρχειν τά τε περὶ τὸν πόλεμον καὶ ὅσαι νέων ἀρχαί».

στοιχείο τῆς ἰσότητος γίνεται φανερό τόσο ἀπὸ τὸν μῦθο τῶν Μετάλλων (414c-415d), ὅπου ὅλοι οἱ πολῖτες παρουσιάζονται ὡς ἀδελφία ἀπὸ τὴν ἴδια μητέρα γῆ, ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα τῆς *Καλλιπόλεως*, στὸ ὁποῖο, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, ἐλεύθερη πρόσβαση ἔχουν τὰ τέκνα ὅλων τῶν πολιτῶν (541a).

Ἡ κατάταξη τῶν πολιτῶν σὲ τρεῖς τάξεις γίνεται μὲ βάση τὴν πλατωνικὴ ἀντίληψη περὶ δικαιοσύνης ὡς «τὸ τὰ αὐτοῦ πράττειν καὶ μὴ πολυπραγμονεῖν»³³, ἡ ὁποία εἶναι ταυτόσημη μὲ τὴν ἔννοια τῆς οἰκαιοπραγίας (434c), πού θεμελιώνεται στὴν ἀρχὴ τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Κατὰ τὸν Πλάτωνα ἡ ἐπικράτηση τῆς δικαιοσύνης ἐντὸς τῆς πόλεως πραγματώνεται μόνο ὅταν ἡ κάθε κοινωνικὴ τάξη ἐπιτελεῖ τὸ ἔργο γιὰ τὸ ὁποῖο εἶναι ταγμένη ἀπὸ τὴν φύσιν (οἰκεῖον ἔργον), τὸ ὁποῖο συνδέεται μὲ τὴν ἔννοια τῆς οἰκείας ἀρετῆς³⁴. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι οἱ δημιουργοὶ θὰ παράγουν ἀγαθὰ γιὰ τὴν διατήρηση τῆς ζωῆς μὲ σωφροσύνη, οἱ ἐπίκουροι θὰ ἐγγυῶνται τὴν ἀσφάλεια τῆς πόλεως ἔχοντας κατακτήσει τὴν ἀρετὴ τῆς ἀνδρείας καὶ οἱ παντελεῖς φύλακες ἢ φιλόσοφοι-βασιλεῖς θὰ κυβερνοῦν μὲ σοφία³⁵. Εἶναι φανερό ὅτι ὁ

³³ Πλάτ., *Πολ.* 433a· πβ. 433d: «ἡ τοῦ ἕκαστον ἐν αὐτῇ τὰ αὐτοῦ πράττειν δύναμις» καὶ 433e-434a: «ἡ τοῦ οἰκείου τε καὶ ἑαυτοῦ ἕξις τε καὶ πρᾶξις».

³⁴ Βλ. *Πολ.* 352d-353e, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴν σύνδεση οἰκείου ἔργου καὶ οἰκείας ἀρετῆς. Ἡ σύνδεση αὐτὴ συνεπάγεται ὅτι καθετὶ πού ἀναλαμβάνει ἓνα ἔργο φέρει ἐντὸς του μία ἐντελῶς δική του ἀρετὴ πού τὸ καθιστᾷ ἱκανὸ νὰ φέρει εἰς πέρας ὀρθὰ τὸ ἔργο του.

³⁵ Ἡ ἀρετὴ τῆς σωφροσύνης δὲν ἀνήκει ἀποκλειστικὰ στοὺς δημιουργοὺς ἀλλὰ ἀνήκει καὶ στὶς ἄλλες δύο τάξεις, ὅπως αὐτὸ διαπιστώνεται ἀπὸ τὸ χωρίο 431d-432a τῆς *Πολιτείας*. Ὁ F. M. Cornford παρατηρεῖ εὐστοχα ὅτι οἱ φιλόσοφοι-βασιλεῖς διαθέτουν σωφροσύνην μετὰ νοῦ, οἱ φύλακες ἐπίκουροι σωφροσύνην μετ' ὀρθῆς δόξης καὶ οἱ δημιουργοὶ σωφροσύνην ἀλόγιστον

περιορισμὸς τῆς δημόσιας σφαίρας στοὺς λίγους καὶ ἱκανοὺς στηρίζεται ἀκριβῶς στὴν ἀρχὴ τῆς οἰκαιοπραγίας καὶ προβάλλεται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ὡς ἡ ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν εὐημερία τῆς πόλεως. Ἐὰν ὅποιαδήποτε παραβίαση τῆς σφαίρας τῆς πολιτικῆς μὲ τὴν εἴσοδο σὲ αὐτὴν ἀτόμων, ποὺ δὲν θὰ ἀνήκουν στὴν κατηγορία τῶν γνήσιων φιλοσόφων, θὰ ἀποτελέσει κατὰ τὸν Πλάτωνα αἰτία φθορᾶς καὶ παρακμῆς τῆς πόλεως³⁶.

Ἡ διαβουλευτικὴ διαδικασία, ἡ λήψη ἀποφάσεων καὶ ἡ ἄσκηση τῆς ἐξουσίας ὡς δομικὰ στοιχεῖα τῆς δημόσιας σφαίρας ἀνήκουν, ὅπως προαναφέρθηκε, στὴν δικαιοδοσία αὐτῶν ποὺ ἀπαρτίζουν τὴν τάξη τῶν παντελῶν φυλάκων. Ὁ Πλάτων σκιαγραφεῖ τὸ ἰδανικὸ πρότυπο τοῦ ἀρχοντος στὸ τέλος τοῦ πέμπτου καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ ἕκτου βιβλίου τῆς *Πολιτείας* (475e-487a). Ὁ παντελῆς φύλαξ ἢ ἄλλιῶς φιλόσοφος-βασιλιάς εἶναι ὁ δημόσιος ἀνὴρ, στὸ πρόσωπο τοῦ ὁποίου ὑλοποιεῖται ὁ συνδυασμὸς τῆς φιλοσοφικῆς γνώσης καὶ τῆς πολιτικῆς τέχνης. Ἡ σκιαγράφηση τῆς εἰκόνας τοῦ φιλοσόφου-βασιλιᾶ δείχνει ἓνα ἐξαιρετικὰ χαρισματικὸ ἄτομο, ποὺ διαθέτει μεγάλη ὀξύνοια καὶ ἀπαράμιλλες πνευματικὲς ἱκανότητες³⁷. Ὁ Πλάτων προβάλλει ὡς βασικὰ στοιχεῖα τοῦ ἥθους τοῦ φιλοσόφου-βασιλιᾶ τὴν ἐγκράτεια καὶ τὴν αὐτοκυριαρχία. Ἡ εἰκόνα του ὡς ἠθικῆς προσωπικότητας ἀπαιτεῖ ἐπίσης τὴν ἀπόλυτη

(“Psychology and Social Structure in the *Republic* of Plato”, *The Classical Quarterly*, 6 [1912], 246-265, καὶ συγκεκριμένα σ. 250-251).

³⁶ Βλ. Πλάτ., *Πολ.* 415c, ὅπου ὁ Πλάτων κλείνει τὸν μῦθο τῶν Μετάλλων μὲ τὸν ἐξῆς χρησμὸς: «ὡς χρησμοῦ ὄντος τότε τὴν πόλιν διαφθαρήναι, ὅταν αὐτὴν ὁ σιδηροῦς φύλαξ ἢ ὁ χαλκοῦς φυλάξῃ».

³⁷ Συνοπτικὴ ἐκθεση τῶν χαρισμάτων τοῦ φιλοσόφου-βασιλιᾶ βλ. *Πολ.* 487a.

ἀφοσίωσή του στην δικαιοσύνη και την ἀλήθεια³⁸ και την ἀποστροφή του στο ψεύδος³⁹ και στο πάθος τῆς φιλαρχίας⁴⁰. Ὁ φιλόσοφος-βασιλιάς κατὰ τὸν Πλάτωνα ἐκδηλώνει ἔμπρακτο ἐνδιαφέρον και ἀγάπη για τὴν πόλιν του και ἐπιθυμεῖ πάντοτε ὅ, τι ταυτίζεται με τὸ κοινὸ συμφέρον (412c).

Τὸ πρότυπο τοῦ ἄρχοντα ποὺ σκιαγραφεῖ ὁ Πλάτων ἀγγίζει τὴν τελειότητα ὄχι μόνο στο ἠθικὸ ἀλλὰ και στο διανοητικὸ ἐπίπεδο. Εἰδικότερα ἡ γνώση τὴν ὁποία ὀφείλει νὰ κατέχει ὁ φιλόσοφος-βασιλιάς ἀντιστοιχεῖ στο στάδιο τῆς νοήσεως ἢ τῆς ἐπιστήμης, σύμφωνα με τὴν κλίμακα τῶν ψυχικῶν-γνωσιακῶν καταστάσεων, ποὺ ἀπαντοῦν στην ἀλληγορία τῆς διαιρεμένης γραμμῆς (509d-511e), στάδιο τὸ ὁποῖο ἐλάχιστοι μποροῦν νὰ κατακτήσουν. Ὁ φιλόσοφος-βασιλιάς ἔχει θεαθεῖ τὰ «ὄντως ὄντα», και μάλιστα τὸ ὑπέρτατο ὄλων, τὴν ἰδέα τοῦ Ἄγαθοῦ, ἢ ὁποία χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ὡς «τὸ ἄριστον ἐν τοῖς οὔσι» (532c). Ἡ γνώση τῆς ἰδέας τοῦ Ἄγαθοῦ ἔχει μεγάλη σπουδαιότητα στην πλατωνικὴ πολιτικὴ θεωρία, διότι καθιστᾷ τὸν φιλόσοφο ἱκανὸ νὰ ἀσκεῖ ὀρθὰ τὴν πολιτικὴ ἐπιστήμη ἢ ἀλλιῶς τὴν φυλακικὴν τέχνη⁴¹ και νὰ πράττει «ἐμφρόνως ... ἢ ἰδίᾳ ἢ δημοσίᾳ» (517c). Ἐπιπλέον τὸν προικίζει με τὴν ἐπιστήμη τῆς εὐβουλίας⁴², ὥστε νὰ εἶναι ἱκανὸς νὰ διακρίνει τὸ καλὸ και τὸ κακὸ, τὸ δίκαιο και τὸ ἄδικο και νὰ ἀποφασίζει

³⁸ Πλάτ., Πολ. 486d.

³⁹ Πολ. 485c-d.

⁴⁰ Πολ. 521b: «βίον ἄλλον τινὰ πολιτικῶν ἀρχῶν καταφρονοῦντα ἢ τὸν τῆς ἀληθινῆς φιλοσοφίας».

⁴¹ Βλ. Πλάτ., Πολ. 428c-429a, ὅπου ἡ πολιτικὴ ἐπιστήμη, ἐπειδὴ εἶναι τὸ ἀποκλειστικὸ προνόμιο τῶν φυλάκων και κυρίως τῶν τελέων φυλάκων, ἀποκαλεῖται και «φυλακική».

⁴² Πολ. 428b: «ἡ εὐβουλία, δῆλον ὅτι ἐπιστήμη τίς ἐστίν».

ὀρθὰ γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ κοινοῦ συμφέροντος. Ἡ γνώση τῆς ἰδέας τοῦ Ἄγαθοῦ συμβάλλει καὶ στὴν κατανόηση τῶν ἀνθρώπινων ἡθῶν, τὴν ὁποία χρειάζεται ὁ πολιτικὸς γιὰ νὰ ἐπιτύχει τὴν ἠθικὴ προαγωγή τῶν πολιτῶν.

Ὁ Πλάτων ἤδη ἀπὸ τὸν *Γοργίαν* (521d) ἔχει ὑποστηρίξει ὅτι ἡ ἠθικοποίηση τῶν πολιτῶν συνιστᾷ τὸ κατεξοχὴν ἔργο τοῦ ἀληθινοῦ πολιτικοῦ. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο παρουσιάζει τὸν Σωκράτη ὡς ἕναν ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους Ἀθηναίους, ἂν ὄχι τὸν μοναδικό, ποὺ ἀσκεῖ τὴν ἀληθινὴ πολιτικὴ τέχνη, ἀφοῦ μὲ τὴν φιλοσοφικὴ του διδασκαλία στόχευε στὴν ἠθικὴ βελτίωση τῶν συμπολιτῶν του. Στὴν *Πολιτείαν* ὁ Πλάτων ἐμμένει στὴν θέση αὐτὴ καὶ ὑποστηρίξει ὅτι ὁ φιλόσοφος-βασιλιάς καθίσταται δημιουργὸς «σωφροσύνης τε καὶ δικαιοσύνης καὶ συμπάσης τῆς δημοτικῆς ἀρετῆς» (500d), διαμορφώνοντας μὲ τὸν καλύτερο δυνατὸ τρόπο τὰ ἡθῆ τῶν πολιτῶν. Ἐπομένως, ἡ πολιτικὴ δραστηριότητα τοῦ γνήσιου ἄρχοντος θὰ πρέπει νὰ στοχεύει στὴν διαμόρφωση τῶν ἡθῶν τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, προκειμένου νὰ ἐπικρατήσῃ ἁρμονία καὶ ὁμόνοια καὶ νὰ ἀποφευχθεῖ κάθε μορφὴ ἀδικίας⁴³. Στις ὑποχρεώσεις του φιλοσόφου-βασιλιᾶ ἀνήκει καὶ ἡ ἐποπτεία τοῦ παιδαγωγικοῦ συστήματος τῆς πόλεως. Εἶναι ὁ ἀνώτατος λειτουργὸς τῆς παιδείας καὶ ἔχει κατὰ συνέπεια τὴν εὐθύνη τῆς

⁴³ Ὁ Γ. Ν. Μανιάτης παρατηρεῖ εὐστοχα ὅτι ὁ Πλάτων θεωρεῖ τὸν φιλόσοφο βασιλιᾶ ὡς τὴν μοναδικὴ κλεῖδα «σωτηρίας καὶ πραγμάτωσης τῆς ἀρίστης πολιτείας» (βλ. *Φιλοσοφία καὶ πολιτεία στον Πλάτωνα: Ὁ φιλόσοφος-βασιλεύς καὶ ἡ ἀρίστη πολιτεία* [Ἀθήνα: Ἐκδ. Ἐννοια, 2005], σ. 61).

ἐπιλογῆς καὶ τῆς διάπλασης τῶν μελλοντικῶν φυλάκων⁴⁴, ἀπὸ τοὺς ὁποίους θὰ προέλθουν οἱ νέοι ἡγέτες τῆς πόλεως.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀξίζει νὰ γίνει μία σύντομη ἀναφορὰ στὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα τῆς Πολιτείας. Ὁ Πλάτων, ἔχοντας ὡς πρότυπο τὸ δημόσιο ἐκπαιδευτικὸ σύστημα τῆς Σπάρτης, προτείνει ἡ παιδεία νὰ εἶναι δημόσια ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τῶν ἀρχόντων. Ἡ πρότασή του, βέβαια, ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν ἰδιωτικὸ χαρακτήρα ποὺ εἶχε ἡ παιδεία στὴν Ἀθήνα, ὅπου τὸν ἔλεγχο τῆς ἐκπαίδευσης τῶν νέων ἀσκοῦσε ἀποκλειστικὰ ἡ οἰκογένεια⁴⁵. Ὁ Πλάτων καταρτίζει στὸ δεύτερο, τὸ τρίτο καὶ τὸ ἔβδομο βιβλίον τῆς Πολιτείας (376c-415d καὶ 521c-540c) ἓνα σύστημα ἐκπαίδευσης κοινὸ καὶ γιὰ τὰ δύο φύλα⁴⁶.

Ἄν καὶ δὲν γίνεται σαφῆς ἀναφορὰ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα στὸ κείμενο τῆς Πολιτείας, μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὰ πρῶτα εἴκοσι χρόνια

⁴⁴ Πλάτ., Πολ. 540b: «καὶ οὕτως ἄλλους αἰεὶ παιδεύσαντας τοιούτους, ἀντικαταλιπόντας τῆς πόλεως φύλακας».

⁴⁵ Γιὰ τὴν ἐκπαίδευση ἀρρένων καὶ θηλέων στὴν κλασικὴ Ἀθήνα βλ. B. Legras, *Πολιτισμὸς καὶ ἐκπαίδευση στον ἀρχαῖο ἐλληνικὸ κόσμον 8ος αἰῶνας π. Χ.-4ος αἰῶνας μ. Χ.*, μτφρ.: Ἀναστασία Καραστάθη, πρόλ.: Σ. Ράσης (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Κριτική, 2005 [ἔκδ. γαλλ. πρωτοτύπου 2002]), σ. 74-147.

⁴⁶ Γιὰ τὰ διάφορα στάδια τῆς ἐκπαίδευσης ποὺ προτείνει ὁ Πλάτων στὴν Πολιτείαν βλ. ἐνδεικτικὰ Rachana Kamtekar, "Plato on Education and Art", στὸ: G. Fine (ed.), *The Oxford Handbook of Plato* (Oxford: Oxford University Press, 2011), 336-359, καὶ συγκεκριμένα σ. 345-355. Ἐνδιαφέρουσες ἀναλύσεις γιὰ τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα τῆς Πολιτείας βλ. E. Barker, *Ὁ πολιτικὸς στοχασμὸς στὴν ἀρχαία Ελλάδα*, σ. 385-436· Julia Annas, *Εἰσαγωγή στὴν Πολιτεία τοῦ Πλάτωνα*, μτφρ.: Χρυσούλα Γραμμένου, επιμ.: Χ. Ζαφειρόπουλος, Π. Μπουρλάκης (Ἀθήνα: Καλέντης, 2006 [ἔκδ. ἀγγλ. πρωτοτύπου 1981]), σ. 104-131· N. Pappas, *Πολιτεία τοῦ Πλάτωνα. Ἐνας ὁδηγὸς ἀνάγνωστος*, μτφρ.: Δ. Παπαγιαννάκος, επιστ. επιμ.: Ἰωάννα Πατσιώτη (Ἀθήνα: Οκτώ, 2006 [ἔκδ. ἀγγλ. πρωτοτύπου 1995]), σ. 134-138.

τῆς δημόσιας παιδείας εἶναι κοινὰ καὶ γιὰ τὶς τρεῖς κοινωνικὲς τάξεις τῆς Καλλιπόλεως. “Ὅπως εὐστοχα παρατηρεῖ ἡ Rachana Kamtekar⁴⁷ δὲν θὰ εἶχε κανένα ἀπολύτως νόημα ὁ ἀποκλεισμός τῶν δημιουργῶν ἀπὸ τὴν βασικὴν ἐκπαίδευση, ἀφοῦ θεμελιώδης στόχος εἶναι ἡ ἐπίτευξη μιᾶς κοινῆς εὐδαιμονίας γιὰ τὴν πόλιν μέσω τῆς παιδείας. ”Ὄντως, οἱ δημιουργοὶ πρέπει νὰ τύχουν παιδείας, ὥστε νὰ διαμορφώσουν ἕναν ἄρμονικὸ χαρακτήρα καὶ νὰ ἀσκηθοῦν στὶς ἀρετές, καὶ κυρίως στὴν ἀρετὴ τῆς σωφροσύνης. Ἡ δικαιοσύνη ὡς οἰκαιοπραγία θὰ ἦταν ἀδύνατον νὰ διατηρηθεῖ ἂν οἱ δημιουργοί, ποὺ ἀποτελοῦν τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Καλλιπόλεως, εἶναι ἐντελῶς ἀπαίδευτοι καὶ ἀνίκανοι νὰ ἐλέγξουν τὸν ἑαυτό τους καὶ τὰ πάθη τους. Σὲ μία τέτοια περίπτωση θὰ ἐπικρατοῦσαν ἡ ἀδικία καὶ ἡ δυστυχία στὴν κοινωνία, ἐνῶ θὰ ἦταν σχεδὸν ἀδύνατον γιὰ τοὺς φύλακες νὰ ἐλέγξουν ἕνα ἀπαίδευτο καὶ ἀνυπάκουο πλῆθος. Ἐπομένως, ἡ συμμετοχὴ τῶν δημιουργῶν στὴν ἐκπαίδευση εἶναι ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν εὐημερία καὶ τὴν ὁμόνοια τῆς πόλεως.

Ἡ ἄποψη ὅτι ὁ Πλάτων δέχεται καὶ τὰ τέκνα τῶν δημιουργῶν στὸ πρῶτο στάδιο τῆς δημόσιας ἐκπαίδευσης ἐνισχύεται ἀπὸ ὀρισμένα στοιχεῖα, ποὺ ἐντοπίζονται στὴν *Πολιτείαν*. Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὴν Rachana Kamtekar⁴⁸ καὶ ἀφορᾷ τὸ γενναῖον ψεῦδος ἢ ἀλλιῶς τὸν μῦθο τῶν Μετάλλων (414c-415d), ποὺ θὰ πρέπει νὰ περιλαμβάνεται ὡς διδαχὴ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς κοινῆς βασικῆς ἐκπαίδευσης ὅλων τῶν παιδιῶν. Ἀπὸ τὴν στιγμή ποὺ ὅλοι οἱ πολῖτες, ὑποχρεοῦνται νὰ διδαχθοῦν τὸν μῦθο τῶν Μετάλλων, εἶναι αὐτονόητο

⁴⁷ Βλ. “Plato on Education and Art”, σ. 347-348.

⁴⁸ Ὁπ. π., σ. 347.

ὅτι καὶ οἱ δημιουργοὶ θὰ πρέπει νὰ συμμετέχουν στὴν βασικὴ ἐκπαίδευση.

Ἐπὶ τοῦ ὅτι ὑπάρχει ὅμως κατὰ τὴν γνώμη μας καὶ ἓνα ἄλλο ἀκόμη στοιχεῖο ποὺ ἐνισχύει τὴν ἀποψη γιὰ τὴν παιδεία τῶν δημιουργῶν, τὸ ὁποῖο ἀπαντᾷ ἐπίσης στὸν μῦθο τῶν Μετάλλων (415a-c), στὸ σημεῖο ὅπου ὁ Πλάτων περιγράφει τὴν κινητικότητα τῶν πολιτῶν ἀπὸ τὴν μία κοινωνικὴ τάξη στὴν ἄλλη. Ἐπειδὴ ἐνδέχεται κατὰ τὸν Πλάτωνα νὰ γεννηθεῖ ἀπὸ χρυσοὺς γονεῖς παιδὶ ἀσημένιο ἢ χάλκινο καὶ σιδερένιο, θὰ πρέπει τὸ παιδὶ αὐτὸ νὰ τοποθετηθεῖ στὴν κοινωνικὴ τάξη ποὺ τοῦ ἀναλογεῖ. Ὁ ἐντοπισμὸς τῶν παιδιῶν ποὺ εἶναι χρυσά, ἀσημένια ἢ χάλκινα καὶ σιδερένια μπορεῖ νὰ γίνῃ μόνο μέσα στὰ πλαίσια μιᾶς κοινῆς βασικῆς ἐκπαίδευσης. Ἐπομένως, ἡ κινητικότητα μεταξὺ τῶν κοινωνικῶν τάξεων ἐπιτυγχάνεται μέσα ἀπὸ τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα, ποὺ ἐλέγχεται ἀπὸ τοὺς ἄρχοντες, καὶ προϋποθέτει τὴν συμμετοχὴ τῶν τέκνων ὅλων τῶν πολιτῶν στὴν δημόσια παιδεία.

Ἡ ἀποψη ὅτι ἡ κινητικότητα τῶν πολιτῶν βασίζεται στὴν παιδεία καὶ πραγματοποιεῖται μέσα ἀπὸ τὴν ἐκπαιδευτικὴ διαδικασία, ὑποστηρίζεται στὸ ἕβδομο βιβλίον τῆς Πολιτείας, ὅπου ὁ Πλάτων στὸ χωρίο 537b-d κάνει λόγο γιὰ τοὺς προκριθέντας (537b9), δηλαδή γιὰ αὐτοὺς ποὺ θὰ διακριθοῦν ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους νεαροὺς πολίτες ὡς ἱκανοὶ νὰ συνεχίσουν στὰ ἐπόμενα ἐκπαιδευτικὰ στάδια, τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν ἀποκλειστικὰ τοὺς φύλακες. Θὰ μπορούσαμε λοιπὸν, νὰ ὀδηγηθοῦμε στὴν εὐλόγη ὑπόθεση ὅτι τὰ τέκνα ὅλων τῶν πολιτῶν μέχρι τὸ εἰκοστὸ ἔτος τῆς ἡλικίας τους συμμετέχουν στὸ πρῶτο στάδιο τῆς

παιδείας, προκειμένου, όπως επισημαίνει ο G. Vlastos⁴⁹, όλοι οι πολίτες να υποβληθούν σε έναν μαζικό ψυχολογικό έθισμό που θα «ένσταλάξει την σωφροσύνη» εντός τους. 'Η κινητικότητα τών πολιτῶν ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις πραγματοποιείται μέσα από την παιδεία, και ανάλογα με τις δυνατότητές τους οι πολίτες είτε προχωρούν στις ανώτερες σπουδές τῶν φυλάκων, είτε σταματοῦν και μένουν στην τάξη τῶν δημιουργῶν.

Ἐπανερχόμενοι στὸν θεσμό τοῦ φιλοσόφου-βασιλιᾶ θα πρέπει νὰ τονισθεῖ ὅτι ἀποτελεῖ, μαζὶ μὲ τὸν περιορισμὸ τῆς δημόσιας σφαίρας, δηλαδή τῆς σφαίρας τῆς πολιτικῆς στὸ πρόσωπό του, ἓνα ἀπὸ τὰ τρία ριζοσπαστικὰ κοινωνικοπολιτικὰ μέτρα που προτείνει ὁ Πλάτων στὴν *Πολιτείαν*. Τὰ ἄλλα δύο ἀφοροῦν τὴν πλήρη κατάργηση τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου καὶ τὴν μεταρρύθμιση τῆς οἰκογένειας στὴν τάξη τῶν φυλάκων, καθὼς καὶ τὴν εἴσοδο τῶν γυναικῶν στὸν δημόσιο χῶρο. Ὁ δημόσιος βίος τῶν φυλάκων, ἐπικούρων καὶ παντελῶν, ἀπαιτεῖ γιὰ τὴν ἐπιτυχία του τὴν θυσία τοῦ ἰδιωτικοῦ τους βίου. Ὁ Πλάτων στὸ τρίτο βιβλίο τῆς *Πολιτείας* (415d-417b) ἀπαγορεύει ρητὰ καὶ στὶς δύο φυλακικὲς τάξεις τὴν κατοχὴ ἔγγειας ἢ κινητῆς περιουσίας, κυρίως χρυσοῦ καὶ ἀσημιοῦ. Ἡ ἐξουσία καὶ ὁ πλοῦτος κατὰ τὸν Πλάτωνα εἶναι μεγέθη ἀσύμβατα μεταξύ τους, καὶ ἡ ἐπιδίωξη καὶ ἡ συσσώρευση πλούτου καὶ ἀγαθῶν ἐκ μέρους τῶν ἀρχόντων καὶ τῶν ὑπολοίπων φυλάκων καλλιεργεῖ τὴν ἰδιοτέλεια καὶ τοὺς ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴν ὀρθὴ ἀσκηση τοῦ ἔργου τους. Οἱ φύλακες προκειμένου νὰ μείνουν μακριὰ ἀπὸ ὅποιαδήποτε μορφὴ

⁴⁹ «Δικαιοσύνη καὶ εὐτυχία στὴν *Πολιτεία*», στὸ: G. Vlastos, *Πλατωνικὲς μελέτες*, μτφρ.: Ἰ. Ἀρζόγλου (Ἀθήνα: Μ. Ι. Ε. Τ., 1994 [ἔκδ. ἀγγλ. πρωτοτύπου 1973]), 169-210, καὶ συγκεκριμένα σ. 206.

ἰδιοκτησίας καὶ νὰ μὴν ἀλλοτριωθοῦν, ζοῦν κοινοβιακὸ βίον σὲ κατάλληλα διαμορφωμένες στρατιωτικὲς οἰκίαις⁵⁰, συμμετέχουν ὑποχρεωτικὰ σὲ κοινὰ συσσίτια καὶ ἐξασφαλίζουν τὰ ἀναγκαῖα γιὰ τὴν ἐπιβίωσή τους λαμβάνοντας τὸν «μισθὸν τῆς φυλακῆς»⁵¹ ἀπὸ τοὺς ἄλλους πολίτες. Ἡ ἀπουσία ἰδιωτικῆς περιουσίας καὶ ἡ διαβίωση σὲ κοινούς οἴκους συνεπάγονται τὴν δημοσιοποίηση τῆς προσωπικῆς ζωῆς τῶν φυλάκων, ἡ ὁποία ὀλοκληρώνεται μὲ τὴν «κοινωνία ... γυναικῶν τε καὶ παιδῶν»⁵².

Ἡ δημοσιοποίηση τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς τῶν φυλάκων προϋποθέτει μία ριζοσπαστικὴ μεταρρύθμιση τῆς οἰκογένειας. Ὁ Πλάτων, ὅπως εὐστοχα παρατηρεῖ ὁ E. Barker⁵³ δὲν ἐπιθυμεῖ σὲ καμία περίπτωση τὴν ἀπόλυτη κατάργηση τῆς οἰκογένειας, ἀλλὰ στοχεύει στὴν ριζικὴ ἀλλαγὴ τῆς, ὥστε νὰ προσαρμοσθεῖ στὸν δημόσιο βίον τῶν φυλάκων. Ὁ ἰδιωτικὸς οἶκος, κατὰ τὸν N. Pappas⁵⁴, δικαίως θεωρεῖται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ὡς ἡ βασικὴ αἰτία γιὰ τὰ προβλήματα καὶ τὶς στάσεις στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πόλεως, διότι «ἀπαιτεῖ τῆς ἴδιας μορφῆς καὶ τῆς ἴδιας ἐντασης ἀφοσίωση με τὴν ἀφοσίωση που ἀπαιτεῖ ἡ πολιτεία». Τόσο ὁ N. Pappas⁵⁵ ὅσο καὶ ὁ S. Sayers⁵⁶ συμφωνοῦν ὅτι ὁ Πλάτων προτείνει τὴν μεταρρύθμιση τῆς παραδοσιακῆς οἰκογένειας, στοχεύοντας στὴν

⁵⁰ Βλ. Πλάτ., Πολ. 415d-416d.

⁵¹ Βλ. Πολ. 416e.

⁵² Πολ. 461e· πβ. 450c.

⁵³ Βλ. *Ο πολιτικός στοχασμός στην αρχαία Ελλάδα*, σ. 465.

⁵⁴ Βλ. *Πολιτεία του Πλάτωνα*, σ. 120-121.

⁵⁵ *Οπ. π.*, σ. 121-123.

⁵⁶ Βλ. *Πλάτωνος Πολιτεία: Μια εισαγωγή*, μτφρ.: Χ. Κεφαλῆς (Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος, 2015 [ἔκδ. ἀγγλ. πρωτοτύπου 1999]), σ. 108-109· πβ. σ. 62.

διασφάλιση τῆς ἐνότητος καὶ τῆς ὁμόνοιας καὶ στὴν μείωση καὶ τὴν ἀποτροπὴ τῶν κοινωνικῶν ἀναταραχῶν.

Πράγματι, ὁ Πλάτων στὸ πέμπτο βιβλίον τῆς *Πολιτείας* (457c₁₀-464c), ὅπου ἀναλύει τὴν νέα δομὴ πού θὰ ἔχει ἡ δημόσια οἰκογένεια τῶν φυλάκων, χαρακτηρίζει τὴν κοινωνίαν παιδιῶν καὶ γυναικῶν ὡς τὸ «μέγιστον ἀγαθόν» γιὰ τὴν πόλιν (457d· πβ. 464b) καὶ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ κοινωνία παιδιῶν καὶ γυναικῶν στοὺς φύλακες θὰ προστατεύσει τὶς τάξεις τοὺς ἀπὸ τὸ φαινόμενο τῆς ἰδιώσεως, πού εὐθύνεται γιὰ τὴν διάσπαση τῆς κοινωνίας καὶ τὴν καλλιέργεια τοῦ πνεύματος τοῦ ἀθέμιτου ἀνταγωνισμοῦ, τῆς ἐχθρότητας καὶ τῆς ἀντιπαλότητας μεταξὺ τῶν πολιτῶν (462d-464c). Ἡ μετατροπὴ τῶν φυλάκων σὲ μία μεγάλη δημόσια οἰκογένεια⁵⁷, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀπαγόρευση ἰδιωτικῆς περιουσίας, ὁδηγεῖ κατὰ τὸν Πλάτωνα στὴν «λύπης τε καὶ ἡδονῆς» κοινωνίαν (464a), καθὼς τὸ ἰδεῶδες γιὰ τοὺς φύλακες εἶναι νὰ διαθέτουν μία κοινὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ζωὴ καὶ τὰ πράγματα, νὰ ἔχουν κοινὸ συναισθηματικὸ κόσμον καὶ νὰ δροῦν συλλογικά, σὰν νὰ εἶναι ἓνας ἄνθρωπος. Δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολὴ νὰ λεχθεῖ ὅτι ἡ ἀρίστη πολιτεία συλλαμβάνεται ἀπὸ τὸν Ἀθηναῖο φιλόσοφο ὡς «ο τόπος τῶν κοινῶν συναισθηματικῶν καταστάσεων χαράς καὶ λύπης»⁵⁸. Εἶναι φανερό ὅτι

⁵⁷ Κατὰ τὸν Ν. Pappas ὁ Πλάτων «καταργώντας τὸν θεσμό τῆς οἰκογένειας» μετατρέπει «τὴν πολιτεία—ἢ τουλάχιστον τὴν ἀρχουσα τάξη τῆς—σὲ μία οἰκογένεια» (βλ. *Πολιτεία τοῦ Πλάτωνα*, σ. 119-120). Ὁ S. Sayers ἐπίσης τονίζει ὅτι ὁ Πλάτων φιλοδοξεῖ «να ἐξαλείψει τὶς ἰδιαιτέρες οἰκογενειακὲς δεσμεύσεις ὥστε νὰ τις μεταφέρει στὴν ευρύτερη κοινότητα», δημιουργώντας κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο «μία μεγάλη οἰκογένεια στὴν ὁποία κάθε μέλος θεωρεῖ τὰ ἄλλα ὡς οἰκογενειακοὺς συγγενεῖς» (βλ. *Πλάτωνος Πολιτεία*, σ. 62).

⁵⁸ Βλ. Βασιλική Π. Σολωμού-Παπανικολάου, *Ἀνθρώπινος βίος καὶ ἡδονὴ κατὰ τὸν Πλάτωνα*, σ. 175.

έχουμε μία δημοσιοποίησή του συναισθηματικού κόσμου τῶν φυλάκων, πού δείχνει ὅτι τὸ πνεῦμα τῆς δημοσιότητας εἶναι διάχυτο στὴν ζωὴ τους.

Ἡ μεταρρύθμιση, πού προτείνει ὁ Πλάτων γιὰ τὴν οἰκογένεια τῶν φυλάκων, συνιστᾷ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ ἰδιωτικὸ καὶ τὸ ἀτομικὸ στὸ δημόσιο καὶ τὸ κοινὸ καὶ συμβάλλει κατὰ τὴν ἄποψή του στὸ νὰ καταστεῖ ἡ ζωὴ τῶν φυλάκων ἀντικείμενο κοινοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ φροντίδας, ὥστε νὰ ἀναπτυχθεῖ τὸ πνεῦμα τῆς κοινῆς εὐθύνης καὶ τῆς ἀλληλεγγύης καὶ νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἡ ἰδιοτέλεια καὶ ὁ ἐγωισμός. Ἡ μετατροπὴ τῆς οἰκογένειας ἀπὸ ἰδιωτικὸ σὲ δημόσιο οἶκο, κοινὸ κτῆμα ὅλων τῶν φυλάκων δύναται νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἐνότητα, τὴν ἀδελφοσύνη, τὴν φιλία καὶ τὴν ὁμόνοια στὶς τάξεις τῶν ἀρχόντων καὶ τῶν ἐπικούρων, νὰ καλλιεργήσῃ τὸ αἶσθημα τοῦ κοινοῦ συμφέροντος καὶ τοῦ δημοσίου πνεύματος στὴν συνείδησή τους, καὶ ἐν τέλει νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν εὐρυθμία καὶ τὴν ἀσφάλεια στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πόλεως. Ἐπιπλέον, ὁ Πλάτων τονίζει ὅτι ἡ κοινοκτημοσύνη οἰκογένειας καὶ ἀγαθῶν δὲν ἀποτελεῖ σὲ καμία περίπτωση στοιχεῖο ἀποτρεπτικὸ γιὰ τὴν εὐδαιμονία τῶν φυλάκων (419a). Ὁ δημόσιος βίος ἔχει γιὰ τὸν Πλάτωνα μία εὐδαιμονιστικὴ ἀξία, ἡ ὁποία συνδέεται μὲ τὴν ἱκανοποίησή πού αἰσθάνονται οἱ φύλακες με τὴν συμβολή τους στὴν σωτηρία «συμπάσης τῆς πόλεως»⁵⁹.

Ἐνα ἐρώτημα πού θὰ μπορούσε νὰ τεθεῖ εἶναι γιὰ ποιὸν λόγο ὁ Πλάτων δὲν ἐπεκτείνει τὴν κοινοκτημοσύνη καὶ στὴν τάξη τῶν δημιουργῶν, ἀπὸ τὴν στιγμή πού τὴν θεωρεῖ, ὅπως εἶδαμε, μέγιστον ἀγαθὸν γιὰ τὴν πόλιν. Ὁ Ἀριστοτέλης, μάλιστα, στὸ δεύτερο βιβλίον

⁵⁹ Πλάτ., Πολ. 465d-e· πβ. 420b.

τῶν Πολιτικῶν ἀσκώντας κριτική στὸν Πλάτωνα θεωρεῖ ὅτι ἡ κοινή κτήση παιδιῶν καὶ γυναικῶν θὰ ἦταν πιὸ ὠφέλιμη στοὺς δημιουργούς, διότι κατὰ τὴν ἄποψή του θὰ ἐνίσχυε τὴν ὑπακοή τους στοὺς ἄρχοντες καὶ θὰ περιορίζε τις στάσεις μεταξύ τους⁶⁰. Ὡς ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτὸ ἔχει ἤδη προταθεῖ ἀπὸ τὸν E. Barker ὅτι ἀπὸ τὴν στιγμή πού ἡ κοινοκτημοσύνη προϋποθέτει τὴν ἀπόλυτη ἀπόρριψη καὶ ἐγκατάλειψη τοῦ στοιχείου τῆς ἐπιθυμίας, εἶναι δύσκολο νὰ ἐπεκταθεῖ στοὺς δημιουργούς πού ἐκπροσωποῦν τὸ ἐπιθυμητικὸ στοιχεῖο⁶¹. Ἐπίσης, ὁ S. Sayers ἔχει ἐκφράσει τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Πλάτων ἐνδεχομένως θεωρεῖ ὅτι οἱ δημιουργοὶ δὲν «διαθέτουν τις αναγκαῖες ορθολογικὲς ικανότητες για μια τέτοια αυταπάρνηση»⁶². Οἱ προαναφερθεῖσες ἀπόψεις ἐξηγοῦν ἱκανοποιητικὰ, κατὰ τὴν γνώμη μας, τὴν ἀπόφαση τοῦ Πλάτωνα νὰ μὴν ἐπεκτείνει τὴν κοινή κτήση ἀγαθῶν καὶ οἰκογένειας στοὺς δημιουργούς. Θὰ μπορούσαμε, ἐπιπλέον, νὰ προσθέσουμε ὅτι ἡ κοινοκτημοσύνη φαίνεται νὰ ἔχει στὴν πλατωνικὴ σκέψη ἕναν λειτουργικὸ ρόλο στὴν ἄσκηση τῆς πολιτικῆς, καθὼς δύναται νὰ προστατεύσει τοὺς φύλακες ἀπὸ τὴν διαφθορά πού θὰ προκαλοῦσε στὴν πολιτικὴ τους συνείδηση ἡ κτήση ἀγαθῶν καὶ οἰκογένειας, μετατρέποντάς τους σὲ ἄτομα κτητικὰ καὶ ἐγωιστικά. Ἀντιθέτως, οἱ δημιουργοί, πού δὲν πολιτεύονται καὶ εἶναι ἀποκλεισμένοι ἀπὸ τὴν δημόσια σφαίρα, εἶναι ἐλεύθεροι νὰ διάγουν ἕναν ἰδιωτικὸ βίον, ὁ ὁποῖος ἀρμόζει στὴν φύση τους σύμφωνα πάντα μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς οἰκειοπραγίας.

⁶⁰ Πλάτ., Πολ. 1262a 40-1262b 1: «ἔοικε δὲ μᾶλλον τοῖς γεωργοῖς εἶναι χρήσιμον τὸ κοινὰς εἶναι τὰς γυναῖκας καὶ τοὺς παῖδας ἢ τοῖς φύλαξιν».

⁶¹ Βλ. *Ο πολιτικός στοχασμός στην αρχαία Ελλάδα*, σ. 447.

⁶² Βλ. *Πλάτωνος Πολιτεία*, σ. 66.

Θὰ μποροῦσε κάποιος νὰ παρατηρήσει στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅτι ἡ τάξις τῶν δημιουργῶν ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν πλειονότητα τῶν κατοίκων τῆς πόλεως καὶ ὡς ἐκ τούτου τὸ ἰδιωτικὸ στοιχεῖο στὴν *Καλλίπολιν* ὑπερτερεῖ σὲ σχέση μὲ τὸ δημόσιο, ποὺ ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ τὶς τάξεις τῶν φυλάκων. Ὅμως, ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωση αὐτῆ τῆς φαινομενικῆς ὑπεροχῆς τοῦ ἰδιωτικοῦ στοιχείου, δὲν ἐλλοχεύει ὁ κίνδυνος τῆς ἰδιώσεως στοὺς κόλπους τῆς πόλεως, διότι ἡ παιδεία ποὺ λαμβάνουν οἱ δημιουργοὶ τοὺς κατευθύνει πρὸς τὴν ἀρετὴ τῆς σωφροσύνης καὶ τοὺς γαλουχεῖ μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς οἰκιοπραγίας, πείθοντάς τους νὰ εἶναι εὐδαιμόνες μὲ ἐκεῖνα ποὺ τοὺς ἀρμόζουν καὶ τοὺς ἀναλογοῦν. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο μειώνεται στὸ ἐλάχιστο μία ἐνδεχόμενη ἀρνητικὴ ἀντίδραση τῶν δημιουργῶν καὶ παραβίαση τῶν αὐστηρῶν ὀρίων⁶³, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἔχει τοποθετηθεῖ ἡ ζωὴ τους.

Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ θεωρία τῆς κοινοκτημοσύνης, ποὺ εἰσηγεῖται ὁ Πλάτων γιὰ τοὺς φύλακες στὴν *Πολιτείαν*, δὲν εἶναι ἐντελῶς καινοφανῆς στὴν ἐποχὴ του⁶⁴. Ὁ E. Barker θεωρεῖ ὅτι ἕνα

⁶³ Ὁ Πλάτων θεωρεῖ ὅτι καὶ οἱ τρεῖς κοινωνικὲς τάξεις τῆς *Καλλιπόλεως* θὰ πρέπει νὰ ἀπολαμβάνουν τὸ εἶδος ἐκείνης τῆς εὐδαιμονίας ποὺ ἀρμόζει στὴν φύση τους, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἀκόμη καὶ ἡ εὐδαιμονία τῶν κατοίκων ὑπόκειται στὴν ἀρχὴ τῆς οἰκιοπραγίας. Βλ. *Πολ.* 421c «ὅπως ἐκάστοις τοῖς ἔθνεσιν ἡ φύσις ἀποδίδωσι τοῦ μεταλαμβάνειν εὐδαιμονίας».

⁶⁴ Μαρτυρίες γιὰ τὴν κοινοκτημοσύνη γυναικῶν σὲ παλαιότερες ἐποχὲς βλ. ἐνδεικτικὰ Ἡρόδ. 4. 104, 116, 172 καὶ 180· Ἀριστ., *Πολ.* 1262a 19-20. Ἀναφορὲς στὴν πυθαγόρεια παράδοση γιὰ τὸ θέμα τῆς κοινοκτημοσύνης βλ. Πλάτ., *Πολ.* 424a: «δεῖ ταῦτα κατὰ τὴν παροιμίαν πάντα ὅτι μάλιστα κοινὰ τὰ φίλων ποιεῖσθαι»· πβ. Ἀлк. 119a· Λύσ. 207c· Νόμ. 739c· *Πολ.* 449c· Φαῖδρ. 279c. Βλ. ἐπίσης Ἀριστ., *Ἠθ. Νικ.* 1159b 31· Διογ. Λ. 8. 10· *Scholia in Plato's Phaedrus* 279c· *FGrHist* 566 F 13a. Βλ. ἐπίσης P. Garnsey, "Pythagoras, Plato and Communitarity: A Note", *Hermathena*, 179 (2005), 77-87.

εἶδος κοινοκτημοσύνης παρατηρεῖται κατὰ τὶς ἀπαρχὲς τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἐνῶ εἶναι βέβαιο ὅτι ἀπόψεις περὶ κοινοκτημοσύνης ἐπανεμφανίστηκαν τὸν πέμπτο αἰῶνα στὴν Ἀθήνα, ὅπως αὐτὸ γίνεται φανερὸ στὴν κωμωδία τοῦ Ἀριστοφάνη *Ἐκκλησιάζουσαι*⁶⁵. Ὁ Πλάτων προφανῶς ἐπιχείρησε νὰ ἀξιοποιήσῃ τὶς ἰδέες γιὰ τὴν κοινὴ κτήση ἀγαθῶν καὶ οἰκογένειας γιὰ νὰ διαμορφώσῃ τὸν δημόσιο βίον τῶν φυλάκων τῆς *Καλλιπόλεως*, πιστεύοντας ὅτι μόνον ἔτσι θὰ διασφαλισθοῦν ἡ ἐνότητα καὶ ἡ εὐδαιμονία τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου.

Ὁ Ἀριστοτέλης, ὅμως ἀμφισβήτησε τὴν ὠφελιμιστικὴ ἀξία τῆς κοινοκτημοσύνης καὶ τονίζει στὸ δεύτερο βιβλίον τῶν *Πολιτικῶν* (1261a 4-1264b 25) ὅτι θὰ μπορούσε νὰ ἀποδειχθεῖ ἐξαιρετικὰ ἐπιβλαβὴς γιὰ τὴν πόλιν. Ἡ κοινὴ κτήση γυναικῶν καὶ παιδιῶν κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη θὰ φθείρει τὴν συνείδηση τῶν φυλάκων, διότι, κατὰ τὴν γνώμη του, ὅταν κάτι εἶναι κοινὸ σὲ ὅλους, κανεὶς δὲν ἐνδιαφέρεται νὰ τὸ φροντίσει. Ὁ ἄνθρωπος ἐπιδεικνύει ἐξαιρετικὴ μέριμνα μόνον γιὰ ὅσα τοῦ ἀνήκουν προσωπικά, ἐνῶ ἀδιαφορεῖ γιὰ ὅσα εἶναι κοινὰ σὲ πολλούς⁶⁶. Ἡ ἀδιαφορία αὐτὴ ὀφείλεται κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη σὲ ψυχολογικοὺς

⁶⁵ Ὁ πολιτικὸς στοχασμὸς στὴν ἀρχαία Ελλάδα, σ. 439-443. Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα βλ. ἐπίσης καὶ G. Vlastos, "Was Plato a Feminist?", στὸ: D. W. Graham (ed.), *Studies in Greek Philosophy: Gregory Vlastos. Volume II: Socrates, Plato, and their Tradition* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1995), 133-143, καὶ συγκεκριμένα σ. 135· S. Rosen, *Plato's Republic: A Study* (New Haven & London: Yale University Press, 2005), σ. 171.

⁶⁶ Βλ. Πλάτ., *Πολ.* 1261b 33-35: «ἤμιστα γὰρ ἐπιμελείας τυγχάνει τὸ πλείστων κοινόν· τῶν γὰρ ἰδίων μάλιστα φροντίζουσιν, τῶν δὲ κοινῶν ἥττον, ἢ ὅσον ἐκάστῳ ἐπιβάλλει».

κυρίως λόγους, οί όποίοι όδηγοῦν στήν μετάθεση τῶν εὐθυνῶν μας στοὺς ἄλλους.

Οί ἐνστάσεις τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅσον ἀφορᾷ τὸ καθεστῶς τῆς κοινοκτημοσύνης, πού προτείνει ὁ Πλάτων, θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι βάσιμες στήν περίπτωση πού οί προτάσεις τοῦ Πλάτωνα ἀφοροῦσαν μία ἱστορική κοινωνία, στήν ὁποία θὰ ἐπικρατοῦσαν πραγματικές συνθήκες ζωῆς. Ὅπως εὐστοχα παρατηρεῖ ὁ S. Sayers⁶⁷, ὁ Ἀριστοτέλης διατύπωσε τήν ἀντίθεσή του πρὸς τήν κοινή κτήση ἀγαθῶν καὶ οἰκογένειας, χωρὶς νὰ λάβει ὑπ' ὄψιν του ὅτι στήν *Πολιτείαν* σκιαγραφεῖται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα μία οὐτοπική κοινωνία, πού παρουσιάζεται ὡς τὸ ἰδανικὸ πρότυπο κοινωνίας, καθὼς ἀπουσιάζει ἀπὸ αὐτὴν παντελῶς ἡ «κτητική καὶ ἐγωιστική φύση» τοῦ ἀνθρώπου.

Πράγματι ὁ Πλάτων ἐφαρμόζει τήν κοινοκτημοσύνη σὲ ἰδανικές συνθήκες καὶ τήν περιορίζει στήν τάξη τῶν φυλάκων, ἡ ὁποία ἔχει τὶς φυσικές καταβολές νὰ φθάσει μέσῳ τῆς κατάλληλης παιδείας ἀκόμη καὶ στὰ ἀνώτερα ἐπίπεδα ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς τελείωσης. Ἡ ἐπιλογή αὐτὴ τοῦ Πλάτωνα δὲν εἶναι τυχαία καὶ σίγουρα συνδέεται, ὅπως προαναφέρθηκε, μὲ τήν ἐπανεμφάνιση ἰδεῶν στήν ἐποχὴ του, πού ἀφοροῦσαν τήν κοινή κτήση ἀγαθῶν. Ὁ Ἀθηναῖος φιλόσοφος προφανῶς ἔχει συνείσθηση τοῦ οὐτοπικοῦ χαρακτήρα τῆς πρότασής του γιὰ τήν κοινοκτημοσύνη. Ὑπὸ καθεστῶς κοινοκτημοσύνης μπορούν νὰ ζήσουν μόνο ἀνθρώπινα ὄντα, πού ἀγγίζουν τήν τελειότητα, καὶ ὄχι ἄνθρωποι μὲ πάθη καὶ ἀδυναμίες. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, μὲ τήν κατηγορηματικὴ ἀπόρριψη τῆς κοινοκτημοσύνης

⁶⁷ Βλ. Πλάτωνος *Πολιτεία*, σ. 66.

στό τελευταίο έργο του, τούς *Νόμους*, στό όποιο άντανακλῶνται οί συνθηήκες ζωής μιᾶς ιστορικῆς κοινωνίας.

Τό τρίτο ριζοσπαστικό μέτρο πού προτείνει ό Πλάτων στό πέμπτο βιβλίό τῆς *Πολιτείας* (449c κ. έξ.) εἶναι ἡ εἴσοδος τῶν γυναικῶν στόν δημόσιο χῶρο. Ὁ Πλάτων ὑποστηρίζει ότι ἡ ισότιμη ἀφοσίωση ἀνδρῶν καί γυναικῶν στό φυλακικό έργο, εἶναι εὐεργετική γιά τήν πόλιν. Για νά ὑπάρξει, ὅμως ἰσοτιμία μεταξύ τῶν φυλάκων καί τῶν φυλακίδων⁶⁸ ἢ ἀρχόντων καί ἀρχουσῶν⁶⁹, θά πρέπει ὅλοι καί ὅλες ἀπό κοινού νά καταπιάνονται μέ τίς δημόσιες ὑποθέσεις. Αυτό σημαίνει ότι οί γυναῖκες στήν *Καλλίπολιν*, ἐφ' ὅσον πληροῦν τίς κατάλληλες προϋποθέσεις καί φέρουν ἐκ φύσεως τὰ ἀνάλογα προσόντα, μποροῦν νά ἀναλαμβάνουν πολιτικά ἀξιώματα καί νά ἀσκοῦν τήν φυλακικήν τέχνην.

Ὁ Πλάτων, χρησιμοποιοῦντας τὰ παραδείγματα τῶν σκύλων-φυλάκων καί τῶν φαλακρῶν καί τριχωτῶν σκυτοτόμων⁷⁰, ἐπιχειρεῖ νά ἀποδείξει ότι, ὅπως ὑπάρχουν ἀνάμεσα στοὺς ἄνδρες ἄξιοι καί ἱκανοί

⁶⁸ Μέ τόν ὄρο φυλακίς ἀποκαλεῖ ό Πλάτων τίς γυναῖκες-φύλακες στό 457c.

⁶⁹ Πλάτ., *Πολ.* 540c: «καί τὰς ἀρχούσας». Ὁ Ν. Pappas ὑποστηρίζει ότι «με την επιμονή του να χρησιμοποιεῖ τη μετοχή θηλυκού γένους, ο Σωκράτης, με σχολαστικότητα, προειδοποιεῖ τον Γλαύκωνα ότι η γλώσσα που χρησιμοποιεῖ πάντα το αρσενικό γένος για να αναφερθεῖ σε ὅλους τους ανθρώπους, εἶναι δυνατόν να κάνει κάποιον να λησμονήσει, ότι εκτός από τους ἄνδρες ὑπάρχουν και οι γυναῖκες» (βλ. *Πολιτεία του Πλάτωνα*, σ. 117). Ἐπίσης ό S. Rosen ὑποστηρίζει ότι στό χωρίο 454a 1-9 ἐμφανίζεται γιά πρώτη φορά ἡ διαλεκτική μέθοδος καί συγκεκριμένα ἡ διαίρεσις μέ σκοπὸ νά συμβάλει στήν καλύτερη στήριξη τοῦ ἐπιχειρήματος πού εἰσάγει τήν γυναῖκα στήν δημόσια σφαῖρα. Περισσότερα γι' αὐτό τὸ θέμα βλ. *Plato's Republic*, σ. 174-178.

⁷⁰ *Πολ.* 451d-e καί 454c. Για τὸ παράδειγμα αὐτὸ βλ. ἐνδεικτικὰ Ν. Pappas, *Πολιτεία του Πλάτωνα*, σ. 114-115.

νά κυβερνήσουν, τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς γυναῖκες, ἀφοῦ ἀνάμεσά τους εἶναι δυνατόν νά ἐντοπισθοῦν ἄτομα κατάλληλα γιὰ τὴν διακυβέρνηση τῆς πόλεως⁷¹. Ὁ Πλάτων θεωρεῖ ὅτι ἡ βιολογικὴ διαφορὰ ποὺ ἔχουν τὰ δύο φύλα σὲ καμία περίπτωση δὲν ἀποτελεῖ κριτήριον γιὰ τὴν ἐπιλογή ἐπαγγέλματος καὶ γιὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ ρόλου ποὺ πρέπει νά ἔχει τὸ κάθε φύλο στὸν δημόσιο βίον⁷².

Ὡς ἐκ τούτου, ἡ γυναίκα δύναται νά ἀναλαμβάνει ἰσότιμα μὲ τὸν ἄνδρα ἴδιες δημόσιες ὑποχρεώσεις, ἀλλὰ θὰ πρέπει νά τῆς ἀνατίθενται, ὅσον ἀφορᾷ τὴν συμμετοχὴ τῆς στὸν πόλεμο καὶ τὴν φύλαξη τῆς πόλεως, ἐλαφριᾶς ὑπηρεσίες, ἀφοῦ ὅπως παραδέχεται ὁ Πλάτων, ἡ φύση τῆς εἶναι ἀσθενέστερη τοῦ ἀνδρὸς (457a)⁷³. Γιὰ νά γίνουν οἱ γυναῖκες τῆς Καλλιπόλεως σωστὲς φυλακίδες καὶ ἰσότιμες μὲ τοὺς ἄνδρες φύλακες θὰ πρέπει νά λάβουν τὴν ἴδια ἀκριβῶς παιδεία μὲ αὐτούς, νά μυηθοῦν στὶς προπαιδευτικὲς ἐπιστῆμες καὶ νά ἐκπαιδευθοῦν στὴν διαλεκτικὴ⁷⁴. Ἐπιπλέον, θὰ πρέπει νά ὑπηρετήσουν καὶ κοινὴ

⁷¹ Πλάτ., Πολ. 456b.

⁷² Βλ. Πολ. 454d-455e· πβ. Ξεν., Συμπ. 2. 9, ὅπου ὁ Σωκράτης φέρεται νά τάσσειται ὑπὲρ τῆς ἀποψῆς ὅτι «ἡ γυναικεία φύσις οὐδὲν χείρων τῆς τοῦ ἀνδρὸς οὔσα τυγχάνει, γνώμης δὲ καὶ ἰσχύος δεῖται». Κατὰ τὸν G. Vlastos ὁ ριζοσπαστικὸς χαρακτήρας τῆς πρότασης αὐτῆς ἔγκειται στὸ ὅτι ὁ Πλάτων ἀπορρίπτει τὸ δόγμα ποὺ ὑποστηρίζει ὅτι «ἡ διαφορὰ τοῦ φύλου πρέπει νά καθορίζει τὴν διαφορὰ στὴν κατανομὴ ἐργασίας» (βλ. “Was Plato a Feminist?”, σ. 136).

⁷³ Ἡ ἀσθενέστερη φύση τῆς γυναίκας, βέβαια, δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ὑπάρχουν καὶ ἐξαιρέσεις, ὅπου ἡ γυναίκα εἶναι πιὸ δυνατὴ καὶ πιὸ ἄξια ἀπὸ τὸν ἄνδρα. Βλ. σχετ. Πλάτ., Πολ. 455d: «γυναῖκες μέντοι πολλὰ πολλῶν ἀνδρῶν βελτίους εἰς πολλὰ».

⁷⁴ Πολ. 451e-452e.

στρατιωτική θητεία με τους άνδρες⁷⁵. Έπομένως, οί φυλακίδες θα διάγουν μαζί με τους φύλακες δημόσιο βίο ταγμένο στην ύπηρεσία του κοινού συμφέροντος και τῆς εὐδαιμονίας τῆς πόλεως.

Ἡ θέση τῆς γυναίκας στην Πολιτείαν και οί λόγοι πού ὀδήγησαν τὸν Πλάτωνα νὰ ἀνοίξει τίς πύλες τῆς δημόσιας σφαίρας σὲ αὐτὴν εἶναι θέματα πού ἔχουν ἤδη γίνει ἀντικείμενο σχολιασμοῦ ἀπὸ πολλοὺς μελετητές⁷⁶. Γιὰ παράδειγμα ἡ Susan Moller Okin⁷⁷ και ὁ L. Brisson⁷⁸

⁷⁵ Πλάτ., Πολ. 466a-469a· πβ. 453a.

⁷⁶ Ἐνδιαφέρουσες ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις, ὅσον ἀφορᾷ τὴν στάση τοῦ Πλάτωνα ἀπέναντι στὸ γυναικεῖο φύλο, βλ. Arlene W. Saxonhouse, “The Philosopher and the Female in the Political Thought of Plato”, *Political Theory*, 4 (1976), 195-212· Susan Moller Okin, “Philosopher Queens and Private Wives: Plato on Women and the Family”, *Philosophy and Public Affairs*, 6 (1977), 345-369· N. Smith, “The Logic of Plato’s Feminism”, *Journal of Social Philosophy*, 11 (1980), 5-11· J. B. Elshtain, *Public Man, Private Woman: Women in Social and Political Thought* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1981), σ. 20-41· W. Soffer, “Socrates’ Proposals Concerning Women: Feminism or Fantasy?”, *History of Political Thought*, 16 (1995), 157-173· Joanne Waugh, «Οι γυναίκες, οί πολίτες και ἡ δημοκρατία: Ἡ πρόκληση τῆς Πολιτείας», στὸ: Κ. Ἰ. Βουδούρης (ἐκδ.), *Πλατωνική Πολιτική Φιλοσοφία*, 198-216· Χλόη Μπάλλα, «Γιατί ο Πλάτων δέχεται τίς γυναίκες στην τάξη των φυλάκων;», *Υπόμνημα*, 2 (2004), 105-115.

⁷⁷ “Philosopher Queens and Private Wives”, σ. 368. Κριτική στὶς θέσεις τῆς Susan Moller Okin βλ. Χλόη Μπάλλα, «Γιατί ο Πλάτων δέχεται τίς γυναίκες στην τάξη των φυλάκων;», σ. 107-108.

⁷⁸ “Women in Plato’s Republic”, μτφρ.: M. Chase, *Études platoniciennes*, 9 (2012), 129-136, και συγκεκριμένα σ. 130. Βλ. ἐπίσης σ. 135-136, ὅπου ὁ L. Brisson ἀναφέρεται στην ἀντιπαράθεση μεταξύ τῶν μελετητῶν σχετικά με τὸν φεμινισμό ἢ μὴ στὸν Πλάτωνα. Γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ φεμινισμοῦ στὸν Πλάτωνα ἀπὸ φεμινιστική σκοπιά, βλ. Natalie H. Bleustone, *Women and the Ideal Society: Plato’s Republic and Modern Myths of Gender* (Amherst: The University of Massachusetts Press, 1987)· Nancy Tuana (ed.), *Feminist Interpretations of Plato* (University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 1994).

συμφωνοῦν ὅτι ἡ θέση τῆς γυναίκα στὸν δημόσιο βίο ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς κοινοκτημοσύνης καὶ τὴν ὑπαρξὴ ἢ τὴν ἀπαγόρευση ἰδιωτικῆς περιουσίας. Ἀντίθετη ἄποψη ἐκφράζει ὁ N. Smith ὑποστηρίζοντας ὅτι ἡ θέση τῆς γυναίκα δὲν καθορίζεται ἀπὸ τὴν ἀπουσία κτήσης ἀγαθῶν καὶ οἰκογένειας. Ὁ Πλάτων εἰσάγει στὸν δημόσιο βίο τὴν γυναίκα, ἐπειδὴ ἐφαρμόζει τὴν ἀρχὴ τῆς δικαιοσύνης μὲ τὸν ἴδιο τρόπο τόσο στοὺς ἄνδρες ὅσο καὶ στὶς γυναῖκες⁷⁹. Ἐπίσης, ἡ Julia Annas, ἐξετάζοντας τὸ θέμα αὐτὸ ὑπὸ τὸ πρίσμα τοῦ φεμινισμοῦ, φρονεῖ ὅτι ὁ Πλάτων ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν προαγωγὴ τοῦ κοινοῦ συμφέροντος καὶ ὄχι γιὰ τὰ πραγματικὰ δικαιώματα καὶ τὶς ἐπιθυμίες τῶν γυναικῶν⁸⁰.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ ἄποψη τῆς Χλόης Μπάλλα, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Πλάτων εἰσάγει τὶς γυναῖκες στὶς τάξεις τῶν φυλάκων γιὰ λόγους εὐγονικῆς, βασιζόμενος στὴν ἰδέα ὅτι οἱ ἱκανότητες τῶν γονέων μποροῦν νὰ κληροδοτηθοῦν στοὺς ἀπογόνους τους⁸¹. Ὡς ἓνα σημεῖο τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ εὐσταθεῖ, ὅμως δὲν λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ Πλάτων παραδέχεται στὸ τρίτο βιβλίο τῆς *Πολιτείας* (415a-c) ὅτι χρυσοὶ ἢ ἀσημένιοι γονεῖς ἐνδέχεται νὰ γεννήσουν χάλκινο ἢ σιδερένιο παιδί, ποὺ θὰ εἶναι ἐκ φύσεως ἀκατάλληλο γιὰ τὴν φύλαξη ἢ τὴν διακυβέρνηση τῆς πόλεως. Ἐπομένως, τὸ στοιχεῖο τῆς κληρονομικότητας τῶν ἱκανοτήτων τῶν φυλάκων, ἐπικούρων καὶ παντελῶν, δὲν εἶναι ἀπόλυτα δεδομένο καὶ σίγουρα δὲν μπορεῖ νὰ

⁷⁹ “The Logic of Plato’s Feminism”, σ. 7.

⁸⁰ *Εἰσαγωγή στὴν Πολιτεία τοῦ Πλάτωνα*, σ. 233.

⁸¹ «Γιατί ο Πλάτων δέχεται τὶς γυναῖκες στὴν τάξη τῶν φυλάκων;», σ. 111-112.

ἀποτελέσει τὸν μοναδικὸ λόγον γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Πλάτων θεωρεῖ ἀπαραίτητη τὴν παρουσία τῶν γυναικῶν στὸν δημόσιο χῶρο.

Θὰ μπορούσε νὰ διατυπωθεῖ καὶ ἡ ἄποψη ὅτι ὁ Πλάτων εἶχε τὴν ἐμπειρία δυναμικῶν γυναικῶν στὴν Ἀθήνα τοῦ πέμπτου καὶ τετάρτου αἰῶνα π.Χ., ἀνάμεσά τους καὶ τὴν σύντροφο τοῦ Περικλῆ, Ἀσπασία⁸², μία ἑταίρα ἐξαιρετικῆς πνευματικῆς καλλιέργειας. Ἡ Ἀσπασία ἦταν πασίγνωστη γιὰ τὶς ρητορικὲς καὶ φιλοσοφικὲς τῆς ἱκανότητες, καθὼς καὶ γιὰ τὴν μεγάλη ἐπιρροή που ἀσκοῦσε στὴν πολιτικὴ σκηνὴ ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Περικλῆ. Ὁ Πλάτων, λοιπόν, γνωρίζει ἐξ ἐμπειρίας ὅτι οἱ γυναῖκες, πὺ ἔχουν ἐκ φύσεως τὶς ἱκανότητες γιὰ τὸν πολιτικὸ βίον, εἶναι πολὺτιμες γιὰ τὸν δημόσιο χῶρο καὶ θεωρεῖ ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἀφιερωθοῦν στὴν ὑπηρεσία τῶν κοινῶν. Γι' αὐτὸ φροντίζει στὴν *Πολιτείαν* νὰ εἰσαγάγει τὶς κατάλληλες γυναῖκες στὶς τάξεις τῶν φυλάκων, ὥστε νὰ συνδράμουν ἐνεργὰ καὶ ἰσότιμα μὲ τοὺς ἄνδρες στὴν φύλαξη τῆς πόλεως καὶ στὴν ἀσκηση τῆς πολιτικῆς. Τέλος, ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι οἱ ἀντιλήψεις αὐτὲς τοῦ Πλάτωνα ἐνδεχομένως νὰ ἐναρμονίζονται μὲ τὸ γεγονός ὅτι στὴν Ἀκαδημία φοιτοῦσαν καὶ γυναῖκες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ πιὸ γνωστὲς, σύμφωνα μὲ τὸν Διογένη Λαέρτιο (III. 46 καὶ IV. 1. 2), ἦταν ἡ Λασθένεια ἡ Μαντινικὴ καὶ ἡ Ἀξιοθέα ἡ Φλειασία.

Ἀπὸ τὴν ἀνάλυση πὺ προηγήθηκε, διαπιστώνεται ὅτι στὴν *Πολιτείαν* ἡ πολιτικὴ δημοσιότητα βρίσκει ἔκφραση στὴν τάξη τῶν φυλάκων. Ἡ σφαῖρα τῆς πολιτικῆς περιορίζεται στοὺς φιλοσόφους-

⁸² Βλ. Πλάτ., *Μενέξ.* 235e-236c καὶ 249d-e. Γιὰ τὸν βίον καὶ τὴν πολιτικὴ δράση τῆς Ἀσπασίας βλ. ἐνδεικτικὰ Madeleine M. Henry, *Prisoner of History. Aspasia of Miletus and Her Biographical Tradition* (Oxford: Oxford University Press, 1995).

βασιλείς, πού συγκροτοῦν, ὅπως χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης, «τὸ βουλευόμενον καὶ κύριον τῆς πόλεως» (Πολ. 1264b 33-34), ἡ τάξη τῶν ἐπικούρων συμμετέχει ἐπικουρικὰ στὸ κυβερνητικὸ ἔργο, ἐφ' ὅσον ὀφείλει νὰ ἐκτελεῖ «τὰ ἐπιταττόμενα» (Πολ. 458c), ἐνῶ ἡ τάξη τῶν δημιουργῶν εἶναι ἐντελῶς ἀποκλεισμένη ἀπὸ τὰ κοινά. Οἱ δημιουργοὶ μπορεῖ νὰ βρίσκονται μακριὰ ἀπὸ τὴν σφαῖρα τῆς πολιτικῆς, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε ἀπολαμβάνουν ἓνα εἶδος δημοσιότητας, τὸ ὁποῖο συνδέεται μὲ τὴν συμμετοχὴ τους στὶς δημόσιες ἐορτὲς τῆς πόλεως. Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ ὅτι τόσο οἱ παντελεῖς φύλακες ὅσο καὶ οἱ ἐπίκουροι ζοῦν σὲ συνθήκες πλήρους δημοσιότητας, ἀφοῦ διάγουν κοινοβιακὸ βίον καί, ἐπιπλέον, δημόσιος εἶναι καὶ ὁ συναισθηματικὸς τους κόσμος ἀπὸ τὴν ἄποψη ὅτι δὲν ὑπάρχουν γι' αὐτοὺς ἰδιωτικὲς χαρὲς καὶ λύπες, καθὼς ὀφείλουν νὰ λυποῦνται καὶ νὰ χαίρονται ὅλοι μὲ τὸν ἴδιον τρόπο γιὰ τὰ ἴδια πράγματα.

Ὅπως ἔγινε φανερό, ἡ ἐπιλογὴ τῶν ἀρχόντων γίνεται μέσα ἀπὸ τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα μὲ πολὺ αὐστηρὰ κριτήρια καὶ ὄχι μέσῳ ἐκλογικῶν διαδικασιῶν, στὶς ὁποῖες θὰ μποροῦσε νὰ συμμετέχει τὸ σύνολο τῶν πολιτῶν. Ἡ συγκρότηση τῆς δομῆς τῆς δημοσιότητας, ὅπως παρουσιάζεται στὴν Πολιτείαν, εἶναι, λόγῳ τοῦ οὐτοπικοῦ της χαρακτήρα, προβληματική. Σὲ πραγματικὲς συνθήκες οἱ πολῖτες δύσκολα θὰ δεχόντουσαν τὸν διαχωρισμὸ τους σὲ τάξεις μὲ βάση τὶς φυσικὲς τους ἰκανότητες καὶ ἀκόμη περισσότερο τὸν ἀποκλεισμὸ τοῦ μεγαλύτερου μέρους τους ἀπὸ τὴν δημόσια σφαῖρα. Στὴν συνέχεια, θὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ δείξουμε πῶς δομεῖται ἡ δημόσια σφαῖρα στὸν διάλογο Πολιτικός, στὸν ὁποῖον ὁ Πλάτων ἀντιμετωπίζει μὲ ρεαλιστικότερο τρόπο τὸ πολιτικὸ πρόβλημα.

β) Πολιτικός

Ένας από τους πιο σημαντικούς λόγους της πολιτικής παρακμής, είναι κατά τον Πλάτωνα και η έσφαλμένη επιλογή αρχόντων εκ μέρους των πολιτών, οι οποίοι καθοδηγούμενοι από τις επιθυμίες τους και εξαπατώμενοι συχνά από φαύλους δημαγωγούς, αδυνατούν να διακρίνουν τον γνήσιο πολιτικό, με αποτέλεσμα να εμπιστεύονται άτομα έντελως ακατάλληλα για την διακυβέρνηση της πόλεως. Έξ αιτίας αυτού, ο δημόσιος χώρος κυριαρχείται συχνά από πολιτικούς που προωθούν τις προσωπικές τους φιλοδοξίες και όχι το δημόσιο συμφέρον. Η αδυναμία των «πολλών» να διακρίνουν τον κατάλληλο δημόσιο άνδρα, είναι ένα θέμα που απασχόλησε ιδιαίτερα τον Πλάτωνα καθ' όλη την διάρκεια της φιλοσοφικής του δραστηριότητας. Ειδικότερα, στον διάλογο *Πολιτικός*, όπου αναζητείται ο όρισμός του πολιτικού και της πολιτικής τέχνης, ο Πλάτων επιχειρεί να σκιαγραφήσει τον ιδεότυπο του γνήσιου πολιτικού, ευελπιστώντας ότι θα βοηθήσει τους μαθητές και τους αναγνώστες του να κατανοήσουν πώς πρέπει να δρᾷ ένας ἄξιος του ὀνόματός του πολιτικός.

Στον *Πολιτικόν* ο Πλάτων έχει κατά νου την ιστορική πόλιν, όπου οι ἄρχοντες ἐκλέγονται ἀπὸ τοὺς πολίτες. Ἡ ἀναφορὰ στὴν ὑπαρξὴ δούλων στὸ χωρίο 311c⁸³ ἀποτελεῖ ἔνδειξη ὅτι οἱ πολιτικὲς προτάσεις, πὸ διατυπώνει ὁ Ἀθηναῖος φιλόσοφος, ἀπευθύνονται σὲ πραγματικὲς συνθηκὲς ζωῆς καὶ ὄχι σὲ μία οὐτοπικὴ κοινωνία, ὅπως αὐτὴν τῆς *Πολιτείας*. Ἐφ' ὅσον στὸν *Πολιτικόν* ἀπεικονίζεται μιὰ ἱστορικὴ κοινωνία, ἡ δημόσια σφαίρα τῆς πόλεως εἶναι προφανῶς ἀνοικτὴ στοὺς

⁸³ «τούς τ' ἄλλους ἐν ταῖς πόλεσι πάντας δούλους καὶ ἐλευθέρους».

ἐνήλικες πολίτες ποὺ ἔχουν τὸ δικαίωμα τοῦ ἐκλέγειν καὶ ἐκλέγεσθαι. Οἱ ὑποψήφιοι γιὰ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία εἶναι πολλοὶ καὶ ποικίλοι καὶ στόχος τοῦ Πλάτωνα εἶναι ὄχι μόνο νὰ περιγράψει τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀληθινοῦ πολιτικοῦ, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀναδείξει τὰ εἰδοποιὰ στοιχεῖα τοῦ ψευδοπολιτικοῦ, ὅπως ἐπίσης καὶ κάθε ἀνάξιου σφετεριστῆ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας.

Γιὰ τὸν Πλάτωνα ὁ αὐθεντικὸς δημόσιος ἀνὴρ θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἐπιστήμων⁸⁴ καὶ νὰ κατέχει ὄχι μόνο θεωρητικὴ ἀλλὰ καὶ πρακτικὴ γνώση. Ὁ συνδυασμὸς θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς γνώσης εἶναι αὐτὸς ποὺ τὸν καθιστᾷ εἰδήμονα στὰ δημόσια ζητήματα τῆς πόλεως καὶ τὸν διακρίνει ἀπὸ κάθε εἶδους κίβδηλο πολιτικό, ποὺ διεκδικεῖ μία θέση στὸν δημόσιο χῶρο⁸⁵. Ὁ γνήσιος πολιτικός, ἢ ἀλλιῶς ὁ βασιλικὸς ἀνὴρ⁸⁶, ὅπως τὸν χαρακτηρίζει ὁ Πλάτων, «μετὰ φρονήσεως» (294a)

⁸⁴ Γιὰ τὸν πολιτικὸ ὡς ἀνήκοντα στὴν τάξη τῶν ἐπιστημόνων βλ. Πλάτ., *Πολιτ.* 258b: «τῶν ἐπιστημόνων τιν' ἡμῖν καὶ τοῦτον θετέον». Γιὰ τὸν πολιτικὸ ὡς ἐπιστήμονα στὸν *Πολιτικὸν* τοῦ Πλάτωνα βλ. ἐνδεικτικὰ R. Weiss, "Statesman as Ἐπιστήμων: Caretaker, Physician, and Weaver", στὸ: C. J. Rowe (ed.), *Reading the Statesman. Proceedings of the III Symposium Platonicum* (Sankt Augustin: Academia Verlag, 1995), 213-222.

⁸⁵ Βλ. σχετ. Πλάτ., *Πολιτ.* 289d-291c. Γιὰ τοὺς διεκδικητὲς τῆς τέχνης τοῦ πολιτικοῦ βλ. Αλεξάνδρα Λιάκρη, «Ὁ πολιτικός καὶ οἱ αντιποιοῦμενοι τὴν πολιτικὴ τέχνη», στὸ: Κ. Ἰ. Βουδούρης (ἐκδ.), *Ἡ Πολιτικὴ καὶ ὁ Πολιτικός* (Ἀθήνα: Διεθνὴς Ἐταιρεία Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, 1990), 152-162, κυρίως σ. 155 κ.έ..

⁸⁶ Ὁ Πλάτων ἀναφέρει ὅτι ἡ βασιλικὴ τέχνη ἀποδίδει στὸν κυβερνήτη ἢ τὸν ιδιώτη ποὺ τὴν κατέχει τὸν χαρακτηρισμὸ βασιλικός. Βλ. σχετ. 259b: «Ταύτην δὲ ὁ κεκτημένος οὐκ, ἄντε ἄρχων ἄντε ιδιώτης ὢν τυγχάνη, πάντως κατὰ γε τὴν τέχνην αὐτὴν βασιλικὸς ὀρθῶς προσρηθήσεται». 292e-293a: «δεῖ γὰρ δὴ τὸν γε τὴν βασιλικὴν ἔχοντα ἐπιστήμην, ἂν τ' ἄρχῃ καὶ ἐὰν μή, κατὰ τὸν ἔμπροσθε λόγον ὅμως βασιλικὸν προσαγορεύεσθαι». Γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ πολιτικοῦ μὲ τὸν βασιλικὸ ἄνδρα στὸν *Πολιτικὸν*, καθὼς καὶ γιὰ τοὺς προβληματισμοὺς ποὺ ἔχει

κρατᾶ τὰ ἡνία τῆς πόλεως⁸⁷ καὶ κυβερνᾷ μὲ τὴν ἐκούσια ἀποδοχὴ καὶ συναίνεση τῶν πολιτῶν⁸⁸. Ἡ ἐπιστημονικὴ κατάρτιση τοῦ γνήσιου δημοσίου ἀνδρὸς περιλαμβάνει, ὅπως προαναφέρθηκε, θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ γνώση. Ἡ πολιτικὴ ἐπιστήμη (300e), δηλαδή ἡ γνώση τοῦ ὀρθοῦ τρόπου διακυβέρνησης μιᾶς πόλεως, συγκαταλέγεται στὶς θεωρητικὲς ἐπιστῆμες (259c-d). Ἡ γνώση γιὰ τὴν ὀρθὴ ἄσκηση τῆς ἐξουσίας ἐγγυᾶται τὴν ἐπιτυχία τοῦ πολιτικοῦ ἔργου, βασικὸς στόχος τοῦ ὁποίου εἶναι, ὅπως θὰ δοῦμε ἐν συνεχείᾳ, ἡ συμφιλίωση καὶ ἡ ἄρμονικὴ συμβίωση τῶν πολιτῶν καὶ ἡ ἐξασφάλιση τῆς σταθερότητας καὶ τῆς εὐδαιμονίας τῆς πόλεως.

Ἡ πρακτικὴ γνώση⁸⁹ περιλαμβάνει τὴν μετρητικὴν τέχνην (283d)⁹⁰, ποὺ καθιστᾶ τὸν πολιτικὸ περὶ τὰς πράξεις ἐπιστήμονα (284c) καὶ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ ἐνεργεῖ πάντοτε μὲ βάση τὶς ἀρχὲς τοῦ

δημιουργήσει ἡ ταύτιση αὐτῆ βλ. π.χ. Ν. Δενδρινός, «Ἡ "συνύφανσις" καὶ οἱ πολιτειακὲς τῆς υποδηλώσεις στον Πολιτικόν», στὸ: Κ. Ἰ. Βουδούρης (ἐκδ.), *Ἡ Πολιτικὴ καὶ ὁ Πολιτικός*, 77-93, καὶ συγκεκριμένα σ. 79-80· Κ. Καστοριάδης, *Ὁ Πολιτικός τοῦ Πλάτωνα.*, σ. 88-89.

⁸⁷ Πλάτ., *Πολιτ.* 266e: «φέροντα τὸν πολιτικὸν καὶ βασιλικὸν οἶον ἡνίοχον».

⁸⁸ Βλ. *Πολιτ.* 276e.

⁸⁹ Ὁ Πλάτων ὑποστηρίζει τὴν σημασία τῆς πρακτικῆς γνώσης στὴν ἄσκηση τῆς πολιτικῆς τέχνης στὸ 305c.

⁹⁰ Γιὰ τὴν σημασία τῆς μετρητικῆς τέχνης καὶ τὴν ἀνάγκη τῆς εἰσαγωγῆς μιᾶς τέτοιας τέχνης στὸν χῶρο τῆς πολιτικῆς βλ. L. M. Hammond, "Plato on Scientific Measurement and the Social Sciences", *The Philosophical Review*, 44 (1935), 435-447· Δ. Κούτρας, «Ἡ μετρητικὴ τέχνη καὶ ἡ πολιτικὴ φρόνηση», στὸ: Κ. Βουδούρης (ἐκδ.), *Ἡ Πολιτικὴ καὶ ὁ Πολιτικός*, 94-106· X. Márquez, "Measure and the Arts in Plato's Statesman", *Plato: The Internet Journal of the International Plato Society*, 6 (2006), 1-12· Γ. Ι. Παπαγεωργιάκης, *Ἡ «λογιστικὰ» του Ἀρχύτα καὶ ἡ «μετρητικὴ» του Πλάτωνα. Ἡ τέχνη τῆς μέτρησης στον χῶρο τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς*, Μεταπτυχιακὴ Διπλωματικὴ Ἐργασία (Ἰωάννινα: Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, 2015), σ. 86-98.

μετρίου⁹¹, τοῦ πρέποντος, τοῦ καιροῦ, τοῦ δέοντος (284c) «καὶ πάνθ' ὀπόσα εἰς τὸ μέσον ἀπωκίσθη τῶν ἐσχάτων» (284e)⁹². Ἡ κατοχὴ τῆς μετρητικῆς τέχνης καθιστᾷ τὸν πολιτικὸ ἱκανὸ νὰ συνυφάνει τὶς δύο ἀντίθετες ἀρετὲς τῆς ἀνδρείας καὶ τῆς σωφροσύνης⁹³ τόσο στὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτὸ ὅσο καὶ στὸ σύνολο τῶν πολιτῶν. Ὁ ἐπιστήμων πολιτικὸς χαρακτηρίζεται ἀπὸ ψυχικὴ ἰσορροπία, καθὼς συνδυάζει ἐντὸς του τὶς προαναφερθεῖσες ἀρετὲς, καὶ δύναται νὰ ἐπιτύχει τὴν μεσότητα σὲ ὅλες τὶς ἐκφάνσεις τοῦ ἰδιωτικοῦ καὶ τοῦ δημοσίου βίου, νὰ ἀσκήσει μὲ ἐπιτυχία τὴν ἐξουσία καὶ παράλληλα νὰ ἀποτελέσει τὸ κατ' ἐξοχὴν ἠθικὸ πρότυπο πρὸς μίμηση γιὰ τοὺς πολίτες⁹⁴. Εἶναι ὄντως τὸ κατ'

⁹¹ Ὁ Πλάτων μὲ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς ἔννοιας τοῦ μετρίου στὴν πολιτικὴ του θεωρία παραμένει πιστὸς στὴν ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ παράδοση τῆς πόλεως, ποὺ ἀπαιτοῦσε τὴν τήρηση τῆς μετριοπάθειας καὶ τοῦ μέτρου (μέτρον ἄριστον) καὶ τὴν πάταξη τοῦ πνεύματος τῆς ὑβρεως καὶ τῆς ὑπερβολῆς. Ὁ Σ. Δημητρίου εὐστοχα παρατηρεῖ ὅτι τὸ μέτριον «εἶναι ἡ ρυθμιστικὴ ἀρχὴ καὶ τὸ κριτήριον τῆς πολιτικῆς κανονιστικότητος» (βλ., *Ἡ πολιτικὴ στὸν Πολιτικὸ τοῦ Πλάτωνα. Μηδέποτε μηδὲν ἡσυχίαν ἄγειν τῶν ἀνθρωπίνων*, ἐπιμ.: Ἀναστασία Καραστάθη [Ἀθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 2016]), σ. 123. Βλ. ἐπίσης τοῦ ἰδίου «Ἐλεγχος, δικαιολόγηση καὶ τρία πρωτοφιλοσοφικά προβλήματα», στό: Μ. Αγγελίδης, Δ. Γράβαρης, Δ. Σακκάς (ἐπιμ.), *Κοινωνικὴ θεωρία καὶ πολιτικὴ ευθύνη: Συντροφικὸ ἀντιχάρισμα στὸν Νίκο Πετραλιά* (Ἀθήνα: Gutenberg, 2008), 281-312, ὅπου σύμφωνα μὲ τὸν συγγραφέα «Ἡ ἔννοια τοῦ μέτρου στὸν Πολιτικὸ τοῦ Πλάτωνος οδηγεῖ στὴν εὐρεση τοῦ κριτηρίου καὶ ὡς ζητητικὴ τοῦ κριτηρίου εἶναι καὶ ἐλεγκτικὴ τῶν ἀντιφάσεων» (σ. 303). Γιὰ τὴν σπουδαιότητα τῆς ἔννοιας τοῦ μετρίου στὸν Πλάτωνα βλ. Κ.Π. Μιχαηλίδης, «Τὸ Μέτρο ὡς ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ ἀρχὴ στὸν Πλάτωνα», στό: Κ. Ἰ. Βουδούρης (ἐκδ.), *Πλατωνικὴ Πολιτικὴ Φιλοσοφία*, 73-86.

⁹² Ἡ ἀπόδοση τῆς φράσης αὐτῆς ἀπὸ τὸν Ι. Σ. Χριστοδούλου ἔχει ὡς ἐξῆς: «καὶ το ἀναγκαῖο, καὶ ὅλα ὅσα τοποθετήθηκαν στὸ ἐνδιάμεσο τῶν ἀκρῶν»

⁹³ Τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἀρετῶν αὐτῶν δίδονται στὸ χωρίο 306c-308a.

⁹⁴ Ἐχει ὑποστηριχθεῖ ἀπὸ ἀρκετοὺς μελετητὲς ὅτι ἡ σκιαγράφηση τοῦ ἀληθινοῦ πολιτικοῦ ποὺ πραγματοποιεῖ ὁ Πλάτων στὸν *Πολιτικὸν* βασίζεται σὲ

ἐξοχήν δημόσιο πρόσωπο πρὸς τὸ ὁποῖο εἶναι στραμμένα τὰ μάτια τῆς πολιτικῆς κοινότητος. Ἐπιπλέον, ἡ ἱκανότητα τοῦ πολιτικοῦ νὰ συλλαμβάνει τὴν ἔννοια τοῦ καιροῦ⁹⁵ καὶ νὰ γνωρίζει πότε εἶναι ἡ κατάλληλη στιγμή γιὰ τὴν λήψη δημοσίων ἀποφάσεων καὶ τὴν τέλεση τῶν συνακόλουθων ἐνεργειῶν (305d), εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ βασικά χαρακτηριστικά πού θὰ πρέπει νὰ κατέχει ὅποιος ἐπιθυμεῖ νὰ ἀσκήσει τὴν ἀληθῆ πολιτική. Ἡ γνώση τοῦ καιροῦ, ἡ ὁποία καθιστᾷ τὸν πολιτικό, ὅπως εὐστοχα σχολιάζει ἡ Melissa Lane, «δεξιότηχνη στὴν ρύθμιση τοῦ χρόνου»⁹⁶, ἐξασφαλίζει τὴν ἐπιτυχία τοῦ πολιτικοῦ

ἀληθινὰ πολιτικὰ πρόσωπα τῆς Ἀθηναϊκῆς πόλεως. Περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. J. S. Morrison, “The Origins of Plato’s Philosopher–Statesman”, *Classical Quarterly*, 8 (1958), 198-218· S. Dusanić, “The True Statesman of the *Statesman* and the Young Tyrant of the *Laws*”, στὸ: C. J. Rowe (ed.), *Reading the Statesman*, 337-346, [ἐπανατύπωση στὸ S. Dusanić, *Plato’s Dialogues and Athenian Politics. A Historians View* (Belgrade: Studia Serbica, 2011), 425-442]· M. H. Hansen, “The Historic Model of Plato’s Statesman in *Politikos*”, *Polis*, 28 (2011), 126-131.

⁹⁵ Γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ καιροῦ γενικότερα βλ. E. Moutsopoulos, *Thought, Culture, Action: Studies in the Theory of Values and It’s Greek Sources* (Athens: Academy of Athens, Center for Research on Greek Philosophy, 2006), σ. 15-39.

⁹⁶ *Method and Politics in Plato’s Statesman* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), σ. 142. Ἡ Melissa Lane παρατηρεῖ ἐπίσης ὅτι ὁ Πλάτων δὲν προσγράφει στὸν ρήτορα τὴν «δεξιότηχνη τοῦ καιροῦ» ἀλλὰ στὸν βασιλικὸν ἄνδρα, κάτι πού ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν «Ἀθηναϊκὴ κουλτούρα τοῦ τετάρτου αἰῶνα», ἡ ὁποία συνέδεε τὴν ἔννοια τοῦ καιροῦ μὲ τὴν ρητορικὴ τέχνη (σ. 144). Γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ καιροῦ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ τὴν σύνδεσή της μὲ τὴν ρητορικὴ τέχνη βλ. ἐνδεικτικὰ M. Carter, “Stasis and Kairos: Principles of Social Construction in Classical Rhetoric,” *Rhetoric Review*, 7 (1988), 97-112· P. Sipiōra, “The Ancient Concept of *Kairos*,” στὸ: P. Sipiōra-J. S. Baumlin (eds.), *Rhetoric and Kairos. Essays in History, Theory, and Praxis* (New York: State University of New York Press, 2002), 1-22.

προγράμματος καὶ τοῦ ἀποτελεσματικοῦ ἐλέγχου ὅλων τῶν πτυχῶν τῆς δημόσιας ζωῆς.

Ὁ Πλάτων θεωρεῖ ὅτι ἡ κύρια ἐπιδίωξη τοῦ γνήσιου πολιτικοῦ εἶναι ἡ ἀποφυγὴ τῶν στάσεων, δηλαδή τῶν ἐμφύλιων συγκρούσεων, ποὺ συνιστοῦν νόσον ἐχθίστην γιὰ τὶς πόλεις (307d· πβ. 306b), καὶ ἡ δημιουργία ὁμόνοιας καὶ φιλίας⁹⁷ στοὺς κόλπους τῆς κοινωνίας. Ἡ ἐπιδίωξη αὐτὴ ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ στοιχεῖα ποὺ τὸν διακρίνουν ἀπὸ τοὺς ψευδοπολιτικούς, οἱ ὁποῖοι ἐπιδιώκουν κατὰ τὸν Πλάτωνα τὴν δημιουργία στάσεως στοὺς κόλπους τῆς πόλεως, γι' αὐτὸ καὶ τοὺς ἀποκαλεῖ «στασιαστικούς» (303c). Ὁ Πλάτων ὑποδεικνύει τὸν ὀρθὸ τρόπο ἄσκησης τῆς ἐξουσίας κάνοντας χρῆση τοῦ παραδείγματος⁹⁸ τῆς ὑφαντικῆς τέχνης. Μὲ ἀφετηρία τὴν ἀποψη ὅτι ἡ πολιτικὴ εἶναι ἓνα εἶδος ὑφαντικῆς τέχνης, ὁ Πλάτων θεωρεῖ ὅτι ὁ στόχος τοῦ πολιτικοῦ θὰ ἐπιτευχθεῖ μὲ τὴν συνύφανση τῶν δύο ἀντίθετων ἀνθρώπινων χαρακτήρων, τῶν ἀνδρείων καὶ τῶν σωφρόνων, σὲ ἓνα

⁹⁷ Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς ὁμόνοιας στὴν θεώρηση τοῦ Πλάτωνα βλ. Rachana Kamtekar, “What’s the Good of Agreeing? *Homonoiia* in Platonic Politics”, *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, 26 (2004), 131-170. Γιὰ τὴν ἐπιδίωξη ἐκ μέρους τοῦ πολιτικοῦ ὁμόνοιας καὶ φιλίας μεταξὺ τῶν πολιτῶν στὸν Ἀριστοτέλη βλ. E. Leontsini, “The Motive of Society: Aristotle on Civic Friendship, Justice, and Concord”, *Res Publica*, 19 (2013), 21-35. Γιὰ τὴν σπουδαιότητα τῆς ὁμόνοιας ἐντὸς τῆς πόλεως βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, *Φιλοσοφικές ἐννοιες ὡς τρόπος επιχειρηματολογίας στους αττικούς ρήτορες*, ἀδημ. Διδακτ. διατρ. (Γιάννινα: Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, 1993), σ. 158-172.

⁹⁸ Γιὰ τὸν ρόλο καὶ τὴν δομὴ τοῦ παραδείγματος στὸν *Πολιτικὸν* βλ. ἐνδεικτικὰ S. Kato, “The Role of *Paradeigma* in the *Statesman*,” στὸ: C. J. Rowe (ed.), *Reading the Statesman*, 162-172· S. Rosen, *Plato’s Statesman: The Web of Politics* (New Haven and London: Yale University Press, 1995), σ. 81-97· Melissa S. Lane, *Method and Politics in Plato’s Statesman*, σ. 61-75· Σ. Δημητρίου, *Ἡ πολιτικὴ στὸν Πολιτικὸν τοῦ Πλάτωνα*, σ. 85-94.

μεγαλοπρεπέστατον καὶ ἄριστον ὕφασμα, πού θὰ συγκρατεῖ σ' αὐτὸν τὸν πλεκτὸ ἴστό ὅλους τοὺς πολίτες, ἄλλους ἐλεύθερους κατοίκους τῆς πόλεως, ἀκόμη καὶ τοὺς δούλους (311b-c)⁹⁹.

Ἡ ἐπιτυχία αὐτῆς τῆς συνύφανσης ἐρείδεται κυρίως στὴν ἐκπαιδευτικὴ διάσταση τῆς πολιτικῆς τέχνης, ἡ ὁποία μέσῳ τῆς σύστασης ἑνὸς δημόσιου καὶ ἄρτιου ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος θὰ συμβάλλει στὴν προαγωγὴ τῶν ἠθικῶν καταβολῶν τῶν πολιτῶν καὶ ἐν τέλει στὴν ἠθικὴ τους βελτίωση. Ἐπιπλέον, ἡ κοινὴ ἐκπαίδευση καλλιεργεῖ τὸ πνεῦμα τῆς ἀφοσίωσης καὶ τῆς ἀγάπης γιὰ τὴν πατρίδα καὶ προετοιμάζει τὸν νεανικὸ πληθυσμὸ γιὰ τὴν ἔνταξή του στὴν δημόσια σφαίρα, ὅταν ἔλθει ἡ ὥρα τῆς ἐνηλικίωσης. Στὴν ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ, πού ἀσκεῖ ὁ γνήσιος πολιτικὸς ἀνήκει ἡ ἐπίβλεψη τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος καὶ ὁ καθορισμὸς τοῦ περιεχομένου τῆς διδασκαλίας τῶν παιδαγωγῶν (308d-e). Εἰδικότερα, ὁ ἀληθινὸς πολιτικὸς χρησιμοποιεῖ στὸ παιδαγωγικὸ τοῦ ἔργο τοῦ φάρμακον¹⁰⁰ τοῦ θείου δεσμοῦ (309c)¹⁰¹, δηλαδὴ τὴν ἐνστάλαξη στὶς ψυχὲς ἐκείνων τῶν

⁹⁹ Ὁ Σ. Δημητρίου διατείνεται ὅτι ἡ τέχνη τοῦ πολιτικοῦ «συνυφαίνει τὶς ἀνομοιότητες τῶν ἀνθρώπινων πραγμάτων χωρὶς νὰ τὶς καταργεῖ καὶ νὰ τὶς ἀπαλείφει» (βλ. *Ἡ πολιτικὴ στὸν Πολιτικὸ τοῦ Πλάτωνα*, σ. 358).

¹⁰⁰ Πλάτ., *Πολιτ.* 310a. Γιὰ τὸ «φάρμακον» στὸν Πλάτωνα ὡς ἴαμα ἢ γιαιτρικὸ, ἀλλὰ καὶ ὡς δηλητήριο βλ. J. Derrida, *Πλάτωνος φαρμακεία, εἰσαγωγή, μετάφραση, σημειώσεις*: Χ. Γ. Λάζος (Ἀθήνα: Ἐκδ. Ἄγρα, 1990), καὶ κυρίως σ. 114-148.

¹⁰¹ Ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἐκπαιδευτικὴ δραστηριότητα τοῦ πολιτικοῦ, καθὼς καὶ γιὰ τοὺς δύο δεσμούς, τὸν θεῖον καὶ τὸν ἀνθρώπινον, βλ. ἐνδεικτικὰ Χ. Márquez, *A Stranger's Knowledge*, σ. 324-339. Γιὰ τοὺς δύο δεσμούς βλ. ἐπίσης Τ. Mishima, "Courage and Moderation in the Statesman", στὸ: C. J. Rowe (ed.), *Reading the Statesman*, 306-312, καὶ κυρίως σ. 308-309. Melissa S. Lane, *Method and Politics in Plato's Statesman*, σ. 174-182. D. A.

πολιτῶν ποὺ ἐκ φύσεως γεννήθηκαν εὐγενεῖς (310a) τὴν ἀληθῆ δόξαν περὶ «τῶν καλῶν καὶ δικαίων ... καὶ ἀγαθῶν καὶ τῶν τούτοις ἐναντίων» (309c), ὥστε νὰ ἐπικρατήσῃ ὁμογνωμοσύνη, ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἠθικὲς ἀξίες καὶ τὴν ἀρμόζουσα στάση ζωῆς. Ἡ ἔλλειψη κοινῆς δόξας γιὰ τὰ πράγματα εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς βασικότερους λόγους ποὺ προκαλοῦν τὶς στάσεις καὶ τὴν ἀντιπαλότητα μεταξὺ τῶν πολιτῶν, ἐνῶ ἡ ὀρθὴ παιδεία ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τῆς γνήσιας πολιτικῆς τέχνης ἐξασφαλίζει τὴν εἰρηνικὴ συνύπαρξη. Δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι διὰ τῆς κοινῆς παιδείας στὸν Πολιτικὸν ἡ γνώση γίνεται δημόσιο ἀγαθὸ καὶ συμβάλλει στὴν συντήρηση τοῦ πνεύματος τῆς δημοσιότητος ἐντὸς τῆς πόλεως.

Στὸ χωρίο 310a-311a τοῦ Πολιτικοῦ ὁ Πλάτων κάνει λόγο γιὰ τοὺς «ἀνθρώπινους δεσμούς», οἱ ὅποιοι περιλαμβάνουν τοὺς μεικτοὺς γάμους μεταξὺ ἀνδρείων καὶ σωφρόνων πολιτῶν, τὶς ἐπιγαμίες καὶ τὶς ἀνταλλαγές παιδιῶν. Ὁ γνήσιος πολιτικὸς θὰ πρέπει μὲσω αὐτῶν τῶν δεσμῶν νὰ ἐλέγχει τὶς ἐπιλογές τῶν πολιτῶν, προκειμένου νὰ προστατεύσει τὶς μελλοντικὲς γενιές ἀπὸ τὸν ἐκφυλισμὸ, ὁ ὅποιος θὰ προκύψει ἀπὸ τοὺς συνεχιζόμενους γάμους μεταξὺ ὁμοίων χαρακτήρων (310d-e). Ἡ μείξη τῶν δύο ἀντίθετων χαρακτήρων θὰ ὠφελήσῃ τὴν κοινωνία, διότι θὰ συμβάλει δραστικὰ στὴν ἐπικράτηση τῆς ὁμόνοιας. Ἡ παρέμβαση τοῦ γνήσιου πολιτικοῦ στὴν ἐπιλογή τῶν προσώπων, ποὺ θὰ συγκροτήσουν ἓναν νέο οἶκο, ἀποτελεῖ σημαντικὴ παραβίαση τῆς ιδιωτικότητος χάριν τοῦ δημοσίου συμφέροντος. Ἐκεῖνο ποὺ προκαλεῖ ἐκπληξή, εἶναι ἡ αἰσιοδοξία τοῦ Πλάτωνα ὅτι μία τέτοια

παρέμβαση θὰ τύχει εὐρείας ἀποδοχῆς ἀπὸ τοὺς πολίτες¹⁰². Ἡ αἰσιοδοξία του αὐτῆ στηρίζεται στὸν θεῖον δεσμόν, ὁ ὁποῖος μέσῳ τῆς δημόσιας ἐκπαίδευσης ἐπιτυγχάνει τὴν καλλιέργεια τοῦ πνεύματος τῆς ὁμοδοξίας. Ὁ θεῖος δεσμός κατά τὸν Πλάτωνα θὰ βοηθήσει τοὺς πολίτες νὰ κατανοήσουν τὴν ἀναγκαιότητα τῶν ἀνθρωπίνων δεσμῶν, ὥστε οἱ ἐρωτικές τους προτιμήσεις νὰ μὴν ἀντιτίθενται στὸ συμφέρον τῆς πόλεως. Μπορεῖ ἡ δημόσια παιδεία, ὅπως τὴν ὁραματίζεται ὁ Πλάτων, νὰ δύναται νὰ ἐμφυσήσει μὲ ἐπιτυχία στίς συνειδήσεις τῶν πολιτῶν τὴν ἀληθῆ δόξαν γιὰ τὰ πράγματα, ἐν τούτοις πάντοτε θὰ ὑπάρχουν ἀνθρώπινοι χαρακτῆρες ποὺ ἐκ φύσεως δὲν θὰ εἶναι ἐπιδεκτικοὶ μαθήσεως καὶ θὰ ἐναντιώνονται σὲ ὅ, τι εἶναι ὀρθὸ γιὰ τὴν εὐδαιμονία τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, ἐφ' ὅσον δὲν εἶναι ἱκανοὶ νὰ ἔχουν μετοχὴ στὴν ἀρετῆ¹⁰³.

Θὰ πρέπει ἐδῶ νὰ σημειωθεῖ ὅτι κατά τὴν σκιαγράφηση τοῦ γνήσιου προτύπου τοῦ δημοσίου ἀνδρὸς στὸν Πολιτικὸν δὲν γίνεται λόγος πουθενὰ γιὰ ἀπουσία προσωπικῆς ζωῆς, καθὼς καὶ γιὰ ἀπαγόρευση κατοχῆς ἰδιωτικῆς περιουσίας, στοιχεῖα ποὺ συνιστοῦν ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τοὺς φύλακες τῆς Πολιτείας. Ἐπίσης δὲν γίνεται καμία μνεία στὴν παιδεία ποὺ θὰ πρέπει νὰ λάβει ὁ πολιτικὸς οὔτε κάποια μνεία στὴν ἰσοτιμία τῶν δύο φύλων, ὅσον ἀφορᾷ τὴν συμμετοχὴ τους στὸν χῶρο τῆς πολιτικῆς. Θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἀπὸ τὴν στιγμή ποὺ στὸν διάλογο Πολιτικὸς δὲν γίνεται ἀναφορὰ στὴν δομὴ τῆς πόλεως, στίς κοινωνικὲς δηλαδὴ τάξεις ποὺ τὴν

¹⁰² Πλάτ., Πολιτ. 310a: «Τοὺς μὴν λοιπούς, ὄντας ἀνθρωπίνους δεσμούς, ὑπάρχοντος τούτου τοῦ θεοῦ σχεδὸν οὐδὲν χαλεπὸ οὔτε ἐννοεῖν οὔτε ἐννοήσαντα ἀποτελεῖν».

¹⁰³ Βλ. σχετ. Πολιτ. 308e-309a.

ἀποτελοῦν καὶ στὸν τρόπο ζωῆς τους, εἶναι δύσκολο νὰ ἀπαντηθεῖ τὸ ἐρώτημα ἂν ὁ Πλάτων στὸν συγκεκριμένο διάλογο ἐμμένει στὸν θεσμὸ τῆς κοινοκτημοσύνης, ὅπως αὐτὸς παρουσιάζεται στὴν *Πολιτεία* καὶ ἀφορᾷ τὶς δύο ἀνώτερες τάξεις ποὺ δροῦν στὸν δημόσιο χῶρο. Τὸ μόνο ποὺ μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε εἶναι ὅτι, ἐφ’ ὅσον ὁ διάλογος *Πολιτικός* ἀναφέρεται σὲ συνθῆκες ζωῆς συμβατὲς μὲ τὴν ἱστορικὴ πόλιν, ἡ κοινοκτημοσύνη ὡς θεσμὸς δὲν μπορεῖ νὰ τύχει ἐφαρμογῆς. Αὐτὸς ἴσως εἶναι ὁ λόγος ποὺ δὲν γίνεται καμία ἀναφορὰ σὲ αὐτήν.

Σχετικὰ μὲ τὴν ἰσότιμη δημόσια δράση καὶ τῶν δύο φύλων, ὁ Πλάτων ἐνδέχεται νὰ διατηρεῖ καὶ στὸν *Πολιτικὸν* τὴν ἴδια ἄποψη ποὺ ἔχει ἤδη ἀναπτύξει καὶ στὴν *Πολιτείαν*. Ἐπιπλέον, ἡ πολιτικὴ δραστηριότητα τῶν γυναικῶν ὑποστηρίζεται, ὅπως θὰ δοῦμε στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο, καὶ στὸ τελευταῖο ἔργο τοῦ φιλοσόφου, τοὺς *Νόμους*, γεγονὸς ποὺ ὑποδηλώνει ὅτι ὁ Πλάτων παρέμεινε σταθερὸς στὶς ἀπόψεις του γιὰ τὸ γυναικεῖο φύλο, καὶ ὅτι θὰ ἦταν ἄτοπο, ὡς ἐκ τούτου, νὰ ἰσχυρισθεῖ κανεὶς ὅτι στὸν *Πολιτικὸν* ὑποστηρίζονται ἀπόψεις ποὺ ἀποκλείουν τὶς γυναῖκες ἀπὸ τὴν δημόσια σφαῖρα. Ἐπιπλέον, τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Πλάτων παρομοιάζει τὸν βασιλικὸ ἄνδρα μὲ ὑφαντὴ, κάτι ποὺ συνιστᾷ παράδοξο κατὰ τὸν P. Vidal-Naquet¹⁰⁴, ἀφοῦ τὸ ἔργο τῆς ὑφαντικῆς τέχνης ἦταν καθαρὰ γυναικεῖα δραστηριότητα, ἐπιτρέπει νὰ διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεση μήπως μὲ αὐτὸ ὑποδηλώνεται ὅτι καὶ οἱ γυναῖκες ὡς ἄξιες ὑφάντριες μπορούν νὰ ἔχουν θέση στὸν χῶρο τῆς πολιτικῆς.

Μία ἀκόμη ἐνδειξη ὅτι ἡ δημόσια σφαῖρα στὸν *Πολιτικὸν* εἶναι ἐνδεχομένως ἀνοικτὴ στὶς γυναῖκες, ἐντοπίζεται σὲ ὅσα ἀναφέρονται

¹⁰⁴ Βλ. Ὁ Μαῦρος Κυνηγός, σ. 309-310.

σχετικά με τους *ἀνθρωπίους δεσμούς*. Οἱ μεικτοὶ γάμοι ἀνδρείων καὶ σωφρόνων χαρακτήρων, πού κατὰ τὸν Πλάτωνα ἀποτρέπουν τὸν ἐκφυλισμὸ τῶν μελλοντικῶν γενεῶν τῶν πολιτῶν, ἀφοροῦν τὴν φυσικὴ ἔνωση ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἄνδρες, καὶ οἱ γυναῖκες μετέχουν στὶς δύο ἀντίθετες ἀρετὲς τῆς ἀνδρείας καὶ τῆς σωφροσύνης καὶ ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ γεννηθοῦν γυναῖκες, πού θὰ ἔχουν ἐκ φύσεως τὴν τάση νὰ συνδυάσουν ἄρμονικὰ ἐντὸς τους τὶς προαναφερθεῖσες ἀρετὲς¹⁰⁵. Ἐφ' ὅσον ἔργο τῆς βασιλικῆς τέχνης εἶναι νὰ φροντίζει, ἐκεῖ πού ἀπαιτεῖται νὰ ὑπάρχει μόνο ἓνας ἀξιωματοῦχος, νὰ ἐπιλέγεται αὐτὸς πού φέρει ἐντὸς του τὴν σῶφρονα ἀνδρεία, καὶ ἐκεῖ πού χρειάζεται νὰ ὑπάρχουν πολλοί, νὰ μοιράζονται ἐξίσου τὰ ἀξιώματα οἱ σῶφρονες καὶ οἱ ἀνδρεῖοι¹⁰⁶, τί θὰ ἐμπόδιζε τὸν Πλάτωνα νὰ δεχθεῖ τὴν εἴσοδο τοῦ γυναικείου φύλου στὴν σφαίρα τῆς πολιτικῆς, καὶ μάλιστα τῶν γυναικῶν ἐκείνων, πού θὰ διακρίνονται γιὰ τὴν συνετή τους ἀνδρεία;

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ἓνα παράδοξο πού ἐντοπίζεται στὸν *Πολιτικόν*, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ἡ πολιτικὴ τέχνη δὲν ἀποτελεῖ ἀποκλειστικὸ προνόμιο τοῦ πολιτικοῦ. Συγκεκριμένα, στὸ χωρίο 259a-b ὁ Πλάτων ὑποστηρίζει ὅτι δικαιούται τὸν τίτλο τοῦ ἀληθινοῦ πολιτικοῦ ἀκόμη καὶ ἓνα ἄτομο πού ἰδιωτεύει, ἐφ' ὅσον αὐτὸ κατέχει τὴν πολιτικὴ ἐπιστήμη καὶ δύναται νὰ δρᾷ ὡς σύμβουλος τοῦ ἐν ἐνεργείᾳ πολιτικοῦ. Παρατηροῦμε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὅτι ὁ Πλάτων δὲν διστάζει νὰ ἐμπιστευθεῖ σὲ ἓναν μὴ πολιτικὸ πρόσωπο τὴν

¹⁰⁵ Ἀπαιτεῖται ἀσφαλῶς πρὸ τοῦτο καὶ ἡ κατάλληλη παιδεία (310a).

¹⁰⁶ Βλ. Πλάτ., *Πολιτ.* 311a₄₋₅. Ὁ Πλάτων ἐπιμένει στὴν ἀπὸ κοινοῦ διανομὴ τῶν ἀξιωμάτων στοὺς ἀνδρεῖους καὶ στοὺς σῶφρονες: «τὰς ἐν ταῖς πόλεσιν ἀρχὰς ἀεὶ κοινῇ τούτοις ἐπιτρέπειν» (311a₁₋₂).

γνώση τῆς πολιτικῆς¹⁰⁷, γνώση ἣ ὁποία ἀποτελεῖ συγκροτησιακὸ στοιχεῖο τῆς δημόσιας σφαίρας. Τὸ παράδοξο αὐτὸ ἴσως ὀφείλεται στὴν ἐπιθυμία τοῦ Πλάτωνα νὰ τονίσει τὴν ἀξία τοῦ ἀτόμου ἐκείνου πού, χωρὶς ἄμεση ἀνάμειξη στὴν πολιτική, δρᾷ ὡς πολιτικὸς σύμβουλος. Ἐνδέχεται μάλιστα νὰ ἐπιθυμῆ νὰ παρουσιάσει ἀκόμη καὶ τὸν ἑαυτό του ὡς κατάλληλο σύμβουλο γιὰ τοὺς πολιτικοὺς τῆς ἐποχῆς του, καὶ μάλιστα γιὰ τὸν Τιμόθεο, πρὸς τὸν ὁποῖο σύμφωνα μὲ τὸν S. Dusanić ἐνδεχομένως νὰ ἀπευθύνεται τὸ περιεχόμενο τοῦ διαλόγου *Πολιτικός*¹⁰⁸.

Ἐνα ἰδιαίτερα σημαντικὸ στοιχεῖο στὸ ὁποῖο ἐστιάζεται ἡ προσοχὴ πολλῶν μελετητῶν τοῦ *Πολιτικοῦ* εἶναι ἡ θέση τοῦ Πλάτωνα ὅτι ὁ γνήσιος πολιτικὸς εἶναι ὑπεράνω τῶν νόμων¹⁰⁹ καὶ δύναται νὰ τοὺς

¹⁰⁷ Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸν *Γοργίαν* (521d) ὁ Σωκράτης θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του κάτοχο τῆς πραγματικῆς πολιτικῆς τέχνης, ἐπειδὴ μὲ τὴν ὅλη δράση του ἀποσκοπεῖ στὴν ἠθικὴ προαγωγὴ τῶν πολιτῶν, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν εἶχε ἐνεργὸ ἀνάμειξη στὴν πολιτική.

¹⁰⁸ Γιὰ τὴν ἐπίδραση πού ἄσκησε ἡ πολιτικὴ δράση τοῦ Τιμόθεου στὴν διαμόρφωση τῶν πολιτικῶν θέσεων τοῦ Πλάτωνα στὸν *Πολιτικόν* βλ. S. Dusanić, “Plato’s Academy and Timotheus’ Policy, 365-359 B.C.”, *Chiron*, 10 (1980), 111-144, καὶ συγκεκριμένα σ. 134 κ.έ. [ἐπανατύπωση στὸ: S. Dusanić, *Plato’s Dialogues and Athenian Politics. A Historians View* (Belgrade: Studia Serbica, 2011), 295-339, καὶ συγκεκριμένα σ. 325 κ.έ.]. Ὁ S. Dusanić ὑποστηρίζει ὅτι οἱ πλατωνικοὶ διάλογοι, ἀνάμεσά τους καὶ ὁ *Πολιτικός*, εἶχαν συμβουλευτικὸ χαρακτήρα καὶ ἀπευθύνονταν κυρίως στὸν «στενὸ κύκλο» σπουδαστῶν τῆς Ἀκαδημίας, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους συγκαταλέγονταν καὶ οἱ μετέπειτα πολιτικοὶ «Χαβρίας, Τιμόθεος καὶ Λεωσθένης» (βλ. “The True Statesman of the Statesman and the Young Tyrant of the Laws”, σ. 342 [433]).

¹⁰⁹ Βλ. Πλάτ., *Πολιτ.* 294a: «τὸ δ’ ἄριστον οὐ τοὺς νόμους ἐστὶν ἰσχύειν ἀλλ’ ἄνδρα τὸν μετὰ φρονήσεως βασιλικόν»· πβ. *Πολιτ.* 297a. Ἐνδιαφέρουσες ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις τῆς πλατωνικῆς θέσης γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ πολιτικοῦ πάνω ἀπὸ τοὺς νόμους βλ. π.χ. Ἰ. Τσέντος, «Ὁ νόμος καὶ ὁ πολιτικός»,

χρησιμοποιεῖ μόνο ἐπικουρικὰ στὸ πολιτικό του ἔργο. Ὁ νόμος ἀπὸ μόνος του, ὅπως τονίζει ὁ Πλάτων, λόγω τῆς γενικότητας καὶ τῆς ἀκαμψίας, πὺν τὸν χαρακτηρίζουν (294a-c), εἶναι ἀνίκανος νὰ καλύψει τὴν ποικιλομορφία τῶν θεμάτων τοῦ κοινωνικοπολιτικοῦ γίγνεσθαι καὶ νὰ ἀκολουθήσει τὶς κοινωνικὲς ἐξελίξεις. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο ὁ ἄρχων ἐπιστήμων ἔχει τὸ δικαίωμα ἀλλὰ καὶ τὴν δύναμη νὰ τροποποιεῖ καὶ νὰ ἀναθεωρεῖ τοὺς νόμους κατὰ τὴν κρίση του μὲ στόχο τὸ δημόσιο συμφέρον.

Ἡ ἀρνητικὴ στάση τοῦ Πλάτωνα ἀπέναντι στοὺς νόμους, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν κορυφαία ἔκφραση δημοσιότητας, φαίνεται ἀρχικὰ ὅτι συνεπάγεται περιορισμὸ τῆς ἄσκησης τῆς πολιτικῆς τέχνης σὲ ἓνα πρόσωπο ἢ σὲ περιορισμένο ἀριθμὸ ἀτόμων. Βλέπουμε δηλαδή, ἓναν περιορισμὸ παραπλήσιο μὲ ἐκεῖνον τῆς Πολιτείας, ἀφοῦ στὸν Πολιτικόν, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, δικαίωμα στὴν ἄσκηση τῆς πολιτικῆς ἔχουν μόνο ἄτομα χαρισματικὰ πὺν κατέχουν τὴν ἀνάλογη ἐπιστημονικὴ γνώση. Βέβαια, ὁ περιορισμὸς αὐτὸς ἀνήκει στὴν σφαῖρα τοῦ ἰδεατοῦ, ἀφοῦ, ὅπως παραδέχεται ὁ Πλάτων, τόσο τὸ πρότυπο τοῦ φιλοσόφου-βασιλιᾶ στὴν Πολιτείαν (502a-b) ὅσο καὶ τὸ πιὸ

στὸ: Κ. Ἰ. Βουδούρης (ἐκδ.), *Ἡ Πολιτικὴ καὶ ὁ Πολιτικός*, 285-296. Εὐαγγελία Μαραγγιανοῦ-Δερμούση, «Ὁ σωστὸς πολιτικὸς εἶναι ἢ ὄχι κατὰ τὸν Πλάτωνα ὑπεράνω τῶν νόμων;», *Φιλοσοφία*, 23-24 (1993-1994), 145-154, καὶ συγκεκριμένα σ. 149-150. S. Rosen, *Plato's Statesman*, σ. 156-168. P. Stern, "The Rule of Wisdom and the Rule of Law in Plato's *Statesman*", *The American Political Science Review*, 91 (1997), 264-276. C. Gill, "Rethinking Constitutionalism in *Statesman* 291-303", στὸ: C. J. Rowe (ed.), *Reading the Statesman*, 292-305. Melissa S. Lane, *Method and Politics in Plato's Statesman*, σ. 146-163. X. Márquez, *A Stranger's Knowledge*, σ. 233-302.

ρεαλιστικό¹¹⁰ πρότυπο τοῦ βασιλικοῦ ἀνδρὸς στὸν *Πολιτικὸν* (301d-e) εἶναι δύσκολο καὶ ἐλάχιστα πιθανὸ νὰ ἐντοπισθοῦν στὶς ἀνθρώπινες κοινωνίες. Συνεπῶς, ὁ Πλάτων ἀποδέχεται ὅτι ἡ θέσπιση νόμων καὶ ἡ κυριαρχία τους στὴν πολιτικὴ ζωὴ ὡς «δεύτερος πλοῦς»¹¹¹ κρίνεται ἀπαραίτητη καὶ ἀπόλυτα συμβατὴ μὲ τὴν διευρυμένη πολιτικὴ σφαῖρα μιᾶς ἱστορικῆς πόλεως. Ὁ Πλάτων θὰ ἐπιχειρήσει νὰ ἐνισχύσει τὴν ἄποψη αὐτὴ στὸ τελευταῖο τοῦ ἔργου, τοὺς *Νόμους*, ὅπου προσφέρει μιὰ ρεαλιστικὴ εἰκόνα τῆς πολιτικῆς καὶ τοῦ δημοσίου βίου, μὲ τὴν θεωρητικὴ κατασκευὴ τῆς ἴδρυσης μιᾶς ἀποικίας στὴν Κρήτη, τῆς *Μαγνησίας*, καὶ τοῦ νομικοῦ κώδικα βάσει τοῦ ὁποῖου θὰ ὀργανωθεῖ ἡ ζωὴ τῆς¹¹². Τὸ στοιχεῖο τῆς δημοσιότητας εἶναι καὶ στὸν διάλογο αὐτὸν

¹¹⁰ Πολλοὶ μελετητὲς συμφωνοῦν ὅτι ὁ Πλάτων παρουσιάζει μιὰ πιὸ ρεαλιστικὴ εἰκόνα τοῦ γνήσιου πολιτικοῦ στὸν *Πολιτικὸν* ἐν ἀντιθέσει μὲ τὸν οὐτοπικὸ φιλόσοφο-βασιλιά τῆς *Πολιτείας*, στροφὴ ἢ ὁποῖα ὀφείλεται κατὰ κύριο λόγο στὴν πλούσια ἐμπειρία ποὺ ἀπέκτησε ὁ φιλόσοφος ἀπὸ τὰ ταξίδια του στὴν Σικελία, ἢ ὁποῖα τὸν ὀδήγησε στὴν ἀναθεώρηση βασικῶν πολιτικῶν του ἀντιλήψεων καὶ στὴν διατύπωση λιγότερο ριζοσπαστικῶν καὶ περισσότερο ρεαλιστικῶν πολιτικῶν προτάσεων τόσο στὸν *Πολιτικὸν* ὅσο καὶ στοὺς *Νόμους*. Πληροφορίες γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. ἐνδεικτικὰ Ε. Barker, *Ο πολιτικός στοχασμός στην αρχαία Ελλάδα*, σ. 571-572· J. B. Skemp, *Plato's Statesman: A Translation of the Politicus of Plato with Introductory Essays and Footnotes* [London: Routledge & Kegan Paul, 1952], σ. 40· T.A. Sinclair, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτικῆς Σκέψεως*, μτφρ.-πρόλ.: Γ. Κ. Βλάχος (Ἀθήναι: Παπαζήσης, 1969), σ. 258-263· G. Klosko, *The Development of Plato's Political Theory* (New York and London: Methuen, 1986), σ. 187.

¹¹¹ Πλάτ., *Πολιτ.* 300c: «Διὰ ταῦτα δὴ τοῖς περὶ ὅτουοῦν νόμους καὶ συγγράμματα τιθεμένοις δεύτερος πλοῦς τὸ παρὰ ταῦτα μήτε ἓνα μήτε πλῆθος μηδὲν μηδέποτε ἔαν δρᾶν μηδ' ὅτιοῦν».

¹¹² Ἀρκετοὶ μελετητὲς παραδέχονται ὅτι τὸ περιεχόμενο τῶν *Νόμων* σχετίζεται μὲ τὸ περιεχόμενο προγενέστερων διαλόγων, καὶ κυρίως μὲ ἐκεῖνο τῆς *Πολιτείας*. Γιὰ παράδειγμα, ὁ V. B. Lewis ὑποστηρίζει ὅτι ἡ *Πολιτεία* καὶ οἱ

εὐδιάκριτο τόσο στὸ γεγονὸς ὅτι στὶς ἱστορικὲς πολιτεῖες ἢ δημόσια σφαῖρα δὲν εἶναι περιορισμένη καὶ πρέπει νὰ ἄρχουν οἱ νόμοι, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν τὸ θεμέλιο τῆς δημοσιότητος, ὅσο καὶ στὴν ἀπαίτηση τοῦ Πλάτωνα γιὰ ὁμοδοξία μεταξὺ τῶν πολιτῶν, ὡς ἀποτέλεσμα μιᾶς δημόσιας παιδείας.

γ) Νόμοι

Ὁ Πλάτων καταθέτει στοὺς *Νόμους* τὴν τελευταία θεωρητικὴ του πρόταση, ὅσον ἀφορᾷ τὸ ὀρθὸ πολίτευμα. Συγκεκριμένα, ἀναφέρεται στὴν δημιουργία μιᾶς ἀποικίας στὴν Κρήτη, τῆς *Μαγνησίας*, ἣ ὁποία δὲν θὰ ἀπέχει ἀπὸ τὶς πραγματικὲς συνθηκὲς ζωῆς μιᾶς ἱστορικῆς πόλεως¹¹³. Στὴν κρητικὴ αὐτὴ ἀποικία ἐφαρμόζεται ὁ «δεύτερος

Νόμοι δὲν ἔχουν ἀντικρουόμενο περιεχόμενο ἀλλὰ «παρουσιάζουν δύο» διαφορετικὰ «στάδια μιᾶς ἐνιαίας ἔρευνας» (“*The Seventh Letter and the Unity of Plato’s Political Philosophy*”, *The Southern Journal of Philosophy*, 38 [2000], 231-250, καὶ συγκεκριμένα σ. 231). Γιὰ τὴν σχέση τῶν *Νόμων* μὲ προγενέστερους διαλόγους βλ. ἐπίσης P. Shorey, “*Plato’s Laws and the Unity of Plato’s Thought. I*”, *Classical Philology*, 9 (1914), 345-369· V. B. Lewis, “*Politeia kai Nomoi: On the Coherence of Plato’s Political Philosophy*”, *Polity*, 31 (1998), 331-349· A. Laks, “*The Laws*”, στὸ: C. Rowe and M. Schofield (eds.), S. Harrison and Melissa Lane (ass. eds.), *The Cambridge History of Greek and Roman Political Thought*, 258-292, καὶ συγκεκριμένα σ. 267-274· C. Rowe, “*The Relationship of the Laws to the Other Dialogues: A Proposal*”, στὸ: C. Bobonich (ed.), *Plato’s Laws: A Critical Guide* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 29-50.

¹¹³ Τὸ πόσο κοντὰ στὴν ἱστορικὴ πόλιν εἶναι τὸ θεωρητικὸ κατασκεῦασμα τοῦ Πλάτωνα στοὺς *Νόμους* φαίνεται μὲ ἰδιαίτερη σαφήνεια ἀπὸ τὸ ἄρθρο τοῦ A. H. Chase, “*The Influence of the Athenian Institutions upon the Laws of Plato*”, *Harvard Studies in Classical Philology*, 44 (1933), 131-192. Στὴν ἀρχὴ τοῦ τρίτου βιβλίου τῶν *Νόμων* ὁ Πλάτων θέτει τὸ ἐρώτημα σχετικὰ μὲ τὴν καταγωγὴ

πλοῦς», γιὰ τὸν ὁποῖο ἔγινε ἤδη λόγος στὸν *Πολιτικόν*, δηλαδή ἄρχουν οἱ νόμοι καὶ διευθετοῦν τὰ πάντα. Οἱ νόμοι ἔχουν ἓναν δημόσιο χαρακτήρα ποὺ συναρτᾶται μὲ τὴν καταγραφή τους καὶ τὴν δημόσια ἔκθεσή τους¹¹⁴. Οἱ ἐγγράμματοι πολῖτες στὶς ἀρχαῖες ἑλληνικὲς πόλεις εἶχαν ἐλεύθερη καὶ ἄμεση πρόσβαση στὸ περιεχόμενό τους. Ἔχουν ἐπίσης μία ἀπροσωπώληπτη καὶ ἀντικειμενικὴ διάσταση. Θὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ δείξουμε στὴν συνέχεια ἂν πράγματι μπορεῖ νὰ ἐντοπισθεῖ στὸς *Νόμους* ὁ χαρακτήρας τῆς δημοσιότητας καὶ ποιὲς πτυχὲς τῆς δημοσιότητας ἀναδεικνύονται μέσα ἀπὸ τὸ πλατωνικὸ κείμενο.

Στὸ πρῶτο βιβλίον τῶν *Νόμων* ὁ νόμος ὀρίζεται ὡς ὁ λογισμὸς ποὺ καθορίζει τί εἶναι καλύτερο ἢ χειρότερο καὶ ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὸ κοινὸν δόγμα τῆς πόλεως¹¹⁵. Ὁ λογισμὸς αὐτός, κατὰ τὸν Πλάτωνα, εἶναι ἡ

τῆς πόλεως. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. ἐνδεικτικὰ Γ. Πρελορέντζος, «Ἡ πλατωνικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν καταγωγὴ τῆς πολιτικῆς κοινωνίας στὸς *Νόμους* σε συσχετισμὸ πρὸς ἄλλες ἀρχαῖες καὶ νεότερες θεωρίες», στὸ: Εμμ. Μικρογιαννάκης (ἐπιμ.), *Πλάτωνος Νόμοι. Πρακτικὰ διεθνούς επιστημονικοῦ συνεδρίου, 7-8 Μαΐου 2001* (Ἀθήνα-Κομοτηνὴ: Σάκκουλα, 2003), 89-122.

¹¹⁴ Rosalind Thomas, *Γραπτὸς καὶ προφορικὸς λόγος στὴν ἀρχαία Ελλάδα*, σ. 174 καὶ 178, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι στὴν Ἀθήνα ἐπικρατοῦσε ἡ ἄποψη ὅτι οἱ νόμοι πρέπει νὰ καταγράφονται καὶ νὰ ἐκτίθενται σὲ δημόσιο χῶρο.

¹¹⁵ Πλάτ., *Νόμ.* 644d: «ἐπὶ δὲ πᾶσι τούτοις λογισμὸς ὅτι ποτ' αὐτῶν ἄμεινον ἢ χειρόν, ὅς γενόμενος δόγμα πόλεως κοινὸν νόμος ἐπωνόμασται»· πβ. 713e-714a: «τούτῳ πειθομένους δημοσίᾳ καὶ ἰδίᾳ τὰς τ' οἰκῆσεις καὶ τὰς πόλεις διοικεῖν, τὴν τοῦ νοῦ διανομὴν ἐπονομάζοντας νόμον», 957c₄₋₇, ὅπου ὁ Πλάτων μᾶς δίδει μία ἐτυμολογία τοῦ νόμου ἀπὸ τὴν λέξη νοῦς, καθὼς καὶ *Μίν.* 314b-c καὶ d⁹. πβ. Ἄριστ., *Ἠθ. Νικ.* 1180a 21-22: «ὁ δὲ νόμος ἀναγκαστικὴν ἔχει δύναμιν, λόγος ὢν ἀπὸ τινος φρονήσεως καὶ νοῦ». Γιὰ τὴν σχέση λόγου καὶ νόμου βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, *Φιλοσοφικὲς ἐννοιες ὡς τρόπος επιχειρηματολογίας στὸς ἀττικούς ῥήτορες*, σ. 292-294· C. Bobonich, *Plato's Utopia Recast: His Later Ethics and Politics* (Oxford: Clarendon Press, 2007 [2002¹]), σ. 93-97· A. Laks, «The Laws», σ. 271,

«έλιξις» πού κατευθύνει τούς ανθρώπους πρὸς στήν ἀρετή¹¹⁶. Ὁ νόμος προβάλλει ὡς μιὰ μορφή προτασιακῆς ἐκφρασης καὶ δημοσιοποίησης τοῦ λόγου καὶ ἀποτελεῖ κοινὸ κτῆμα ὅλων τῶν πολιτῶν. Μὲ τὶς ιδιότητές του αὐτὲς ὁ νόμος ἐνσαρκώνει τὸ πνεῦμα τῆς δημοσιότητας, πού ἐπιβάλλει τὴν παρουσία του στὸν κόσμον τῆς πόλεως. Ὁ Πλάτων μὲ τὴν σύνδεση νόμου καὶ λόγου προσδίδει στὸν νόμον ἕναν μεταφυσικὸ χαρακτήρα, ὁ ὁποῖος εἶναι ἐμφανῆς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ πρῶτου βιβλίου τῶν *Νόμων* (624a)¹¹⁷. Ἐχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁ Ἀθηναῖος φιλόσοφος ἐπιχειρεῖ στὸ τελευταῖο τοῦ ἔργου νὰ συστήσει μιὰ φιλοσοφικὴ νομοθεσία¹¹⁸, ἡ ὁποία κατὰ τὴν γνώμη του θὰ ἐξασφαλίζει κατὰ τὸν

ὅπου ὑποστηρίζεται ἡ ἄποψη ὅτι ἡ ἄμεση σύνδεση νόμου καὶ λόγου προκαλεῖ σύγκριση γιὰ τὸ ἂν ἡ πολιτεία τῆς *Μαγνησίας* «εἶναι περισσότερο μιὰ νομοκρατία ἢ μιὰ νοοκρατία». Αγγελικὴ Χριστοδουλίδη-Μαζαράκη, «Ὁ νόμος ὡς ἐκφραση τοῦ λόγου στους *Νόμους* του Πλάτωνος», στὸ: Εμμ. Μικρογιαννάκης (επιμ.), *Πλάτωνος Νόμοι*, 63-78.

¹¹⁶ Βλ. τὸ μῦθο τῶν νευρόσπαστων (644d-645c), ὅπου σύμφωνα μὲ αὐτὸν ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἕνα ἀνδρείκελο πού τὸ κινοῦν νεῦρα καὶ τὸ τραβοῦν μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀρετὴ ἢ τὸν κατευθύνουν πρὸς αὐτήν. Ἐνα ἀπὸ τὰ νεῦρα αὐτὰ εἶναι ὁ λογισμὸς, πού ἔλκει τὸν ἄνθρωπο στήν ἀρετὴ, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα εἶναι τὰ πάθη πού τὸν τραβοῦν σὲ ἀντίθετες πρὸς τὴν ἀρετὴ πράξεις. Ἐνδιαφέρουσες ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις γιὰ τὸν συγκεκριμένο μῦθο βλ. ἐνδεικτικὰ S. Benardete, *Plato's "Laws": The Discovery of Being* (Chicago and London: The University of Chicago Press, 2000), σ. 42-53· C. Bobonich, *Plato's Utopia Recast*, σ. 260-265· Dorothea Frede, "Puppets on Strings: Moral Psychology in *Laws* Book 1 and 2", στὸ: C. Bobonich (ed.), *Plato's Laws: A Critical Guide*, 108-126· M. Folch, *The City and the Stage: Performance, Genre and Gender in Plato's Laws* (Oxford: Oxford University Press, 2015), σ. 71-80.

¹¹⁷ Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. ἐνδεικτικὰ X. Α. Τερέζης, «Ὁψεις τῆς φιλοσοφίας του δικαίου στους *Νόμους* του Πλάτωνος», στὸ: Εμμ. Μικρογιαννάκης (επιμ.), *Πλάτωνος Νόμοι*, 123-139, καὶ συγκεκριμένα σ. 125-126.

¹¹⁸ Ὁ E. Barker διατείνεται ὅτι στὸς *Νόμους* ὁ Πλάτων δημιουργεῖ ἕναν φιλοσοφικὸ νόμον καὶ διακηρύσσει «ἕναν φιλοσοφικὸ κώδικα γιὰ ὅλα τα κράτη»,

καλύτερο δυνατό τρόπο τόσο τήν διαχείριση τῶν κοινῶν ὅσο καὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ οἴκου. Ὁ Πλάτων προσγράφει στοὺς νόμους ἀπόλυτη κυριαρχία¹¹⁹, καθὼς ἡ πείρα μιᾶς ὀλόκληρης ζωῆς τὸν ἔχει πείσει ὅτι εἶναι δύσκολο καὶ ἐξαιρετικὰ σπάνιο νὰ γεννηθεῖ ἓνας νεαρὸς τύραννος ἐκ φύσεως μεγαλοπρεπῆς, ποὺ θὰ συνδυάζει τὴν φρόνηση μὲ τὴν σωφροσύνη, καὶ ὁ ὁποῖος συνεργαζόμενος μὲ ἓναν προσηλωμένο στὴν ἀλήθεια νομοθέτη θὰ ὀδηγήσει τὴν πόλιν σὲ μία εὐδαιμονικὴ πορεία καὶ στὴν σωτηρία της¹²⁰. Ὁ Πλάτων ἐνισχύει τὴν ἀποψή του γιὰ τὴν ἀρχή

κάτι ποὺ ἀποδεικνύει ὅτι ἐμμένει στὴν πρακτικὴ ἀξιοποίηση τῆς φιλοσοφίας (Ὁ πολιτικός στοχασμὸς στὴν ἀρχαία Ελλάδα, σ. 617-618).

¹¹⁹ Ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. π.χ. G. Klosko, *The Development of Plato's Political Theory*, σ. 225-234.

¹²⁰ Βλ. σχετ. Πλάτ., *Νόμ.* 709c-712a· πβ. Ἐπ. Ζ' 328a-c. Ὁ νεαρὸς τύραννος δὲν ἔχει σχέση μὲ τὸν τύραννο, ὅπως αὐτὸς περιγράφεται στὴν *Πολιτείαν* (562a-566b) καὶ στὸν *Πολιτικὸν* (276e καὶ 301b-c), ἀλλὰ ἔχει κοινὰ στοιχεῖα μὲ τὸν φιλόσοφο-βασιλιά τῆς *Πολιτείας* (357a-376c, 410b-412a, 473c-503b, 525b). Ὁ V. B. Lewis διατείνεται ὅτι μέσα ἀπὸ αὐτὴν τὴν πρόταση τοῦ Πλάτωνα διαφαίνεται ἡ θεμελιώδης ἀρχή του ποὺ θέλει τὴν φιλοσοφία «νὰ εἰσέρχεται στὸ πολίτευμα μέσῳ» τῶν κυβερνητῶν ("The Nocturnal Council and Platonic Political Philosophy", *History of Political Thought*, 19 (1998), 1-20, καὶ συγκεκριμένα σ. 18). Ἐπίσης ἡ θέση γιὰ τὴν συνεργασία ἑνὸς νεαροῦ τυράννου καὶ ἑνὸς νομοθέτη ἀπηχεῖ κατὰ τὸν G. Klosko «τὰ πειράματα τοῦ Πλάτωνα μὲ τὸν Διονύσιο στὴν Σικελία» (*The Development of Plato's Political Theory*, σ. 238), ἐνῶ κατὰ τὸν A. E. Taylor τὰ προοίμια τῶν νόμων μαρτυροῦν «ὅτι ἡ νομοθετικὴ ἀντίληψη τῶν *Νόμων* προέκυψε ἀπὸ τὴν προσωπικὴ ἐμπειρία τοῦ Πλάτωνα στὶς Συρακοῦσες», κάτι ποὺ δηλώνεται καὶ στὴν *Ἐπιστολὴν Γ'* (*Πλάτων. Ὁ ἄνθρωπος καὶ τὸ ἔργο του*, μτφρ.: Ἰ. Ἀρζόγλου [Ἀθήνα: Μ. Ι. Ε. Τ., 2009 (ἔκδ. ἀγγλ. πρωτοτύπου 1926)], σ. 527). Ὁ S. Dusanic ὑποστηρίζει ὅτι τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Πλάτων ἔγραφε τοὺς *Νόμους* ἡ ἰδέα ἐγκαθίδρυσης μιᾶς τυραννίδας ἦταν ἀποδεκτὴ ἀπὸ τοὺς «συντηρητικὸς κύκλους» τῆς Ἀθήνας, καὶ ὅτι ὁ Πλάτων μὲ τὴν ἀναφορὰ του στὸν νεαρὸ τύραννο ἐνδεχομένως νὰ ὑποδεικνύει ὡς ὑποψήφιο γιὰ ἓνα τέτοιο ἀξίωμα τὸν νεαρὸ Λεωσθένη, ποὺ ἦταν σπουδαστὴς στὴν Ἀκαδημία ("The True Statesman of the Statesman and the Young Tyrant of the Laws," σ. 436-437).

τοῦ νόμου μὲ τὴν ἐπανάληψη τοῦ μύθου τῆς βασιλείας τοῦ Κρόνου (713a-c)¹²¹, τὸν ὁποῖο εἶχε χρησιμοποιήσει στὸν *Πολιτικόν*, προκειμένου νὰ δείξει ὅτι σὲ ὅσες πόλεις ἄρχει ἀπολυταρχικὰ ἓνας «θνητός» καὶ ὄχι οἱ νόμοι, δὲν δύναται νὰ ὑπάρξει γιὰ τοὺς πολίτες ἀπαλλαγή ἀπὸ τὶς συμφορὰς καὶ τὰ βάσανα.

Οἱ κατάλληλες συνθήκες γιὰ νὰ πραγματοποιηθῆ ἡ κυριαρχία τῶν νόμων, μποροῦν κατὰ τὸν Πλάτωνα νὰ ἐξασφαλισθοῦν ἐντὸς τῶν πλαισίων ἑνὸς πολιτεύματος ποὺ θὰ στοχεύει στὴν διατήρηση τῆς ἐσωτερικῆς ἁρμονίας καὶ τῆς ἐνότητας τῆς κοινωνίας. Σύμφωνα μὲ ὅσα ἀναφέρονται στὸ τρίτο βιβλίο τῶν *Νόμων* τὸ πολίτευμα αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ συμπεριλαμβάνει στοιχεῖα τόσο ἀπὸ τὴν μοναρχίαν ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν δημοκρατίαν (693d-e)¹²², διότι μόνο κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο θὰ ἐπικρατήσῃ στοὺς κόλπους τῆς πόλεως ἔμμετρη ἐλευθερία καὶ φιλία. Πρόκειται γιὰ ἓνα μεικτὸ πολίτευμα¹²³, καὶ σύμφωνα μὲ ὀρισμένους

¹²¹ Γιὰ τὴν κοινὴ χρῆση τοῦ μύθου τῆς βασιλείας τοῦ Κρόνου στὸν *Πολιτικόν* καὶ στοὺς *Νόμους* βλ. C. Rowe, "The Relationship of the *Laws* to the Other Dialogues", σ. 40-42.

¹²² Ὁ Ἀριστοτέλης στὸ δεύτερο βιβλίο τῶν *Πολιτικῶν* (1266a 5-30) ἀσχεῖ κριτικὴ στὸ μεικτὸ πολίτευμα τῶν *Νόμων* τονίζοντας ὅτι σὲ αὐτὸ δὲν ἐντοπίζονται πούθεν ἀ μοναρχικὰ στοιχεῖα ἀλλὰ κυρίως ὀλιγαρχικά. Γιὰ τὴν κριτικὴ αὐτὴ τοῦ Ἀριστοτέλη βλ. E. Barker, *Ὁ πολιτικός στοχασμός στην αρχαία Ελλάδα*, σ. 713-717 καὶ 799-802· G. Klosko, *The Development of Plato's Political Theory*, σ. 222. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ Πλάτων στὸ χωρίο 693d₁₋₅ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ μοναρχία καὶ ἡ δημοκρατία εἶναι οἱ «μητέρες» ὅλων τῶν ὑπόλοιπων πολιτευμάτων. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο θεωρεῖ ὅτι ἓνα πολίτευμα θὰ πρέπει νὰ περιέχει στοιχεῖα καὶ ἀπὸ τὶς δύο.

¹²³ Ἐνδιαφέρουσα ἀνάλυση γιὰ τὸ μεικτὸ πολίτευμα ποὺ ἐκθέτει ὁ Πλάτων στοὺς *Νόμους* βλ. G. Morrow, *Plato's Cretan City: A Historical Interpretation of the Laws* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1993 [1960¹]), σ. 521-543· W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, Vol. V. *The Later*

μελετητῆς ὁ Πλάτων εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ εἰσήγαγε τὴν ἰδέα τοῦ μεικτοῦ πολιτεύματος στὴν πολιτικὴ θεωρία, παρόλο ποὺ «ὁ ὅρος πολιτεία μεικτὴ ἢ μεμειγμένη» δὲν ἐντοπίζεται σὲ κάποιο ἔργο του¹²⁴. Μία ἔμμεση ἀναφορὰ στὸ μεικτὸ πολίτευμα ἔχει ἤδη κάνει ὁ Πλάτων στὸν *Πολιτικόν* (310e-311b)¹²⁵, ὅπου τονίζεται ὅτι τὸ «βασιλικῆς συνυφάνσεως ἔργον» τοῦ γνήσιου πολιτικοῦ ἀπαιτεῖ τὸν συνδυασμὸ τῶν ἀνδρείων καὶ τῶν σωφρόνων χαρακτήρων, πράγμα ποὺ ὑποδηλώνει κατὰ τὸν Ν. Δενδρινὸ τὸν συνδυασμὸ δημοκρατικῶν καὶ ὀλιγαρχικῶν¹²⁶. Τὸ μεικτὸ πολίτευμα, τὸ ὁποῖο ὀραματίζεται ὁ Πλάτων στοὺς *Νόμους*, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, συνδυάζει στοιχεῖα ἀπὸ τὴν μετριοπαθῆ δημοκρατία καὶ τὴν μετριοπαθῆ μοναρχία. Ἡ μετριότης¹²⁷, δηλαδή ἡ συνετὴ καὶ μετρημένη ἐπιλογὴ τῶν

Plato and the Academy (Cambridge: Cambridge University Press, 1975), σ. 331-332· R. F. Stalley, *An Introduction to Plato's Laws*, σ. 116-120.

¹²⁴ G. R. Morrow, *Plato's Cretan City*, σ. 521· G. Klosko, *The Development of Plato's Political Theory*, σ. 220· D. E. Hahm, "The Mixed Constitution in Greek Thought," στὸ: R. K. Balot (ed.), *A Companion to Greek and Roman Political Thought* (United Kingdom: Wiley-Blackwell, 2009), 178-198, καὶ συγκεκριμένα σ. 180. Ὁ Κ. Δ. Γεωργούλης ἐπίσης ἔχει ὀδηγηθεῖ στὴν ἴδια διαπίστωση, ὅτι δηλαδή στοὺς *Νόμους* δὲν χρησιμοποιοῦνται οἱ ὅροι «μεικτὴ» ἢ «μεμειγμένη πολιτεία» καὶ διατείνεται ὅτι ἡ θεωρία τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὸ μεικτὸ πολίτευμα θὰ πρέπει νὰ ἰδωθεῖ ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς θεωρίας του γιὰ τὴν ὄντολογία τῆς μείξεως (βλ. *Πλάτωνος Νόμοι (ἢ περὶ νομοθεσίας· πολιτικός)*, πρόλ.: Κ. Δ. Γεωργούλης, ἀρχαῖον κείμενον, μετάφρασις-σημειώσεις: Κ. Φίλιππας [Ἀθήνα: Πάπυρος, 1975], σ. 174-175).

¹²⁵ Βλ. π.χ. G. Klosko, *The Development of Plato's Political Theory*, σ. 193.

¹²⁶ Βλ. «Ἡ "συνύφανσις" καὶ οἱ πολιτειακὲς τῆς υποδηλώσεις στὸν *Πολιτικόν*», 77-93.

¹²⁷ Γιὰ τὴν σημασία τῆς μετριότητος βλ. Πλάτ., *Νόμ.* 701e «λαβόντες δὲ αὐτῶν ἑκατέρας μετριότητά τινα, τῶν μὲν τοῦ δεσπόζειν, τῶν δὲ τοῦ ἐλευθεριάσαι, κατείδομεν ὅτι τότε διαφερόντως ἐν αὐτοῖς ἐγένετο εὐπραγία».

δημοκρατικῶν καὶ τῶν μοναρχικῶν στοιχείων, ποὺ συνθέτουν τὸ μεικτὸ πολίτευμα, δημιουργεῖ, ὅπως θὰ φανεῖ στὴν συνέχεια, τὸ ἰδανικὸ περιβάλλον γιὰ τὴν κυριαρχία τῶν νόμων καὶ γιὰ τὴν διεύρυνση τῆς δημόσιας σφαίρας σὲ ὅλους τοὺς πολίτες.

Ἀπὸ τὸ ἕκτο βιβλίον τῶν *Νόμων* καὶ ἐξῆς ὁ Πλάτων ἐπιχειρεῖ τὴν σκιαγράφηση τοῦ δημοσίου βίου τῶν *Μαγνήτων*¹²⁸, οἱ ὅποιοι φέρουν τὴν ιδιότητα τοῦ πολίτου καὶ τῆς πολίτιδος¹²⁹. Ἄνδρες καὶ γυναῖκες ἀναλαμβάνουν ποικίλα νομικά, δικαστικά, πολιτικά, στρατιωτικά, ἀστυνομικά, ἐποπτικά, ἱερατικά καὶ ἐκπαιδευτικὰ ἀξιώματα¹³⁰. Ἡ λήψη τῶν καθηκόντων γίνεται μὲ τὶς διαδικασίες εἴτε τῆς ἐπιλογῆς εἴτε τῆς κλήρωσης. Οἱ διαδικασίες αὐτὲς βασίζονται κατὰ τὸν Πλάτωνα στὸν συνδυασμὸ τῆς ἀριθμητικῆς ἰσότητος μὲ τὴν ἀληθεστάτην καὶ ἀρίστην ἰσότητα¹³¹. Ἡ ἀριθμητικὴ ἰσότητα σημαίνει τὴν ἴση μεταχείριση τῶν πολιτῶν μὲ κληρωτὴ διανομὴ ἀξιωμάτων καὶ τιμῶν. Ἡ διὰ κλήρου ἀπονομὴ ἀξιωμάτων συνιστᾷ βασικὸ χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τοῦ ἑβδομοῦ ἀξιώματος (690c) τοῦ ἄρχειν καὶ ἄρχεσθαι¹³². Τὸ

¹²⁸ Πλάτ., *Νόμ.* 848d₃, 860e₆, 919d₃, 946b₆, 969a₆.

¹²⁹ Βλ. *Νόμ.* 814c, ὅπου ὁ ὄρος πολίτις δηλώνει τὴν γυναῖκα ποὺ ἔχει πολιτικὰ δικαιώματα.

¹³⁰ Ἐκτενῆ ἀναφορὰ στὰ πολιτικὰ ἀξιώματα, ποὺ ἀναλαμβάνουν οἱ *Μάγνητες* στοὺς *Νόμους*, βλ. E. Barker, *Ο πολιτικός στοχασμός στην αρχαία Ελλάδα*, σ. 693-739· G. Morrow, *Plato's Cretan City*, σ. 153-296· R. F. Stalley, *An Introduction to Plato's Laws*, σ. 112-122· A. Laks, "The Laws", σ. 278-285.

¹³¹ Πλάτ., *Νόμ.* 757b-758a. Γιὰ μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση τοῦ χωρίου αὐτοῦ βλ. X. A. Τερέζης, *Ἱστορία τῆς Πλατωνικῆς Ακαδημίας (387 π.Χ.-529 μ.Χ.)* (Πάτρα: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Πατρῶν, 2015), σ. 224-226.

¹³² Στὸ 690a-e τοῦ δευτέρου βιβλίου τῶν *Νόμων* (πβ. 714e-715a) ὁ Πλάτων κάνει λόγο γιὰ τὰ ἑπτὰ ἀξιώματα «τοῦ τὲ ἄρχειν καὶ ἄρχεσθαι»: α) Νὰ ἄρχουν οἱ γονεῖς ἐπὶ τῶν ἀπογόνων τους, β) νὰ ἄρχουν οἱ εὐγενεῖς ἐπὶ τῶν μὴ εὐγενῶν, γ)

ἀξίωμα αὐτὸ χαρακτηρίζεται ὡς θεοφιλῆς¹³³ καὶ εὐτυχῆς ἀρχὴ καὶ βασιίζεται στὴν δημοκρατικὴ ἀρχὴ τῆς ἀνάληψης τῆς ἐξουσίας μὲ κλήρωση.

Ἡ ἀληθεστάτη καὶ ἀρίστη ἰσότητα προσφέρει στοὺς ἀνθρώπους καὶ στὶς πόλεις κάθε ἀγαθὸ ἀπονέμοντας «κατὰ λόγον» (757c) στὸν καθένα αὐτὸ πού τοῦ ἀναλογεῖ σύμφωνα μὲ τὴν ἀξία του, δηλαδή στὸν πιὸ σπουδαῖο δίδει περισσότερα, ἐνῶ στὸν πιὸ ἀσήμαντο λιγότερα, μεγαλύτερες τιμὲς στοὺς ἐνάρετους, ἐνῶ σ' ἐκείνους πού βρίσκονται σὲ κατὰσταση ἀντίθετη τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς παιδείας, ἀπονέμει αὐτὸ πού κατ' ἀναλογίαν τοὺς ἀρμόζει. Ὁ Πλάτων ἂν καὶ ἔχει ἀποδοκιμάσει πολλὰ φορὲς τὴν ἀριθμητικὴ ἰσότητα,¹³⁴ πού συνεπάγεται τὴν διὰ κλήρου ἀνάληψη ἀξιωματῶν, ὥστόσο ἀναγνωρίζει τὴν ἀξία τῆς δημοκρατικῆς αὐτῆς ἀρχῆς καὶ τὴν συμβολή της στὸ μεικτὸ πολίτευμα. Προτείνει ὅμως ἡ χρῆση της νὰ εἶναι περιορισμένη, διότι ἡ ἀριθμητικὴ ἰσότητα βασιίζεται κυρίως στὴν τύχη, στοιχεῖο πού δὲν μπορεῖ νὰ ἐξασφαλίσει τὸ δίκαιον, ὅπως ὁ λόγος¹³⁵. Θεωρεῖ ἐπίσης ὅτι ὀρισμένα ἀξιώματα θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἀποκλειστικὰ κληρωτά, ὅπως γιὰ

νὰ ἄρχουν οἱ γεροντότεροι καὶ νὰ ἄρχονται οἱ νεότεροι, δ) νὰ ἄρχουν οἱ δεσπότες καὶ νὰ ἄρχονται οἱ δοῦλοι, ε) νὰ ἄρχει ὁ ἰσχυρότερος καὶ νὰ ἄρχεται ὁ ἀσθενέστερος, στ) ὁ σώφρων νὰ ἡγεῖται καὶ νὰ ἄρχει καὶ νὰ ἄρχεται ὁ ἀνεπιστήμων καὶ ζ) νὰ ἄρχει ἐκεῖνος πού κληρώθηκε καὶ νὰ ἄρχεται ἐκεῖνος πού δὲν κληρώθηκε.

¹³³ Τὸ ἐπίθετο θεοφιλῆς ἀναφέρεται στὴν παλαιὰ δοξασία κατὰ τὴν ὁποία ὁ κλῆρος ἦταν ἐκδήλωση τῆς θείας καθοδήγησης. Βλ. σχετ. Πλάτ., *Νόμ.* 741b καὶ 757e.

¹³⁴ Βλ. ἐνδεικτικὰ Πλάτ., *Πόλ.* 557a, 561a-b· *Πολιτ.* 298e· *Νόμ.* 757b-e.

¹³⁵ Πλάτ., *Νόμ.* 757e-758a.

παράδειγμα κάποια ἀπὸ τὰ ἱερατικά¹³⁶. Ὁ συνδυασμὸς αἰρετῶν καὶ κληρωτῶν ἀξιωματῶν μπορεῖ νὰ συμβάλει στὴν ἀνάπτυξη φιλικῶν δεσμῶν μεταξὺ τῶν πολιτῶν καὶ στὴν ἐδραίωση τῆς ὁμόνοιας.

Ὁ δημόσιος βίος τῶν πολιτῶν τῆς Μαγνησίας, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, εἶναι ἐξαιρετικὰ πολυάσχολος καὶ περιλαμβάνει τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ τους σὲ ποικίλα ἀξιώματα. Πρὶν προχωρήσουμε στὴν ἐξέταση τοῦ δημοσίου βίου τῶν πολιτῶν, θὰ ἐστιάσουμε τὴν προσοχή μας στὸ θέμα τῆς κοινοκτημοσύνης, τὸ ὁποῖο στὴν Πολιτείαν εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένο μὲ τὴν ζωὴ τῶν φυλάκων καὶ τὴν ἐπιτυχῆ ἀσκηση τῶν καθηκόντων τους. Ἐφ' ὅσον ἡ δημόσια σφαίρα τῆς Μαγνησίας εἶναι διευρυμένη καὶ ἀνοικτὴ στὸ σύνολο τῶν πολιτῶν καὶ ὄχι περιορισμένη στους φύλακες, ὅπως συμβαίνει στὴν Πολιτείαν, θὰ περίμενε κανεὶς ὅτι καὶ ἡ κοινοκτημοσύνη θὰ ἐφαρμοζόταν στὸ σύνολο τῆς κοινωνίας. Ὅμως, ἀπὸ τὴν κρητικὴ αὐτὴ ἀποικία ἀπουσιάζει ἐντελῶς τὸ στοιχεῖο τῆς ἀπόλυτης κοινοκτημοσύνης.

Στὸ πέμπτο βιβλίο τῶν *Νόμων* ὁ Πλάτων, διὰ στόματος Ἀθηναίου ξένου, ἐκφράζει ἀρχικὰ μία παραπλήσια ἀποψη μὲ ἐκείνη ποὺ εἶχε ἐκφράσει στὴν *Πολιτείαν* (462c-e), ὅτι δηλαδὴ ἀρίστη πόλις εἶναι ἐκείνη στὴν ὁποία ἰσχύει τὸ καθεστῶς τῆς κοινοκτημοσύνης καὶ ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπουσιάζει παντελῶς ἡ ἔννοια τοῦ ἰδιωτικοῦ¹³⁷. Ὑποστηρίζει ἐπιπλέον, ὅτι ἡ πλήρης ἐνότητα τῆς πόλεως ἐπιτυγχάνεται μόνον ὅταν

¹³⁶ Πλάτ., *Νόμ.* 759b: «τούτων δὲ πάντων τὰ μὲν αἰρετὰ χρή, τὰ δὲ κληρωτὰ ἐν ταῖς καταστάσεσι γίγνεσθαι, μειγνύοντας πρὸς φιλίαν ἀλλήλοις δῆμον καὶ μὴ δῆμον ἐν ἐκάστη χώρᾳ καὶ πόλει, ὅπως ἂν μάλιστα ὁμονοῶν εἶη».

¹³⁷ Βλ. *Νόμ.* 739c: «κοινὰς μὲν γυνάικας, κοινοὺς δὲ εἶναι παῖδας, κοινὰ δὲ χρήματα σύμπαντα—καὶ πάση μηχανῇ τὸ λεγόμενον ἴδιον πανταχόθεν ἐκ τοῦ βίου ἅπαν ἐξήρηται».

γίνονται κοινὰ ἀκόμη καὶ ὅσα θεωροῦνται γιὰ τὸν καθένα ὡς «φύσει ἴδια»¹³⁸, δηλαδή τὰ μάτια, τὰ χέρια καὶ τὰ αὐτιά. Ὁ Ἀθηναῖος ξένος, ὁμως, στὴν συνέχεια παραδέχεται ὅτι τὸ ἰδανικὸ τῆς ἀπόλυτης κοινοκτημοσύνης εἶναι ἀνέφικτο σὲς ἱστορικὲς κοινωνίες καὶ ὅτι δύναται νὰ ὑπάρξει μόνο σὲ πόλιν, ὅπου ζοῦν θεοὶ ἢ παιδιὰ θεῶν¹³⁹. Στὴν *Μαγνησίαν*, ἐπομένως, ἐφ' ὅσον αὐτὴ ἀντιπροσωπεύει μία ἀποικία, ὅπου ἐπικρατοῦν πραγματικὲς συνθηκὲς ζωῆς, δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἐφαρμοσθεῖ ἡ ἀρχὴ τῆς καθολικῆς κοινοκτημοσύνης, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ οὐτοπικὸ στοιχεῖο.

Ὁ Πλάτων τονίζει στὸ ἔβδομο βιβλίο τῶν *Νόμων*¹⁴⁰ ὅτι εἶναι ἀπαραίτητη ἡ διὰ νόμου ρύθμιση τόσο τοῦ ἰδιωτικοῦ χώρου τῶν πολιτῶν ὅσο καὶ τοῦ δημόσιου, διότι κατὰ τὴν γνώμη του ἕνας ἰδιωτικὸς οἶκος ὀρθὰ ρυθμισμένος μὲ νόμους δύναται νὰ συμβάλει στὴν εὐρυθμὴ λειτουργία τοῦ δημόσιου χώρου. Ὁ οἶκος εἶναι ὁ χῶρος ὅπου οἱ πολῖτες διδάσκονται γιὰ πρώτη φορὰ τὴν εὐσέβεια καὶ τὴν ὑπακοὴν σὲ κανόνες, προετοιμαζόμενοι κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο γιὰ ἀνάλογη ὀρθὴ συμπεριφορὰ καὶ στὸ δημόσιο βίο. Ὁ Πλάτων θεωρεῖ ὅτι γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἰδιωτικοῦ οἴκου καὶ γιὰ τὴν ὀρθὴ καὶ εὐρυθμὴ λειτουργία του, ἀπαιτεῖται ἡ ὑπαρξὴ ἰδιωτικῆς περιουσίας. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο στὸ πέμπτο βιβλίο τῶν *Νόμων* (737 d κ. ἐ.) ἐπιτρέπει σὲ ὅλους τοὺς

¹³⁸ Πλάτ., *Νόμ.* 739c: «μεμηχάνηται δ' εἰς τὸ δυνατὸν καὶ τὰ φύσει ἴδια κοινὰ ἀμῆ γέ πη γεγονέναι».

¹³⁹ *Νόμ.* 739d-e.

¹⁴⁰ *Νόμ.* 790b: «ὅτι χωρὶς τῆς ἰδίας διοικήσεως ἐν τοῖς πόλεσιν ὀρθῆς γιγνομένης μάτην ἂν τὰ κοινὰ τις οἴοιτο ἔξειν τινὰ βεβαιότητα θέσεως νόμων, καὶ ταῦτα ἐννοῶν, αὐτὸς νόμοις ἂν τοῖς νῦν ῥηθεῖσιν χρῶτο καὶ χρώμενος, εὖ τὴν τε οἰκίαν καὶ πόλιν ἅμα τὴν αὐτοῦ διοικῶν, εὐδαιμονοῖ»· πβ. ἕκτο βιβλίο 780a.

πολίτες, ἄρχοντας καὶ ἀρχομένους, νὰ ἔχουν τὸν οἶκον τους καὶ ἓνα κομμάτι γῆς, πὺ θὰ τοὺς διανέμεται διὰ κλήρου¹⁴¹. Συγκεκριμένα, ὁ Πλάτων προτείνει ὁ ἀριθμὸς τῶν κληρούχων νὰ μὴν ξεπερνᾷ τὸν ἀριθμὸ 5040¹⁴² καὶ ὁ καθένας νὰ καλλιεργεῖ μόνος του τὸ ἰδιόκτητο κομμάτι γῆς πὺ κατέχει καὶ ὄχι ἀπὸ κοινοῦ μὲ τοὺς ἄλλους οἴκους. Ἡ διανομὴ γῆς διὰ κλήρου θὰ περνᾷ ὡς κληρονομιά μόνο σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ τέκνα τοῦ οἴκου, ὥστε νὰ μὴν διασπᾶται ἀλλὰ καὶ οὔτε νὰ αὐξάνεται τὸ μέγεθος τῆς περιουσίας (740b).

Στὸ πέμπτο βιβλίον ἐπίσης τονίζεται ὅτι ἡ διατήρηση τῆς «μετριότητος» (736e) καὶ τοῦ σταθεροῦ μεγέθους τῆς ἰδιωτικῆς περιουσίας τῶν πολιτῶν εἶναι ἀπὸ τὰ σημαντικότερα πράγματα πὺ πρέπει μὲ κάθε τρόπο νὰ διαφυλαχθοῦν καὶ νὰ διατηρηθοῦν, προκειμένου νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ ἐκδήλωση «τοῦ μεγίστου νοσήματος» γιὰ τὴν πόλιν πὺ εἶναι ἡ διάστασις ἢ στάσις (744d) μεταξὺ πλουσίων καὶ φτωχῶν. Ὁ Πλάτων διατείνεται ὅτι οἱ νόμοι τῆς πόλεως θὰ πρέπει νὰ

¹⁴¹ Ἀποτελοῦσε πατροπαράδοτη συνήθεια στὰ πλαίσια τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ τὸ μοίρασμα τῆς γῆς στοὺς ἐποίκους κάθε νέας ἀποικίας νὰ γίνεται μὲ κλήρωση. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. G. Thomson, *Ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ κοινωνία. Τὸ προϊστορικὸ Αἰγαῖο*, μτφρ.: Γ. Βιστάκης (Ἀθήνα: Ἐκδοτικὸν Ἰνστιτοῦτον Ἀθηνῶν, 1959 [ἔκδ. ἀγγλ. πρωτοτύπου 1949¹, 1954²]), σ. 227-230. Γιὰ τὴν ἰδιωτικὴν περιουσίαν τῶν *Μαγνήτων* βλ. E. Barker, *Ὁ πολιτικὸς στοχασμὸς στὴν ἀρχαία Ελλάδα*, σ. 668-674.

¹⁴² Πλάτ., *Νόμ.* 737e· πβ. 740a καὶ 771a-c. Γιὰ τὶς ιδιότητες τοῦ ἀριθμοῦ 5040 βλ. 737e-738b. Ἡ ἐπιλογή ἐκ μέρους τοῦ Πλάτωνα τοῦ συγκεκριμένου ἀριθμοῦ βασίζεται στὸ δωδεκαδικὸ σύστημα χωρισμοῦ τῆς πόλεως (745b-e). Βλ. καὶ 746d-747d γιὰ τὴν ἀξία καὶ τὴν σημασία τῶν ἀριθμῶν στὴν πολιτικὴν, καθὼς καὶ γιὰ τὴν συμβολὴν τους στὴν διατήρηση τοῦ μέτρου. Ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις γιὰ τὸν πληθυσμὸν τῆς *Μαγνησίας* βλ. W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, Vol. V, σ. 341-342.

προστατεύουν τούς πολίτες ἀπὸ τὸν διχασμὸ πού προκαλεῖται ἀπὸ τὴν ὑπερβολικὴ συγκέντρωση πλούτου στοὺς λίγους ἢ ἀντίστοιχα ἀπὸ τὴν ὑπερβολικὴ φτώχεια¹⁴³. Τὸ περιεχόμενον τῶν νόμων πού θὰ ἀφοροῦν τὴν ἰδιοκτησίαν θὰ πρέπει σύμφωνα μὲ τὸν Ἀθηναῖο ξένο νὰ διαμορφωθεῖ μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ διδάσκει καὶ νὰ προτρέπει τοὺς πολίτες νὰ φροντίζουν πρῶτα ἀπ' ὅλα γιὰ τὴν ψυχὴ τους, ἔπειτα γιὰ τὸ σῶμα τους καὶ τρίτον γιὰ τὸ χρῆμα καὶ γιὰ τὴν ἀπόκτηση ὑλικῶν ἀγαθῶν (743e3-6). Ἰδιαίτερα θὰ πρέπει νὰ προστατευθεῖ τὸ δημόσιον πνεῦμα, τὸ ὁποῖον κινδυνεύει, κατὰ τὸν Πλάτωνα, ἀπὸ τὴν τάση τῶν πολιτῶν νὰ δίδουν προτεραιότητα στὴν ἀπόκτηση ἰδιωτικοῦ πλούτου εἰς βάρος τῶν δημοσίων ὑποχρεώσεών τους (743c).

Ὁ Πλάτων ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ ἰσότης κατανομῆς τοῦ πλούτου δὲν εἶναι ἐφικτὴ σὲ μίαν πόλιν (744b-c), καὶ γι' αὐτὸν τὸν λόγον προτείνει τὸν χωρισμὸ τῶν πολιτῶν σὲ τέσσερις οικονομικὰς τάξεις, οἱ ὁποῖες θὰ μοιράζονται μὲ δίκαιον τρόπο καὶ ἀναλογικὰ τὰ φορολογικὰ βάρη. Παράλληλα ἐπιτρέπει τὴν μετάβαση τῶν πολιτῶν ἀπὸ τὴν μίαν τάξιν στὴν ἄλλη, ἐφ' ὅσον μεταβάλλεται ἡ περιουσιακὴ τους κατάστασις¹⁴⁴, κάτι πού θυμίζει τὴν ἀντίστοιχον κινητικότητα τῶν πολιτῶν στίς τρεῖς τάξεις τῆς Καλλιπόλεως, στὴν Πολιτείαν. Ὁ G. Klosko¹⁴⁵ παρατηρεῖ

¹⁴³ Πλάτ., *Νόμ.* 728e-729a: «ἔχθρας καὶ στάσεις ἀπεργάζεται ταῖς πόλεσιν καὶ ἰδία»· πβ. 870a-d, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴν λατρεία τοῦ πλούτου καὶ τὰ ἐπιζήμια ἀποτελέσματά της.

¹⁴⁴ *Νόμ.* 744c-d: «ὅταν τε μένωσιν ἐν τῷ αὐτῷ τιμήματι καὶ ὅταν πλουσιώτεροι ἐκ πενήτων καὶ ἐκ πλουσίων πένητες γιγνόμενοι μεταβαίνωσιν εἰς τὸ προσῆκον ἕκαστοι ἑαυτοῖσιν τίμημα».

¹⁴⁵ Βλ. *The Development of Plato's Political Theory*, σ. 223. Ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις γιὰ τὶς τέσσερις οικονομικὰς τάξεις στοὺς *Νόμους* βλ. ἐπίσης G. R. Morrow, *Plato's Cretan City*, σ. 131-138.

ἐπ' αὐτοῦ ὅτι ἡ ἐπιλογή τοῦ Πλάτωνα νὰ ὀργανώσει τοὺς πολίτες σὲ τέσσερις κοινωνικὲς τάξεις ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἰδιωτικῆς περιουσίας, φέρει ἕναν ὀλιγαρχικὸ χαρακτήρα, ἀφοῦ στίς ὀλιγαρχίες δικαίωμα στὴν πολιτικὴ εἶχαν ὅσοι πληροῦσαν τὰ ἀνάλογα περιουσιακὰ κριτήρια. Καὶ στίς τέσσερις τάξεις ἀπαγορεύεται ρητὰ ἡ κατοχὴ χρυσοῦ καὶ ἀσημιοῦ¹⁴⁶ καὶ ἐπιτρέπεται στοὺς ἰδιῶτες μόνο ἡ χρῆση νομισμάτων στίς καθημερινὲς τους συναλλαγές, ἐνῶ προβλέπεται καὶ ἡ ὑπαρξὴ ἑνὸς κοινοῦ ἑλληνικοῦ νομίσματος ποὺ κρίνεται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ἀπαραίτητο γιὰ τὶς ἐκστρατεῖες, τὶς ἀποικίες καὶ γιὰ τὰ ταξίδια τῶν πρέσβων καὶ τῶν κηρύκων (742a-b)¹⁴⁷.

Ὁ Πλάτων προτείνει ὡς ἕνα ἀκόμη μέτρο προστασίας «τῆς μετριότητος», ποὺ πρέπει νὰ τηρεῖται γιὰ τὴν ἰδιοκτησίαν, τὴν ἐγγραφὴ ὅλης τῆς περιουσίας κάθε πολίτη σὲ δημόσιο πῖνακα, ὥστε νὰ γνωρίζουν οἱ πάντες σὲ ποιὸν ἀνήκει τὸ κάθε περιουσιακὸ στοιχεῖο στὴν πόλιν¹⁴⁸. Μὲ τὴν πρότασιν αὐτὴν ἔχουμε μία ριζοσπαστικὴ διείσδυση τοῦ δημοσίου στὸ ἰδιωτικόν. Πράγματα ποὺ ἀνήκουν ἀποκλειστικὰ στὴν δικαιοδοσίαν τοῦ οἴκου, ὅπως εἶναι τὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα, δὲν

¹⁴⁶ Πλάτ., Νόμ. 741e: «Πρὸς τούτοις δ' ἔτι νόμος ἔπεται πᾶσι τούτοις, μήδ' ἐξεῖναι χρυσοῦν μηδὲ ἄργυρον κεκτηῖσθαι μηδένα μηδενὶ ἰδιώτῃ».

¹⁴⁷ Ὁ R. C. Lodge παρατηρεῖ ὅτι ὁ Πλάτων προσδίδει ἕνα δημόσιο χαρακτήρα στὸ νόμισμα, ὥστε ἡ χρῆση του νὰ συμβάλλει στὴν ἐνίσχυση τῶν δεσμῶν τῆς κοινότητος καὶ «στὴν μέγιστη ἀνάπτυξη τῶν οἰκονομικῶν, κοινωνικῶν, ἠθικῶν, καὶ διανοητικῶν δυνατοτήτων τῶν πολιτῶν» (“Private and Public Spirit in Platonism”, σ. 12).

¹⁴⁸ Ὁ G. Klosko διατείνεται ὅτι ὁ Πλάτων στοχεύει κυρίως στὴν ἀποφυγὴ τῶν στάσεων μεταξὺ τῶν πολιτῶν, καθὼς ἡ γνώση τῶν περιουσιακῶν στοιχείων τῶν πολιτῶν δύναται νὰ λειτουργήσῃ ἀποτρεπτικὰ, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἡ χρῆση σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις τῆς κλήρωσης (*The Development of Plato's Political Theory*, σ. 223).

καλύπτονται ἀπὸ πέπλο μυστικότητας, ἀλλὰ ἐπιβάλλεται νὰ ἔλθουν στὸ φῶς τῆς δημοσιότητας καὶ εἰς γνώσιν ὄλων¹⁴⁹. Κατὰ τὸν E. Barker¹⁵⁰ ὁ Πλάτων τάσσεται ὑπὲρ ἑνὸς ἰδιοκτησιακοῦ συστήματος, ποὺ «αποτελεῖ τον συνδυασμὸ ατομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ δημοσίου ελέγχου».

γ.1. Πολιτικὸς βίος καὶ δημόσια σφαίρα

Στὴν συνέχεια θὰ ἐπιχειρήσουμε μία σύντομη ἀνασκόπηση τοῦ πολιτικοῦ βίου τῶν κατοίκων τῆς Μαγνησίας, προκειμένου νὰ διαπιστωθεῖ πῶς συγκροτεῖται ἡ δημόσια σφαίρα στὴν κρητικὴ αὐτὴν ἀποικία.

Ἡ θητεία τῶν πολιτῶν στὰ διάφορα ἀξιώματα εἶναι σύντομη καὶ δὲν διαρκεῖ πολλὰ ἔτη. Αὐτὸ διασφαλίζει τὸ δικαίωμα τῆς ἴσης εὐκαιρίας γιὰ συμμετοχὴ ὄλων τῶν πολιτῶν στὴν διανομὴ τῶν ἀξιωμάτων καὶ παράλληλα προστατεύει τὰς ἀρχὰς τῆς πόλεως (751a-b) ἀπὸ τὴν διαφθορὰ καὶ τὸ «ἀμάρτημα» τῆς πλεονεξίας, ποὺ συνιστᾶ «σαρκίνοις σώμασι νόσημα», καὶ τὸ ὁποῖο, ἐξ αἰτίας τῆς ἀδυναμίας τῶν ἀνθρώπων νὰ ἐλέγξουν τὶς ἐπιθυμίες τους, ἐξελίσσεται σὲ «λοιμὸν» ἀδικίας γιὰ τὶς πόλεις¹⁵¹. Ἡ παρουσία τῶν πολιτῶν στὶς συνελεύσεις καὶ στὶς ψηφοφορίες τοῦ κοινοῦ συλλόγου καὶ τῆς βουλῆς¹⁵² εἶναι ὑποχρεωτικὴ μόνον γιὰ τὶς δύο πρῶτες καὶ εἰσοδηματικὰ ἰσχυρὲς τάξεις,

¹⁴⁹ Πλάτ., *Νόμ.* 745a: «Ἡ δὲ κτῆσις χωρὶς τοῦ κλήρου πάντων πᾶσα ἐν τῷ φανερῷ γεγράφθω παρὰ φύλαξιν ἄρχουσιν οἷς ἂν ὁ νόμος προστάξῃ».

¹⁵⁰ Ο πολιτικός στοχασμὸς στὴν ἀρχαία Ελλάδα, σ. 668-674, καὶ κυρίως σ. 668.

¹⁵¹ Βλ. Πλάτ., *Νόμ.* 906c-d.

¹⁵² *Νόμ.* 755e, 764a, 765a, 871a, 935b.

στις όποιες έπιβάλλεται πρόστιμο σέ περίπτωση άπουσίας, ένώ για τίς δύο τελευταίες τάξεις πού είναι αδύναμες οίκονομικά και στεροούνται έξ αύτου του γεγονότος τής ανάλογης σχολής, του έλεύθερου δηλαδή χρόνου, ή παρουσία δέν είναι ύποχρεωτική και άπαλλάσσονται και άπό τό πρόστιμο¹⁵³.

Κάποια άπό τά αξιώματα, όπως οί άστυνόμοι και οί άγορανόμοι, άπαιτούν άπαλλαγή άπό κάθε ιδιωτική άπασχόληση, ώστε ή φροντίδα για τά κοινά νά γίνεται κατά τόν καλύτερο δυνατόν τρόπο¹⁵⁴. Γι' αύτόν τόν λόγο συμμετοχή σέ αύτά τά αξιώματα έχουν μόνο πολίτες πού άνήκουν στις άνώτερες οίκονομικές τάξεις¹⁵⁵. "Όσον άφορά τά δικαστήρια¹⁵⁶, ό Πλάτων προτείνει τήν παρουσία όλων τών πολιτών τόσο στις δίκες για τά δημόσια άδικήματα όσο και στις δίκες για τά ιδιωτικά θέματα. Έ συμμετοχή του συνόλου τών πολιτών στα δικαστήρια συνιστά σημαντική έκφανση δημοσιότητας, και παράλληλα καλλιεργεί στην συνείδηση τών πολιτών τήν ιδέα ότι τά άδικήματα είτε ιδιωτικά είτε δημόσια, δέν άφορούν ένα μόνο άτομο ή ένα μέρος τής πόλεως, αλλά όλους τούς πολίτες ως σύνολο¹⁵⁷.

¹⁵³ Πλάτ., Νόμ. 756c-d· πβ. 764a. Ένδιαφέρουσες παρατηρήσεις γι' αύτό τó θέμα βλ. G. R. Morrow *Plato's Cretan City*, σ. 191· T. Samaras, "Leisured Aristocrats or Warrior-Farmers? Leisure in Plato's *Laws*", *Classical Philology*, 107 (2012), 1-20, και συγκεκριμένα σ. 7-9.

¹⁵⁴ Νόμ. 763d: «δει δή και τούτους δυνατούς τε είναι και σχολάζοντας τών κοινών έπιμελείσθαι».

¹⁵⁵ Νόμ. 763d-e: «διό προβαλλέσθω μέν πᾶς άνήρ εκ τών μεγίστων τιμημάτων άστυνόμον όν άν βούληται» και 763e: «Άγορανόμους δ' έξής τούτοις αίρεισθαι μέν εκ τών δευτέρων και πρώτων τιμημάτων πέντε».

¹⁵⁶ Ένδιαφέρουσες παρατηρήσεις για τά δικαστήρια στους Νόμους βλ. G. R. Morrow, *Plato's Cretan City*, σ. 251-273.

¹⁵⁷ Πλάτ., Νόμ. 767e-768a.

Ἡ συμμετοχὴ ὅλων τῶν πολιτῶν στὸν δημόσιο βίο ἐξασφαλίζεται κατὰ τὸν Πλάτωνα ἀπὸ τὴν λειτουργία τοῦ μεικτοῦ πολιτεύματος, ἡ ὁποία, ὅπως τονίζεται στὸ ὄγδοο βιβλίο (832c-d)¹⁵⁸ καθιστᾶ ἐφικτὴ τὴν *μεγίστην σχολήν*, ὥστε οἱ πολῖτες ὅλων τῶν οἰκονομικῶν τάξεων νὰ ἔχουν τὸν ἀνάλογο βαθμὸ ἐλεύθερου χρόνου γιὰ τὶς δημόσιες δραστηριότητες ποὺ τοὺς ἀναλογοῦν. Τὴν *μεγίστην σχολήν* ἐξασφαλίζει καὶ ἓνα εἶδος οἰκειοπραγίας ποὺ ἐντοπίζεται στὸ ὄγδοο βιβλίο τῶν *Νόμων* (846d-847a), σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ὁ κάθε πολίτης ἔχει δικαίωμα μόνο μία τέχνη νὰ ἀσκεῖ, αὐτὴν τῆς πολιτικῆς, ἀφοῦ δὲν εἶναι ἴδιον τῆς ἀνθρώπινης φύσης νὰ ἀσκεῖ δύο τέχνες ταυτόχρονα¹⁵⁹. Ἡ οἰκειοπραγία τῶν *Νόμων*, διαφέρει σημαντικὰ ἀπὸ τὴν οἰκειοπραγίαν τῆς *Πολιτείας*. Στους *Νόμους* τὸ οἰκεῖον ἔργο τῶν πολιτῶν εἶναι ἡ ἄσκηση τῆς πολιτικῆς. Ἡ γεωργία, τὸ ἐμπόριο καὶ οἱ ὑπόλοιπες τέχνες ἀποτελοῦν οἰκεῖον ἔργο τῶν δούλων καὶ τῶν μετοίκων¹⁶⁰. Ἡ οἰκειοπραγία τῆς *Πολιτείας* περιορίζει τὴν πολιτικὴ

¹⁵⁸ Πβ. Πλάτ., *Νόμ.* 807c-d, ὅπου σύμφωνα μὲ τὸν T. Samaras ὁ Πλάτων ὑποστηρίζει τὴν σύνδεση τῆς ἄσκησης τῆς ψυχῆς στὴν ἀρετὴ μὲ τὴν σχολήν, χωρὶς βέβαια νὰ ὑπονοεῖ ὅτι θὰ πρέπει ὅλοι οἱ πολῖτες νὰ ἔχουν στὸν ἴδιο βαθμὸ τὴν σχολήν, ὅπως στὸν ἴδιο βαθμὸ θὰ πρέπει νὰ κατέχουν τὴν ἀρετὴ. Περισσότερα βλ. “Leisured Aristocrats or Warrior-Farmers”, σ. 4-9). Γιὰ τὴν σχολήν στοὺς *Νόμους* βλ. ἐπίσης C. Bobonich, *Plato’s Utopia Recast*, σ. 389-391.

¹⁵⁹ *Νόμ.* 846d: «κέκτηται πολίτης ἀνὴρ τὸν κοινὸν τῆς πόλεως κόσμον σώζων καὶ κτώμενος, οὐκ ἐν παρέργῳ δεόμενον ἐπιτηδεύειν· δύο δὲ ἐπιτηδεύματα ἢ δύο τέχνας ἀκριβῶς διαπονεῖσθαι σχεδὸν οὐδεμία φύσις ἰκανὴ τῶν ἀνθρωπίνων, οὐδ’ αὖ τὴν μὲν αὐτὸς ἰκανὸς ἀσκεῖν, τὴν δὲ ἄλλον ἀσκοῦντα ἐπιτροπεύειν».

¹⁶⁰ Κατὰ τὸν E. Barker ἡ οἰκειοπραγία στοὺς *Νόμους* «ἔχει ὡς εξῆς: Ὁ πολίτης ασχολεῖται με τὴν τέχνη τῆς πολιτικῆς καὶ τὴν τελειοποίηση τοῦ σώματος καὶ τοῦ νου, ὁ δούλος ασχολεῖται με τὴ γεωργία καὶ ὁ ξένος με τὸ ἐμπόριο καὶ τὴ βιομηχανία» (*Ὁ πολιτικός στοχασμὸς στὴν ἀρχαία Ελλάδα*, σ. 680). Βλ. ἐπίσης A. E. Taylor, *Πλάτων*, σ. 535· Lucia Prauscella, *Performing*

τέχνη στους λίγους φιλοσόφους-βασιλείς, ἐνῶ ἡ οἰκιοπραγία τῶν Νόμων τὴν ἐπεκτείνει σὲ ὅλους τοὺς κατοίκους τῆς Μαγνησίας ποὺ φέρουν τὴν ἰδιότητα τοῦ πολίτη καὶ τῆς πολίτιδος. Εἶναι φανερό, λοιπόν, ὅτι ὁ Πλάτων ἀκόμη καὶ στὸ τελευταῖο τοῦ ἔργο ἐξακολουθεῖ νὰ πιστεύει στὴν ἀξία τῆς ἀρχῆς τῆς οἰκιοπραγίας ὡς ἔκφρασης τῆς δικαιοσύνης, μόνο ποὺ ἐδῶ ἡ οἰκιοπραγία παρουσιάζεται σὲ διαφορετικὰ πλαίσια, μὲ συνέπεια νὰ συμβάλλει στὴν διεύρυνση τῆς δημόσιας σφαίρας καὶ ὄχι στὸν περιορισμό της.

Ἀπὸ τοὺς διάφορους θεσμοὺς ποὺ συναρτῶνται μὲ τὸν δημόσιο βίο τῶν πολιτῶν τῆς Μαγνησίας, ξεχωρίζουν ὁ θεσμὸς τῶν νομοφυλάκων (752e), ὁ θεσμὸς τοῦ ἐπιμελητοῦ τῆς παιδείας (765d) καὶ ὁ θεσμὸς τοῦ νυκτερινοῦ συλλόγου (908a). Οἱ νομοφύλακες, γιὰ τοὺς ὁποίους γίνεται λόγος στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔκτου βιβλίου (752e κ. ἐ.), ἀποτελοῦνται ἀπὸ τριάντα ἑπτὰ πολίτες, ἄνω τῶν πενήντα ἐτῶν, ποὺ ἐκλέγονται στὸ ἀξίωμα αὐτὸ μέχρι καὶ εἴκοσι ἔτη (755a). Οἱ νομοφύλακες ἐπιφορτίζονται μὲ τὸ ἰδιαίτερα σημαντικό ἔργο τῆς φύλαξης τῶν νόμων καὶ τῆς ρύθμισης ὅσων ζητημάτων δὲν μποροῦν οἱ νόμοι νὰ καλύψουν (779d)¹⁶¹. Νομοθετοῦν, δηλαδή, συμπληρωματικὰ ἐνισχύοντας τὴν δύναμη τῶν νόμων καὶ καλύπτοντας τὴν ἀδυναμία τους νὰ μεταβάλλονται, ἀκολουθώντας τὶς ἀνθρώπινες ἐξελίξεις¹⁶². Ὁ ἐπιμελητὴς τῆς παιδείας εἶναι, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε σύγχρονους ὅρους, ὁ Ὑπουργὸς Παιδείας τῆς πόλεως. Ἐξ αἰτίας τῆς μεγάλης

Citizenship in Plato's Laws (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), σ. 21.

¹⁶¹ Γιὰ τὸν θεσμὸ τῶν νομοφυλάκων βλ. π.χ. G. R. Morrow, *Plato's Cretan City*, σ. 195-215.

¹⁶² Πλάτ., *Νόμ.* 769a-771a.

σημασίας που προσγράφει ο Πλάτων στο άξιωμα αυτό, στο έκτο βιβλίο των *Νόμων* (765e), θα μπορούσε να ειπωθεί ότι ο επιμελητής της παιδείας είναι κατ' ουσίαν ο «Πρωθυπουργός» της *Μαγνησίας*¹⁶³. Ο επιμελητής της παιδείας προέρχεται από το σώμα των νομοφυλάκων, είναι πάνω από πενήντα ετών, πατέρας γνήσιων τέκνων, αγοριών και κοριτσιών, και η θητεία του διαρκεί πέντε έτη¹⁶⁴. Ο Πλάτων τονίζει ότι σε μία πόλιν η παιδεία δεν πρέπει ποτέ να θεωρείται ως δευτερεύον έργο, ούτε ως «πάρεργον», αλλά πάντοτε ως πρωτεύον, και ότι οι νομοθέτες οφείλουν να φροντίζουν, ώστε η επιλογή του επιμελητού της παιδείας να γίνεται ορθά. Την θέση αυτή πρέπει να αναλαμβάνει εκείνος που είναι ανάμεσα σε όλους τους πολίτες όσο είναι δυνατόν «άριστος εις πάντα» (766a-b).

Ο νυκτερινός σύλλογος, για τον οποίο γίνεται έκτενης αναφορά στο δωδέκατο και τελευταίο βιβλίο των *Νόμων*, αποτελεί, όπως τονίζει ο Πλάτων, «την αμετάστροφον ... κατά φύσιν δύναμιν», η οποία δύναται να εξασφαλίσει την «ύγείαν και σωτηρίαν» των σωμάτων των πολιτών, την σταθερή «εὐνομίαν ἐν ταῖς ψυχαῖς» και την «σωτηρίαν των νόμων» (960d). Κατά τον G. Morrow ο νυκτερινός σύλλογος έχει αρκετές ομοιότητες με την πλατωνική Ἀκαδημία, και μάλιστα με τον πιο σημαντικό σκοπό της, που ήταν η εφαρμογή της φιλοσοφίας στην

¹⁶³ Βλ. σχετ. E. Barker, *Ο πολιτικός στοχασμός στην αρχαία Ελλάδα*, σ. 708 και 781-782· A. E. Taylor, *Πλάτων*, σ. 544. Ο G. R. Morrow επισημαίνει ότι «δὲν ὑπῆρξε ἀρχὴ παρόμοια» με τὸν ἐπιμελητὴν τῆς παιδείας «σὲ καμμία Ἑλληνικὴ» πόλιν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν θεσμό τοῦ παιδονόμου στὴν Σπάρτη, στὸν ὁποῖο ἀναφέρεται ὁ Ξενοφῶν καὶ ὁ Πλούταρχος (βλ. *Plato's Cretan City*, σ. 325).

¹⁶⁴ Βλ. Πλάτ., *Νόμ.* 765d καὶ 766a-c.

σωτηρία τῆς πόλεως¹⁶⁵. Ἀπαρτίζεται ἀπὸ πολίτες ποὺ διακρίνονται γιὰ τὴν φρόνησιν, τὴν ἀρετὴ καὶ τὴν εὐσέβειά τους (966c-d), καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ α) δέκα νομοφύλακες, β) τὸν ἐπιμελητὴν τῆς παιδείας καὶ τοὺς τέως ἐπιμελητάς, γ) πολίτες ποὺ ἔχουν λάβει τιμές, δ) πολίτες ποὺ ταξίδεψαν ἐκτὸς πόλεως καὶ ε) νέους ἄνω τῶν τριάντα ἐτῶν ποὺ διακρίνονται γιὰ τὶς ἱκανότητές τους (961a-b). Ὁ νυκτερινὸς σύλλογος πρέπει νὰ συνεδριάζει τὰ χαράματα, τὴν ὥρα ποὺ ὁ κάθε πολίτης εἶναι ἀπαλλαγμένος ἀπὸ ἄλλες δημόσιες ἢ ἰδιωτικὲς ἀσχολίες¹⁶⁶. Χωρίζεται σὲ δύο ὁμάδες, τοὺς νέους φύλακες καὶ τοὺς πρεσβυτέρους. Οἱ φύλακες ὑπερτεροῦν «ἔργῳ καὶ λόγῳ»¹⁶⁷ ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους πολίτες καὶ ἀποτελοῦν οὐσιαστικὰ τὶς αἰσθήσεις τοῦ σώματος τῆς πόλεως. Ἔχουν ἐπιλεγεῖ γιὰ τὴν εὐφυΐα τους καὶ γιὰ τὰ ἀνώτερα φυσικὰ τους προσόντα, καθὼς καὶ γιὰ τὴν τελειότητα ὅλων τῶν ψυχικῶν τους δυνάμεων. Μὲ τὶς αἰσθήσεις τους παρακολουθοῦν

¹⁶⁵ *Plato's Cretan City*, σ. 509. Γιὰ τὴν Ἀκαδημία ὡς σχολὴ πολιτικῆς θεωρίας βλ. E. Barker, *Ο πολιτικός στοχασμός στην αρχαία Ελλάδα*, σ. 621· G. Klosko, *The Development of Plato's Political Theory*, σ. 240. Βασιλική Π. Σολωμού-Παπανικολάου, *Ανθρώπινος βίος και ηδονή κατά τον Πλάτωνα*, σ. 99-104, ὅπου καὶ σχετικὴ μὲ τὸ θέμα αὐτὸ βιβλιογραφία. Εἰδικότερα γιὰ τὸν νυκτερινὸν σύλλογον βλ. G. Morrow, *Plato's Cretan City*, σ. 500-518· W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, Vol. V, σ. 368-375· G. Klosko, *The Development of Plato's Political Theory*, σ. 234-237· V. B. Lewis, "The Nocturnal Council and Platonic Political Philosophy", 1-20· Εἰρήνη Α. Ε. Κωστή, *Ο Νυκτερινός Σύλλογος στα πλαίσια της πολιτικῆς φιλοσοφίας του Πλάτωνος*, Μεταπτυχιακὴ Διπλωματικὴ Ἐργασία (Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2002).

¹⁶⁶ Πλάτ., *Νόμ.* 961b: «δεῖν δὲ ὄρθριον εἶναι τὸν σύλλογον, ἤνικ' ἂν τῶν ἄλλων πράξεων ἰδίων τε καὶ κοινῶν καὶ μάλιστ' ἢ τις σχολὴ παντί».

¹⁶⁷ *Νόμ.* 964d· πβ. 961d.

όλόκληρη τὴν πόλιν καὶ δίδουν πληροφορίες στοὺς πρεσβυτέρους γιὰ ὅσα συμβαίνουν ἐντὸς τῆς (964e)¹⁶⁸.

Ὁ νυκτερινὸς σύλλογος ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ ἓνα μεικτὸ σῶμα ἀπὸ σώφρονες ἡλικιωμένους πολίτες μὲ μεγάλη ἐμπειρία ζωῆς καὶ ἀπὸ νεαρὰ στὴν ἡλικία ἄτομα μὲ ἀρετὴ, δύναμη, νεανικὸ σφρίγος καὶ ἐνθουσιασμό. Ἡ μείξη αὐτῆ, πού, ὅπως φαίνεται, εἶναι μία ἀκόμη πτυχή τοῦ μεικτοῦ πολιτεύματος, ἐξασφαλίζει τὴν ἄρμονία καὶ τὴν ἰσορροπία τῆς λειτουργίας τοῦ νυκτερινοῦ συλλόγου, καθὼς ἡλικιωμένοι καὶ νέοι ἀλληλοσυμπληρώνονται. Καθιστᾷ ἐπίσης ἐφικτὴ τὴν πολιτικὴ σταθερότητα, τὴν ἐπικράτηση τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς εὐδαιμονίας, καὶ συμβάλλει στὴν σωτηρία τῆς πόλεως (961d). Ὁ Πλάτων παρομοιάζει τὸν νυκτερινὸν σύλλογον μὲ «ἄγκυραν πάσης τῆς πόλεως» (961c), πού κρατᾷ τὴν πόλιν σταθερὴ, τὴν σώζει καὶ ἐξασφαλίζει τὴν εὐδαιμονία τῆς. Ὁ νυκτερινὸς σύλλογος εἶναι πλήρως ἀφιερωμένος στὴν πόλιν, ὅπως εἶναι ὁ φιλόσοφος-βασιλιάς στὴν *Πολιτείαν*¹⁶⁹ καὶ ὁ ἐπιστήμων πολιτικὸς στὸν *Πολιτικόν*. Θεωρεῖται ἐπίσης ὡς ὁ νοῦς τῆς πόλεως (963a) καὶ ἀπαιτεῖται νὰ ἔχει «πᾶσαν

¹⁶⁸ Ὁ W. K. C. Guthrie διατείνεται ὅτι τὰ νεαρὰ μέλη τοῦ νυκτερινοῦ συλλόγου οὐσιαστικὰ ἀντικαθιστοῦν στοὺς *Νόμους* τοὺς φιλοσόφους-βασιλεῖς τῆς *Πολιτείας*, πού πρέπει ἀπὸ τὰ τριάντα πέντε ὡς τὰ πενήντα τοὺς χρόνια νὰ ἐπιστρέψουν στὸ σπήλαιο τῶν δεσμωτῶν (βλ. *A History of Greek Philosophy*, Vol. V, σ. 375), ἐνῶ ὁ C. Bobonich παρατηρεῖ ὅτι ἡ «ἀπόσυρση» τῶν νέων φυλάκων μὲ τὴν συμπλήρωση τῶν σαράντα ἐτῶν, ὅπως προβλέπει ὁ Πλάτων, θὰ ἔχει ἴσως ὡς ἀποτέλεσμα νὰ περάσουν ἀπὸ τὴν θέση καὶ τὴν «ἐκπαίδευση» τῶν νέων φυλάκων ὅσο τὸ δυνατὸν περισσότεροι πολίτες (βλ. *Plato's Utopia Recast*, σ. 393).

¹⁶⁹ Γιὰ τὴν ὁμοιότητα τοῦ νυκτερινοῦ συλλόγου μὲ τοὺς φιλοσόφους-βασιλεῖς βλ. π.χ. G. Morrow, *Plato's Cretan City*, σ. 573-576· G. Klosko, *The Development of Plato's Political Theory*, σ. 235.

ἀρετήν» (962d), ὥστε νὰ ἐστιάζει πάντοτε τὴν προσοχή του στὸ δημόσιο συμφέρον. Κατὰ τὸν Πλάτωνα ὁ συνδυασμὸς λόγου καὶ ἀρετῆς¹⁷⁰ θὰ ἐπιτευχθεῖ μόνο ὅταν τὰ μέλη τοῦ νυκτερινοῦ συλλόγου ἔχουν λάβει τὴν κατάλληλη φιλοσοφικὴ παιδεία ποὺ θὰ τοὺς καταστήσει γινῶστες τῶν ἀρχῶν τῆς ὀρθῆς πολιτικῆς, τοῦ ὀρθοῦ τρόπου συμμετοχῆς στὰ κοινά, καθὼς καὶ τῶν νομικῶν θεμάτων¹⁷¹.

Τὸ πρόγραμμα παιδείας τοῦ νυκτερινοῦ συλλόγου ὁμοιάζει μὲ ἐκεῖνο τῶν φιλοσόφων-βασιλέων τῆς Πολιτείας. Τὰ λίγα στοιχεῖα ποὺ ὑπάρχουν στὸ τέλος τῶν *Νόμων*, ἀφοῦ ὁ Πλάτων δὲν πρόλαβε νὰ ὀλοκληρώσει τὴν περιγραφὴ τῆς παιδείας τῶν μελῶν τοῦ νυκτερινοῦ συλλόγου¹⁷², δείχνουν ὅτι τὰ μέλη αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἐξοικειωμένα μὲ τὴν διαλεκτικὴ¹⁷³ καὶ νὰ διαθέτουν ἀνώτερες θεολογικὲς γνώσεις, οἱ ὁποῖες θὰ συνδυάζονται μὲ τὴν ἐπιστήμη τῆς ἀστρονομίας¹⁷⁴. Ὁ Πλάτων ἀκόμη καὶ στὸ τελευταῖο ἔργο τῆς ζωῆς του δὲν παύει οὔτε στιγμὴ νὰ πιστεύει στὴν ἀξία τῆς φιλοσοφικῆς γνώσης γιὰ τὴν πολιτικὴ ἐπιστήμη καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ συνδέσει τοὺς νόμους καὶ τὴν διακυβέρνηση

¹⁷⁰ Βλ. Πλάτ., *Νόμ.* 963c-964b, ὅπου ὁ Πλάτων ἐξηγεῖ ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι μὲν ἐνιαία, ἀποτελεῖται δὲ ἀπὸ τέσσερις ἐπιμέρους ἀρετές, τὴν φρόνησιν, τὴν σωφροσύνην, τὴν δικαιοσύνην καὶ τὴν ἀνδρείαν. Πβ. *Νόμ.* 631c-d.

¹⁷¹ *Νόμ.* 962b· πβ. 969b-c.

¹⁷² Ὁ E. Barker ὑποστηρίζει ὅτι ἂν δεχθοῦμε ὡς πλατωνικὸ τὸ ἔργο *Ἐπινομίς*, τότε ἐκεῖ μπορούμε νὰ δοῦμε μία ἐκθεση τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ προγράμματος γιὰ τὸν *Νυκτερινὸν Σύλλογον* (*Ὁ πολιτικός στοχασμὸς στὴν ἀρχαία Ελλάδα*, σ. 732-733).

¹⁷³ Πλάτ., *Νόμ.* 965b-966b.

¹⁷⁴ *Νόμ.* 966c-967b. Κατὰ τὸν E. Barker τὰ μέλη τοῦ *Νυκτερινοῦ Συλλόγου* οὐσιαστικὰ ἀποτελοῦν ἓνα «συμβούλιο φιλοσόφων ἢ καλύτερα φιλοσόφων ἀστρονόμων, οἱ οἱποῖοι καθοδηγοῦν τὸ κράτος ἐπειδὴ γνωρίζουν τὰ μυστήρια τῶν ουρανῶν» (*Ὁ πολιτικός στοχασμὸς στὴν ἀρχαία Ελλάδα*, σ. 718).

τῆς πόλεως μὲ τὴν φιλοσοφία, προκειμένου νὰ καταδείξει τὴν σπουδαιότητα αὐτῆς τῆς σύνδεσης γιὰ τὸν δημόσιο χῶρο.

Ἀπὸ τὰ προαναφερθέντα καθίσταται σαφές ὅτι ὁ Πλάτων ὄντως παρουσιάζει μία διευρυμένη δημόσια σφαίρα στοὺς *Νόμους*, στὴν ὁποία δραστηριοποιεῖται τὸ σῶμα τῶν πολιτῶν, ὑπηρετώντας τοὺς νόμους καὶ προωθώντας τὸ δημόσιο συμφέρον. Ἡ δημόσια σφαίρα εἶναι ἀνοικτὴ καὶ στὰ δύο φύλα, ἄνδρες καὶ γυναῖκες. Ὁ Πλάτων, ὅπως στὴν *Πολιτείαν*, ἔτσι καὶ στοὺς *Νόμους* ἐξακολουθεῖ νὰ ὑποστηρίζει τὴν ἰσοτιμία τῶν δύο φύλων. Τονίζει μάλιστα στὸ ἔβδομο βιβλίο (806c), διὰ στόματος Ἀθηναίου ξένου, ὅτι ὁ νομοθέτης ποὺ δὲν περιλαμβάνει στὴν νομοθεσία του ρυθμίσεις γιὰ τὶς γυναῖκες, στερεῖ τὴν πόλιν ἀπὸ τὸ μισό δυναμικό της καὶ διασφαλίζει μόνο τὴν μισὴ δημόσια εὐδαιμονία ἀντὶ γιὰ τὴν διπλάσια. Ὁ T. Samaras διατείνεται ὅτι ὁ Πλάτων συνεχίζει στοὺς *Νόμους* «τὴν φεμινιστικὴ ἐπανάσταση» τῆς *Πολιτείας* κατὰ τρόπο ἡμιτελῆ, ἀφοῦ οἱ νόμοι ποὺ ἀφοροῦν τὰ τοῦ οἴκου προβλέπουν τὸν ἔλεγχο τῶν γυναικῶν ἀπὸ τοὺς ἄνδρες συγγενεῖς τους¹⁷⁵. Ἡ Susan Moller Okin θεωρεῖ ὅτι ὁ Πλάτων διατηρεῖ στοὺς *Νόμους* τὶς ἴδιες ἀπόψεις γιὰ τὶς γυναῖκες καὶ ὅτι ἡ διαφορὰ ποὺ παρατηρεῖται μεταξὺ *Πολιτείας* καὶ *Νόμων* ὀφείλεται στὸ ὅτι ἡ ἰδιοκτησία καὶ ἡ οἰκογένεια καταργοῦνται στὴν *Πολιτείαν*, ἐνῶ στοὺς *Νόμους* ἀποκαθίστανται¹⁷⁶.

¹⁷⁵ “Family and the Question of Women in the *Laws*”, στὸ: C. Bobonich (ed.), *Plato’s Laws: A Critical Guide* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 172-196, σ. 196. Παρόμοια ἄποψη ἐκφράζει καὶ ὁ R. F. Stalley, *An Introduction to Plato’s Laws* (Oxford: Basil Blackwell, 1983), σ. 105.

¹⁷⁶ “Philosopher Queens and Private Wives”, σ. 368-369.

‘Ο G. R. Morrow¹⁷⁷, ὁ R. B. Levinson¹⁷⁸, καὶ ἡ Susan Moller Okin¹⁷⁹ παρατηροῦν ὅτι στοὺς *Νόμους* δὲν δηλώνεται μὲ σαφήνεια ἂν τὰ ἀνώτερα πολιτικὰ ἀξιώματα πρέπει νὰ δίδονται καὶ στὶς γυναῖκες¹⁸⁰. Πράγματι, ὁ Πλάτων δὲν κάνει σαφῆ ἀναφορὰ γιὰ τὸ ἄν, παραδείγματος χάριν, ἡ γυναίκα μπορεῖ νὰ εἶναι νομοφύλακας, ἐνῶ ἀπὸ τὸ κείμενο διαπιστώνεται ὅτι τὸ γυναικεῖο φύλο ἀποκλείεται ἀπὸ τὸ ἀξίωμα τοῦ ἐπιμελητοῦ τῆς παιδείας, ἀφοῦ ὁ Ἀθηναῖος ξένος ὀρίζει ρητὰ ὅτι ἐκεῖνος ποὺ τὸ ἀναλαμβάνει θὰ πρέπει νὰ εἶναι πατὴρ ἀρσενικῶν καὶ θηλυκῶν τέκνων¹⁸¹. Θὰ ἐπιχειρήσουμε, λοιπόν, νὰ διευκρινίσουμε τί ἀκριβῶς προβλέπει ὁ Πλάτων γιὰ τὶς γυναῖκες στοὺς *Νόμους* καὶ ἂν πράγματι ἐπιφυλάσσει γι’ αὐτὲς μία ἰσότιμη μὲ ἐκείνη τῶν ἀνδρῶν θέση στὸν δημόσιο χῶρο.

Στὸ ἕκτο βιβλίο (770d) ὁ Ἀθηναῖος ξένος τονίζει ὅτι καὶ τὰ δύο φύλα, ἄρρεν καὶ θῆλυ, μποροῦν νὰ γίνουν «ἀνὴρ ἀγαθός», ἐφ’ ὅσον λάβουν «τὴν ἀνθρώπῳ προσήκουσαν ἀρετὴν». Ὁ T. Samaras¹⁸² εὐστοχα ἐπισημαίνει ὅτι ἡ φράση αὐτὴ ἐνδεχομένως ὑποδηλώνει μία ἀρετὴ κοινὴ καὶ γιὰ τὰ δύο φύλα. Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ λέξη ἀνὴρ ἔχει, μεταξὺ ἄλλων, μία γενικότερη σημασία ποὺ δηλώνει τὸν

¹⁷⁷ *Plato’s Cretan City*, σ. 157-158.

¹⁷⁸ *In Defense of Plato*, σ. 133.

¹⁷⁹ “Philosopher Queens and Private Wives”, σ. 365.

¹⁸⁰ Γιὰ τὴν θέση τῆς γυναίκας στοὺς *Νόμους* βλ. ἐπίσης C. Bobonich, *Plato’s Utopia Recast*, σ. 385-389· M. Folch, *The City and the Stage*, σ. 226-296.

¹⁸¹ Πλάτ., *Νόμ.* 765d: «παίδων δὲ γνησίων πατὴρ, μάλιστα μὲν ὑέων καὶ θυγατέρων».

¹⁸² “Family and the Question of Women in the *Laws*”, σ. 187. Πβ. C. Bobonich, *Plato’s Utopia Recast*, σ. 385.

ἄνθρωπο¹⁸³. Ἐνδέχεται ὁ Πλάτων νὰ χρησιμοποιεῖ στὸ συγκεκριμένο χωρίο τὴν λέξη ἀνὴρ μὲ τὴν γενικότερη ἔννοια τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ὄχι νὰ ἀναφέρεται συγκεκριμένα στὸ ἀνδρικό φύλο. Ἄλλωστε, δηλώνει μὲ σαφήνεια ὅτι ἡ ἀρετὴ τοῦ ἀγαθοῦ ἀνδρὸς ἀφορᾷ καὶ τὰ δύο φύλα. Τὸ συμπέρασμα στὸ ὁποῖο ὀδηγούμαστε εἶναι ὅτι ἡ ἀόριστη χρῆση τοῦ ἀρσενικοῦ γένους στὸ πλατωνικὸ κείμενο δὲν ἀπευθύνεται ἀποκλειστικὰ στὸ ἀνδρικό φύλο, ἐκτὸς καὶ ἂν τὰ συμφραζόμενα μιᾶς πρότασης δείχνουν τὸ ἀντίθετο. Γιὰ παράδειγμα, στὴν *Πολιτείαν* ὁ Πλάτων χρησιμοποιεῖ μόνο μία φορὰ τὶς θηλυκοῦ γένους λέξεις ἄρχουσα (540c₅) καὶ φυλακίς (457c₁) γιὰ νὰ δηλώσει ὅτι στὶς τάξεις τῶν φυλάκων συμπεριλαμβάνονται καὶ οἱ γυναῖκες, ἐνῶ στὸ ὑπόλοιπο κείμενο χρησιμοποιεῖ πάντοτε τὶς ἀρσενικοῦ γένους λέξεις φύλαξ καὶ ἄρχων, ἀφήνοντας νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ἀναφέρεται καὶ στὰ δύο φύλα. Θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ στοὺς *Νόμους*, καὶ ὅτι, ὅπου γίνεται ἀόριστη χρῆση τοῦ ἀρσενικοῦ γένους, χωρὶς κάποια διευκρίνιση, ὅσον ἀφορᾷ τὸ φύλο, τότε τὸ νόημα τῆς λέξης καλύπτει καὶ τοὺς ἄνδρες καὶ τὶς γυναῖκες. Ἐπίσης, θὰ μπορούσαμε νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἡ γυναίκα μπορεῖ νὰ ἔχει συμμετοχὴ σὲ ὅλα τὰ πολιτικὰ ἀξιώματα ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ δηλώνονται κατὰ τρόπο σαφῆ στὸ κείμενο ὅτι ἀνήκουν στοὺς ἄνδρες.

Ὁ Ἀθηναῖος φιλόσοφος εἶναι πεπεισμένος (781a-b) ὅτι ὅταν ἡ μητιόεσσα φύση τῆς γυναίκας, ἡ ὁποία προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀδυναμία τοῦ γένους της¹⁸⁴, λάβει τὴν κατάλληλη παιδεία, τότε μπορεῖ νὰ

¹⁸³ *LSJ*, λῆμμα ἀνὴρ II.

¹⁸⁴ Πλάτ., *Νόμ.* 781a: «ἀλλ' ὁ καὶ ἄλλως γένος ἡμῶν τῶν ἀνθρώπων λαθραιότερον μᾶλλον καὶ ἐπικλοπώτερον ἔφυ, τὸ θήλυ, διὰ τὸ ἀσθενές».

διορθωθεί, να ἐξέλθει ἀπὸ τὸ σκότος, στὸ ὁποῖο βρίσκεται, καὶ ἰσότιμα μὲ τὸν ἄνδρα, νὰ εἰσέλθει στὸ φῶς τοῦ δημόσιου χώρου. Γι' αὐτὸ ὁ Πλάτων στοὺς *Νόμους* προβλέπει γιὰ τὴν γυναίκα τὴν ἴδια μουσική, γυμναστική καὶ στρατιωτική ἐκπαίδευση (814b) μὲ τὸν ἄνδρα, τῆς παρέχει τὸ δικαίωμα νὰ ἐκλέγεται στὰ διάφορα ἀξιώματα ἀπὸ τὰ σαράντα τῆς ἔτη καὶ ἄνω καὶ νὰ συμμετέχει σὲ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις, ἐφ' ὅσον εἶναι ἀναγκαῖο, μέχρι καὶ τὴν ἡλικία τῶν πενήντα ἐτῶν (785b). Παρόλο πὺ δὲν ἀναγράφεται ρητὰ στὸ κείμενο, μπορεῖ νὰ ὑπονοηθεῖ ὅτι ἡ γυναίκα συμμετέχει στὸν *νυκτερινὸν σύλλογον*, ἐφ' ὅσον ἀνήκει σὲ μία ἀπὸ τὶς κατηγορίες πολιτῶν πὺ τὸν ἀπαρτίζουν, καὶ ὅτι λαμβάνει ὡς ἐκ τούτου τὴν φιλοσοφικὴ παιδεία, πὺ προβλέπεται γιὰ τὰ μέλη τοῦ συλλόγου.

Τίθεται ἐδῶ τὸ ἐρώτημα ἐὰν πράγματι ἡ γυναίκα στὸν τελευταῖο διάλογο τοῦ Πλάτωνα ἔχει ἀπόλυτα ἰσότιμη δημόσια δράση μὲ τὸν ἄνδρα. Ἦδη ἔχει ἀναφερθεῖ ὅτι ἡ γυναίκα ἀποκλείεται ἀπὸ τὸ ἀξίωμα τοῦ Ἑπουργοῦ Παιδείας, ἀφοῦ αὐτὸς πὺ τὸ ἀναλαμβάνει πρέπει νὰ εἶναι πατὴρ καὶ ὄχι μήτηρ. Ἐπίσης, ἡ γυναίκα δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι κληροῦχος¹⁸⁵. Πρὶν καταλήξουμε στὴν ἄποψη ὅτι ἡ ἀντιμετώπισή της ἀπὸ τὸν Πλάτωνα δὲν εἶναι ἀπόλυτα ἰσότιμη, θὰ πρέπει νὰ λάβουμε ὑπ' ὄψιν ὅτι καὶ οἱ ἄνδρες τῆς *Μαγνησίας* ὑπόκεινται σὲ ὀρισμένους περιορισμούς, ἀφοῦ ἀποκλείονται ἀπὸ ἓνα πολὺ σημαντικὸ ἀξίωμα, ἐκεῖνο τῶν ἐπισκόπων τῶν γάμων¹⁸⁶. Οἱ ἐπόπτες πὺ θὰ ἐλέγχουν αὐστηρὰ τὸν τρόπο ζωῆς ἐνὸς νέου ζευγαριοῦ, εἶναι ἀποκλειστικὰ

¹⁸⁵ Βλ. Πλάτ., *Νόμ.* 924b-c.

¹⁸⁶ Βλ. ἔκτο βιβλίον τῶν *Νόμων* 784a: «ἐπίσκοποι δ' ἔστωσαν τούτων ἃς εἰλόμεθα γυναῖκες».

γυναῖκες καὶ ὄχι ἄνδρες. Στὴν δικαιοδοσία τῶν γυναικῶν ἀνήκει ἐπίσης καὶ τὸ μονοετὲς ἀξίωμα τῆς ἐπιστασίας τῶν παιδιῶν ὅλης τῆς κοινότητος, ἡλικίας τριῶν ἕως ἕξι ἐτῶν, καθὼς καὶ τῶν τροφῶν τους, πού τὸ ἐπιφορτίζονται δώδεκα γυναῖκες¹⁸⁷, οἱ ὁποῖες ἐκλέγονται ἀπὸ τὶς ἐπιμελήτριες τοῦ γάμου. Ἀπὸ αὐτὸ προκύπτει τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Πλάτων θεωρεῖ πὼς κάποια ἀξιώματα ἀρμόζουν μόνο σὲ ἄνδρες καὶ κάποια ἄλλα μόνο σὲ γυναῖκες, στηρίζοντας προφανῶς τὴν ἀποψή του αὐτὴ στὴν ἰδιαίτερη φύση καὶ τὰ διαφορετικὰ χαρακτηριστικὰ πού ἔχει τὸ κάθε φύλο.

Τὸ θέμα πού θὰ μᾶς ἀπασχολήσει στὴν συνέχεια ἀφορᾷ τὸν θεσμό τοῦ γάμου καὶ τὸν δημόσιο χαρακτήρα πού τοῦ προσδίδει ὁ Πλάτων. Ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ ὅτι ὁ γάμος ἐνὸς νέου ζευγαριοῦ ἐλέγχεται αὐστηρὰ ἀπὸ τὶς ἐπόπτριες¹⁸⁸. Ὁ Πλάτων στὸ τέταρτο βιβλίον τῶν *Νόμων* (721a-b) διατείνεται ὅτι ὁ πρῶτος νόμος τοῦ κάθε νομοθέτη θὰ πρέπει νὰ ἀναφέρεται στὶς ρυθμίσεις ἐκεῖνες πού ἀφοροῦν τὸν ἕγγαμο βίο τῶν πολιτῶν, διότι ὁ γάμος ἀποτελεῖ τὸ ἀρχικὸ στάδιο τῆς γένεσης σὲ ὅλες τὶς πόλεις¹⁸⁹. Στὸ ἕκτο βιβλίον (772e-774c) ὁ φιλόσοφος ἐπαναλαμβάνει τὴν ἀντίθεσή του ἀπέναντι στοὺς γάμους πού γίνονται μὲ σκοπὸ τὸν πλουτισμὸ ἢ τὴν ἱκανοποίηση τῆς τάσης τῶν ἀνθρώπων νὰ ἔλκονται ἀπὸ τοὺς ὁμοίους τους. Κατὰ τὸν Πλάτωνα ἡ μείξις ἀντίθετων χαρακτήρων καὶ οἰκονομικῶν τάξεων θὰ συμβάλει σημαντικὰ στὴν διατήρηση τῆς ἁρμονίας καὶ τῆς ἰσορροπίας στὴν πόλιν

¹⁸⁷ Βλ. Πλάτ., *Νόμ.* 794a-b.

¹⁸⁸ *Νόμ.* 784b. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ ἔλεγχος αὐτὸς γιὰ κάθε γάμο διαρκεῖ γιὰ δέκα χρόνια.

¹⁸⁹ *Νόμ.* 721a: «Ἀρχὴ δ' ἐστὶ τῶν γενέσεων πάσαις πόλεσιν ἄρ' οὐχ ἢ τῶν γάμων σύμμιξις καὶ κοινωνία;».

καὶ θὰ περιορίσει τὶς συγκρούσεις καὶ τὶς ἀκρότητες¹⁹⁰. Γι' αὐτὸ θεωρεῖ ὅτι οἱ νέοι θὰ πρέπει νὰ πεισθοῦν νὰ παραμερίσουν σκοπιμότητες καὶ συναισθήματα καὶ νὰ ἐπιθυμοῦν μόνο τὸν γάμο ἐκεῖνο ποὺ ἐξυπηρετεῖ τὸ δημόσιο συμφέρον. Ὁ θεσμὸς τοῦ γάμου γιὰ τὸν Πλάτωνα θὰ πρέπει πρωτίστως νὰ ὠφελεῖ τὴν πόλιν καὶ νὰ μὴν ἀποσκοπεῖ στὴν προσωπικὴ εὐχαρίστηση τῶν ἐρχομένων εἰς γάμου κοινωνίαν¹⁹¹. Ἡ σπουδαιότητα ποὺ ἀποδίδει ὁ Ἀθηναῖος φιλόσοφος στὸν γάμο γίνεται ἀκόμη πιὸ ἐμφανὴς ἀπὸ τὴν αὐστηρὴ ποινὴ τοῦ χρηματικοῦ προστίμου καὶ τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀτίμωσης ποὺ ἐπιβάλλει ὁ Ἀθηναῖος ξένος σὲ ὄσους, ἔχοντας συμπληρώσει τὸ τριακοστὸ πέμπτο ἔτος τῆς ἡλικίας τους, ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι ἄγαμοι¹⁹².

Οἱ παραπάνω προτάσεις τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὸν θεσμὸ τοῦ γάμου, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιο τοῦ οἴκου, φαίνεται ὅτι καταργοῦν τὸν ἰδιωτικὸ χαρακτήρα αὐτοῦ τοῦ θεσμοῦ, καὶ συνιστοῦν μία σημαντικὴ παραβίαση τῶν ὁρίων τῆς ἰδιωτικῆς σφαίρας¹⁹³. Ὁ γάμος καὶ ἡ ἀνατροφή τῶν παιδιῶν τίθενται στοὺς *Νόμους* στὴν ὑπηρεσία τοῦ δημοσίου

¹⁹⁰ Βλ. Πλάτ., *Νόμ.* 734e-735a, ὅπου ἐμφανίζεται ξανὰ τὸ παράδειγμα τῆς ὑφαντικῆς ὅπως καὶ στὸν *Πολιτικόν*.

¹⁹¹ *Νόμ.* 773b: «Καὶ κατὰ παντὸς εἷς ἔστω μῦθος γάμου· τὸν γὰρ τῇ πόλει δεῖ συμφέροντα μνηστεύειν γάμον ἕκαστον, οὐ τὸν ἥδιστον αὐτῷ».

¹⁹² *Νόμ.* 774a-c.

¹⁹³ Παραβίαση τοῦ ἰδιωτικοῦ ἀπὸ τὸ δημόσιο παρατηρεῖται καὶ στὶς νομοθετικὲς παρεμβάσεις κατὰ τῆς πολυτέλειας τοῦ Δημητρίου τοῦ Φαληρέως. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ αὐστηρὴ ἐπίβλεψη τοῦ ἀριθμοῦ τῶν καλεσμένων σὲ ἓνα δεῖπνο ἀπὸ τὸν θεσμὸ τῶν γυναικονόμων. Περισσότερα γι' αὐτὸ τὸ θέμα βλ. Η. Ν. Αρναούτογλου, «Ὁψεις τοῦ “δημόσιου” καὶ τοῦ “ἰδιωτικοῦ” στὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ Δημητρίου τοῦ Φαληρέως (317-307 π.Χ.)», στὸ: *Ἰδιωτικὸς βίος καὶ δημόσιος βίος στὴν Ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα καὶ στὸν Διαφωτισμό*, σ. 321-339, καὶ συγκεκριμένα σ. 332-333.

συμφέροντος, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ μὲ τοὺς ἱεροὺς γάμους τῶν φυλάκων στὴν Πολιτείαν (458e), καθὼς καὶ μὲ τοὺς ἀνθρωπίνους δεσμοὺς στὸν Πολιτικόν, τοὺς γάμους δηλαδή μεταξὺ ἀνδρείων καὶ σωφρόνων χαρακτήρων (310b). Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὸ δημόσιο εἰσχωρεῖ βαθιὰ στὸ ἰδιωτικὸ καὶ ὁ θεσμὸς τοῦ γάμου προσλαμβάνει ἕναν ἐντελῶς δημόσιο χαρακτήρα.

Ὁ Πλάτων μπορεῖ νὰ δραματίζεται ἕνα εἶδος γάμου στὴν ὑπηρεσία τοῦ δημοσίου συμφέροντος, ἀλλὰ ἔχει συναίσθηση ὅτι τὰ μέτρα ποὺ προτείνει γιὰ τὸν θεσμὸ τοῦ γάμου δύσκολα θὰ μπορούσαν νὰ γίνουν ἀποδεκτὰ στὶς ἱστορικές κοινωνίες καὶ κατανοεῖ ὅτι θὰ προκαλοῦσαν μεγάλη ὀργή καὶ ἀγανάκτηση στοὺς πολίτες¹⁹⁴. Ὁ Ἀθηναῖος φιλόσοφος γνωρίζει καλὰ ὅτι ἕνα τέτοιο ἐγχείρημα θὰ ἦταν σχεδὸν ἀδύνατον νὰ ἐπιτευχθεῖ, ἀφοῦ κανεὶς δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἐφεύρει τρόπους ποὺ νὰ ἐλέγχουν ἀπόλυτα τὰ ἐρωτικά συναισθήματα τῶν ἀνθρώπων καὶ νὰ τὰ κατευθύνουν πρὸς τὸ δημόσιο συμφέρον¹⁹⁵. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ὁ Πλάτων ὑποστηρίζει ὅτι δὲν θὰ πρέπει νὰ θεσπίζονται νόμοι, ποὺ νὰ ἐπιβάλλουν στοὺς πολίτες μία συγκεκριμένη ἐπιλογή συζύγου.¹⁹⁶ Τὸ ἰδανικὸ θὰ ἦταν ὁ γάμος νὰ τίθεται ἀποκλειστικὰ στὴν ὑπηρεσία τοῦ δημοσίου συμφέροντος, ὅμως γιὰ τὸ καλὸ τῶν πολιτῶν καὶ τῆς πόλεως εἶναι προτιμότερο νὰ μὴν ὑπάρχει μία αὐστηρὴ νομοθεσία ποὺ θὰ παραβιάζει ἐντελῶς τὸν προσωπικὸ χαρακτήρα αὐτοῦ τοῦ θεσμοῦ. Ἡ μόνη παρέμβαση ποὺ θεωρεῖται ὅτι μπορεῖ νὰ γίνει χωρὶς ἐξαναγκασμοὺς καὶ χωρὶς νὰ προκαλεῖ σημαντικές ἀντιδράσεις, εἶναι ἡ

¹⁹⁴ Πλάτ., *Νόμ.* 773c: «πρὸς τῷ γελοῖα εἶναι θυμὸς ἂν ἐγείρει πολλοῖς».

¹⁹⁵ *Νόμ.* 773d: «τοῦτ' οὖν γιγνόμενον ἐν τῇ τῶν παίδων μείξει διορᾶν ὡς ἔπος εἰπεῖν δυνατὸς οὐδεὶς».

¹⁹⁶ *Νόμ.* 773d: «τούτων δὴ χάριν ἔαν μὲν νόμῳ τὰ τοιαῦτα ἀναγκάϊον».

χρήση μιᾶς παραινετικῆς πειθοῦς. Μέσα ἀπὸ ποιητικῆς διδαχῆς οἱ περισσότεροι πολῖτες θὰ γαλουχηθοῦν μὲ τὴν ἰδέα ὅτι πάνω ἀπ' ὅλα θὰ πρέπει νὰ θέτουν ὡς προτεραιότητα τὴν ὁμαλὴ ζωὴ τῶν τέκνων τους καὶ ὄχι τὴν ἱκανοποίηση τῶν οἰκονομικῶν συμφερόντων μέσῳ τῆς προίκα¹⁹⁷. Ἐπιπλέον, ὁ Πλάτων προτείνει νὰ ἐπιπλήττεται αὐστηρὰ ὁποῖος συνάπτει γάμο μὲ σκοπὸ τὸ οἰκονομικὸ ὄφελος, χωρὶς ὅμως τὸ ἄτομο αὐτὸ νὰ ἐξαναγκάζεται διὰ νόμου νὰ ἀποφύγει τὸν γάμο ποὺ ἐπιθυμεῖ¹⁹⁸.

Ὁ Πλάτων δὲν λησμονεῖ ποτὲ ὅτι ἡ ἀνθρώπινη φύση ἔχει ἀδυναμίες καὶ ὅτι δύσκολα ἓνα ἄτομο θὰ θυσιάζε τις προσωπικῆς του ἐπιθυμίας στὸν βωμὸ τοῦ δημοσίου συμφέροντος. Εἰδικά, ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἀφροδίσια, ὁ φιλόσοφος ἔχει συναίσθηση πόσο δύσκολο πράγμα εἶναι γιὰ μερικοὺς ἀνθρώπους ἡ διατήρηση τῆς ἐγκράτειας. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο ἀφήνει ἓνα μικρὸ περιθώριο ἐλαστικότητας στὸν γάμο, ὅπως αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ μία παράμετρο ποὺ θέτει στὸ ὄγδοο βιβλίον (840e-841b), ὅσον ἀφορᾷ τὴν μοιχεία. Ὁ Ἀθηναῖος ξένος ἀναγνωρίζει ὅτι εἶναι δύσκολο νὰ παραμείνουν κάποιοι πολῖτες πιστοὶ στὴν μονογαμία ποὺ ἐπιβάλλει ὁ νόμος, καὶ γι' αὐτὸ, προκειμένου νὰ ἀμβλύνει τὴν αὐστηρότητα αὐτοῦ τοῦ νόμου, προτείνει ἓναν δεῦτερο νόμο, λιγότερο αὐστηρό, ὁ ὁποῖος δὲν ἀπαγορεύει ἐντελῶς τὴν μοιχεία, ἀλλὰ ἐπιβάλλει τὴν μὴ δημοσιοποίησή της.

¹⁹⁷ Πλάτ., *Νόμ.* 773d-e: «ἐπάδοντα δὲ πείθειν πειρᾶσθαι τὴν τῶν παίδων ὁμαλότητα αὐτῶν αὐτοῖς τῆς τῶν γάμων ἰσότητος ἀπλήστου χρημάτων οὔσης περὶ πλείονος ἕκαστον ποιεῖσθαι».

¹⁹⁸ *Νόμ.* 773e: «καὶ δι' ὀνειδους ἀποτρέπειν τὸν περὶ τὰ χρήματα ἐν τοῖς γάμοις ἐσπουδακότα, ἀλλὰ μὴ γραπτῶ νόμῳ βιαζόμενον».

Γενικότερα, ὁ Πλάτων, ἐνῶ ἐπιθυμεῖ τὴν αὐστηρὴν κυριαρχία τῶν νόμων στὴν *Μαγνησίαν*, ἐν τούτοις σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἀφήνει ἓνα περιθώριο ἐλάττωσης τῆς αὐστηρότητας τῶν νόμων, καὶ σὲ κάποιες περιπτώσεις ἐπιτρέπει ἀκόμη καὶ τὴν ἀναστολή τους. Γιὰ παράδειγμα, στὸ ἐνδέκατο βιβλίο τῶν *Νόμων* (926a-d) ὁ Ἀθηναῖος ξένος κάνει λόγο γιὰ τὴν ὑπαρξὴ δυνατότητας στοὺς πολίτες νὰ προσβάλουν δικαστικὰ τὶς νομικὲς διατάξεις, προκειμένου νὰ ἀποφευχθοῦν ἀδικίες ποὺ θὰ ἔκαναν τὴν ζωὴ τους ἀνυπόφορη. Αὐτὸ τὸ μικρὸ ποσοστὸ χαλαρότητας στὴν ἐφαρμογὴ τῶν νόμων, ὅμως, δὲν μειώνει οὔτε καταργεῖ τὴν ἀπόλυτη κυριαρχία τους στὴν κοινωνία.

Ἀπὸ τὴν ἀνάλυση ποὺ προηγήθηκε, θὰ μπορούσαμε νὰ ἰσχυρισθοῦμε ὅτι ἡ *Μαγνησία* ἔχει ἓναν ἐντελῶς δημόσιο χαρακτήρα, ἀφοῦ ἡ ζωὴ της ἔχει τεθεῖ ὑπὸ τὴν κυριαρχία τῶν νόμων, ποὺ συνθέτουν τὸν πυρήνα τῆς δημοσιότητας. Ὁ χαρακτήρας τῆς δημοσιότητας ἐνισχύεται ἀκόμη περισσότερο καὶ ἀπὸ ὀρισμένες διατάξεις ποὺ ἐπιβάλλουν α) τὴν ὑποχρεωτικὴ δημοσιοποίησι πινάκων μὲ τὶς ὑποχρεώσεις τῶν πωλητῶν, προκειμένου νὰ προστατευθοῦν οἱ ἀγοραπωλησίαι ἀπὸ τὴν ἀπάτη (918a), β) τὴν κατάργησι τῆς μυστικῆς ἐκλογῆς τῶν ἀρχόντων (753c-d) καὶ τῆς μυστικῆς ψηφορορίας τῶν δικαστῶν (767d-e) καὶ γ) τὴν δημοσιοποίησι τῶν ἀποφάσεων τῶν εὐθύνων (946d), τῶν δέκα δηλαδὴ ἀρχαιότερων νομοφυλάκων. Στὴν συνέχεια θὰ γίνεαι μνείαι καὶ ἄλλων θεσμῶν ποὺ ἀποκαλύπτουν τὴν κυριαρχία τοῦ πνεύματος τῆς δημοσιότητας στὴν κρητικὴ αὐτὴ ἀποικία.

γ.2. Θεσμοὶ δημοσιότητας

Ένας ἀπὸ τοὺς πιὸ βασικοὺς θεσμοὺς ἀναφορικὰ μὲ τὴν καλλιέργεια καὶ τὴν προώθηση τοῦ δημοσίου πνεύματος, εἶναι ἡ παιδεία. Στὸ πρῶτο καὶ στὸ ἔβδομο βιβλίο τῶν *Νόμων* ὁ Πλάτων ἐκθέτει τὶς προτάσεις του γιὰ μίαν δημόσια παιδείαν, κοινὴν γιὰ ἄνδρες καὶ γυναῖκες¹⁹⁹. Συγκεκριμένα, στὸ πρῶτο βιβλίο (643e) ὁ Πλάτων ὀρίζει τὴν ὀρθὴν παιδείαν ὡς τὴν ἐκπαίδευση, ποὺ ὀδηγεῖ τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὴν παιδικὴν τοῦ ἡλικία στὴν ἀρετὴ καὶ ποὺ καθιστᾷ «ἐπιθυμητὴν τε καὶ ἐραστὴν» τὴν τελειοποίησιν τοῦ πολίτη ὡς πρὸς τὴν ἐπιστήμην τοῦ «ἄρχειν τε καὶ ἄρχεσθαι ... μετὰ δίκης». Ἰδιαίτερα τονίζεται ὅτι ἡ ἀνατροφή ποὺ συμβάλλει στὴν ἠθικοποίησιν τοῦ ἀνθρώπου εἶναι αὐτὴ ποὺ θὰ πρέπει νὰ ὀνομάζεται παιδεία (644a). Ἀντιθέτως, ἡ ἀνατροφή ποὺ ἀποβλέπει στὰ χρήματα, στὴν ἀπόκτησιν ἐξουσίας καὶ δύναμης, ἀκόμη καὶ σὲ κάποια σοφία «ἄνευ νοῦ καὶ δίκης» εἶναι βάνουσος καὶ ἀνελεύθερη «καὶ οὐκ ἀξίαν τὸ παράπαν παιδείαν καλεῖσθαι» (644a).

¹⁹⁹ Πλάτ., *Νόμ.* 805c: «δεῖ παιδείας τε καὶ τῶν ἄλλων ὅτι μάλιστα κοινωνεῖν τὸ θῆλυ γένος ἡμῖν τῶ τῶν ἀρρένων γένει». Ὁ G. Morrow *Plato's Cretan City*, σ. 297-352. Ἐνδιαφέρουσα ἀνάλυσις γιὰ τὴν παιδείαν ποὺ προτείνει ὁ Πλάτων στὴν *Πολιτείαν* καὶ στοὺς *Νόμους* βλ. E. Barker, *Ο πολιτικός στοχασμός στην αρχαία Ελλάδα*, σ. 385-436 καὶ 775-798· Rachana Kamtekar, "Plato on Education and Art," στὸ: G. Fine (ed.), *The Oxford Handbook of Plato*, 336-359. Εἰδικότερα γιὰ τὴν κοινὴν παιδείαν στοὺς *Νόμους* βλ. R. F. Stalley, *An Introduction to Plato's Laws*, σ. 123-136, καὶ συγκεκριμένα γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τοῦ νυκτερινοῦ συλλόγου βλ. σ. 133-136· S. Benardete, *Plato's "Laws": The Discovery of Being*, σ. 340-352· C. Bobonich, *Plato's Utopia Recast*, σ. 391-395· M. Folch, *The City and the Stage*, σ. 80-97. Γιὰ τὴν σπουδαιότητα καὶ τὴν ἰδιαιτερότητα τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ προγράμματος στοὺς *Νόμους* βλ. R. G. Bury, "Theory of Education in Plato's «Laws», *Revue des Études Grecques*, 50 (1937), 304-320.

Ἡ ἐπιμονὴ τοῦ Πλάτωνος γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ὀρθῆς καὶ γνήσιας παιδείας ὀφείλεται στὴν πεποίθησή του ὅτι, ἂν ἓνα ἄτομο διαμορφώσει κακὸ χαρακτήρα ἀπὸ τὴν νεαρή του ἡλικία, σὲ καμία περίπτωση δὲν θὰ μπορέσει νὰ συμπορευθεῖ μὲ τὸ δημόσιο πνεῦμα τῆς πόλεως, καθὼς θὰ θέτει πάνω ἀπ' ὅλα τὸ ἀτομικὸ του συμφέρον. Ἡ ἠθικὴ ἀγωγή τῶν πολιτῶν βασίζεται κυρίως στὴν ὀρθὴ διαπαιδαγώγηση τῶν συναισθημάτων, ἡδονῆς καὶ λύπης, ὥστε νὰ ὑπακούουν στὸν λόγο (653a-c). Οἱ πολῖτες θὰ πρέπει νὰ διδαχθοῦν ἀπὸ πολὺ μικρὴ ἡλικία νὰ χαίρονται καὶ νὰ αἰσθάνονται εὐαρέσκεια γι' αὐτὰ ποὺ πρέπει καὶ νὰ λυποῦνται καθὼς καὶ νὰ ἀποστρέφονται ἐκεῖνα ποὺ ἐπίσης πρέπει²⁰⁰.

Ὁ Πλάτων θεωρεῖ ὅτι ἡ διάπλαση τῶν συναισθημάτων διαδραματίζει σημαντικὸ ρόλο ὄχι μόνο στὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ στὸν δημόσιο βίον τους. Στὸ τρίτο βιβλίον τῶν *Νόμων* (689a-d) ὁ Πλάτων χαρακτηρίζει ὡς «ἐσχάτην» καὶ «μεγίστην» ἀμάθεια τὴν ἀσυμφωνία λύπης καὶ ἡδονῆς μὲ τὴν ἔλλογη δόξαν²⁰¹. Ἡ παντελῆς αὐτῆ ἀμάθεια, τὴν ὁποία ὁ Πλάτων ἀποκαλεῖ «ἄνοιαν», καθιστᾷ τὸν ἄνθρωπο ἀνίκανο νὰ διαχειρισθεῖ μὲ φρόνηση τὴν ἰδιωτικὴν του ζωὴν καὶ τὸν ὀδηγεῖ στὴν διαφθορὰ τοῦ ἴδιου τοῦ οἴκου²⁰². Οἱ

²⁰⁰ Βλ. Πλάτ., *Νόμ.* 653c: «μισεῖν μὲν ἂν χρὴ μισεῖν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς μέχρι τέλους, στέργειν δὲ ἂν χρὴ στέργειν». Πβ. Ἄριστ. *Ἠθ. Νικ.* 1104b 11-13, 1172a 20-23.

²⁰¹ Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Θ. Σαμαρᾶς «ἡ ὀρθὴ δόξα ἀποτελεῖ τὴν καθοδηγοῦσα ἀρχὴν τοῦ πολιτεύματος τῆς Μαγνησίας» («Ἡ φιλοσοφικὴ σχέση τῆς *Πολιτείας* καὶ τῶν *Νόμων* τοῦ Πλάτωνος», *Δευκαλίων*, 17/1 [1999], 23-49, καὶ συγκεκριμένα σ. 48).

²⁰² Πλάτ., *Νόμ.* 689d: «ὁ δὲ ἀπολειπόμενος οἰκοφθόρος καὶ περὶ πόλιν οὐδαμῆ σωτὴρ ἀλλὰ πᾶν τουναντίον ἀμαθαίνων εἰς ταῦτα ἐκάστοτε φανεῖται».

πολίτες που διακατέχονται από ασυμφωνία συναισθημάτων και φρονήσεως θα πρέπει κατά τον Ἀθηναῖο ξένο να ἐπιπλήττονται αὐστηρὰ καὶ νὰ μὴν ἐπιτρέπεται νὰ λαμβάνουν πολιτικὰ ἀξιώματα²⁰³. Ἡ ἀπαίτηση γιὰ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν δημόσια σφαῖρα ἀτόμων που πάσχουν ἀπὸ ἄνοιαν στηρίζεται στὴν ἐκπεφρασμένη πεποίθηση τοῦ Πλάτων²⁰⁴ ὅτι, ὅταν σὲ ἓνα ἄτομο τὸ μέρος τῆς ψυχῆς που ἀφορᾷ τὰ συναισθήματα λύπης καὶ ἡδονῆς ἐναντιώνεται στὸν λόγο, τότε τὸ ἄτομο που βρίσκεται σὲ αὐτὴν τὴν κατάσταση θὰ ἐναντιώνεται καὶ στοὺς νόμους, που εἶναι ἡ γραπτὴ ἔκφραση τοῦ λόγου, καθὼς καὶ στὶς προσταγές τῶν ἀρχόντων. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο ἡ ἄνοια θεωρεῖται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ὡς ἡ πιὸ ἐπιβλαβὴς ἀμάθεια τόσο γιὰ τὸν δημόσιο βίον ὅσο καὶ τὸν ἰδιωτικό.

Ἡ σπουδαιότητα τῆς ὀρθῆς παιδείας ἐπομένως εἶναι μεγάλη γιὰ τὴν ὁμαλὴ λειτουργία τοῦ δημοσίου βίου τῶν πολιτῶν καὶ κατ' ἐπέκταση γιὰ τὴν εὐημερία τῆς πόλεως. Τὸ δημόσιο καὶ κοινὸ γιὰ ὅλους τοὺς πολίτες ἐκπαιδευτικὸ σύστημα τῆς Μαγνησίας, τὸ ὁποῖο ἀναλύει ὁ Πλάτων στὸ ἔβδομο βιβλίον τῶν *Νόμων* (788a-824a), περιλαμβάνει γυμναστική, ὄρχηση, μουσική, ἀνάγνωση, γραφή, βασικὰ μαθηματικὰ καὶ στοιχειώδη ἀστρονομία. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ δημόσια παιδεία, τὴν ὁποία προτείνει ὁ Πλάτων στοὺς *Νόμους*, στοχεύει, ὅπως καὶ στὴν *Πολιτείαν* καὶ τὸν *Πολιτικόν*, στὴν καλλιέργεια ὁμοδοξίας γιὰ τὸ ὀρθὸ καὶ τὸ δίκαιον στὸν μέγιστο δυνατὸ βαθμὸ. Δύναται ἐπίσης νὰ

²⁰³ Πλάτ., *Νόμ.* 689c: «ὡς τοῖς ταῦτ' ἀμαθαίνουσι τῶν πολιτῶν οὐδὲν ἐπιτρεπτόν ἀρχῆς ἐχόμενον καὶ ὡς ἀμαθέσιν ὄνειδιστέον».

²⁰⁴ *Νόμ.* 689b-c.

διαμορφώσει τὴν κοινὴ γνώμη καὶ νὰ τὴν κατευθύνει πρὸς τὸ δημόσιο συμφέρον.

“Ὅσοι πολίτες ἔχουν γαλουχηθεῖ μὲ τὸ δημόσιο πνεῦμα, θὰ ἀσκοῦν αὐστηρὸ ἔλεγχο καὶ δριμύτατη κριτικὴ σὲ ἐκείνους ποὺ ἀδυνατοῦν γιὰ ὁποιοδήποτε λόγο νὰ συμμορφωθοῦν μὲ τὸν ὀρθὸ τρόπο ζωῆς τῆς *Μαγνησίας*. Ὁ Πλάτων τονίζει στὸ ὄγδοο βιβλίο (838d) ὅτι ἡ κοινὴ γνώμη ἔχει μία θαυμαστὴν δύναμιν καὶ μέσῳ τοῦ φόβου τῆς κακῆς φήμης δρᾷ ἀποτρεπτικὰ σὲ κάθε προσπάθεια πραγματοποίησης παράνομων πράξεων. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ κοινὴ γνώμη ὀφείλει νὰ ἐλέγχει αὐστηρὰ κάθε συμπεριφορὰ ἀντίθετη πρὸς τὸ δημόσιο συμφέρον προσδίδει στὴν *Μαγνησίαν*, κατὰ τὸν E. Barker, «χαρακτηριστικὰ αστυνομικοῦ κράτους»²⁰⁵. Ἐστὼ ὅμως κι ἂν φαινομενικὰ περιορίζεται ἡ ἐλευθερία τῶν πολιτῶν, θὰ μπορούσαμε νὰ ἰσχυρισθοῦμε ὅτι οἱ *Μάγνητες* ἀπολαμβάνουν τὸ ἀγαθὸ τῆς σώφρονος ἐλευθερίας, ἡ ὁποία τοὺς δίδει τὴν δυνατότητα νὰ δροῦν μὲν ἐλεύθερα, ἀλλὰ πάντοτε μὲ γνώμονα τὸ κοινὸ καλὸ καὶ τὸ δημόσιο συμφέρον.

Στὸ δεύτερο βιβλίο τῶν *Νόμων* (653e-671a) γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἐκπαιδευτικὴ σημασία τῆς χορείας, ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὸ σύνολο τοῦ χοροῦ καὶ τοῦ τραγουδιοῦ²⁰⁶. Ὁ ὀρθὰ πεπαιδευμένος κατὰ τὸν Πλάτωνα εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ἄδει καὶ χορεύει ὠραῖα²⁰⁷. Ἡ χορεία ἔχει μεγάλη σημασία γιὰ τὴν διαμόρφωση χρηστῶν ἡθῶν, διότι, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Ἀθηναῖος Ξένος²⁰⁸, εἶναι ἱκανὴ νὰ χαλιναγωγῆσει τὴν ἄτακτη συμπεριφορὰ τῶν μικρῶν παιδιῶν καὶ παράλληλα νὰ συμβάλει

²⁰⁵ Ο πολιτικός στοχασμός στην αρχαία Ελλάδα, σ. 718.

²⁰⁶ Πλάτ., *Νόμ.* 654b: «Χορεία γε μὴν ὄρχησις τε καὶ ᾠδὴ τὸ σύνολόν ἐστιν».

²⁰⁷ *Νόμ.* 654b-d.

²⁰⁸ Βλ. *Νόμ.* 653d-656b· πβ. 673c-d.

στήν καλλιέργεια τῆς ὀρθῆς αἴσθησης τοῦ ρυθμοῦ καὶ τῆς ἁρμονίας. Ἡ ἐκπαιδευτικὴ δράση τῆς χορείας θὰ πρέπει νὰ ἀφορᾷ ὅλους τοὺς πολίτες, ἄνδρες καὶ γυναῖκες ὅλων τῶν ἡλικιῶν. Ὁ Πλάτων χωρίζει τοὺς πολίτες σὲ τρεῖς χοροὺς (664c-665b), τὸν παιδικὸ χορὸ τῶν Μουσῶν, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ παιδιὰ καὶ τῶν δύο φύλων, τὸν χορὸ τοῦ Ἀπόλλωνα, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ νέους καὶ νέες μέχρι τὴν ἡλικία τῶν τριάντα ἐτῶν καὶ τὸν χορὸ τοῦ Διονύσου, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ πολίτες μεταξὺ τριάντα καὶ ἐξήντα ἐτῶν. Ἐπιτυγχάνεται ἔτσι ἡ καθολικὴ συμμετοχὴ τῆς πόλεως στὴν ἡδονικὴ ἐμπειρία, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἄκουσμα τοῦ μελωδικοῦ ἄσματος καὶ τὴν παρακολούθηση τοῦ ρυθμικοῦ χοροῦ, καὶ ἐνισχύεται κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὸ αἴσθημα τοῦ κοινοῦ.

Δύο ἀκόμη θεσμοὶ ποὺ ἀποτελοῦν ὄψεις δημοσιότητας εἶναι τὰ συμπόσια καὶ τὰ κοινὰ συσσίτια. Τὰ συμπόσια κατὰ τὸν Πλάτωνα ἔχουν μεγάλη ἐκπαιδευτικὴ σημασία²⁰⁹ καὶ πρέπει νὰ διέπονται ἀπὸ τὴν ἀνάλογη νομοθεσία²¹⁰. Στὸ δεύτερο βιβλίο τῶν *Νόμων* (671b-674c) τονίζεται ὅτι ἡ κατανάλωση οἴνου δημοσίως, ὅταν συνδυάζεται μὲ τὸ αἴσθημα τῆς αἰδοῦς, συμβάλλει στὴν καλλιέργεια τοῦ ὀρθοῦ μέτρου καὶ τῆς ἐγκράτειας, στὴν βελτίωση τῆς σωματικῆς υἰγείας, καθὼς καὶ στὴν ἐνίσχυση τῶν φιλικῶν δεσμῶν μεταξὺ τῶν πολιτῶν. Ὁ θεσμὸς τῶν κοινῶν συσσιτίων, στὰ ὁποῖα γίνεται ἀναφορὰ στὸ ἕκτο βιβλίο τῶν

²⁰⁹ Πλάτ., *Νόμ.* 641d: «τὴν ἐν τοῖς οἴνοις κοινὴν διατριβὴν ὡς εἰς παιδείας μεγάλην μοῖραν τείνουσαν λέγειν, ἂν ὀρθῶς γίγνηται». Γιὰ τὸν θεσμὸ τῶν συμποσίων στὸν ἀρχαῖο κόσμον, καθὼς καὶ γιὰ τὴν σπουδαιότητά του στὴν πολιτικὴ καὶ ἠθικὴ θεωρία τοῦ Πλάτωνα βλ. Florence Dupont, *Le Plaisir et la loi: Du Banquet de Platon au Satiricon* (Paris: La Découverte, 2002 [1977]), καὶ ἰδιαίτερα σ. 19-59.

²¹⁰ *Νόμ.* 671c4: «νόμους ... συμποτικούς».

*Νόμων*²¹¹, συμβάλλει, όπως εύστοχα παρατηρεί ο R. C. Lodge, στην υιοθέτηση ποιοτικότερων και υγιεινότερων συνηθειών και παράλληλα ενώνει σε μία οικογένεια όλους τους πολίτες²¹². Στά κοινά συσσίτια οφείλουν να συμμετέχουν και τὰ δύο φύλα, ἄνδρες και γυναῖκες²¹³. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν *Πολιτείαν*, στοὺς *Νόμους* ἡ συμμετοχὴ στά κοινὰ συσσίτια εἶναι ὑποχρεωτικὴ διὰ νόμου γιὰ ὅλες τὶς κοινωνικὲς τάξεις, γιὰ ἄρχοντας και ἀρχομένους, και ἡ ἀδικαιολόγητη ἀπουσία ἑνὸς πολίτη θεωρεῖται ὡς προδοσία πρὸς τὸ πολίτευμα και τιμωρεῖται μὲ ἀτίμωση (762c-d).

Τέλος, τὸ πνεῦμα τῆς δημοσιότητας ἐπισφραγίζεται μὲ τὴν καθιέρωση τῆς δημόσιας λατρείας τῶν θεῶν και τὴν ὑπαρξη δημοσίων ἱερῶν. Στὸ ὄγδοο βιβλίο (828a-834b) ὁ Πλάτων προτείνει τὴν διαμόρφωση ἑνὸς ἑορτολογίου και ἀπαιτεῖ τὴν συμμετοχὴ στὶς κοινὲς ἑορτὲς ὅλων τῶν πολιτῶν. Στὶς δημόσιες ἑορτὲς, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δημόσιες θυσίαι θὰ συμπεριλαμβάνονται και ἐκδηλώσεις μὲ στρατιωτικὲς, γυμναστικὲς, μουσικὲς και ποιητικὲς ἀσκήσεις, στὶς ὁποῖες θὰ συμμετέχουν ἀπὸ κοινοῦ ἄνδρες και γυναῖκες. Οἱ δημόσιες αὐτὲς ἐκδηλώσεις στοχεύουν στὴν σωματικὴ και ἠθικὴ βελτίωση τῶν πολιτῶν (829e). Πρὸς ἐνίσχυση τοῦ δημοσίου πνεύματος ὁ Πλάτων στὸ δέκατο βιβλίο τῶν *Νόμων* (909d-910d) ἀπαγορεύει ρητὰ τὴν ὑπαρξη ἰδιωτικῆς λατρείας και τὴν κατασκευὴ ἰδιωτικῶν ναῶν και ἱερῶν

²¹¹ Πλάτ., *Νόμ.* 762c-d. Γιὰ τὰ κοινὰ συσσίτια στοὺς *Νόμους* βλ. G. Morrow, *Plato's Cretan City*, σ. 389-398, ὅπου τονίζεται ἡ ἐπιρροή τους ἀπὸ σπαρτιατικὲς και κρητικὲς πρακτικὲς (σ. 389). C. Bobonich, *Plato's Utopia Recast*, σ. 377. T. Samaras, "Family and the Question of Women in the *Laws*", σ. 176-178.

²¹² "Private and Public Spirit in Platonism", σ. 6.

²¹³ *Νόμ.* 781a-c.

βωμῶν. Γιὰ ὅσους παραβαίνουν τὸν σχετικὸ νόμο προβλέπονται αὐστηρὲς ποινὲς ἀκόμη καὶ ἡ ποινὴ τοῦ θανάτου.

Ἀπὸ τὴν ἀνάλυση ποὺ προηγήθηκε, καθίσταται νόμιζουμε σαφὲς ὅτι τὸ τελευταῖο ἔργο τοῦ Πλάτωνα διαπνέεται ἐξ ὀλοκλήρου ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς δημοσιότητος. Ἡ πολιτεία τῶν *Νόμων* βασίζεται στὶς ἀρχὲς τοῦ μέτρου καὶ τῆς ἀρετῆς καὶ μέσω τῆς δημόσιας παιδείας διαμορφώνει πολίτες ἱκανοὺς νὰ θέτουν πάντοτε ὑπεράνω ὅλων τὸ δημόσιο συμφέρον.

3. Ρητορική, ψεῦδος καὶ δημόσια σφαίρα

Στὸ μέρος αὐτὸ τῆς ἐργασίας μας, θὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ δώσουμε ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα ποῖα εἶναι ἡ στάση τοῦ Πλάτωνα τοῦ ἀπέναντι στὴν τέχνη τῆς πειθοῦς, καθὼς ἡ ρητορική συναρτᾶται ἄμεσα μὲ τὴν δημόσια σφαίρα καὶ τὴν δημοσιότητα στὰ πλαίσια τῆς πόλεως.

Μὲ βάση τὸ ἐνδιαφέρον τῆς σύγχρονης ἐρευνας γιὰ τὴν στάση τοῦ Πλάτωνα ἀπέναντι στὴν ρητορική²¹⁴, δίδεται ἀφορμὴ νὰ θέσουμε τὸ ἐρώτημα ἐὰν πράγματι ὁ Πλάτων ἐπιχειρεῖ νὰ ἐπαναπροσδιορίσει καὶ νὰ ἐνισχύσει τὸν ρόλο τῆς ρητορικῆς στὸν δημόσιο χῶρο. Γιὰ νὰ δοθεῖ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτό, καθὼς καὶ γιὰ νὰ διερευνηθεῖ τὸ

²¹⁴ Τὸ ἐνδιαφέρον αὐτό, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς σχετικὲς μελέτες ποὺ ἔχουν δημοσιευθεῖ, ἐκδηλώθηκε καὶ στὸ διεθνὲς Συμπόσιον, ποὺ διοργανώθηκε στὶς 25-27 Ἀπριλίου 2014 ἀπὸ τὴν International Plato Society μὲ θέμα «Πλάτων καὶ Ρητορική» (Plato & Rhetoric), τὸ ὁποῖο ἔλαβε χώρα στὸ Πανεπιστήμιον Keio τῆς Yokohama στὴν Ἰαπωνία. Περισσότερες πληροφορίες βλ. <http://platosociety.org/ips-conference-report-plato-rhetoric/>.

πρόβλημα τοῦ δημοσίου λόγου στήν πλατωνική πολιτική θεωρία, θὰ ἐστιάσουμε τήν προσοχή μας στοὺς διαλόγους *Γοργίας* καὶ *Φαῖδρος*.

Πρόσφατες μελέτες ἀναγνωρίζουν τήν σημαντική συμβολή τοῦ Πλάτωνα στήν θεωρία τῆς ρητορικῆς, γεγονός που συντείνει στήν ἀναθεώρηση τῆς ἐπικρατούσας ἄποψης, ἡ ὁποία τὸν παρουσιάζει ὡς ἐχθρὸ τῆς τέχνης τῆς πειθοῦς²¹⁵. Ὁ C. Rowe γιὰ παράδειγμα ἐκφράζει τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Πλάτων ἀποδέχεται ἤδη ἀπὸ τὸν διάλογο *Γοργίας* τὴν δυνατότητα ὑπαρξῆς «κάποιου εἴδους ἀληθοῦς ρητορικῆς». Ὑποστηρίζει ἐπίσης ὅτι ἡ θετική στάση τοῦ φιλοσόφου ἀπέναντι στήν ρητορική τέχνη ξεκινᾷ οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὸ δεύτερο καὶ τρίτο βιβλίο τῆς *Πολιτείας*²¹⁶, ἐνῶ στὸν *Φαῖδρον* καταξιώνεται στήν συνείδησή του ἡ ρητορική, καθὼς θεωρεῖ τὴν πειθῶ ὡς «ἀπαραίτητο μέρος τῆς πολιτικῆς διαδικασίας»²¹⁷. Ὁ D. Gallop διατείνεται ὅτι ὁ Πλάτων μέσα ἀπὸ τὸ συγγραφικὸ του ἔργο προβάλλει ὡς «ρήτορας»²¹⁸, ἐνῶ ἡ Marina

²¹⁵ Βλ. π.χ. B. McAdon, "Plato's Denunciation of Rhetoric in the *Phaedrus*", *Rhetoric Review*, 23 (2004), 21-39, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Πλάτων ποτὲ δὲν ἀποδέχθηκε τὴν ρητορική τέχνη καὶ ὅτι ἡ θέση του γι' αὐτὴν «στὸν *Φαῖδρον* εἶναι σύμφωνη μὲ τὴν ἄποψη που ἔχει ἐκφράσει στὸν *Γοργίαν*» (σ. 22).

²¹⁶ Βλ. "Public and Private Speaking in Plato's Later Dialogues", σ. 127-129.

²¹⁷ Ὁπ. π., σ. 136. Κατὰ τὸν J. L. Kastely ὁ Πλάτων ἐπιχειρεῖ νὰ δείξει στὴν *Πολιτείαν* ὅτι ἡ φιλοσοφία ἔχει ἀνάγκη τὴν ρητορική, προκειμένου νὰ γίνεῖ προσιτὴ σὲ ἓνα μὴ φιλοσοφικὸ κοινὸ (*The Rhetoric of Plato's Republic: Democracy and the Philosophical Problem of Persuasion* [Chicago and London: The University of Chicago Press, 2015], σ. 208).

²¹⁸ Βλ. "The Rhetoric of Philosophy: Socrates' Swan-Song", στὸ: Ann N. Micheleni (ed.), *Plato as Author: The Rhetoric of Philosophy* (Leiden; Boston: Brill, 2003), 313-332, καὶ συγκεκριμένα σ. 313. Βλ. ἐπίσης γιὰ τὸ ἴδιο θέμα H. Yunis, "The Protreptic Rhetoric of the *Republic*", στὸ: G. R. F. Ferrari (ed.), *The Cambridge Companion to Plato's Republic* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 1-26, ὅπου ὑποστηρίζεται ἡ ἄποψη ὅτι ὁ Πλάτων στήν

McCoy φρονεῖ ὅτι ὁ Πλάτων συνυφαίνει τὴν φιλοσοφία μὲ τὴν ρητορικὴ καὶ ὅτι στὸν διάλογο *Φαῖδρος* παραδίδει ἓνα μοντέλο «φιλοσοφικῆς ρητορικῆς», τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει ποικίλες ρητορικὲς μεθόδους καὶ διάφορους ρητορικοὺς μηχανισμούς²¹⁹.

Στὸν διάλογο *Γοργίας* (502d-503a καὶ 517a) γίνεται μία σαφὴς διάκριση ἀνάμεσα στὴν ἀληθινὴν ῥητορικὴν τέχνη, πού στοχεύει στὴν ἠθικὴ βελτίωση τῶν πολιτῶν, χρησιμοποιοῦντας λόγους ὠφέλιμους, καὶ στὴν κολακικὴν ῥητορικὴν, πού ἀποτελεῖ αἰσχρὰν δημηγορίαν καὶ ἀποβλέπει στὴν κολακεία καὶ τὴν εὐχαρίστησή τους. Ὁ Πλάτων προβάλλει (504d-e) τὸ μοντέλο τοῦ τεχνικοῦ καὶ ἀγαθοῦ ρήτορα, ὁ ὁποῖος φροντίζει μὲ τὸν λόγο του νὰ ἐμφυσῆσει στὶς ψυχὲς τὴν δικαιοσύνη καὶ τὴν σωφροσύνη, κάνοντας ἔτσι τοὺς πολῖτες νομίμους καὶ κοσμίους.

Στὸν *Φαῖδρον* (260d-277a) ὁ Πλάτων τάσσεται ὑπὲρ τῆς σύνδεσης ρητορικῆς καὶ φιλοσοφικῆς διαλεκτικῆς²²⁰ καὶ παράλληλα ἐκφράζει τὴν

Πολιτείαν διαμόρφωσε ἓνα εἶδος προτρεπτικῆς πειθοῦς γιὰ τὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ του.

²¹⁹ Βλ. *Plato on the Rhetoric of Philosophers and Sophists* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), σ. 193. Ἐνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τέτοιων ρητορικῶν μηχανισμῶν ἀποτελοῦν εἶναι σύμφωνα μὲ τὴν Χλόη Μπάλλα τὰ προοίμια τῶν *Νόμων*, τὰ ὁποῖα «με τις ἀνάγλυφες ρητορικὲς τους συνδηλώσεις» συνιστοῦν «το κατ' ἐξοχὴν ὄχημα τῆς πειθοῦς» (βλ. *Πλατωνικὴ Πειθῶ: Από τὴν Ρητορικὴ στὴν Πολιτικὴ*, πρόλ.: Π. Καλλιγιάς [Ἀθήνα: ΠΟΛΙΣ, 1997], σ. 175· πβ. 129. Γιὰ τὴν ρητορικὴ διάσταση τῶν προοιμίων βλ. ἐπίσης A. Laks, "The Laws", σ. 285-290· C. Bobonich, *Plato's Utopia Recast*, σ. 97-119].

²²⁰ Πλάτ., *Φαῖδρ.* 261a: «ἐὰν μὴ ἱκανῶς φιλοσοφήσῃ, οὐδὲ ἱκανός ποτε λέγειν ἔσται περὶ οὐδενός». Ἡ Mary Louise Gill ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ἀληθινὸς ρήτορας διαφέρει ἀπὸ τὸν φιλόσοφο, διότι στόχος του εἶναι «νὰ πείσει τὸ κοινὸ του γιὰ πράγματα, πού μπορεῖ νὰ τὸν ὠφελήσουν ἢ ὄχι», ἐνῶ στόχος τοῦ φιλοσόφου εἶναι νὰ συμβάλει, ὥστε τὸ κοινὸ του νὰ ἀνακαλύψῃ καὶ νὰ κατανοήσῃ τὴν φύση τῶν

πεποίθηση ότι ἀληθινὴ τέχνη τοῦ λόγου δὲν μπορεῖ νὰ ὑφίσταται χωρὶς τὴν συμβολὴ τῆς φιλοσοφικῆς γνώσης²²¹. Ἡ παραδοχὴ αὐτὴ τοῦ Πλάτωνα συνεπάγεται ἐκ μέρους του θετικὴ θεώρηση τῆς φιλοσοφικῆς ρητορικῆς²²². Ἡ τέχνη τῆς πειθοῦς φαντάζει γελοία, ὅταν αὐτὸς ποὺ τὴν ἀσκεῖ οὔτε γνωρίζει τὴν ἀλήθεια οὔτε ἐνδιαφέρεται γι' αὐτήν, παρὰ κυνηγᾷ, ὅπως ἀναφέρει ὁ Πλάτων, δόξας, δηλαδὴ κενές καὶ ὑποκειμενικὲς γνώμες²²³. Ἐνας φιλοσοφημένος «τεχνικὸς λόγων» κατὰ τὸν Πλάτωνα δύναται μέσῳ τῆς διαλεκτικῆς καὶ συγκεκριμένα μέσῳ τῶν μεθόδων τῆς διαιρέσεως καὶ τῆς συναγωγῆς νὰ διακρίνει καὶ νὰ ἀναγνωρίζει τὴν ἀληθινὴ φύση τῶν πραγμάτων (273e). Ὅφείλει ἐπίσης νὰ γνωρίζει τὴν φύση καὶ τὴν οὐσία τῆς ψυχῆς, ἀφοῦ ἡ τέχνη τῆς

πραγμάτων (βλ. *Philosophos: Plato's Missing Dialogue* [Oxford: Oxford University Press, 2012], σ. 244.). Γιὰ τὶς βασικὲς διαφορὲς μεταξὺ φιλοσοφικῆς ρητορικῆς καὶ σοφιστικῆς ρητορικῆς βλ. Marina McCoy, *Plato on the Rhetoric of Philosophers and Sophists*, σ. 194-195.

²²¹ Ὁ Πλάτων στὸ χωρίο 269e τοῦ Φαῖδρου ἀναφέρεται στὸν Περικλῆ καὶ τὸν χαρακτηρίζει ὡς τὸν τελειότερο ρήτορα. Ὁ Ἑρμείας σχολιάζει ὅτι οἱ μεγάλοι ρήτορες, ὅπως ὁ Περικλῆς καὶ ὁ Δημοσθένης, ἦλθαν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν φιλοσοφία. Συγκεκριμένα ἀναφέρει: «Περικλῆς μὲν γὰρ Ἀναξαγόρου ἑταῖρος ἐγένετο, Δημοσθένης δὲ Πλάτωνος ἠκουσεν, καὶ οἱ ἄλλοι δὲ εὐδόκιμοι ρήτορες ἤψαντο φιλοσοφίας» (βλ. *Εἰς Φαῖδρ.* 234. 18-20· πβ. 256. 5-17).

²²² Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. ἐνδεικτικὰ Ἰ. Θεοδωρακόπουλος, *Πλάτωνος Φαῖδρος. Εἰσαγωγή, ἀρχαῖο καὶ νέο κείμενο μὲ σχόλια* (Ἀθήνα: Βιβλιοπωλεῖο τῆς «ΕΣΤΙΑΣ», 2005 [1948¹]), σ. 290· D. Werner, “Rhetoric and Philosophy in Plato’s *Phaedrus*”, *Greece and Rome*, 57 (2010), 21-46

²²³ Πλάτ., *Φαῖδρ.* 262c: «Λόγων ἄρα τέχνην, ᾧ ἑταῖρε, ὁ τὴν ἀλήθειαν μὴ εἰδώς, δόξας δὲ τεθηρευκώς, γελοῖαν τινά, ὡς ἔοικε, καὶ ἄτεχνον παρέξεται»· πβ. 260d, 260e. Ἐπίσης βλ. *Σοφ.* 225c, ὅπου δίδεται παρόμοιος ὀρισμὸς γιὰ τὴν σοφιστικὴ ὡς τέχνη ποὺ «εἰκῆ καὶ ἀτέχνως περὶ αὐτὸ πράττεται».

πειθοῦς εἶναι, ὅπως τὴν ὀρίζει ὁ Πλάτων²²⁴ «ψυχαγωγία τις διὰ λόγων» (261a· πβ. 271c-d).

Τὸ θέμα τῆς ρητορικῆς τέχνης κατέχει ιδιαίτερα σημαντικὴ θέση στὴν πλατωνικὴ πολιτικὴ θεωρία. Ὁ Πλάτων ἐπιθυμεῖ νὰ θέσει στὴν ὑπηρεσία τοῦ δημοσίου βίου²²⁵ ἓνα εἶδος φιλοσοφικῆς ρητορικῆς²²⁶, ποὺ θὰ ἀποσκοπεῖ στὸ πραγματικὸ συμφέρον τῶν πολιτῶν, πείθοντάς τους γιὰ τὸ καλὸ καὶ τὸ δίκαιο. Αὐτὸ γίνεται ἐμφανὲς στὸν διάλογο *Πολιτικὸς* (281d· 289c), ὅπου γιὰ πρώτη φορὰ παρουσιάζεται με σαφήνεια ἡ φιλοσοφικὴ ρητορικὴ ὡς συναίτιος τέχνη στὴν ὑπηρεσία τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης. Θὰ μπορούσε νὰ τεθεῖ τὸ ἐρώτημα ἐὰν τὸ σύνολο τῶν πολιτῶν εἶναι σὲ θέση νὰ πεισθεῖ γιὰ τὴν ἀλήθεια ὁποιουδήποτε ζητήματος ἀκούγοντας τὸν φιλοσοφημένο ρήτορα ἢ τὸν σοφὸ παιδαγωγό. Ὁ Πλάτων στοὺς *Νόμους* (663e)²²⁷ ἐκθέτει αὐτὸν τὸν προβληματισμὸ καὶ διατείνεται ὅτι ὁ ἀληθινὸς λόγος, δὲν μπορεῖ νὰ πείσει με εὐκολία τοὺς πολίτες, καὶ ιδιαίτερα ὅσους βρίσκονται σὲ νεαρὴ

²²⁴ Ὁ J. S. Murray ὑποστηρίζει ὅτι στὸ χωρίο 261c-262c τοῦ *Φαίδρου* «ὁ Πλάτων ἀπεικονίζει» κατὰ κάποιον τρόπο ἓνα εἶδος ἀντιλογικῆς, ποὺ ἔχει ὅμως διαλεκτικὸ χαρακτήρα (βλ. “Disputation, Deception, and Dialectic: Plato on the True Rhetoric [*Phaedrus* 261-266]”, *Philosophy and Rhetoric*, 21 [1988], 279-289, καὶ συγκεκριμένα σ. 281). Γιὰ τὸν ὀρισμὸ τῆς ἀντιλογικῆς ὡς ρητορικῆς τέχνης με στόχο τὴν ἐξαπάτηση βλ. G. B. Kerferd, *Ἡ σοφιστικὴ κίνηση*, σ. 98-99.

²²⁵ Ὁ Πλάτων στὸ 261a τοῦ *Φαίδρου* ἐπεκτείνει τὴν χρῆση τῆς ρητορικῆς τόσο στὴν δημόσια σφαῖρα ὅσο καὶ στὴν ιδιωτικὴ.

²²⁶ Ἐνδιαφέρουσα ἀνάλυση γιὰ τὴν φιλοσοφικὴ ρητορικὴ, ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνεται ὁ Πλάτων βλ. J. L. Kastely, *The Rhetoric of Plato's Republic*, σ. 208-226.

²²⁷ «Καλὸν μὲν ἢ ἀλήθεια, ᾧ ξένε, καὶ μόνιμον· ἔοικε μὴν οὐ ῥάδιον εἶναι πείθειν».

ήλικία. Αυτό σημαίνει ότι ο δημόσιος λόγος θα πρέπει να βασίζεται σε έναν μηχανισμό, ο οποίος θα προσαρμόζεται κάθε φορά στο νοητικό και συναισθηματικό επίπεδο των πολιτών και χάρη στον οποίο θα μεταδίδεται έμμέσως το αληθές και το όρθο για διάφορα θέματα της πόλεως.

Στον *Πολιτικόν* (304d) ο Πλάτων υποστηρίζει ότι το πλήθος των πολιτών και ο ὄχλος μόνο «διὰ μυθολογίας» πείθονται και ὄχι με διδαχές και λογικά επιχειρήματα. Στην *Πολιτείαν* (414c) και στους *Νόμους* (663d-664a)²²⁸ θεωρεῖ ότι οἱ πολιτικοὶ και οἱ νομοθέτες δύνανται να μηχανῶνται ψεύδη, πού θα ὠφελοῦν τὸ κοινωνικὸ σύνολο. Μία ρητορική χρήσιμων ψευδῶν μπορεί να υπεισέρχεται κατὰ τὸν Πλάτωνα στὸ περιεχόμενο τῶν ὠδῶν, τῶν μύθων και τῶν δημοσίων λόγων, ὥστε οἱ πολίτες να υἱοθετοῦν ἐκούσια ἀποφάσεις και πρακτικὲς πού ἀφοροῦν τὸ δημόσιο συμφέρον²²⁹. Ὁ Πλάτων πιστεύει, δηλαδή, ὅτι ἓνα ρητορικὸ ψεῦδος θα μπορούσε να ἀποτρέψει τὲς ἀρνητικὲς ἀντιδράσεις τῶν πολιτῶν στὴν πολιτικὴ πού ἐπιθυμεῖ να ἐφαρμόσει για τὸ καλὸ τῆς πόλεως ὁ ἀληθινὸς ἄρχοντας, και να τὸν ἀπαλλάξει ἀπὸ τὴν βάνουση χρῆση βίας. Ἐπομένως, οἱ πολιτικοὶ και οἱ νομοθέτες ἔχουν τὸ δικαίωμα να ψεύδονται πρὸς ὄφελος τῶν νέων²³⁰, ἀλλὰ και πρὸς

²²⁸ Ὁ M. Schofield διατείνεται για τὸ συγκεκριμένο χωρίο τῶν *Νόμων* ὅτι ἀποτελεῖ σχολιασμὸ στὸ γενναῖον ψεῦδος τῆς *Πολιτείας*. Περισσότερα βλ. “The Noble Lie”, στὸ: G. R. F. Ferrari (ed.), *The Cambridge Companion to Plato’s Republic*, 138-164, και συγκεκριμένα σ. 161-162.

²²⁹ Ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις για τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Kateri Carmola, “Noble Lying: Justice and Intergenerational Tension in Plato’s *Republic*”, *Political Theory*, 31 (2003), 39-62, και συγκεκριμένα σ. 55.

²³⁰ Πλάτ., *Νόμ.* 663d-e.

ὄφελος τῶν πολιτῶν καὶ τῆς πόλεως ἐν γένει. Τὸ ψεῦδος μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ καὶ ἐναντίον τῶν «πολεμίων»²³¹.

Ἄπὸ τὰ προαναφερθέντα φαίνεται ὅτι ὁ Πλάτων ἀποδέχεται τὸ ἐνδεχόμενον νὰ περιέχει ὁ δημόσιος λόγος ρητορικὰ ψεύδη. Ὅμως, ὁ ἴδιος ἔχει ὑποστηρίξει μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴν *Πολιτείαν*²³² τὴν φιλαλήθεια τῶν ἀρχόντων τῆς πόλεως καὶ τὴν ἀποστροφή τους πρὸς τὸ ψεῦδος. Πῶς εἶναι δυνατὸν ὁ ἄρχων νὰ εἶναι ταυτόχρονα φιλαλήθης καὶ φιλοψευδής, ὅταν ἡ φιλοσοφική του φύση τὸν κατευθύνει ἀναπόφευκτα πρὸς τὴν σοφία, ἡ ὁποῖα συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν ἀλήθεια²³³; Ἡ ρητορικὴ τοῦ ψεύδους πρὸς ἐπίτευξη ὑψηλῶν ἠθικο-πολιτικῶν στόχων, ἐμπεριέχει ἀναμφισβήτητα ἓνα στοιχεῖο μῆτιδος²³⁴, πὺ ὡς τρόπος σκέψης εἶναι φανερό ὅτι ἐπιτρέπεται στοὺς ἄρχοντες. Δεδομένου ὅτι ὁ Πλάτων καταδικάζει γενικότερα τὶς μικροπανουργίες, τὰ πονηρὰ τεχνάσματα, τὰ ψεύδη καὶ τὶς πλάγιες μεθόδους στὶς κάθε εἴδους ἀνθρώπινες σχέσεις²³⁵, ἀποτελεῖ ἔκπληξη τὸ γεγονός ὅτι δὲν

²³¹ Πλάτ., *Πολ.* 389b-c.

²³² Βλ. *Πολ.* 485c: «τὸ ψεῦδος ... μισεῖν, τὴν δ' ἀλήθειαν στέργειν»· 485d: «Τὸν ἄρα τῶ ὄντι φιλομαθῆ πάσης ἀληθείας δεῖ ... ὀρέγεσθαι»· 487a: «φίλος τε καὶ συγγενῆς ἀληθείας»· 490a «πρῶτον μὲν ἀλήθεια, ἣν διώκειν αὐτὸν πάντως καὶ πάντῃ ἔδει».

²³³ Βλ. σχετ. *Πολ.* 485c-d.

²³⁴ *Μῆτις* εἶναι ἡ πολυμήχανη νόηση, πὺ προσπαθεῖ μὲ κάθε τρόπο νὰ εἶναι πρακτικὰ ἀποτελεσματικὴ. Γιὰ μιὰ διεξοδικὴ διερεύνηση τῆς ἔννοιας τῆς *μῆτιδος* βλ. τὸ σημαντικὸ ἔργο τῶν J.-P. Vernant-M. Detienne, *Μῆτις. Ἡ πολύτροπη νόηση στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*, μτφρ.: Ἰωάννα Παπαδοπούλου (Ἀθήνα: Ἰ. Ζαχαρόπουλος, 1993 [ἔκδ. γαλλ. πρωτοτύπου 1974]).

²³⁵ Στοὺς *Νόμους* (823d-824a) ἐπίσης ὁ Πλάτων καταδικάζει ἀκόμη καὶ τὸ κυνήγι καὶ τὸ ψάρεμα, ὅταν γίνονται μὲ δόλια μέσα, ὅπως ἀγκίστρι, παγίδες, δίκτυα, μὲ τεχνικὲς δηλαδὴ ἐξαπάτησης πὺ καλλιεργοῦν στὶς ψυχὲς τῶν ἀνθρώπων τὴν τάση γιὰ παραπλανητικὴ συμπεριφορά.

ἀπαγορεύει στὸν ἀληθινὸ καὶ φιλαλήθη πολιτικὸ νὰ κινεῖται στὴν πολιτικὴ του δράση μὲ ὄρους μῆτιδος.

Ἐκ πρώτης ὄψεως παρατηρεῖται μία ἀντίφαση μεταξὺ τῆς φιλαλήθειας τῶν ἀρχόντων καὶ τοῦ ψεύδους ὡς χρησίμου φαρμάκου²³⁶, πὺ αὐτοὶ καλοῦνται νὰ χρησιμοποιήσουν. Πῶς νομιμοποιεῖται στὴν συνείδηση τοῦ Πλάτωνα τὸ δικαίωμα τοῦ ἀληθινοῦ πολιτικοῦ νὰ χρησιμοποιεῖ τὸ ψεῦδος καὶ πῶς αὐτὸ συμβιβάζεται μὲ τὸ πρότυπο ἡθους καὶ ἀρετῆς πὺ ἔχει σκιαγραφήσει γιὰ τὸν γνήσιο πολιτικὸ στὴν πολιτικὴ του θεωρία²³⁷;

Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Πλάτων στὴν *Πολιτείαν* (414b-c) τάσσεται μὲ ἐμφανῆ δισταγμὸ ὑπὲρ τοῦ γενναίου ψεύδους, ὅπως τὸ ἀποκαλεῖ, καὶ τονίζει ὅτι ἀπαιτεῖται τόλμη, ἀλλὰ καὶ προσεκτικὰ λόγια, προκειμένου νὰ δημοσιοποιηθεῖ στοὺς πολίτες. Ὁ λόγος στὸν ὁποῖο ὀφείλεται αὐτὸς ὁ δισταγμὸς τοῦ Πλάτωνα ἀφορᾷ ἐνδεχομένως τὴν παράδοση πὺ ἀσπάζεται τὸ Ἀθηναϊκὸ κοινὸ καὶ ἡ ὁποία καταδικάζει τὴν ἐξαπάτηση τοῦ δήμου ἐκ μέρους τῶν πολιτικῶν. Μάλιστα εἶχε θεσπιστεῖ καὶ σχετικὸς νόμος, ὁ ὁποῖος διασώζεται στὸν λόγο τοῦ Δημοσθένη *Πρὸς Λεπτίνην* (20. 100) καὶ ἔχει ὡς ἐξῆς: «ἔστι δὲ δήπου νόμος ὑμῖν, ἐάν τις ὑποσχόμενός τι τὸν δῆμον ἢ τὴν βουλὴν ἢ

²³⁶ Πλάτ., *Πολ.* 389b.

²³⁷ Κατὰ τὸν J. Ferguson ἐφ' ὅσον οἱ ἄρχοντες ἔχουν θεαθεῖ τὸ ὑψιστὸ Ἄγαθὸ καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐπιθυμοῦν καὶ ἀναζητοῦν πάντοτε τὴν ἀλήθεια, «θὰ ὑποφέρουν ἀπὸ τὸ ψεῦδος στὴν ψυχὴ τους» ὅσο καὶ ἂν αὐτὸ θεωρεῖται εὐεργετικὸ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα μὲ ἀποτέλεσμα «ἡ ψυχὴ τους νὰ μὴν βρίσκειται στὴν κατάσταση τῆς ἀρετῆς» (βλ. “The Ethics of the γενναῖον ψεῦδος”, *Liverpool Classical Monthly*, 6 [1981], 259-267, καὶ συγκεκριμένα σ. 265).

δικαστήριον ἔξαπατήση, τὰ ἔσχατα πάσχειν»²³⁸. Ὁ Δημοσθένης χαρακτηρίζει τὸ «ἦθος» τῆς Ἀθηναϊκῆς πόλεως ὡς «ἄψευδές καὶ χρηστόν» (20. 13), κάτι ποὺ ἐπίσης τονίζεται καὶ ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη στὸν Ἐπιτάφιο τοῦ Περικλέους (2. 39. 1), ὅπου γίνεται σαφῆς διάκριση μεταξὺ τοῦ δημόσιου καὶ ἀνοικτοῦ χαρακτήρα τῆς δημοκρατικῆς Ἀθήνας, ποὺ στηρίζεται στὴν εὐψυχία τῶν πολιτῶν της, καὶ τοῦ κλειστοῦ χαρακτήρα τῆς ὀλιγαρχικῆς Σπάρτης, ποὺ στηρίζεται στὰς ξενηλασίας καὶ τὴν ἀπάτην²³⁹. Τὸ ψεῦδος, ἡ ἀπάτη καὶ ἡ ὁποιασδήποτε μορφῆς ἀπόκρυψη τῆς ἀλήθειας ἦταν πράγματα ἐντελῶς ἀσύμβατα μὲ τὴν ἰδεολογία τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος. Ἡ στάση ἐναντίον τοῦ ψεύδους ἀπηχεῖται καὶ στὸ πρῶτο βιβλίο τῆς *Πολιτείας* (331b), ὅπου ὁ Κέφαλος περιλαμβάνει στὸν ὀρισμὸ τῆς δικαιοσύνης, ποὺ ὁ ἴδιος δίδει, τὴν πρόταση «τὸ γὰρ μηδὲ ἄκοντά τινα ἔξαπατῆσαι ἢ ψεύσασθαι».

Τὸ ἐρώτημα ποὺ ἀνακύπτει εἶναι πῶς μπόρεσε ὁ Πλάτων, γαλουχημένος μέσα σ' αὐτὸ τὸ κλίμα, νὰ ἐντάξει τὴν πολιτικὴ ἔξαπάτηση στὴν θεωρία του γιὰ τὸν πολιτικὸ ἄνδρα. Εἶναι ἀπαραίτητο

²³⁸ Βλ. ἐπίσης Δημ. 20. 135: «ἔστιν ὑμῖν νόμος ἀρχαῖος, τῶν καλῶς δοκούντων ἔχειν, ἂν τις ὑποσχόμενός τι τὸν δῆμον ἔξαπατήση, κρίνειν, κὰν ἀλῶ, θανάτῳ ζημιούν». 49. 67: «νόμων ὄντων, ἐάν τις τὸν δῆμον ὑποσχόμενος ἔξαπατήση, εἰσαγγελίαν εἶναι περὶ αὐτοῦ». Πβ. Δημ. 20. 9 καὶ Ξεν., Ἑλλ. 1. 7. 35. Περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὸν νόμο κατὰ τῆς ἔξαπάτησης τοῦ δήμου, καθὼς καὶ γιὰ τὴν κατάρα γιὰ τὸ ψεῦδος, ποὺ τυχὸν θὰ προφερόταν πρὶν τὴν ἔναρξη κάθε συνάντησης στὴν Βουλὴ καὶ στὴν Ἐκκλησίαν τοῦ δήμου, βλ. J. Hesk, *Deception and Democracy in Classical Athens* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), σ. 51-64.

²³⁹ Βλ. γι' αὐτὸ τὸ θέμα I. Θ. Κακριδῆς, *Ερμηνευτικά σχόλια στον Ἐπιτάφιο του Περικλή* (Αθήνα: Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Εστίας», 1988 [1941¹]), σ. 39-41· J. Hesk, *Deception and Democracy in Classical Athens*, σ. 23-40, καὶ κυρίως σ. 26-39.

νά διερευνηθεῖ μὲ προσοχή ἢ πρόταση τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὴν χρῆση τοῦ ψεύδους ἐκ μέρους τῶν ἀρχόντων, καθὼς καὶ νά ἐντοπισθοῦν οἱ πραγματικοὶ λόγοι ποὺ ὤθησαν τὸν φιλόσοφο νά ὑπερασπισθεῖ μία τέτοια πολιτικὴ πρόταση. Πρὸς τὸν σκοπὸ αὐτὸν θὰ ἐστιάσουμε τὴν προσοχή μας στὸ τέλος τοῦ δεύτερου βιβλίου τῆς *Πολιτείας* (382a-e), ὅπου ὁ Πλάτων κάνει μία σαφῆ διάκριση ἀνάμεσα σὲ δύο εἴδη ψεύδους, τὸ ὡς ἀληθῶς ψεῦδος (382a) καὶ τὸ ἐν τοῖς λόγοις ψεῦδος (382c)²⁴⁰. Τὸ ὡς ἀληθῶς ψεῦδος, τὸ ὁποῖο «πάντες θεοὶ τε καὶ ἄνθρωποι μισοῦσιν»²⁴¹, εἶναι «ἢ ἐν τῇ ψυχῇ ἄγνοια», ἢ ὁποία ἀποτελεῖ «πάθημα» τῆς ψυχῆς καὶ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση σὲ αὐτὴν ψευδῶν ἀντιλήψεων γιὰ τὸ ὄντως ὄν. Τὸ ἐν τοῖς λόγοις ψεῦδος, δηλαδή τὸ ψεῦδος ποὺ ἐκφράζεται μὲ τὰ λόγια, ἀποτελεῖ «μίμημά τι» τοῦ ἀληθινοῦ καὶ σὲ καμία περίπτωση δὲν συνιστᾶ καθαρὸ ἢ γνήσιο ψεῦδος²⁴², ψεῦδος δηλαδή ποὺ ἀπομακρύνει κάποιον ἀπὸ τὸν δρόμο πρὸς τὸ ἀγαθό.

Τὸ ἐν τοῖς λόγοις ψεῦδος κατὰ τὸν Πλάτωνα εἶναι χρήσιμο νά λέγεται στοὺς ἐχθρούς, ὡς ἓνα εἶδος ἄμυνας, ἀλλὰ καὶ στοὺς φίλους, ὡς «ἀποτροπῆς ... φάρμακον χρήσιμον» (382c· πβ. 331c-d), ὅταν βρίσκονται σὲ κατάσταση μανίας καὶ ἀνοίας, προκειμένου νά τοὺς ἀποτρέψει ἀπὸ τὴν διάπραξη κάποιου κακοῦ²⁴³. Τὸ ψεῦδος γενικὰ μπορεῖ

²⁴⁰ Γιὰ τὰ δύο εἴδη ψεύδους βλ. J. Adam, *The Republic of Plato, Edited with Critical Notes, Commentary and Appendices, Second Edition with an Introduction by D. A. Rees, 2 Vols.* (1902¹. Cambridge: Cambridge University Press, 1963²), Vol. I, σ. 121-122.

²⁴¹ Βλ. Πλάτ., *Πολ.* 382a· πβ. 382b-c.

²⁴² *Πολ.* 382b-c: «τό γε ἐν τοῖς λόγοις μίμημά τι τοῦ ἐν τῇ ψυχῇ ἐστὶν παθήματος καὶ ὕστερον γεγονὸς εἶδωλον, οὐ πάνυ ἄκρατον ψεῦδος».

²⁴³ *Πολ.* 382c: «πρὸς τε τοὺς πολεμίους καὶ τῶν καλουμένων φίλων, ὅταν διὰ μανίαν ἢ τινα ἄνοιαν κακὸν τι ἐπιχειρῶσιν πράττειν». Κατὰ τὴν Ἑλένη

νά ἔχει τὴν μορφή μιᾶς ἀπλῆς μυθικῆς ἱστορίας, εὐκόλα κατανοητῆς ἀπὸ ὅλους, ὅπως εἶναι γιὰ παράδειγμα τὰ ἀληθοφανῆ καὶ παιδαγωγικὰ ψεύδη ὑπὸ μορφή μυθολογικῶν διηγήσεων γιὰ πράγματα καὶ γεγονότα ποὺ ἀφοροῦν τὸ πολὺ μακρινὸ παρελθὸν καὶ τῶν ὁποίων τὴν ἀλήθεια εἶναι δύσκολο νὰ γνωρίσουμε²⁴⁴. Μὲ τέτοιου εἴδους μυθικὲς ἱστορίες προβλέπεται νὰ ξεκινήσει ἡ ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν καὶ τῶν νέων στὴν *Πολιτείαν* (376e-377a)²⁴⁵, σύμφωνα μὲ τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα ποὺ προτείνει ὁ Πλάτων. Οἱ μῦθοι αὐτοὶ κατατάσσονται στὴν κατηγορία τοῦ ψεύδους ποὺ ἐμπεριέχει καὶ στοιχεῖα ἀλήθειας²⁴⁶, ἠθικῆς, πολιτικῆς ἢ θρησκευτικῆς.

Ἡ ὀρθὴ ἐπιλογή τοῦ περιεχομένου τῶν παιδαγωγικῶν μῦθων, καθὼς καὶ ἡ ἐπιλογή τοῦ μυθοποιοῦ ποὺ θὰ τοὺς συνθέσει²⁴⁷, ἔχουν μεγάλη σημασία, καθὼς ἀπευθύνονται σὲ μία τρυφερὴ καὶ εὐπλαστὴ

Κακλαμάνου ἢ ἀναφορὰ τοῦ Πλάτωνα στὴν ἐξαπάτηση τῶν ἐχθρῶν φανερώνει ὅτι πρόκειται γιὰ μία ἀποδεκτὴ καὶ «οικεῖα πρακτικὴ», ἀφοῦ ὑπάρχουν περιπτώσεις στὴν «αρχαιοελληνικὴ ἠθικὴ», ὅπου τὸ ψεῦδος χρειάζεται γιὰ τὴν ἀποτροπὴ ἑνὸς πολὺ σοβαροῦ κακοῦ ἢ ἀκόμη καὶ γιὰ τὴν ἐκπλήρωση ἑνὸς καλοῦ στόχου. («Περιπτώσεις ἀπάτης στὴν Πλατωνικὴ *Πολιτεία*», Ὑπόμνημα, 2 [2004], 61-86, καὶ συγκεκριμένα σ. 68-69). Γιὰ τὴν ἀπάτη στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ βλ. Μαρία Σακαλάκη, *Ἡ ἀπάτη στὴν ἐλληνικὴ ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ. Μία ψυχοκοινωνιολογικὴ προσέγγιση* (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις τοῦ Ἐικοστοῦ Πρώτου, 1992).

²⁴⁴ Βλ. π.χ. τὸν μῦθο τῆς βασιλείας τοῦ Κρόνου στὸν διάλογο *Πολιτικός* (268d-274d).

²⁴⁵ Ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις γιὰ τὰ παιδαγωγικὰ ψεύδη στὴν *Πολιτεία* βλ. C. Page, “The Truth about Lies in Plato’s *Republic*”, *Ancient Philosophy*, 11 (1991), 1-33, καὶ συγκεκριμένα σ. 8-16

²⁴⁶ Πλάτ., *Πολ.* 377a: «ὅτι πρῶτον τοῖς παιδίοις μύθους λέγομεν; τοῦτο δὲ που ὡς τὸ ὅλον εἰπεῖν ψεῦδος, ἓνι δὲ καὶ ἀληθῆ».

²⁴⁷ *Πολ.* 377b-c: «Πρῶτον δὴ ἡμῖν, ὡς ἔοικεν, ἐπιστατητέον τοῖς μυθοποιοῖς, καὶ ὄν μὲν ἂν καλὸν [μῦθον] ποιήσωσιν, ἐγκριτέον, ὄν δ’ ἂν μή, ἀποκριτέον».

παιδική ηλικία κατά την οποία διαμορφώνεται ο ανθρώπινος χαρακτήρας. Ο Πλάτων κατακρίνει εκείνους τους μύθους που περιέχουν κακής σύνθεσης ψεύδη²⁴⁸, και παράλληλα συνιστά να αποτρέπεται η διήγηση δύσκολων μύθων ή μύθων με αλληγορικό περιεχόμενο (378a-d), «πρός άφρονάς τε και νέους», οί όποιοι δέν έχουν τó κατάλληλο πνευματικό υπόβαθρο και τήν ανάλογη ώριμότητα να αντιληφθούν και να κατανοήσουν τó βαθύτερο νόημα τών μυθικῶν αὐτῶν διηγήσεων.

Μέσα από τὰ χωρία τῆς Πολιτείας που αναλύθηκαν γίνεται φανερό ότι τó εἶδος τοῦ ψεύδους που προτείνει ο Πλάτων ως ρητορική μηχανή δέν ανήκει στην κατηγορία τῶν ψευδῶν, που συνιστοῦν τήν δόλια και ιδιοτελῆ πολιτική άπάτη, ή όποία καταδικαζόταν άπόλυτα από τήν άθιναϊκή παράδοση. Θα μπορούσαμε να ισχυρισθούμε ότι μάλλον ανήκει στο εἶδος τῆς άπάτης εκείνης, ή όποία εκλαμβανόταν από τήν άθιναϊκή ήθική ως δίκαιη και άποδεκτή, άκόμη και από τούς θεούς, έφ' όσον έπρόκειτο να ώφελήσει τόν άποδέκτη της²⁴⁹. Ο Πλάτων ένδεχομένως θεωρεῖ ότι οί μύθοι και τὰ χρήσιμα ψεύδη θα ώφελήσουν τούς πολίτες και κατ' επέκταση τήν πόλιν, διότι μέσω αὐτῶν θα διαμορφωθεῖ κατάλληλα ή κοινή γνώμη²⁵⁰, και θα προωθηθούν ιδέες και

²⁴⁸ Πλάτ., Πολ. 377d: «μη καλῶς ψεύδεται».

²⁴⁹ Δισσ. Λόγ. DK 90. 3. 12 (=Αίσχ., Άποσπάσμ. 301-2 N²): «άπάτης δικαίας οὐ άποστατεῖ θεός/ψευδῶν δέ καιρόν έσθ' όπου τιμαῖ θεός». Βλ. επίσης Ήσ., Θεογ. 27-28· Ξεν., Άπομν. 4. 2. 14-19· Άνδ. 3. 33: «οὐδεις πώποτε τόν δῆμον τόν Άθιναίων εκ τοῦ φανεροῦ πείσας έσωσεν, αλλά δεῖ λαθόντας ή έξαπατήσαντας αὐτόν εὔ ποιῆσαι».

²⁵⁰ Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα διαμόρφωσης τῆς κοινῆς γνώμης με άρνητικό όμως άποτέλεσμα άπαντᾶ στην Άπολογία (18a-d), όπου ο Σωκράτης αναφέρεται στα «ψεύδη» που διέδιδαν έναντίον του επί πολλά έτη οί κατήγοροί

πρότυπα, πού θὰ προάγουν τὴν ἀρετὴ καὶ θὰ καλλιεργοῦν τὴν ἀγάπη γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἀπέχθεια γιὰ τὴν σκλαβιά²⁵¹.

Ἐνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα δημοσίου γενναίου ψεύδους εἶναι ὁ μύθος τῶν Μετάλλων²⁵² στὴν *Πολιτείαν* (414c-415d), ὁ ὁποῖος κατὰ τὸν Πλάτωνα δύναται νὰ λειτουργήσῃ ὡς φάρμακον, προκειμένου νὰ δεχθοῦν ἀβίαστα οἱ πολῖτες καὶ τῶν τριῶν κοινωνικῶν τάξεων τὴν ἀρχὴ τῆς οἰκιοπραγίας καὶ νὰ ἀσπασθοῦν τὴν πίστη ὅτι ἡ ἄσκηση τῆς ἐξουσίας πρέπει νὰ ἀνήκει στὸν καλύτερο²⁵³.

του μὲ ἀποτέλεσμα νὰ διαμορφωθεῖ στὴν σκέψη τῶν πολιτῶν μία πολὺ ἀρνητικὴ εἰκόνα γιὰ τὸ πρόσωπό του, ἡ ὁποία ὀδήγησε στὴν τελικὴ του καταδίκη τὸ 399 π.Χ.. Βλ. γι' αὐτὸ τὸ θέμα O. Pettersson, "Political Reluctance: On the Noble Lie in Plato's Republic", *E-Logos: Electronic Journal for Philosophy*, 18 (2014), 1-32, καὶ συγκεκριμένα σ. 27-28.

²⁵¹ Ὁ Luc Brisson εὐστοχα παρατηρεῖ ὅτι ὁ Πλάτων ἀποδέχεται τὴν χρησιμότητα τοῦ μύθου «στους τομείς τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς, ὅπου ἀποτελεῖ, τόσο γιὰ το φιλόσοφο ὅσο καὶ γιὰ το νομοθέτη, ἓνα αξιόλογο εργαλεῖο πειθούς» (βλ. *Ὁ Πλάτων, οἱ λέξεις καὶ οἱ μύθοι. Πῶς καὶ γιατί ὁ Πλάτων κατονόμασε τὸ μύθο;*, μτφρ.: Στ. Οικονόμου (Ἀθήνα: Μεταίχμιο, 2006 (ἐκδ. γαλλ. πρωτοτύπου 1994)), σ. 180.

²⁵² Ἐνδιαφέρουσες ἐρηνευτικὲς προσεγγίσεις, ὅσον ἀφορᾷ τὸ «γενναῖον ψεῦδος» τῆς *Πολιτείας*, βλ. ἐνδεικτικὰ R. B. Levinson, *In Defense of Plato*, σ. 424-437· J. Wild, *Plato's Modern Enemies and the Theory of Natural Law*, σ. 51-53· D. E. Hahm, "Plato's Noble Lie and Political Brotherhood", *Classical et Mediaevalia*, 30 (1969), 211-227· C. D. C. Reeve, *Philosopher-Kings*, σ. 191-195 καὶ σ. 208-213· E. Andrew, "Equality of Opportunity as the Noble Lie", *History of Political Thought*, 10 (1989), 577-595· D. Dombrowski, "Plato's 'Noble' Lie", *History of Political Thought*, 18 (1997), 565-578.

²⁵³ Κατὰ τὸν R. W. Hall ὁ μύθος τῶν Μετάλλων θεωρεῖται γενικὰ ὡς ἓνα μέσο ἐνσωμάτωσης μιᾶς «ἐμφανῶς θεμελιώδους ἀνισότητος στὴν θεωρία γιὰ τὸν ἄνθρωπο» πού ἀναπτύσσει ὁ Πλάτων στὴν *Πολιτείαν* ("On the Myth of the Metals in the Republic", *Apeiron*, 1 [1967], 28-32, καὶ συγκεκριμένα σ. 28). Ὁ L. Strauss, ἐπίσης τονίζει ὅτι ἡ *Καλλίπολις* «δὲν εἶναι ἐφικτὴ χωρὶς ἓνα θεμελιῶδες ψεῦδος», ἀφοῦ ἡ ὑπαρξή της δὲν δύναται νὰ ἐξαρτηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀλήθεια

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν μύθο τῶν Μετάλλων, ἄλλο ἓνα παράδειγμα χρήσης τοῦ ψεύδους ὡς χρησίμου φαρμάκου ἀποτελεῖ ἡ προσπάθεια ρύθμισης τῆς ἐρωτικῆς ζωῆς τῶν φυλάκων μέσῳ τοῦ θεσμοῦ «τῶν ἱερῶν γάμων»²⁵⁴ μὲ ἀδιαφανῆ τρόπο. Οἱ «ὠφελιμότετοι»²⁵⁵ αὐτοὶ γάμοι, ὅπως τοὺς χαρακτηρίζει ὁ Πλάτων, περιλαμβάνουν προσχεδιασμένα ζευγαρώματα, ποὺ μὲ πλάγια μέσα, ψεύδη καὶ τεχνάσματα, παρουσιάζονται ὡς τυχαῖα καὶ ἀποσκοποῦν στὸ νὰ πεισθοῦν οἱ φύλακες νὰ δεχθοῦν χωρὶς ἀντιρρήσεις τὸ φάρμακον τῆς εὐγονικῆς²⁵⁶, ὥστε νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ γέννηση ἀρίστων τέκνων καὶ νὰ διατηρηθεῖ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ καθαρότητα τοῦ γένους τῶν φυλάκων²⁵⁷.

Ἡ ἀνάγκη νὰ ρυθμισθεῖ ἡ ἐρωτικὴ ζωὴ τῶν φυλάκων μὲ τεχνάσματα καὶ ψεύδη προκαλεῖ ἐκπληξὴ καὶ γεννᾶται τὸ ἐρώτημα γιὰ ποιὸν λόγο πρέπει ὅπωςδήποτε νὰ ἐπιστρατευθοῦν πλάγια μέσα, προκειμένου οἱ φύλακες νὰ δεχθοῦν ἀβίαστα τὸν ἔλεγχο τῶν ἐρωτικῶν τους ἐπιθυμιῶν, ἀπὸ τὴν στιγμή ποὺ οἱ ἴδιοι εἶναι ἐκ φύσεως ἐγκρατεῖς

καὶ τὴν φύση *The City and Man*, (Chicago and London: The University of Chicago Press, 1978 [1964¹]), σ. 102). Ἐπίσης ἡ Cinzia Arruzza φρονεῖ ὅτι μὲ τὸν μύθο ὁ Πλάτων ἐπιχειρεῖ «μία πρώτη ἀντικατάσταση τῆς ἐξ αἵματος ἀδελφοσύνης μὲ μία πολιτικὴ κατάσταση» (“The Private and the Common in Plato’s *Republic*”, σ. 223). Παρόμοια ἀπόψη ἐκφράζει καὶ ὁ L. Strauss, *The City and Man*, σ. 102.

²⁵⁴ Πλάτ., Πολ. 458δ-460β. Γιὰ τὴν σχέση τοῦ γενναίου ψεύδους μὲ τοὺς ἱεροὺς γάμους βλ. S. Rosen, *Plato’s Republic: A Study*, σ. 186-188.

²⁵⁵ Πολ. 458ε: «Δῆλον δὴ ὅτι γάμους τὸ μετὰ τοῦτο ποιήσομεν ἱεροὺς εἰς δύναμιν ὅτι μάλιστα· εἶεν δ’ ἂν ἱεροὶ οἱ ὠφελιμότετοι».

²⁵⁶ Βλ. Πολ. 459c-460a, ὅπου ὁ Πλάτων ἐπιστρατεύει ὡς μέσο πειθοῦς καὶ τὸν θρησκευτικὸ παράγοντα, καθὼς δίδεται θρησκευτικὸς χαρακτήρας στὴν τέλεση τῶν ἱερῶν γάμων.

²⁵⁷ Πολ. 460c: «Εἴπερ μέλλοι, ἔφη, καθαρὸν τὸ γένος τῶν φυλάκων».

καὶ διακρίνονται γιὰ τὸν μεγάλο βαθμὸ αὐτοελέγχου ποὺ ἔχουν. Οἱ φύλακες εἶναι ὄντα ἀκεραίου ἤθους καὶ θὰ περίμενε κανεὶς ὅτι θὰ ἦταν ἱκανοὶ ἀπὸ μόνοι τους νὰ ἐλέγξουν καὶ νὰ κατευθύνουν πρὸς τὸ δημόσιο συμφέρον τὶς γενετήσιες ὀρμές τους καὶ τὶς ἐρωτικές τους προτιμήσεις. Μιὰ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτὸ δίδεται στὸ χωρίο 458d τῆς *Πολιτείας*, ὅπου ὁ Πλάτων τονίζει ὅτι οἱ ἐρωτικές ἀνάγκες εἶναι ἐξαιρετικὰ δυνατὲς «πρὸς τὸ πείθειν τε καὶ ἔλκειν τὸν πολὺν λεῶν». Ἡ ἰσχὺς τῆς γενετήσιας ὀρμῆς ἔχει τέτοια δύναμη, ποὺ μπορεῖ νὰ φιμώσει κάθε λογικὴ φωνὴ στὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ, κυριεύοντας ἀκόμη καὶ τοὺς φύλακες, ποὺ συγκαταλέγονται στὰ πλεόν ἐνάρετα ἀνθρώπινα ὄντα. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο ὁ Πλάτων ὑποστηρίζει ὅτι προκειμένου νὰ χαλιναγωγηθεῖ ἡ ἐρωτικὴ ὀρμὴ καὶ νὰ στραφεῖ πρὸς τὸ δημόσιο συμφέρον, ἀπαιτεῖται μία ἐξαιρετικὰ συχνὴ χρῆση τοῦ ψεύδους καὶ τῆς ἀπάτης²⁵⁸.

Θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τοὺς ἀνθρωπίνους δεσμοὺς στὸν *Πολιτικόν*, γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ Πλάτων, ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, ἔχει ἐκφράσει τὴν αἰσιοδοξία του γιὰ τὴν εὐκόλη καὶ ἀβίαστη ἐφαρμογὴ τους στὴν κοινωνία μὲ τὴν βοήθεια τῆς δημόσιας παιδείας. Ἄν καὶ δὲν γίνεται κάποια συγκεκριμένη ἀναφορὰ στὸ κείμενο, ἐνδέχεται στὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα τοῦ *Πολιτικοῦ* νὰ περιέχονται, ὅπως καὶ στὸ ἀντίστοιχο τῆς *Πολιτείας*, μυθολογικὰ ψεύδη, ποὺ θὰ γαλουχοῦν τοὺς πολίτες ἀπὸ τὴν παιδική τους ἡλικία, μεταξὺ ἄλλων, καὶ στὸν ὀρθὸ προσανατολισμὸ τῶν ἐρωτικῶν τους

²⁵⁸ Πλάτ., *Πολ.* 459c-d: «συχνῶ τῶ ψεύδει καὶ τῇ ἀπάτῃ κινδυνεύει ἡμῖν δεήσειν χρῆθαι τοὺς ἄρχοντας ἐπ' ὠφελίᾳ τῶν ἀρχομένων».

ἐπιθυμιῶν. Ἐνδέχεται, ἐπίσης, ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψιν τὸ χωρίο 304d²⁵⁹ τοῦ Πολιτικοῦ, νὰ ἐπιτρέπεται στὸν γνήσιο πολιτικὸ νὰ χρησιμοποιοῖ ψεύδη καὶ ἄλλους μηχανισμοὺς ἀπάτης, προκειμένου οἱ πολίτες νὰ δεχθοῦν χωρὶς ἀντιρρήσεις τοὺς ἀρμόζοντες ἀνθρωπίνους δεσμούς.

Ἀπὸ τὴν ἀνάλυση ποὺ προηγήθηκε, εἶναι φανερό ὅτι ὁ Πλάτων στοὺς διαλόγους του νομιμοποιεῖ τὸ πολιτικὸ ψεῦδος καὶ τὸ ἐντάσσει στὴν δημόσια σφαίρα. Τὸ ψεῦδος στὴν θεώρησή του προτείνεται ὡς λύση ἀνάγκης στὶς περιπτώσεις ποὺ τὸ πλῆθος τῶν πολιτῶν ἀρνεῖται νὰ πεισθεῖ στὶς βουλές καὶ τοὺς πολιτικοὺς σχεδιασμοὺς τῶν ἀρχόντων μὲ λογικὰ ἐπιχειρήματα καὶ ἀποτελεῖ ἐπίσης ἓνα χρήσιμον φάρμακον²⁶⁰, ποὺ ἀπευθύνεται ὡς μέσο πειθοῦς κατὰ κύριο λόγο στὸ συναίσθημα παρὰ στὴν λογική. Ἡ νομιμοποίηση τοῦ ψεύδους προκαλεῖ ἀναμφισβήτητα ἀρνητικὲς ἐντυπώσεις καί, ἐπιπλέον, ἀντιστρατεύεται τὴν ἔννοια τῆς δημοσιότητας, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὅλα πρέπει νὰ εἶναι διαυγῆ καὶ ἑναργῆ. Ἡ θέση τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὴν χρῆση τοῦ ψεύδους ἐκ μέρους τῶν ἀρχόντων ἐπ' ὠφελία τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, συνιστᾷ μία ἀδιαφανῆ δράση ἐκ μέρους τῶν πολιτικῶν καὶ τῶν νομοθετῶν, ἡ ὁποία δὲν συνάδει μὲ τὸν δημόσιο χαρακτήρα τῆς πόλεως, ὅπου τὰ πάντα ὀφείλουν νὰ δημοσιοποιοῦνται στοὺς πολίτες. Ἡ ἀδιαφανῆς πολιτικῆς δράση μπορεῖ ἐπίσης νὰ ἀποβεῖ ἐξαιρετικὰ ἐπιβλαβῆς γιὰ τὴν πολιτικὴ κοινότητα, καθὼς ἐλλοχεύει ὁ κίνδυνος τῆς κατάχρησης τῶν ψευδῶν εἰς βᾶρος τῶν πολιτῶν. Τὸ ἐρώτημα ποὺ τίθεται ἐδῶ εἶναι ποιά θέση παίρνει ὁ Πλάτων ἀπέναντι στὸ ἐνδεχόμενο

²⁵⁹ «τίνι τὸ πειστικὸν οὖν ἀποδώσομεν ἐπιστήμη πλήθους τε καὶ ὄχλου διὰ μυθολογίας ἀλλὰ μὴ διὰ διδαχῆς;».

²⁶⁰ Πβ. Γοργ., Ἐλ. DK 82 B 11. 14.

τῆς κατάχρησης τῶν ψευδῶν καὶ τῶν ἀδιαφανῶν πρακτικῶν ἐκ μέρους τῶν πολιτικῶν, ὥστε νὰ προστατευθεῖ τὸ κοινωνικὸ σύνολο.

Ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ στὴν ἀρχὴ τοῦ κεφαλαίου, ἡ χρῆση τοῦ ρητορικοῦ ψεύδους ἀφορᾷ κυρίως ἐκεῖνες τὶς περιπτώσεις, ὅπου οἱ πολῖτες ἀδυνατοῦν νὰ προσλάβουν μὲ εὐθὺ τρόπο τὴν ἀλήθεια γιὰ διάφορα ζητήματα. Ἐπιπλέον, ὁ Πλάτων περιορίζει τὴν χρῆση τοῦ ψεύδους ἀποκλειστικὰ στοὺς ἀληθεῖς πολιτικούς. Συγκεκριμένα, στὴν *Πολιτείαν*²⁶¹ τὸ δικαίωμα νὰ ψεύδονται ἔχουν μόνο οἱ φιλόσοφοι-βασιλεῖς, κατ' ἀναλογία πρὸς τοὺς ἰατρούς, ποὺ μόνο αὐτοὶ μποροῦν νὰ κάνουν χρῆση τῶν ἰατρικῶν φαρμάκων. Οἱ φιλόσοφοι-βασιλεῖς, ἐπίσης, κατέχουν τὴν γνώση ἀλλὰ καὶ τὸ ἦθος, ὥστε νὰ χειρίζονται ὀρθὰ τὰ ψεύδη καὶ νὰ τὰ ἀξιοποιοῦν πρὸς ὄφελος τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, ἀφοῦ εἶναι τὰ μοναδικὰ ὄντα ποὺ δύνανται νὰ δροῦν ἐμφρόνως στὸν στίβο τῆς πολιτικῆς ζωῆς. Ἐπιπλέον, ὁ Πλάτων ἀπαγορεύει ρητὰ τὴν χρῆση τοῦ ψεύδους στοὺς ἰδιώτας, δηλαδή τοὺς ἀπλοὺς πολῖτες²⁶². Τὸ ἴδιο προφανῶς ἰσχύει καὶ στὸν *Πολιτικόν*, ὅπου ὁ ρητορικὸς λόγος βρίσκεται ὑπὸ τὸν ἔλεγχο τοῦ ἐπιστήμονα-πολιτικοῦ (304a).

Τόσο στὴν *Πολιτείαν* ὅσο καὶ στὸν *Πολιτικόν* ἡ χρῆση τοῦ ψεύδους περιορίζεται στὰ δύο ἰδεώδη πολιτικὰ πρότυπα, τὸν φιλόσοφο-βασιλιά καὶ τὸν ἐπιστήμονα-πολιτικό. Ἐπομένως δὲν ὑφίσταται κανένας φόβος γιὰ κατάχρηση τοῦ ψεύδους ἐκ μέρους των. Στὸς *Νόμους*, ὅμως, τὸ ἰδανικὸ πρότυπο τοῦ δημοσίου ἀνδρός ἀπουσιάζει, καὶ στὸν δημόσιο χῶρο δραστηριοποιοῦνται ἀπλοὶ καθημερινοὶ πολῖτες. Παρόλ'αὐτά, ὁ

²⁶¹ 389b-c: «ἀνθρώποις δὲ χρήσιμον ὡς ἐν φαρμάκου εἶδη, δῆλον ὅτι τό γε τοιοῦτον ἰατροῖς δοτέον, ἰδιώταις δὲ οὐχ ἀπτέον».

²⁶² Πλάτ., *Πολ.* 389b-c.

Πλάτων ἐπιτρέπει στοὺς πολίτες, ποὺ ἀναλαμβάνουν τὸ καθῆκον τοῦ νομοθέτη, νὰ χρησιμοποιοῦν τὸ ψεῦδος, ὅταν αὐτὸ μπορεῖ νὰ συμβάλει στὴν ἠθικὴ διαπαιδαγώγηση τῶν πολιτῶν. Τὸ ἐρώτημα ποὺ τώρα τίθεται εἶναι πῶς δύναται νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ ἀποφυγὴ κατάχρησης τοῦ ψεύδους ἐκ μέρους τῶν νομοθετῶν σὲ μία ἱστορικὴ κοινωνία, ὅπως λόγου χάριν εἶναι ἡ *Μαγνησία*. Ἡ ἀπάντηση ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ δοθεῖ εἶναι ὅτι οἱ νομοθέτες δὲν θὰ ὑπερβοῦν τὰ ὅρια στὶς διατάξεις ποὺ ἐμπεριέχουν ὠφέλιμα ψεύδη, καθὼς καθοδηγοῦνται στὸ νομοθετικὸ τους ἔργο ἀπὸ τὴν βαθιὰ ἐμπειρία τους καὶ τὴν πρακτικὴ τους σοφία.

Ἀπὸ τὴν ἀνάλυση ποὺ προηγήθηκε διαπιστώνεται ὅτι ὁ Πλάτων ἀναγνωρίζει τὴν ἀξία τοῦ ρητορικῆς τέχνης καὶ τὴν ἀποδέχεται στὴν πολιτικὴ του θεωρία, ἐφ' ὅσον αὐτὴ συνδυαστεῖ μὲ τὴν φιλοσοφία. Ὁ συνδυασμὸς φιλοσοφίας καὶ ρητορικῆς γεννᾷ ὀρθὸ καὶ λυσιτελεῖ δημόσιο λόγο, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐμπεριέχει καὶ ψεύδη. Ἡ θέση αὐτὴ τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὴν χρῆση τοῦ ὠφέλιμου ψεύδους ἢ τῆς ἀπάτης μπορεῖ νὰ προκαλεῖ τὴν δημοκρατικὴ συνείδηση, φανερώνει ὅμως ὅτι ὁ Ἀθηναῖος φιλόσοφος ἔχει ἐπίγνωση τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ἐξουσία χωρὶς μυθολογήματα καὶ ψεύδη δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀποτελεσματικὴ.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΟΝΤΟΛΟΓΙΑ, ΓΝΩΣΙΟΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟΤΗΤΑ

1. Οί έσωτερικές προσεγγίσεις τής πλατωνικῆς φιλοσοφίας

Στό πρώτο μέρος τής παρούσης Διδακτορικῆς διατριβῆς επιχειρήθηκε ἡ διερεύνηση τής έννοιας τής δημοσιότητας στήν πολιτικῆ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνα καί διαπιστώθηκε, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, ὅτι τὸ πνεῦμα τής δημοσιότητας εἶναι ἐκδηλο σέ ἓνα μεγάλο φάσμα τής πολιτικῆς του θεωρίας. Στό δεύτερο μέρος τής ἐργασίας μας θά επιχειρήσουμε νά δείξουμε πῶς παρουσιάζεται ἡ έννοια τής δημοσιότητας στήν ὄντολογία καί τήν γνωσιοθεωρία τοῦ Πλάτωνα. Στό μέρος αὐτό θά ἐστιάσουμε τήν προσοχή μας στήν σημασία τής δημοσιότητας ὡς ἀνακοινωσιμότητας καί θά επιχειρήσουμε νά δώσουμε ἀπάντηση στό ἐρώτημα ἂν ἡ διανοητικῆ σύλληψη τής ἀλήθειας στό πλαίσιο της πλατωνικῆς φιλοσοφίας δύναται νά κοινοποιηθεῖ καί νά λάβει προτασιακῆ μορφή. Στόχος μας εἶναι νά συμβάλουμε στήν τεκμηρίωση τής θέσης ὅτι ἀκόμη καί τὰ «τιμιώτερα»¹ τῶν φιλοσοφικῶν συλλήψεων τοῦ Πλάτωνα εἶναι δυνατόν

¹ Πλάτ., Φαῖδρ. 278d. Ὁ Τ. Α. Szlezák ἐξηγεῖ ὅτι μέ τὸν ὄρο τιμιώτερα «ο Πλάτων εννοεί έννοιες και θεωρίες, προτάσεις και τα σχετικά με αυτές επιχειρήματα, τα οποία» εἶναι ὑψίστης φιλοσοφικῆς σημασίας (βλ. Πώς να διαβάζουμε τον Πλάτωνα, μτφρ.: Παρασκευή Κοτζιά [Θεσσαλονίκη: Εκδ.

νά λάβουν γλωσσική έκφραση, ἀφοῦ ἡ σκέψη δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι δυνατὴ χωρὶς τὴν χρῆση λέξεων.

Ὁ Πλάτων ἀφιέρωσε ἓνα πολὺ μεγάλο μέρος τῆς φιλοσοφικῆς του δραστηριότητος στὴν συγγραφὴ καὶ στὴν ἔκδοση διαλόγων, μὲ στόχο τὴν κοινοποίηση καὶ τὴν διάδοσιν τῆς φιλοσοφικῆς του διδασκαλίας καὶ ἐκτὸς τῶν στενῶν ὁρίων τῆς Ἀκαδημίας. Εἰδικότερα, γιὰ τὴν σύνθεσιν τῶν κειμένων του ἐπέλεξε τὴν χρῆσιν τοῦ διαλογικοῦ πεζοῦ λόγου καὶ παρέδωσε στὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ ἓνα συγγραφικὸ ἔργο, πού, κατὰ κοινὴ ὁμολογίαν, συγκαταλέγεται στὰ μεγαλύτερα ἀριστουργήματα τῆς παγκόσμιας λογοτεχνίας. Πέραν τοῦ γραπτοῦ ἔργου, πού μᾶς κληροδότησε, ὑπάρχουν ἐπίσης μαρτυρίες γιὰ μίαν δημόσιαν διάλεξιν καὶ γιὰ μίαν παρουσίασιν διαλόγου τοῦ σὲ εὐρὺ κοινό. Ἡ συγγραφικὴ δράσις, καθὼς καὶ οἱ δημόσιες διαλέξεις, πού τοῦ προσγράφονται, ὑποδηλώνουν κατ' ἀρχὰς ὅτι ὁ Πλάτων ἦταν ὑπὲρ τῆς κοινοποίησης τῆς φιλοσοφικῆς γνώσεως καὶ τῆς εὐρύτερης διάδοσός της. Κατὰ καιροὺς ὅμως ἔχουν διατυπωθεῖ ἀπόψεις, πού ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ φιλόσοφος δὲν κατέγραψε ὅλες τὶς φιλοσοφικὰς θεωρίας καὶ ὅτι τὸ οὐσιαστικότερον κομμάτι τῆς φιλοσοφίας του πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὴν “ἑσωτερικὴν” καὶ προφορικὴν διδασκαλίαν του, πού ἀπευθυνόταν στοὺς προχωρημένους μαθητὰς τῆς σχολῆς του καὶ περιβαλλόταν ἀπὸ ἓνα πνεῦμα μυστικότητος. Οἱ συγγραφεῖς αὐτῶν τῶν ἀπόψεων στηρίζονται κυρίως στὴν κριτικὴν πού ἄσκησε ὁ Πλάτων στὸν γραπτὸν λόγον. Ἡ κριτικὴ αὐτὴ ἐντοπίζεται στοὺς διαλόγους *Φαῖδρος* (274b-278e), καθὼς καὶ στίς

Θύραθεν, 2004], σ. 94-100, καὶ κυρίως σ. 94). Ὁ Ν. Μ. Σκουτερόπουλος ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ὅρος τιμιώτερα δὲν παραπέμπει σὲ θεωρίας μὴ καταγεγραμμένες στοὺς διαλόγους (βλ. *Πλάτων Φαῖδρος. Εἰσαγωγή, μετάφρασις, σημειώσεις* [Ἀθήνα: ΠΟΛΙΣ, 2015], σ. 198, ὑποσ. 278d₈).

ἐπιστολές Β' (314a-c) καὶ Ζ' (341b-344e), καὶ ἐστιάζεται κυρίως στὴν ἀδυναμία τοῦ γραπτοῦ λόγου νὰ ὑπερασπίσει τὸν ἑαυτό του.

Ἡ πλατωνικὴ κριτικὴ τῆς γραφῆς ἀποτέλεσε σημεῖο ἀναφορᾶς, ἀλλὰ καὶ ἔμπνευσης, γιὰ τὶς ἀποκαλούμενες “ἐσωτερικὲς” προσεγγίσεις τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας², προσεγγίσεις στὶς ὁποῖες προέβησαν οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Σχολῆς τῆς Τυβίγγης³, καθὼς καὶ οἱ Ἀμερικανοὶ Στραουσιανοί⁴. Συγκεκριμένα, ἡ Σχολὴ τῆς Τυβίγγης εἶναι γνωστὴ

² Γιὰ τὴν “ἐσωτερικὴ” προσέγγιση ὡς μέθοδο ἐρμηνείας τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας βλ. H. W. Ausland, “Esotericism”, στὸ: G. A. Press (ed.), F. Gonzalez, Debra Nails and H. Tarrant (ass. eds.), *The Continuum Companion to Plato* (London, New York: Continuum International Publishing Group, 2012), 301-303.

³ Γιὰ τὴν σχολὴ τῆς Τυβίγγης καὶ τὸ ἐρευνητικὸ της πρόγραμμα βλ. W.-R. Mann, “Plato in Tübingen: A Discussion of Konrad Gaiser, *Gesammelte Schriften*”, *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, 31 (2006), 349-400· D. Nikulin, “Plato: *Testimonia et Fragmenta*”, στὸ: D. Nikulin (ed.), *The Other Plato: The Tübingen Interpretation of Plato's Inner-Academic Teachings* (Albany, NY: State University of New York, 2012), 1-38· T. A. Szlezák, “The Tübingen Approach”, στὸ: G. A. Press (ed.), F. Gonzalez, Debra Nails and H. Tarrant (ass. eds.), *The Continuum Companion to Plato*, 303-305· Tanja Staehler, “Theuth Versus Thamou: The Esoteric Plato Revisited”, *Journal of Ancient Philosophy*, 7 (2013), 65-94, καὶ συγκεκριμένα σ. 68-73· Χρυσοβαλάντου-Χριστίνα Ν. Καλέση, *Τα «ἀγραφα δόγματα» του Πλάτωνα και οι οντολογικὲς θεωρίες του διαλόγου Φίληβος*, Μεταπτυχιακὴ Διπλωματικὴ Ἐργασία (Ἰωάννινα: Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, 2015), σ. 21-55.

⁴ Γιὰ τοὺς Ἀμερικανοὺς Στραουσιανοὺς βλ. C. L. Griswold, “Reading and Writing Plato”, *Philosophy and Literature*, 32 (2008), 205-216, καὶ κυρίως σ. 205-207· Catherine Zuckert, “Straussian Readings of Plato”, στὸ: G. A. Press (ed.), F. Gonzalez, Debra Nails and H. Tarrant (ass. eds.), *The Continuum Companion to Plato*, 298-300· Tanja Staehler, “Theuth Versus Thamou”, σ. 73-85. Ἡ Tanja Staehler ἐξηγεῖ ὅτι ὁ ὅρος “Straussians” γενικὰ «ἀναφέρεται σὲ ἐκείνους τοὺς ἐρμηνευτές, οἱ ὅποιοι ἔχουν ἐπηρεασθεῖ καὶ ἐμπνευσθεῖ ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Leo Strauss» γιὰ τὸν Πλάτωνα (σ. 66).

για τὴν προσπάθειά της νὰ ἀνασυνθέσει τὴν ὑποτιθέμενη ἄγραφη καὶ ἐσωτερικὴ διδασκαλία τοῦ Πλάτωνα καὶ νὰ τῆς προσδώσει μεγαλύτερη ἀξία ἔναντι τοῦ περιεχομένου τῶν διαλόγων. Ἡ ἄγραφη διδασκαλία εἶναι γνωστὴ ὡς τὰ ἄγραφα δόγματα τοῦ Πλάτωνα, ὅρος ποὺ εἰσάγεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη στὸ χωρίο 209b 14-15 τῶν *Φυσικῶν* (ἢ τῆς *Φυσικῆς ἀκροάσεως*). Στὸ εὐρύτερο χωρίο (209b 11-16) γίνεται διάκριση μεταξὺ ὅσων ἀναφέρονται στὸν διάλογο *Τίμαιος* γιὰ τὴν χώραν καὶ τὴν ἕλην καὶ ὅσων «ἐν τοῖς λεγομένοις ἀγράφοις δόγμασιν». Τὸ χωρίο αὐτὸ τοῦ Ἀριστοτέλη⁵, καθὼς καὶ ἀναφορές του σὲ μεταφυσικὲς διδασκαλίες τοῦ Πλάτωνα, ποὺ δὲν ἀπαντοῦν στοὺς διαλόγους, ἰδιαίτερα στὰ βιβλία *Ἄλφα*, *Μῦ* καὶ *Νῦ* τοῦ ἔργου του *Τὰ μετὰ τὰ φυσικά*, ἀποτέλεσαν ἀφορμὴ νὰ διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ Πλάτων ἐπέλεξε νὰ μὴν συμπεριλάβει στὸ περιεχόμενο τῶν διαλόγων του ὀρισμένες διδασκαλίες, τὶς ὁποῖες προόριζε αὐστηρὰ μόνον γιὰ τὰ μαθήματά του ἐνώπιον προχωρημένων σπουδαστῶν.

⁵ Σύμφωνα μὲ τὸν H.-J. Krämer ἡ ἐρμηνεία τοῦ συγκεκριμένου χωρίου τοῦ Ἀριστοτέλη θὰ πρέπει νὰ συνδυασθεῖ μὲ τὴν πλατωνικὴ κριτικὴ τῆς γραφῆς στὸν *Φαῖδρον* καὶ τὴν *Ἐπιστολὴν Ζ'* (βλ. "Plato's Unwritten Doctrine", στὸ: D. Nikulin [ed.], *The Other Plato*, 65-81, καὶ συγκεκριμένα σ. 66 (τίτλος γερμ. πρωτοτύπου: H.-J. Krämer, "Platons ungeschriebene Lehre", στὸ: T. Kobusch and B. Mojsisch (Hrsg.), *Platon: Seine Dialoge in der Sicht der neueren Forschung* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1996), 249-275]).

Συνιδρυτές τῆς Σχολῆς τῆς Τυβίγγης ἦταν ὁ H.-J. Krämer⁶ καὶ ὁ K. Gaiser⁷, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὶς δεκαετίες τοῦ 1950 καὶ 1960 ὑποστήριξαν σὲ γενικὲς γραμμὲς ὅτι ἡ οὐσία τῆς πλατωνικῆς ὄντολογίας πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὴν ἄγραφη ἢ προφορικὴ διδασκαλία τοῦ φιλοσόφου⁸, ἡ ὁποία περιλαμβάνει τὴν θεωρία γιὰ τὶς πρῶτες ἀρχὲς τῶν ὄντων, δηλαδή γιὰ τὸ ἓν καὶ τὴν ἀόριστον δυάδα, καὶ διαφέρει ἀπὸ τὴν θεωρία τῶν Ἰδεῶν, ἡ ὁποία ἀναπτύσσεται στοὺς διαλόγους. Καὶ οἱ δύο αὐτοὶ σπουδαῖοι μελετητὲς βασίσθηκαν γιὰ τὴν ἔρευνα καὶ τὴν ἀνασύνθεση τῆς ἄγραφης διδασκαλίας τοῦ Πλάτωνα κατὰ κύριο λόγο στὴν ἔμμεση πλατωνικὴ παράδοση, ποὺ συγκροτεῖται ἀπὸ τὶς μαρτυρίες τοῦ

⁶ Ὁ H.-J. Krämer, καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Tübingen, δημοσίευσε τὸ 1959 τὸ σπουδαῖο ἔργο του *Arete bei Platon und Aristoteles: Zum Wesen und zur Geschichte der platonischen Ontologie* (Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1959 [=Amsterdam: P. Schippers, 1967²]), μὲ τὸ ὁποῖο ἤρθε ἐκ νέου στὸ προσκήνιο τῆς φιλοσοφικῆς ἔρευνας τὸ πρόβλημα τῶν ἀγράφων δογμάτων τοῦ Πλάτωνα.

⁷ Ὁ K. Gaiser, καθηγητὴς καὶ αὐτὸς στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Tübingen, δημοσίευσε τὸ 1963 τὸ ἔργο του *Platons ungeschriebene Lehre: Studien zur systematischen und geschichtlichen Begründung der Wissenschaften in der platonischen Schule* (Stuttgart: Ernst Klett Verlag, 1963), καὶ συνέχισε τὴν ἴδια πορεία σκέψης μὲ τὸν H.-J. Krämer, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὑπάρχουν μεταξύ τους καὶ μεγάλες διαφορές.

⁸ Κατὰ τὸν H.-J. Krämer μὲ βάση τὰ ἄγραφα δόγματα ἡ πραγματικότητα δομεῖται σὲ τέσσερα ἐπίπεδα: α) στὸ ἐπίπεδο «τῶν αἰσθητῶν ἀντικειμένων», ποὺ βρίσκονται σὲ κίνηση», β) στὸ ἐπίπεδο τῶν «μαθηματικῶν φύσεων», οἱ ὁποῖες, παρόλο ποὺ εἶναι «νοητὲς καὶ ἀμετάβλητες», «δὲν ἀνήκουν στὰ ἀρχετυπικά καθόλου» (archetypical universals), γ) στὸ ἐπίπεδο τῶν ἰδεατῶν ὄντων καὶ δ) στὸ ἐπίπεδο τῶν δύο ἀρχῶν, «ποὺ βρίσκονται πάνω ἀπὸ τὸ εἶναι» (βλ. *Plato and the Foundations of Metaphysics. A Work on the Theory of the Principles and Unwritten Doctrines of Plato with a Collection of the Fundamental Documents*, ed. and trans.: J. R. Catan (New York: State University of New York Press, 1990), σ. 82-83.

Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ καὶ ἄλλων μεταγενέστερων συγγραφέων καὶ ὑπομνηματιστῶν τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος⁹. Τὶς μαρτυρίες αὐτὲς συνέλεξε ὁ K. Gaiser καὶ τὶς δημοσίευσε γιὰ πρώτη φορὰ ὡς παράρτημα μὲ τίτλο *Testimonia Platonica—Quellentexte zur Schule und mündlichen Lehre Platons*¹⁰ στὸ ἔργο του *Platons ungeschriebene Lehre*. Ἡ ἔμμεση παράδοση, κατὰ τὴν γνώμη τῶν ἰδρυτῶν τῆς Σχολῆς τῆς Τυβίγγης, προσφέρει πολύτιμο ὕλικὸ γιὰ τὴν ἀνασύνθεση τῆς ἄγραφης διδασκαλίας τοῦ Πλάτωνα. Ἀντιθέτως, οἱ πλατωνικοὶ διάλογοι ἔχουν δευτερεύουσα σημασία στὴν θεώρησή τους, καθὼς στεροῦνται τὸν συστηματικὸ χαρακτήρα ποὺ ἔχει κατὰ τὴν γνώμη τους ἡ προφορικὴ διδασκαλία τοῦ Πλάτωνα.

Στοὺς ἐκπροσώπους τῆς Σχολῆς τῆς Τυβίγγης θὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ ὁ T. A. Szlezák¹¹, ὁ ὁποῖος σύμφωνα μὲ τὴν Tanja

⁹ Κατὰ τὸν X. A. Τερέζη ἡ ἄγραφη διδασκαλία γιὰ τὸ ἐν καὶ τὴν ἀόριστον δυάδα «κατέστη ἡ διηκούσα ... θεωρία κάθε επιμέρους ἐκφανσης τῆς πλατωνικῆς παράδοσης στους τομείς κυρίως τῆς μεταφυσικῆς, τῆς κοσμολογίας καὶ τῆς γνωσιολογίας» (*Ἱστορία τῆς Πλατωνικῆς Ακαδημίας (387 π.Χ.-529 μ.Χ.)*, σ. 561).

¹⁰ Τὸ 1998 τὰ *Testimonia Platonica* ἐπαναδημοσίευσθησαν ἀπὸ τὸν Giovanni Reale μὲ τίτλο K. Gaiser, *Testimonia Platonica. Le antiche testimonianze sulle dottrine non scritte di Platone* (Milano: Vita e Pensiero).

¹¹ Βλ., γιὰ παράδειγμα, τὸ ἔργο του *Platon und die Schriftlichkeit der Philosophie. Interpretation zu den frühen und mittleren Dialogen* (Berlin, New York: De Gruyter, 1985) καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ ἔργο του *Platon Lesen* (Stuttgart: Friedrich Frommann Verlag Günther Holzboog, 1993 [Ἑλλ. μτφρ.: T. A. Szlezák, *Πὼς να διαβάζουμε τον Πλάτωνα*]). Σημαντικοὶ μελετητὲς ποὺ τάσσονται ὑπὲρ τῆς θεωρίας τῶν ἀγράφων δογμάτων εἶναι μεταξὺ ἄλλων ὁ J. N. Findlay (*Plato: The Written and Unwritten Doctrines* [London and Boston: Routledge & Kegan Paul, 1974]) καὶ ὁ G. Reale (*Per una nuova interpretazione*

Staehtler¹², συνέβαλε στην ἐπιστροφή τῆς Σχολῆς στὴν πιὸ ἐπισταμένη μελέτη τῶν πλατωνικῶν διαλόγων. Ὁ Szlezák ὀδηγήθηκε σὲ μιὰ ἐλαστικότερη θεώρηση τῆς πάγιας θέσης τῆς Σχολῆς γιὰ τὴν ἀπόλυτη προτεραιότητα τῆς ἔμμεσης παράδοσης στὴν πλατωνικὴ ἔρευνα. Ὁ M. Miller, ἓνας ἀπὸ τοὺς σύγχρονους μελετητὲς τῶν ἀγράφων δογμάτων, τονίζει ὅτι ἡ ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὰ ἀγραφα δόγματα καὶ ἡ πίστη γιὰ τὴν σπουδαιότητά τους σὲ καμία περίπτωση δὲν μειώνει τὴν σημασία καὶ τὴν ἀξία τῶν διαλόγων. Κατὰ τὴν γνώμη του¹³, στοιχεῖα τῶν ἀγράφων δογμάτων δύνανται νὰ ἐντοπιστοῦν σὲ τρεῖς πλατωνικοὺς διαλόγους, τὸν Παρμενίδην, τὸν Φίληβον καὶ τὸν Πολιτικόν, καὶ αὐτό, ὅπως διατείνεται, μᾶς καθιστᾷ ἱκανοὺς «νὰ δουλέψουμε τὰ πρῶτα κύρια σημεῖα τῆς ἐρμηνείας αὐτῶν τῶν δογμάτων».

Ἡ θεώρηση τῆς Σχολῆς τῆς Τυβίγγης, ποὺ παρουσιάζει τὴν προφορικὴν πλατωνικὴν διδασκαλία ὡς “ἐσωτερικὴ” καὶ ὡς ἐκ τούτου προορισμένη μόνο γιὰ ἓναν συγκεκριμένο κύκλο σπουδαστῶν τῆς Ἀκαδημίας, προκάλεσε ὀξύτατες ἀντιδράσεις καὶ ἀρνητικὴ κριτικὴ. Ἐνας ἀπὸ τοὺς πιὸ μετριοπαθεῖς ἐπικριτὲς τῆς θεωρίας τῶν ἀγράφων δογμάτων, ὁ G. Vlastos, ἐκτιμᾷ ὅτι ἡ θεωρία τῆς “ἐσωτερικῆς” «μυστικῆς διδασκαλίας» εἶναι ἀσύμβατη μὲ τὸ χωρίο 968e τῶν

di Platone: Rilettura della metafisica dei grandi dialoghi alla luce delle “Dottrine non scritte” [Milano: Vita e pensiero, 1987]).

¹² “Theuth Versus Thamous”, σ. 72.

¹³ Βλ. Ὁ Φιλόσοφος στὸν Πολιτικὸ του Πλάτωνα, σ. 371. Πβ. τοῦ ἰδίου συγγραφέα “The Choice between the Dialogues and the ‘Unwritten Teachings’: A Scylla and Charybdis for the Interpreter?”, στὸ: F. I. Gonzalez (ed.), *The Third Way: New Directions in Platonic Studies* (USA: Rowman&Littlefield Publishers, INC., 1995), 225-244.

Νόμων¹⁴, όπου κατά την άποψή του δηλώνεται σαφέστατα ή «ρητή απόρριψη τῆς μυστικότητας τῆς διδασκαλίας»¹⁵. Ὁ Vlastos ἐπίσης ὑποστηρίζει ὅτι θὰ ἦταν λάθος νὰ ἀποδοθεῖ στὸν Πλάτωνα «μιὰ ἰδιωτικὴ (καὶ μάλιστα κρυφὴ!) φιλοσοφία», ποὺ θὰ ἦταν ἱκανὴ νὰ ἀντικαταστήσει τὴν φιλοσοφικὴ διδασκαλία, ποὺ εἶναι καταγεγραμμένη στοὺς διαλόγους¹⁶.

Ἡ Σχολὴ τῆς Τυβίγγης, ὅπως ἐπισημαίνεται ἀπὸ τὸν D. Nikulin, κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ἐξέλιξής της ἀποστασιοποιήθηκε ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τῆς θέσης περὶ μυστικῆς ἢ ἀπόκρυφης πλατωνικῆς διδασκαλίας, καὶ πρόβαλε τὴν ἄποψη ὅτι μὲ τὸν ὄρο “ἐσωτερικὴ διδασκαλία” πρέπει νὰ ἐννοηθεῖ ἡ διαρκῆς, συστηματικὴ καὶ κατὰ κάποιον τρόπο κλειστοῦ τύπου μελέτη καὶ ἔρευνα ὀρισμένων δογμάτων ἀπὸ μίαν ὁμάδα σπουδαστῶν καὶ διανοουμένων τῆς Ἀκαδημίας. Ἀντιθέτως ὁ ὄρος “ἐξωτερικὴ διδασκαλία”¹⁷ κατὰ τὸν Nikulin δηλώνει τὴν δημόσια δραστηριότητα τῆς Ἀκαδημίας, ἡ ὁποία περιελάμβανε τὴν δημοσίευση διαλόγων καὶ τὴν διεξαγωγὴ δημοσίων διαλέξεων¹⁸.

¹⁴ Βλ. Πλάτ., Νόμ. 968e: «οὕτω δὴ πάντα τὰ περὶ ταῦτα ἀπόρρητα μὲν λεχθέντα οὐκ ἂν ὀρθῶς λέγοιτο, ἀπόρρητα δὲ διὰ τὸ μηδὲν προρρηθέντα δηλοῦν τῶν λεγομένων».

¹⁵ Βλ. «Περὶ τῆς προφορικῆς διδασκαλίας τοῦ Πλάτωνα», στὸ: G. Vlastos, *Πλατωνικὲς μελέτες*, 531-554, καὶ συγκεκριμένα σ. 548.

¹⁶ Ὁπ. π., σ. 553.

¹⁷ Βλ. “Plato: *Testimonia et Fragmenta*”, σ. 10-11, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ ὄρος “ἐξωτερικὸς” προέρχεται ἀπὸ τὴν φράση τοῦ Ἀριστοτέλη ἐξωτερικοὶ λόγοι, ἡ ὁποία δηλώνει τὶς διαλέξεις, ἔξω ἀπὸ τὴν Σχολὴ του. Βλ. *Ἡθ. Νικ.*, 1102a 26 «ἐν τοῖς ἐξωτερικοῖς λόγοις» καὶ *Φυσικ.*, 217b 30-31 «καὶ διὰ τῶν ἐξωτερικῶν λόγων».

¹⁸ Γιὰ τὴν διάκριση μεταξὺ τῆς “ἐσωτερικῆς” καὶ τῆς “ἐξωτερικῆς” πλατωνικῆς διδασκαλίας, τὴν ὁποία υἱοθετεῖ ἡ Σχολὴ τῆς Τυβίγγης βλ. ἐπίσης W.-R. Mann, “Plato in Tübingen”, σ. 354-357.

Ἡ “ἔσωτερικὴ” προσέγγιση τῆς Σχολῆς τῆς Τυβίγγης διαφέρει σημαντικὰ ἀπὸ ἐκείνη στὴν ὁποία προβαίνουν οἱ Ἀμερικανοὶ Στραουσιανοί (L. Strauss, S. Benardete, S. Rosen κ.ἄ.). Ἡ “ἔσωτερικὴ” αὐτὴ προσέγγιση στηρίζεται, ὅπως ἐπισημαίνεται ἀπὸ τὴν Tanja Staehler¹⁹ στὴν θέση τοῦ Leo Strauss ὅτι πολιτικοὶ κυρίως λόγοι ὁδήγησαν τὸν Πλάτωνα στὴν ἀπόκρυψη ἑνὸς μέρους τῶν φιλοσοφικῶν του ἰδεῶν. Ὁ Leo Strauss, λαμβάνοντας ὑπόψιν ἐβραϊκὰ καὶ ἰσλαμικὰ μεσαιωνικὰ συγγράμματα, ὅπως γιὰ παράδειγμα Ὁ Πλάτων τοῦ al-Fārābī, ὁδηγήθηκε στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Πλάτων ἐπέλεξε νὰ χρησιμοποιοῦ ἕνα ἰδιαίτερο τρόπο φιλοσοφικῆς γραφῆς ἵκανὸ νὰ περιλαμβάνει δύο εἰδῶν διδασκαλίες, μία “ἐξωτερικὴ”, καθαρὰ ἐκπαιδευτικοῦ χαρακτήρα ἀπευθυνόμενη στὸ εὐρὸ κοινό, καὶ μία “ἔσωτερικὴ” φιλοσοφικοῦ χαρακτήρα ἀπευθυνόμενη μόνο σὲ ὅσους εἶχαν τὴν ἱκανότητα νὰ συλλάβουν καὶ νὰ κατανοήσουν τὴν ἀλήθεια μέσα ἀπὸ τὸ κρυφὸ νόημα τοῦ κειμένου²⁰. Ἡ ἐξωτερικὴ διδασκαλία προστάτευε τὴν φιλοσοφία ἀπὸ τοὺς κινδύνους ποὺ διέτρεχε μέσα σὲ μία ἐχθρικὴ πρὸς τὴν ἀξία τῆς κοινωνίας²¹.

Τόσο ἡ Σχολὴ τῆς Τυβίγγης ὅσο καὶ οἱ Ἀμερικανοὶ Στραουσιανοὶ στηρίζουν τὶς ἐσωτερικὲς τους προσεγγίσεις στὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ Πλάτων ἐπιχείρησε νὰ καλύψει μὲ ἕνα πέπλο μυστικότητος ὀρισμένα φιλοσοφικὰ δόγματα, κάτι ποὺ, ὅπως διατείνεται ἡ Staehler, ἀποτελεῖ «τὴν μεγαλύτερη ἀδυναμία τους»²². Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἐρεῖδεται κατὰ

¹⁹ Βλ. Tanja Staehler, “Theuth Versus Thamous”, σ. 66.

²⁰ Βλ. L. Strauss, *Persecution and the Art of Writing* (Chicago & London: The University of Chicago Press, 1988 [1952¹]), σ. 22-37, καὶ κυρίως σ. 36.

²¹ Ὁπ. π., σ. 17-18.

²² “Theuth Versus Thamous”, σ. σ. 78.

τὴν ἄποψή της στὴν μονοδιάστατη ἀνάγνωση τῆς πλατωνικῆς κριτικῆς γιὰ τὴν γραφή, ἢ ὁποῖα δίδει ἔμφαση κυρίως στὸ δεύτερο ἐπιχείρημα τοῦ Πλάτωνα, ποὺ ἀναπτύσσεται στὸν Φαῖδρον (275e), καὶ τὸ ὁποῖο ἀφορᾷ τὴν διακίνηση τοῦ περιεχομένου τῶν γραπτῶν κειμένων. Ἡ Σχολή τῆς Τυβίγγης κατὰ τὴν Staehler λαμβάνει τὴν κριτικὴ τοῦ γραπτοῦ λόγου ὡς «ἀπαίτηση γιὰ ἀπόρριψη τῆς γραφῆς»²³ ἐν γένει, ἐνῶ ὁ Leo Strauss θεωρεῖ ὅτι ἡ κριτικὴ τῆς γραφῆς δὲν ἀφορᾷ τοὺς πλατωνικοὺς διαλόγους, ἀλλὰ ἀναφέρεται γενικὰ στὴν δυνατότητα τοῦ γραπτοῦ κειμένου νὰ ἀποκρύπτει ἐπιτυχῶς φιλοσοφικὰ μηνύματα, μὲ ἀποτέλεσμα «νὰ μιλᾷ σὲ μερικοὺς ἀναγνῶστες καὶ νὰ σωπαίνει σὲ ἄλλους»²⁴.

Τέτοιου εἴδους προσεγγίσεις παραγνωρίζουν τὸ ἱστορικὸ καὶ κοινωνικὸ πλαίσιο τῆς ἐποχῆς τοῦ Πλάτωνα, στὸ ὁποῖο ἦταν διάχυτη ἡ ἀπαίτηση γιὰ δημοσιότητα, καθὼς ἐπίσης παραγνωρίζουν καὶ τὸ πλατωνικὸ ἔργο αὐτὸ καθ' αὐτό, τὸ ὁποῖο ὡς δημοσιευμένο ἔργο ἀποτελεῖ ἔκφραση δημοσιότητας. Ἡ κριτικὴ τῆς γραφῆς θὰ πρέπει νὰ ἰδωθεῖ ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς ἔννοιας τῆς δημοσιότητας, προκειμένου νὰ κατανοήσουμε καλύτερα τοὺς προβληματισμοὺς τοῦ Πλάτωνα πάνω σὲ αὐτὸ τὸ μέσο κοινοποίησης τῶν ἰδεῶν καὶ τῆς γνώσης. Πρὶν προχωρήσουμε στὴν διερεύνηση τοῦ θέματος, ἀξίζει νὰ γίνῃ ἀναφορὰ στὶς προσπάθειες διαφόρων μελετητῶν, ποὺ ἐπιχείρησαν νὰ ἐρμηνεύσουν τὴν πλατωνικὴ κριτικὴ τοῦ γραπτοῦ λόγου.

Ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι μέσα ἀπὸ τὴν πλατωνικὴ κριτικὴ τῆς γραφῆς ἀντικατοπτρίζεται ἡ ὑπαρξὴ προκατάληψης καὶ δυσπιστίας

²³ “Theuth Versus Thamous”, σ. 90.

²⁴ *The City and Man*, σ. 52-53, καὶ κυρίως 53.

ἀπέναντι στο νέο αὐτὸ εἶδος ἐπικοινωνίας, σὲ μιὰν ἐποχή, ὅπου ὁ προφορικός ζωντανὸς λόγος ἐξακολουθοῦσε ἀκόμη νὰ θεωρεῖται ὡς τὸ καταλληλότερο καὶ ἀποτελεσματικότερο μέσο κοινοποίησης πληροφοριῶν καὶ γνώσεων. Συγκεκριμένα, ὁ Ὁ W. J. Ong ὑποστηρίζει ὅτι «ὁ Πλάτων διατυπώνει γιὰ τὴ γραφὴ τὶς ἴδιες οὐσιαστικὰ ἀντιρρήσεις μὲ αὐτὲς πού σήμερα συνήθως διατυπώνονται γιὰ τοὺς ὑπολογιστές»²⁵. Ἡ Rosalind Thomas²⁶ καὶ ὁ D. S. Werner²⁷ θεωροῦν ὅτι γιὰ τὴν κατανόηση τῶν προβληματισμῶν τοῦ Πλάτωνα ἐπὶ τοῦ γραπτοῦ λόγου, θὰ πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν ἡ ἀξιοζήτα χρήση τῆς γραφῆς στὴν ἐποχὴ του²⁸.

Ὁ Ἰ. Θεοδωρακόπουλος²⁹ χαρακτηρίζει τὴν κριτικὴ τῆς γραφῆς ὡς «μία ἀπὸ τὶς βαθύτερες ἀντινομίες τοῦ Πλάτωνος», ἀφοῦ ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ «διακηρύσσει πὼς ὁ γραπτὸς λόγος δὲν μπορεῖ νὰ χωρέσει ποτὲ τὸ θησαύρισμα τῆς ψυχῆς», καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη συγγράφει ἀκατάπαυστα ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του. Παρόμοια ἀποψη ἐκφράζει καὶ ὁ W. J. Ong³⁰, ὁ ὁποῖος παρατηρεῖ ὅτι στὸ περιεχόμενο τῆς πλατωνικῆς κριτικῆς τῆς γραφῆς ἐντοπίζεται «ἓνα ἀδύνατο σημεῖο» πού ἀφορᾷ τὸ γεγονὸς ὅτι, προκειμένου ὁ Πλάτων νὰ ἐκθέσει ἀποτελεσματικὰ τοὺς προβληματισμούς του, ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρήση τῆς γραφῆς, προχωρᾷ

²⁵ Προφορικότητα καὶ ἐγγραμματοσύνη, σ. 110.

²⁶ Γραπτὸς καὶ προφορικός λόγος στὴν ἀρχαία Ελλάδα, σ. 17.

²⁷ Βλ. *Myth and Philosophy in Plato's Phaedrus* (Cambridge: Cambridge university Press, 2012), σ. 181.

²⁸ Βλ. Alice S. Riginos, *Platonica*, σ. 133, ἀνέκδοτο 87, ὅπου γίνεται ἀναφορὰ γιὰ τὴν ἐπίπληξη τοῦ Πλάτωνα στὸν Ἀριστοτέλη σχετικά μὲ τὴν πολυάριθμη συγγραφὴ βιβλίων ἐκ μέρους τοῦ Σταγειρίτη φιλοσόφου.

²⁹ Εἰσαγωγὴ στὸν Πλάτωνα, σ. 184.

³⁰ Προφορικότητα καὶ ἐγγραμματοσύνη, σ. 112.

στήν συγγραφὴ βιβλίων, ποὺ στήν συνέχεια δημοσιεύει. Τὴν ὑπαρξὴ μίας τέτοιας παραδοξότητας ἀπορρίπτει ὁ L. A. Swaine³¹, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Πλάτων ἐπιθυμεῖ μὲ τὴν κριτικὴ του νὰ τονίσει ἀπλῶς τοὺς κινδύνους ποὺ ἐλλοχεύουν γιὰ τὴν κοινωνία ἀπὸ τὴν κακὴ χρῆση τῆς γραφῆς. Τέλος, ὁ E. A. Havelock³² καὶ ὁ W. J. Ong³³ ἐκφράζουν τὴν ἄποψη ὅτι τόσο ἡ κριτικὴ τῆς γραφῆς ὅσο καὶ ἡ κριτικὴ τῆς ποίησης, στὶς ὁποῖες προβαίνει ὁ Πλάτων, συνιστοῦν ἀπόρριψη ἐκ μέρους τοῦ τῆς παραδοσιακῆς προφορικῆς παράδοσης.

Οἱ παραπάνω ἀπόψεις παρουσιάζουν ἀσφαλῶς ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ δὲν προσεγγίζουν τὸ θέμα τῆς κριτικῆς τόσο τοῦ γραπτοῦ ὅσο καὶ τοῦ προφορικοῦ λόγου σὲ συνάρτηση μὲ τὴν ἔννοια τῆς δημοσιότητας. Ἡ κριτικὴ τοῦ Πλάτωνα ἀπευθύνεται καὶ στὰ δύο εἶδη λόγου καὶ ἀφορᾷ τὰ ὅρια τῶν δυνατοτήτων τους ὡς ἐκπαιδευτικῶν μέσων καὶ ὡς μέσων κοινοποίησης καὶ διάδοσης τῶν γνώσεων. Ὁ Πλάτων, ὅπως θὰ φανεῖ παρακάτω, προτείνει μίαν διαφορετικὴν χρῆση τοῦ προφορικοῦ καὶ τοῦ γραπτοῦ λόγου, ἱκανὴ νὰ ἐξασφαλίσει, κατὰ τὴν ἄποψή του, τὴν καλύτερη δυνατὴ δημοσιοποίησιν τῆς γνώσης, καὶ μάλιστα τῆς φιλοσοφικῆς. Κατὰ τὸν E. A. Havelock³⁴ ὁ Πλάτων ὑποστήριξε μίαν

³¹ Βλ. "A Paradox Reconsidered: Written Lessons from Plato's *Phaedrus*", *Educational Philosophy and Theory*, 30 (1998), 259-273, καὶ συγκεκριμένα σ. 260.

³² Βλ. *Preface to Plato* (Harvard: Harvard University Press, 1963), σ. 3-60, καὶ κυρίως σ. 7-8, 12-13 καὶ 38.

³³ *Προφορικότητα καὶ ἐγγραμματοσύνη*, σ. 112. Ἐνδιαφέροντα σχόλια γιὰ τὸ συγκεκριμένο θέμα βλ. T. M. Lentz, *Orality and Literacy in Hellenic Greece*, σ. 11-34.

³⁴ "The Alphabetic Mind: A Gift of Greece to the Modern World", *Oral Tradition*, 1 (1986), 134-150, καὶ συγκεκριμένα σ. 145.

μέση όδό, όσον άφορᾷ τήν χρήση τῆς γραφῆς καί τοῦ προφορικοῦ λόγου, ἡ όποία χαρακτηρίζεται έντονα άπό διαλεκτικά στοιχεῖα, ένῶ κατά τήν Twyla Gibson³⁵ οἱ πλατωνικοὶ διάλογοι ἔχουν χαρακτηρισθεῖ ώς «ύβριδικά μέσα», πού φέρουν στοιχεῖα τόσο τῆς προφορικῆς όσο καί τῆς νεοσύστατης άλφαβητικῆς παράδοσης.

Γιά τήν πληρέστερη κατανόηση τῆς πλατωνικῆς σκέψης πάνω στόν γραπτὸ καί προφορικὸ λόγο ώς μέσα δημοσιότητας θά πρέπει νά μελετηθεῖ τὸ επίπεδο προφορικότητας καί άλφαβητισμοῦ κατά τήν ἐποχὴ πού ἔζησε καί δραστηριοποιήθηκε φιλοσοφικά ὁ Πλάτων³⁶, καθὼς καί ὁ ρόλος τῶν προφορικῶν καί γραπτῶν μεθόδων ἐπικοινωνίας στήν δημοσιοποίηση καί διάδοση τῆς γνώσης, ὡστε νά δοθεῖ μία άσφαλῆς ἐρμηνεία, όσον άφορᾷ τήν στάση τοῦ Πλάτωνα άπέναντι στό πρόβλημα τῆς άνακοινωσιμότητας τῶν τιμιωτέρων τῆς φιλοσοφίας.

2. Φιλοσοφικὴ γραφὴ καί δημοσιότητα

“Όταν γεννιέται ἡ φιλοσοφία στίς ἀρχές τοῦ ἔκτου π.Χ. αἰώνα, κυριαρχεῖ ἡ παράδοση τοῦ προφορικοῦ λόγου. Ἡ χρήση τοῦ προφορικοῦ λόγου, σὲ συνδυασμὸ μὲ τήν καλλιέργεια τῆς μνήμης διὰ τῶν κατάλληλων τεχνικῶν άπομνημόνευσης, διατηροῦν τήν ἀξία τους

³⁵ “Epilogue to Plato: The Bias of Literacy”, *Proceedings of the Media Ecology Association*, 6 (2005), 1-17, σ. 3.

³⁶ Βλ. γι’ αὐτὸ τὸ θέμα Joanne B. Waugh, “Orality and Literacy”, στὸ: G. A. Press (ed.), F. Gonzalez, Debra Nails and H. Tarrant (ass. eds.), *The Continuum Companion to Plato*, 17-20, ὅπου ἡ συγγραφέας παρατηρεῖ ὅτι «ἡ σημασία τῆς προφορικότητας καί τοῦ άλφαβητισμοῦ στήν μελέτη τοῦ Πλάτωνα δὲν ἔχει άναγνωρισθεῖ εὐρύτερα ἀνάμεσα στοὺς σύγχρονους φιλοσόφους, ὅπως θά ἔπρεπε» (σ. 19).

ὡς τῶν πιὸ ἀποτελεσματικῶν μέσων κοινοποίησης καὶ διάδοσης τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν γνώσεων³⁷. Ὅπως τονίζεται ἀπὸ τὴν Rosalind Thomas, «εἴτε υπήρχε γραπτὸ κείμενο εἴτε ὄχι, ἡ προφορικὴ μετάδοση, ἡ απαγγελία καὶ ἡ διάλεξη κυριαρχοῦσαν»³⁸.

Ἀπὸ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ πέμπτου αἰῶνα περίπου αὐξάνεται αἰσθητὰ ἡ διάδοση τῆς χρήσης τῆς γραφῆς, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ συμβαδίζουν παράλληλα οἱ προφορικὲς καὶ οἱ γραπτὲς τεχνικὲς διατήρησης καὶ μετάδοσης τῆς γνώσης³⁹. Ὁ ἔμμετρος ποιητικὸς λόγος ἐξακολουθεῖ, ὅμως, νὰ εἶναι ἡ πιὸ δημοφιλὴς τεχνικὴ ἀπομνημόνευσης καὶ ταυτόχρονα ὁ πιὸ εὐκόλος καὶ κατανοητὸς τρόπος κοινοποίησης πληροφοριῶν, μηνυμάτων καὶ ἰδεῶν γιὰ τὸ εὐρὸ κοινό. Ὁ πεζὸς γραπτὸς λόγος κάνει τὴν ἐμφάνισή του μόλις τὸ 550 π.Χ. μὲ πρῶτο ἐκπρόσωπό του τὸν Φερεκύδη ἀπὸ τὴν Σύρο⁴⁰, ὁ ὁποῖος, κατὰ τὸν Κ.

³⁷ Γι' αὐτὸ τὸ θέμα βλ. π.χ. Τ. Μ. Lentz, *Orality and Literacy in Hellenic Greece*, σ. 47· Rosalind Thomas, *Γραπτὸς καὶ προφορικὸς λόγος στὴν ἀρχαία Ελλάδα*, σ. 82.

³⁸ *Γραπτὸς καὶ προφορικὸς λόγος στὴν ἀρχαία Ελλάδα*, σ. 5.

³⁹ Κατὰ τὴν Rosalind Thomas τὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ ἕκτου π.Χ. αἰῶνα παρατηρεῖται μία διεύρυνση τῶν λειτουργιῶν τοῦ γραπτοῦ λόγου, ποὺ τοῦ ἐπιτρέπει «να αξιοποιηθεῖ ευκολότερα ὡς ανεξάρτητος φορέας πληροφοριῶν, διακριτὸς ἀπὸ τὴν προφορικὴ ἐπικοινωνία» (*Γραπτὸς καὶ προφορικὸς λόγος στὴν ἀρχαία Ελλάδα*, σ. 79).

⁴⁰ Κατὰ τὸν C. H. Kahn ὁ Φερεκύδης «ἐπέλεξε τὸν πεζὸ λόγον προκειμένου νὰ ἀποστασιοποιηθεῖ ἀπὸ τὸ μοντέλο τῆς Θεογονίας τοῦ Ἡσιόδου, τὴν ὁποία ἀνταγωνίζοταν, καὶ ἐνδεχομένως ἀπὸ τὸ Ὀρφικὸ ποίημα σὲ ἐξάμετρο στίχο, τὸ ὁποῖο γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν πάπυρο τοῦ Δερβενίου» (βλ. “Writing Philosophy: Prose and Poetry from Thales to Plato”, στὸ: H. Yunis [ed.], *Written Texts and the Rise of Literature Culture in Ancient Greece* [Cambridge: Cambridge University Press, 2003], 139-161, καὶ συγκεκριμένα σ. 143).

Σπ. Στάικο⁴¹, σηματοδοτεῖ τὴν ἔναρξιν «τοῦ χρονικοῦ τῆς ἱστορίας τοῦ βιβλίου στὸν ἑλληνικὸ κόσμον καὶ μιᾶς παράδοσης φιλοβιβλικοῦ χαρακτήρα». Ἀσφαλῶς, ὁ πεζὸς λόγος δὲν μπόρεσε ἀρχικὰ νὰ ἀνταγωνισθεῖ τὸν ποιητικὸν λόγο, ὁ ὁποῖος βρισκόταν ἀκόμη ὑψηλὰ στὴν ἐκτίμησιν τῶν Ἑλλήνων. Αὐτὸς ἦταν προφανῶς ὁ λόγος, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Ξενοφάνης, ὁ Παρμενίδης καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἀπέφυγαν τὸν πεζὸν λόγο καὶ ἐπέλεξαν νὰ δώσουν στὰ ἔργα τους ποιητικὴν μορφήν, προκειμένου νὰ εἶναι περισσότερο προσιτὰ στὸ εὐρὸν κοινόν.

Μὲ τὴν ἐπικράτησιν δημοκρατικῶν πολιτευμάτων σὲ πολλὰς πόλεις κατὰ τὸν πέμπτον καὶ τέταρτον π.Χ. αἰῶνα, καθὼς καὶ μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἐμπορίου, παρατηρεῖται μία διαρκῶς ἀξανάμενη ἀνάγκη τῶν πολιτῶν γιὰ ἀλφαβητικὰς γνώσεις⁴². Στὴν «Εἰσαγωγὴν» ἔχει ἤδη γίνεαι λόγος γιὰ τὴν διαμόρφωσιν ἑνὸς «λειτουργικοῦ ἀλφαβητισμοῦ», ποῦ ἦταν συνάρτησιν τῆς σύνδεσιν τῆς γραφῆς μὲ τὰς δημοκρατικὰς διαδικασίας⁴³, σύνδεσιν ἣ ὁποῖα κατέστησε τὸν γραπτὸν λόγον σύμβολον τῆς δημοσιότητος, ἀφοῦ μὲσω αὐτοῦ μποροῦσαν νὰ καταγραφοῦν καὶ νὰ δημοσιοποιηθοῦν οἱ νόμοι τῆς πόλεως, πάσης φύσεως ἄλλες διατάξεις καὶ τὰ ψηφίσματα τοῦ δήμου. Ἡ δημοκρατούμενη Ἀθήνα τοῦ

⁴¹ Βλ. Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Πλάτωνα καὶ τῆς Ἀκαδημίας (Ἀθήνα: Ἄτων, 2012), σ. 138. Ἄλλοι γνωστοὶ πεζογράφοι ἦσαν ὁ Ἴων ἀπὸ τὴν Χίο καὶ ὁ Στησίμβροτος ἀπὸ τὴν Θάσο. Γιὰ τοὺς δύο αὐτοὺς πεζογράφους βλ. Ν. G. Charalabopoulos, *Platonic Drama and Its Ancient Reception* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), σ. 33-35.

⁴² Βλ. Rosalind Thomas, "Writing, Reading, Public and Private 'Literacies'", σ. 23-25.

⁴³ Βλ. Σόλ. ἀπ. 36 W², ὅπου ὁ νομοθέτης Σόλων ἦταν ὁ πρῶτος ποῦ ὑποστήριξε τὴν ἄποψιν ὅτι οἱ γραπτοὶ νόμοι μποροῦν νὰ προωθήσουν τὴν δικαιοσύνην.

τέταρτου αιώνα διαπνέεται, όπως εύστοχα παρατηρεί ή η Rosalind Thomas, από ένα «εγγραφομανές πνεύμα»⁴⁴, που συνέβαλε σημαντικά στην διαμόρφωση και στην ανάπτυξη μιᾶς νέας «φιλολογικῆς ἐκπαίδευσης» (literary education)⁴⁵, ή οποία όμως ἐξακολουθοῦσε νά φέρει ἐντός τῶν πλαισίων της τόν συνδυασμό προφορικῆς και γραπτῆς παράδοσης. Παρόλ' αὐτά στην δημόσια σφαίρα τῆς δημοκρατικῆς πόλεως εἶναι ἐμφανῆς ή ὑπεροχή τοῦ προφορικοῦ λόγου, ή οποία ἀνέδειξε τήν μεγάλη ἀξία τῆς ρητορικῆς τέχνης. Οἱ δημόσιες ἀγορεύσεις προϋπέθεταν γιά τήν ἐπιτυχία τους τήν ικανότητα στόν ρητορικό λόγο και στην πειθῶ, όπως ἐπίσης και στίς τεχνικές ἀπομνημόνευσης, στοιχεῖα ἀπαραίτητα γιά τόν μελλοντικό ἡγέτη ή τόν ἀγορητή, τὰ οποία ή ρητορική ἐκπαίδευση ὀφείλε νά διδάξει.

Δέν χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι διὰ τῆς γραφῆς ἐξασφαλίζεται ή διατήρηση και ή διαιώνιση τῶν ἰδεῶν και τῶν γνώσεων⁴⁶, και καθίσταται τὸ περιεχόμενο τῶν κειμένων κτῆμα ἐς αἰεί⁴⁷. Γιά τήν δημοσιοποίηση ὅμως ἐνός κειμένου δέν ἦταν ἀρκετή ή καταγραφή του σέ ἕναν παπύρινο κύλινδρο, ἀλλά χρειαζόταν και ή συνδρομή τῆς προφορικῆς και δημόσιας ἀνάγνωσης⁴⁸. Τὸ γραπτὸ κείμενο χρησίμευε

⁴⁴ Βλ. Rosalind Thomas, *Γραπτὸς και προφορικὸς λόγος στην αρχαία Ελλάδα*, σ. 116.

⁴⁵ Περισσότερα γι' αὐτὸ τὸ θέμα βλ. Rosalind Thomas, "Writing, Reading, Public and Private 'Literacies'", σ. 42.

⁴⁶ Βλ. Θουκ. 1.1.1 και Ἡρόδ. 1.1-5, ὅπου δηλώνεται σαφέστατα ὅτι ὁ σκοπὸς τῆς συγγραφῆς τῶν ἱστορικῶν γεγονότων εἶναι ή διατήρηση τῆς μνήμης τους στόν χρόνο.

⁴⁷ Θουκ. 1.22.4: «κτῆμά τε ἐς αἰεί».

⁴⁸ Ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γι' αὐτὸ τὸ θέμα βλ. T. M. Lentz, *Orality and Literacy in Hellenic Greece*, σ. 102-107, ὅπου και σχετικὰ χωρία ἀπὸ τίς ἀρχαῖες πηγές.

κυρίως ως βοηθητικό υπόμνημα τῶν προφορικῶν διαλέξεων⁴⁹. Ἀκόμη καὶ τὸ νομικὸ περιεχόμενο τῶν δημοσίων ἐπιγραφῶν ἔπρεπε νὰ ἀναγνωσθεῖ προφορικὰ στοὺς πολίτες, προκειμένου νὰ θεωρηθεῖ ὅτι κοινοποιήθηκε καὶ εἶναι εἰς γνώσιν ὅλων⁵⁰. Ἡ προφορικὴ ἀνάγνωση κειμένων ἐνώπιον ἀκροατηρίου καὶ οἱ δημόσιες διαλέξεις παρέμεναν σταθερὰ τὰ κύρια μέσα μετάδοσης τῶν γνώσεων, ὄχι μόνο λόγω τῆς μακροχρόνιας συνήθειας καὶ παράδοσης, ἀλλὰ καὶ λόγω τῆς περιορισμένης κυκλοφορίας τῶν βιβλίων. Κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ πέμπτου αἰώνα φαίνεται ὅτι στὴν Ἀθηναϊκὴ ἀγορὰ βρισκόταν συγκεκριμένο μέρος, ὅπου γινόταν ἀγοραπωλησία βιβλίων⁵¹. Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν ὅτι αὐτὴν τὴν ἐποχὴ οἱ ὀργανωμένοι ἐκδοτικοὶ οἴκοι ἦταν ἀνύπαρκτοι καὶ ὅτι τὰ βιβλία κυκλοφοροῦσαν μὲ τὴν μορφὴ ἐνὸς δύσχρηστου καὶ δυσανάγνωστου παπύρινου κυλίνδρου, ποὺ εἶχε ὑψηλὸ κόστος⁵². Ἐπομένως, ἡ κυκλοφορία παπύρινων

⁴⁹ Ὁ Περικλῆς ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ χρησιμοποίησε γραπτὸ κείμενο ὡς προσχεδιασμένο υπόμνημα σὲ δικαστήριο (βλ. Λεξικὸν Σούδα, λῆμμα Περικλῆς b).

⁵⁰ Γι' αὐτὸ τὸ θέμα βλ. T. M. Lentz, *Orality and Literacy in Hellenic Greece*, σ. 106-107· Rosalind Thomas, *Γραπτὸς καὶ προφορικὸς λόγος στὴν ἀρχαία Ελλάδα*, σ. 80-90· Jocelyn P. Small, *Wax Tablets of the Mind: Cognitive Studies of Memory and Literacy in Classical Antiquity* (London: Routledge, 1997), σ. 40.

⁵¹ Βλ. Πλάτ., Ἀπολ. 26d-e, ὅπου ὁ Πλάτων παρουσιάζει τὸν Σωκράτη νὰ λέει ὅτι μπορεῖ κάποιος νὰ ἀγοράσει τὰ βιβλία τοῦ Ἀναξαγόρα στὴν ἀγορὰ ἐναντι μιᾶς δραχμῆς. Βλ. ἐπίσης Εὐπ. ἀπ. 327 K-A (304 K). Πληροφορίες γιὰ τὰ βιβλιοπωλεῖα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς βλ. Jocelyn P. Small, *Wax Tablets of the Mind*, σ. 41-42.

⁵² Ὁ κύλινδρος ἦταν φτιαγμένος κυρίως ἀπὸ πάπυρο, καὶ σὲ σπάνιες περιπτώσεις, λόγω ἔλλειψης παπύρου, ἀπὸ περγαμηνή (δέρμα προβάτου ἢ κατσίκας). Βλ. Ἡρόδ., 5. 58. 3, ὅπου γίνεται ἀναφορὰ στοὺς Ἴωνες, οἱ ὁποῖοι λόγω ἔλλειψης παπύρου, χρησιμοποίησαν δέρμα κατσίκας. Τὸ μῆκος τοῦ

κυλίνδρων ἦταν ἀδύνατον νὰ ἀποτελέσει τὸ πρωταρχικὸ μέσο κοινοποίησης καὶ διάδοσης ἑνὸς γραπτοῦ ἔργου, γι' αὐτὸ καὶ δὲν στάθηκε ἱκανὴ νὰ ἀντικαταστήσει τὴν δημοφιλῆ δημόσια ἀνάγνωση ἢ ἀπαγγελία. Ἡ καταγραφή ἐπίσης ἑνὸς ἔργου καὶ ἡ κυκλοφορία του σὲ ἀντίγραφα δὲν εἶχε ἀποκλειστικὰ δημόσιο χαρακτήρα, ἀφοῦ τὸ γραπτὸ κείμενο ἔδιδε παράλληλα τὴν δυνατότητα καὶ τῆς ἰδιωτικῆς ἀνάγνωσης σὲ ἀπομονωμένο καὶ προσωπικὸ χῶρο⁵³.

Τὸ γεγονός τῆς ἀλληλεπίδρασης προφορικῆς καὶ γραπτῆς παράδοσης δὲν στάθηκε ἱκανὸ νὰ παραμερίσει τὴν προκατάληψη ἀπέναντι στὴν γραφή, προκατάληψη ποὺ ἦταν ἀρκετὰ διαδεδομένη τόσο κατὰ τὸν πέμπτο ὅσο καὶ κατὰ τὸν τέταρτο αἰῶνα⁵⁴. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Πλούταρχος⁵⁵, οἱ δημόσιοι ρήτορες κατακρίνονταν ἔντονα, ὅταν μιλοῦσαν ἔχοντας προσχεδιασμένο ὑπόμνημα, ἀφοῦ ἐπικρατοῦσε ἡ

παπύρινου κυλίνδρου ξεπερνοῦσε πολλές φορές ἀκόμη καὶ τὰ δέκα μέτρα, κάτι ποὺ συνέβαλλε τόσο στὴν δύσκολη χρῆση του ὅσο καὶ στὴν γρήγορη φθορά του. Γενικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν μορφή ποὺ εἶχαν τὰ βιβλία ἐκείνης τῆς ἐποχῆς βλ. ἑνδεικτικὰ L. D. Reynolds and N. G. Wilson, *Scribes and Scholars: A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature* (Oxford: Clarendon Press, 1991 [1968¹]), σ. 1-5· Jocelyn P. Small, *Wax Tablets of the Mind*, σ. 11-25.

⁵³ Ὁ T. M. Lentz παρατηρεῖ ὅτι ἡ κατ' ἰδίαν σιωπηρὴ ἀνάγνωση ἦταν περιορισμένη, ἐξ αἰτίας κυρίως τοῦ ὑψηλοῦ κόστους τῶν παπύρινων κυλίνδρων καὶ τῶν ἀντιγράφων τους (*Orality and Literacy in Hellenic Greece*, σ. 102. Περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὴν ἀπουσία σιωπηρῆς ἀνάγνωσης στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα βλ. τὸ κεφάλαιο 10: «The Voiceless Muse: Writing and Silent Reading in Greek Literature», σ. 145-164).

⁵⁴ Γιὰ τὴν διατήρηση τῆς προκατάληψης αὐτῆς ἰδιαίτερα στοὺς πνευματικοὺς κύκλους καὶ στὶς φιλοσοφικὲς σχολές, ἀκόμη καὶ κατὰ τοὺς Ἑλληνιστικοὺς καὶ τοὺς Ρωμαϊκοὺς χρόνους βλ. Rosalind Thomas, *Γραπτὸς καὶ προφορικὸς λόγος στὴν ἀρχαία Ελλάδα*, σ. 195).

⁵⁵ Πλούτ., *Δημ.* 8.2· πβ. Ἀλκιδ., *Σοφ.* 11.

ἀκλόνητη πεποίθηση ὅτι οἱ δημόσιοι λόγοι ἔπρεπε νὰ ἔχουν αὐθόρμητο χαρακτήρα καὶ νὰ ἀποτελοῦν προῖόν αὐτοσχεδιασμοῦ, ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωση ποὺ ἦταν προσχεδιασμένοι. Ἡ αἰτία αὐτῆς τῆς προκατάληψης ὀφείλεται κυρίως στὸν τρόπο ἀξιοποίησης τῶν δυνατοτήτων τῆς γραφῆς ἐκ μέρους τῶν λογογράφων καὶ τῶν Σοφιστῶν⁵⁶.

Οἱ Σοφιστές, τῶν ὁποίων ἡ ἀκμὴ συμπίπτει μὲ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ πέμπτου αἰώνα π.Χ., δίδασκαν μεταξὺ πολλῶν ἄλλων καὶ τὴν ρητορικὴ τέχνη, συγγράφοντας μάλιστα καὶ ἀντίστοιχα ἐγχειρίδια. Τόσο οἱ Σοφιστὲς ὅσο καὶ οἱ λογογράφοι δέχθηκαν δριμύτατη κριτικὴ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, τὸν Ξενοφῶντα καὶ ἄλλους, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ἴδιον τους τὸ περιβάλλον, ἀφοῦ ὑπῆρξαν Σοφιστὲς καὶ ρήτορες, ὅπως ὁ Γοργίας καὶ ὁ Ἀλκιδάμας⁵⁷, οἱ ὁποῖοι τοὺς κατέκριναν γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο χρησιμοποιοῦσαν τὸν γραπτὸ λόγον. Ὁ T. M. Lentz παρατηρεῖ ὅτι τόσο τὰ σοφιστικὰ ἐγχειρίδια, ποὺ ἐπωλοῦντο ἔναντι

⁵⁶ Βλ. σχετ. Rosalind Thomas, *Γραπτὸς καὶ προφορικὸς λόγος στὴν ἀρχαία Ελλάδα*, σ. 150. Ἐπίσης βλ. Πλάτ., *Φαῖδρ.* 257c-d, ὅπου γίνεται ἀναφορὰ στὸ αἶσθημα ντροπῆς ποὺ αἰσθάνονται οἱ πολιτικοὶ στὴν σκέψη νὰ ἀφήσουν συγγράμματα, φοβούμενοι μήπως στὸ μέλλον χαρακτηρισθοῦν Σοφιστὲς.

⁵⁷ Γιὰ τὴν στάση τοῦ Γοργία ἀπέναντι στὴν γραφὴ βλ. DK 82 A 24. Σχετικὰ σχόλια βλ. N. O' Sullivan, "Written and Spoken in the First Sophistic", στὸ: I. Worthington (ed.), *Voice into Text: Orality and Literacy in Ancient Greece* (Leiden: Brill, 1996), 115-127, καὶ συγκεκριμένα σ. 122-124. Γιὰ τὸν Ἀλκιδάμαντα βλέπε τὸ ἔργο του *Περὶ τῶν τοῦ γραπτῶν λόγων γραφόντων ἢ περὶ σοφιστῶν* (βλ. *Antiphontis Orationes et Fragmenta. Adiunctis Gorgiae, Antisthenis, Alcidasantis, quae feruntur declamationibus*, edidit Fridericus Blass [Lipsiae: In Aedibus B. G. Teubneri, 1871], σ. 185-197), καθὼς καὶ T. M. Lentz, *Orality and Literacy in Hellenic Greece*, σ.136-144.

ἀδρᾶς ἀμοιβῆς⁵⁸, ὅσο καὶ οἱ προσχεδιασμένοι δικανικοὶ λόγοι, ποὺ ἐγράφοντο κατόπιν παραγγελίας, δημιούργησαν τὸ ἠθικὸ ζήτημα⁵⁹, τῆς παραποίησης τῆς εἰκόνας τοῦ ἀγορητῆ, ὁ ὁποῖος ἀπομνημονεύει καὶ ἀναπαράγει ἰδέες, ποὺ δὲν εἶναι δικές του.

Οἱ Σοφιστὲς ὄφειλαν, κατὰ κοινὴ παραδοχὴ, τὸ κύρος τους καὶ τὴν φήμη τους κυρίως στὶς δημόσιες ἐμφανίσεις τους, ὅπου ἐκφωνοῦσαν ἐντυπωσιακοὺς λόγους, ποὺ ἐνθουσίαζαν καὶ συνέπαιρναν τὰ πλήθη⁶⁰, καὶ ὄχι τόσο στὰ γραπτὰ κείμενα ποὺ παρήγαγαν. Ἡ δημόσια ἐμφάνισή τους μὲ τὶς ἐντυπωσιακὲς ἐπιδείξεις⁶¹ ἦταν ἐκείνη ποὺ τοὺς ἐξασφάλισε τὴν ὑστεροφημία τους, καὶ ἀποτέλεσε τὸν βασικὸ καὶ κύριο τρόπο μετάδοσης τῶν διδασκαλιῶν τους. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ὀρισμένοι μελετητὲς ποὺ συνδέουν τοὺς Σοφιστὲς μὲ τὴν παραγωγὴ «βιβλίων». Συγκεκριμένα ὁ N. O' Sullivan⁶² ὑποστηρίζει ὅτι οἱ Σοφιστὲς

⁵⁸ Γιὰ τὶς ἀμοιβὲς τῶν Σοφιστῶν βλ. J. Fredal, “Why Shouldn't the Sophists Charge Fees?”, *Rhetoric Society Quarterly*, 38 (2008), 148-170.

⁵⁹ *Orality and Literacy in Hellenic Greece*, σ. 117. Βλ. Πλάτ., *Σοφ.* 232d καὶ *Ξεν.*, *Κυνηγ.* 13. 1-2, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὰ συγγράμματα τῶν Σοφιστῶν.

⁶⁰ Βλ. Sarah Broadie, “The Sophists and Socrates”, στὸ: D. Sedley (ed.), *The Cambridge Companion to Greek and Roman Philosophy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 73-97, καὶ συγκεκριμένα σ. 73, ὅπου ὑποστηρίζεται ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἔργου τῶν Σοφιστῶν συνίσταται «στὴν διδασκαλία» καὶ «ὄχι στὴν συγγραφὴ».

⁶¹ Ἡ ἐπίδειξις ἦταν μία ἀπὸ τὶς σημαντικότερες μεθόδους τῶν σοφιστῶν. Γιὰ περισσότερες πληροφορίες βλ. π.χ. W. K. C. Guthrie, *Οἱ Σοφιστὲς*, μτφρ.: Δ. Τσεκουράκης (Ἀθήνα: Μ. Ι. Ε. Τ., 1998 [ἔκδ. ἀγγλ. πρωτοτύπου 1971]), καὶ συγκεκριμένα σ. 62-66.

⁶² Βλ. “Written and Spoken in the First Sophistic”, σ. 115-117. Ἐπίσης βλ. A. Lesky, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας*, μτφρ.: Α. Γ. Τσοπανάκης (Θεσσαλονίκη: Ἐκδοτικὸς Οἶκος Ἀδελφῶν Κυριακίδη Α. Ε., 2008 [ἔκδ. Γερμ. Πρωτοτύπου 1971]), σ. 485, ὅπου τονίζεται ὅτι «ὁ μεγάλος ρόλος τῆς

καλλιέργησαν «μία νέα στάση απέναντι στὸν γραπτὸ λόγο», καθὼς καὶ απέναντι στὴν ἀκρίβεια καὶ τὴν ὀρθότητα τῆς γραφῆς. Υἱοθέτησαν «ὡς σύμβολό τους τὸ βιβλίον» καὶ ἀξιοποίησαν πλήρως τὸ περιεχόμενο τῆς προφορικῆς ποιητικῆς παράδοσης, διαμορφώνοντάς το κατὰ τέτοιον τρόπο, ὥστε τὰ δικά τους ἔργα νὰ παρουσιάζονται ὡς ἡ διάδοχη κατάσταση τῆς ἐλληνικῆς παραδοσιακῆς ποίησης⁶³. Ὁ Κ. Σπ. Στάικος ἐπίσης εἶναι τῆς γνώμης ὅτι οἱ Σοφιστὲς ἀνέδειξαν μέσα ἀπὸ τὴν ἐκπαιδευτικὴ τους δραστηριότητα τὴν ἀξία τῆς χρήσης τοῦ βιβλίου ὡς ἐπιστημονικοῦ ἐργαλείου καὶ συνέβαλαν στὴν «συστηματικὴ ἀναπαραγωγή» γραπτῶν κειμένων⁶⁴.

Τὰ γραπτὰ ἐγχειρίδια ἢ ἀλλιῶς Τέχναι⁶⁵, τὰ ὁποῖα παρήγαγαν οἱ Σοφιστὲς, περιεῖχαν τεχνικές, ρητορικῆς κυρίως ἐπιχειρηματολογίας, ἀλλὰ καὶ ὀδηγίες καὶ ἀσκήσεις γιὰ τὴν ὀρθὴ χρήση τῆς γλώσσας, ποὺ ἐχρησιμοποιοῦντο εἴτε ὡς ὑλικὸ διδασκαλίας γιὰ προσωπικὴ τους χρήση εἴτε ὡς ὑλικὸ μαθήματος πρὸς πώληση⁶⁶. Ὁ ἐξειδικευμένος,

προφορικότητας στὴν δράση τῶν Σοφιστῶν δὲν ἀπέκλειε καὶ τὴν διάδοση τῆς διδασκαλίας τους μὲ τὴν μορφή βιβλίων».

⁶³ Βλ. ἐνδεικτικὰ Πλάτ., Πρωτ. 316d, ὅπου ὁ σοφιστὴς Πρωταγόρας ἐντάσσει τὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Ἡσίοδο σὲ ἐκείνους ποὺ ἀσκοῦν «τὴν σοφιστικὴν τέχνην».

⁶⁴ Βλ. Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Πλάτωνα καὶ τῆς Ἀκαδημίας, σ. 24. Ἐπιπλέον πληροφορίες γιὰ τὴν σύνδεση τοῦ «βιβλίου» μὲ τὴν διδακτικὴ δράση τῶν Σοφιστῶν βλ. R. Pfeiffer, *History of Classical Scholarship from the Beginnings to the End of the Hellenistic Age* (Oxford: Clarendon Press, 1968), σ. 30-32.

⁶⁵ Γιὰ πληρέστερη ἐνημέρωση σχετικὰ μὲ τὰς τέχναις τῶν Σοφιστῶν βλ. W. K. Guthrie, *Οἱ Σοφιστὲς*, σ. 67, 161, καθὼς ἐπίσης καὶ σελ. 399, σημ. 45· T. Cole, *The Origins of Rhetoric in Ancient Greece* (Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1991), σ. 71-112. Γιὰ τὴν διδασκαλία γενικὰ τῶν Σοφιστῶν βλ. ἐνδεικτικὰ G. B. Kerferd, *Ἡ σοφιστικὴ κίνηση*, σ. 42-69.

⁶⁶ Βλ. Διογ. Λ. 9.50, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ Πρωταγόρας καὶ ὁ Πρόδικος κέρδιζαν χρήματα «ἀναγιγνώσκοντες» τὰ ἔργα τους δημοσίως.

ὅμως, χαρακτήρας τῶν σοφιστικῶν ἐγχειριδίων ἀδυνατοῦσε νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς ἀνάγκες τῶν μαθητῶν, μὲ ἀποτέλεσμα, κατὰ τὸν J. D. Williams, νὰ ἀμφισβητηθεῖ ἡ ἀξία τους ὡς παιδαγωγικοῦ μέσου⁶⁷.

Στὸν ἀντίποδα τῶν Σοφιστῶν καὶ τῶν μεγάλων ἠθικῶν προβλημάτων, ποὺ προκάλεσαν μὲ τὴν διδακτικὴ τους δραστηριότητα, τοποθετεῖται ὁ Σωκράτης, ὁ ὁποῖος δὲν συνέγραψε τίποτε ἐκτὸς ἀπὸ μία ἐρμηνεία τῶν μύθων τοῦ Αἰσώπου καὶ ἀπὸ ἓναν ὕμνο στὸν Ἀπόλλωνα κατὰ τὴν διάρκεια τῆς φυλάκισής του⁶⁸. Ὁ Σωκράτης δύναται νὰ θεωρηθεῖ, σύμφωνα μὲ τὸν G. Reale, ὡς ὁ ὕστατος ἐκπρόσωπος τῆς προφορικῆς παράδοσης⁶⁹, ὁ ὁποῖος συνέβαλε μὲ τὴν φιλοσοφικὴ του δραστηριότητα στὴν «ἀνατρεπτικὴ μετάβαση ἀπὸ μιὰ μιμητικὴ διαλεκτικὴ προφορικὴ παράδοση σὲ μιὰ ἐννοιολογικὴ-διαλεκτικὴ προφορικὴ παράδοση»⁷⁰. Ἐν ἀντιθέσει μὲ τὴν ποίηση ποὺ μποροῦσε μὲ διάφορες τεχνικὲς ἀπομνημόνευσης νὰ διαδοθεῖ, ὁ διαλεκτικὸς-προφορικὸς λόγος, ἐξαιτίας τῶν διαλεκτικῶν

⁶⁷ *An Introduction to Classical Rhetoric: Essential Readings* (Oxford, Malden M.A.: Blackwell Publishing, 2009), σ. 23.

⁶⁸ Πλάτ., *Φαίδ.* 60c-61b· *Διογ. Λ.*, II. 42· M. L. West, *Iambi et Elegi Graeci* (Oxford, 1972), 2: 118-119. Σχόλια γι' αὐτὸ τὸ θέμα βλ. P. A. V. Waerdt, "Introduction", στὸ: P. A. V. Waerdt (ed.), *The Socratic Movement* (Ithaca and London: Cornell University Press, 1994), 1-19, καὶ συγκεκριμένα σ. 1. Ὑπάρχουν καὶ ἑπτὰ ἐπιστολὲς ποὺ τοῦ ἀποδίδονται, οἱ ὁποῖες ὅμως δὲν θεωροῦνται γνήσιες. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Ἰ. Συκουτρῆς, *Μελέτες καὶ ἄρθρα. Τὰ γερμανόγλωσσα δημοσιεύματα. Τόμος Α'*, *Οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Σωκράτη καὶ τῶν Σωκρατικῶν. Ἀρχαία ἐπιστολογραφία*, μτφρ.-ἐπιμ.: Δ. Ἰ. Ἰακώβ-Ἀ. Ρεγκάκος (Ἀθήνα: Μ. Ι. Ε. Τ., 2001 [ἔκδ. γερμ. πρωτοτύπου 1931-1933]), σ. 21-69.

⁶⁹ Βλ. *Σωκράτης. Πρὸς ἀνακάλυψιν τῆς ἀρχαίας σοφίας*, ἐπιμ. μτφρ.: Μαρία Οἰκονομίδου (Ἀθήνα: Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, 2008 [ἔκδ. ἰταλ. πρωτοτύπου 1999]), σ. 93.

⁷⁰ *Ὀπ. π.*, σ. 76-77.

ἐπιχειρημάτων πού περιείχε, δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ διατηρηθεῖ στήν μνήμη⁷¹. Παρουσιάσθηκε ἔτσι ἡ ἀνάγκη καταγραφῆς του σέ μορφή διαλόγου⁷², προκειμένου νὰ μὴν λησμονηθεῖ. Ἡ ἀνάγκη αὐτὴ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν δημιουργία ἑνὸς νέου λογοτεχνικοῦ εἴδους, πού εἶναι οἱ σωκρατικοὶ διάλογοι, ἢ ἀλλιῶς Σωκρατικοὶ λόγοι⁷³. Τὸ νέο αὐτὸ λογοτεχνικὸ εἶδος εἶχε σκοπὸ τὴν κατὰ τὸ δυνατόν ἀκριβῆ καταγραφή τοῦ περιεχομένου τῆς σωκρατικῆς φιλοσοφικῆς διδασκαλίας καὶ τὴν

⁷¹ Βλ. Σωκράτης, σ. 91.

⁷² Ὁπ. π., σ. 99.

⁷³ Τὴν πληροφορία αὐτὴ τὴν ὀφείλουμε στὸν Ἀριστοτέλη (Ἀριστ., Π. ποιητ. 1447b 11· Ῥητ. 1417a 21· Πολ. 1265a 11· Περὶ ποιητῶν 3 Ross [72 Rose]). Γι' αὐτὸ τὸ θέμα βλ. G. Reale, Σωκράτης, σ. 93 καὶ Γ. Βλαστός, Σωκράτης. Εἰρωνευτῆς καὶ ἠθικός φιλόσοφος, μτφρ.: Π. Καλλιγᾶς, προλ.-ἐπιμ. μτφρ.: Ἀ. Νεχαμᾶς (Ἀθήνα: Βιβλιπωλεῖον τῆς «Ἐστίας», 1993 [ἔκδ. ἀγγλ. πρωτοτύπου 1991]), σ. 99. Τὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα τῶν ἔργων τῶν σωκρατικῶν συγγραφέων ἔχουν δημοσιευθεῖ στὸ ἔργο *Socratis et Socraticorum Reliquiae*, collegit, disposuit, apparatus notisque instruxit Gabriele Giannantoni, 4 voll., (Napoli: Bibliopolis, 1990). Περισσότερες πληροφορίες σχετικὰ μὲ τοὺς Σωκρατικοὺς λόγους καὶ τοὺς συγγραφεῖς τους βλ. ἐνδεικτικὰ G. C. Field, *Plato and His Contemporaries: A Study in Fourth-Century Life and Thought* (London: Methuen & CO. LTD., 1948 [1930¹]), σ. 133-157· D. Clay, “The Origins of the Socratic Dialogue”, στὸ: P. A. V. Waerdt (ed.), *The Socratic Movement*, 23-47· C. H. Kahn, *Plato and the Socratic Dialogue: The Philosophical Use of a Literary Form* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), σ. 1-35· A. Ford, “The Beginnings of Dialogue: Socratic Discourses and Fourth-Century Prose”, στὸ: S. Goldhill (ed.), *The End of Dialogue in Antiquity* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 29-44· A. L. Ford, “ΣΩΚΡΑΤΙΚΟΙ ΛΟΓΟΙ in Aristotle and Fourth-Century Theories of Genre”, *Classical Philology*, 105 (2010), 221-235· Š. Kolšovský, “Σωκρατικοὶ λόγοι as a Literary Genre and a Way of Life”, *ELECTRYONE*, 2 (2014), 1-13/<http://www.electryone.gr/>.

υπεράσπιση τοῦ Σωκράτη ἔναντι τῶν ἄδικων κατηγοριῶν, πού τοῦ εἶχαν ἀπευθυνθεῖ ἀπό τοὺς ἀντιπάλους του⁷⁴.

Ὁ πρῶτος πού συνέγραψε Σωκρατικούς λόγους ἦταν κατὰ τὸν Διογένη Λαέρτιο ὁ Σίμων ὁ Ἀθηναῖος, στοῦ ὁποίου τὸ ἐργαστήρι σύχναζε ὁ Σωκράτης⁷⁵, ἐνῶ κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη πρῶτος ἦταν ὁ Ἀλεξαμενὸς ὁ Τήσιος⁷⁶. Ὡς σωκρατικοὶ συγγραφεῖς θεωροῦνται ὁ Ἀρίστιππος, ὁ Εὐκλείδης, ὁ Φαίδων, ὁ Ἀντισθένης, ὁ Αἰσχίνης καὶ ὁ Ξενοφῶν⁷⁷. Ἡ συγγραφή τῶν Σωκρατικῶν λόγων, ἡ ὁποία σύμφωνα μὲ ὀρισμένες πηγές ἐνδέχεται νὰ ξεκίνησε ἀκόμη καὶ πρὶν τὸ θάνατο τοῦ Σωκράτη⁷⁸, διαδόθηκε τάχιστα, ὥστε κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ

⁷⁴ Ἐνας ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους τοῦ Σωκράτη ἦταν ὁ Πολυκράτης, ὁ ὁποῖος γύρω στὸ 390 π.Χ. ἔγραψε μία *Κατηγορίαν Σωκράτους*, πού δὲν ἔχει διασωθεῖ ἀλλὰ μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Ἰσοκράτη (11. 1-4).

⁷⁵ Διογ. Λ., II. 122-123. Γιὰ τὸν Σίμωνα τὸν Ἀθηναῖο βλ. F. Hock, “Simon the Shoemaker as an Ideal Cynic”, *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 17 (1976), 41-54· J. Sellars, “Simon the Shoemaker and the Problem of Socrates”, *Classical Philology*, 98 (2003), 207-216.

⁷⁶ Ἀριστ., *Περὶ ποιητῶν* 3 Ross (72 Rose). Πληροφορίες γιὰ τὸν Ἀλεξαμενὸ βλ. ἐνδεικτικὰ D. Sider, “Did Plato Write Dialogues Before the Death of Socrates?”, *Apeiron*, 14 (1980), 15-18, καὶ συγκεκριμένα σ. 18.

⁷⁷ Βλ. σχετ. Διογ. Λ., II. 47. Ὁ ἴδιος ὁ Ξενοφῶν ἀναφέρει στὰ *Ἀπομνημονεύματα* ὅτι συγγράφει σωκρατικούς διαλόγους καὶ ἐξηγεῖ γιὰ ποιоὺς λόγους τὸ κάνει: I.3.1, I.4.1, I.4.2, II.4.1 καὶ IV.3.2.

⁷⁸ Βλ. Διογ. Λ., II. 60 καὶ 122, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ Αἰσχίνης καὶ ὁ σκυτοτόμος Σίμων συνέγραψαν διαλόγους σὲ συνεργασία μὲ τὸν ἴδιο τὸν Σωκράτη. Ὁ D. Sider (“Did Plato Write Dialogues Before the Death of Socrates?”, σ. 18) μᾶς παραπέμπει στὴν εἰσαγωγή εἰσαγωγή τοῦ πλατωνικοῦ διαλόγου *Θεαίτητος* (142d-143c), ὅπου ὁ Εὐκλείδης διηγεῖται ἕνα διάλογο πού εἶχε μὲ τὸν Σωκράτη, τὸν ὁποῖο κατέγραψε ζητώντας μάλιστα τὶς συμβουλές καὶ τὶς παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ κειμένου του. Ἀντίθετη ἄποψη ἐκφράζει ὁ H. Thesleff (*Studies in Platonic Chronology*, σ. 171 [25] καὶ 204 [58]) ὑποστηρίζοντας ὅτι ὅπως διαφαίνεται μέσα ἀπὸ τοὺς πλατωνικοὺς διαλόγους *Ἀπολογία*, *Συμπόσιον*

τέταρτου αιώνα να αποτελεί ένα «ἀναγνωρισμένο λογοτεχνικό είδος»⁷⁹. Δείγματα πεζοῦ λόγου σὲ διαλογικὴ μορφή ἐντοπίζονται, σύμφωνα μὲ τις ἀρχαῖες πηγές, ἀκόμα καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν διάδοση τῶν Σωκρατικῶν λόγων⁸⁰.

Ὁ Πλάτων υἱοθέτησε τὸ νέο αὐτὸ λογοτεχνικὸ εἶδος καὶ συνέγραψε ἕναν μεγάλο ἀριθμὸ Σωκρατικῶν λόγων⁸¹, ὥστε τελικὰ νὰ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ τὸ ἔργο του, ὅπως εὐστοχα παρατηρεῖ ὁ Μ.

καὶ Θεαίτητος μόνο «ὑπομνήματα» ἐνδέχεται νὰ εἶχαν γραφεῖ πρὶν τὸ θάνατο τοῦ Σωκράτη. Ἀντιθέτως ὁ C. H. Kahn (*Plato and the Socratic Dialogue*, σ. 2), διατείνεται κατηγορηματικὰ ὅτι οἱ σωκρατικοὶ διάλογοι στὸ σύνολό τους γράφτηκαν κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ τέταρτου αἰώνα π.Χ., μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἀθηναίου φιλοσόφου. Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα βλ. A. Ford, “The Beginnings of Dialogue”, σ. 29.

⁷⁹ Βλ. M. Luz, “Socratics (Other than Plato)”, στὸ: G. A. Press (ed.), F. Gonzalez, Debra Nails and H. Tarrant (assoc. eds.), *The Continuum Companion to Plato*, σ. 30-31.

⁸⁰ Κατὰ τὸν Διογένη Λαέρτιο (III. 48), ὁ πρῶτος ποὺ συνέγραψε κείμενο σὲ μορφή διαλόγου ἦταν ὁ Ζήνων ὁ Ἐλεάτης, ἐνῶ ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι ἤδη ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ πέμπτου αἰώνα ὁ Ἴων ὁ Χίος καὶ ὁ Στησίμβροτος ὁ Θάσιος συνέγραψαν πεζὰ κείμενα, τὰ ὁποῖα περιεῖχαν καὶ διαλογικὰ μέρη. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. N. G. Charalabopoulos, *Platonic Drama and Its Ancient Reception*, σ. 32-56.

⁸¹ Σύμφωνα μὲ τις πηγές, ὁ Πλάτων ἐνδέχεται νὰ συνέγραψε κάποιους διαλόγους, καὶ συγκεκριμένα τὸν *Λύσιον*, πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Σωκράτη καὶ μάλιστα νὰ τοὺς παρουσίασε ἐνώπιον τοῦ δασκάλου του, προκειμένου νὰ τύχει τῶν σχολίων του. Βλ. Διογ. Λ., III. 35· Ἄνων., *Προλεγ.* I. 3. 28-31. Ὁ D. Sider δέχεται τὴν ἐγκυρότητα τῶν πληροφοριῶν τῶν προαναφερθέντων πηγῶν καὶ ὑποστηρίζει ὅτι εἶναι πολὺ πιθανὸ ὁ Πλάτων νὰ συνέγραψε σωκρατικοὺς διαλόγους πρὶν τὸ 399 π.Χ. (“Did Plato Write Dialogues Before the Death of Socrates?”, σ. 16). Ἀντιθέτως ὁ H. Thesleff (*Studies in Platonic Chronology*, σ. 171 [25], ὑπ. 38) καὶ ὁ W.K.C. Guthrie (*A History of Greek Philosophy*. Vol. IV, σ. 54-56), ἀπορρίπτουν τὴν ἀξία τῆς μαρτυρίας τῶν παραπάνω πηγῶν.

Schofield⁸², «ὡς φόρος τιμῆς στὸν Σωκράτη». Ἔχει ἐπίσης ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ ἐπιλογή τοῦ διαλόγου ἐκ μέρους τοῦ Πλάτωνα ὀφείλεται στὴν ἐπίδραση ποὺ ἄσκησαν στὴν σκέψη του ὁ σωκρατικὸς ἔλεγχος, τὸ ἀττικὸ δρᾶμα καὶ τὰ Ἀθηναϊκὰ συμπόσια⁸³.

Ὁ Πλάτων τελειοποίησε τὴν διαλογικὴ μορφή τῶν γραπτῶν κειμένων σὲ τέτοιο βαθμὸ, ὥστε σύμφωνα μὲ τὸν Διογένη Λαέρτιο (III. 48) νὰ μπορεῖ νὰ διεκδικεῖ «τὰ πρωτεῖα δικαίως» τόσο γιὰ τὸ «κάλλος» ποὺ τοὺς προσέδωσε ὅσο καὶ γιὰ τὴν εὕρεσίν τους⁸⁴. Ὁ Πλάτων μπορεῖ κάλλιστα νὰ θεωρηθεῖ ὡς ὁ εὐρετῆς τοῦ δραματικοῦ διαλόγου⁸⁵, ἢ ὅπως

⁸² Βλ. “Plato in His Time and Place”, στὸ: Gail Fine (ed.), *The Oxford Handbook of Plato*, 36-62, καὶ συγκεκριμένα σ. 37.

⁸³ Βλ. J. P. Hershbell, “Reflections on the Orality and Literacy of Plato’s Dialogues”, στὸ: F. J. Gonzalez (ed.), *The Third Way*, 25-39, καὶ κυρίως σ. 26-29 καὶ 38.

⁸⁴ Ἡ ἀνακάλυψη ἐνδεχομένως ἀναφέρεται στὸ νέο εἶδος διαλόγου μὲ δραματικὸ χαρακτήρα, τὸν ὁποῖο εἰσήγαγε ὁ Πλάτων ἐπηρεασμένος ἀπὸ τοὺς μίμους τοῦ Σώφρονα τοῦ Συρακούσιου. Βλ. Διογ. Λ., III. 18: «Δοκεῖ δὲ Πλάτων καὶ τὰ Σώφρονος τοῦ μιμογράφου βιβλία ἡμελημένα πρῶτος εἰς Ἀθήνας διακομίσαι καὶ ἠθοποιῆσαι πρὸς αὐτόν· ἃ καὶ εὐρεθῆναι ὑπὸ τῆ κεφαλῆ αὐτοῦ». Βλ. ἐπίσης Ἀριστ., Π. ποιητ. 1447b· Ἀριστ., Περὶ ποιητῶν 3 Ross (72 (Rose)· P. Oxy. XLV 3219. Treatise on Plato?, ἀπ. 1. 3-10, σ. 30 (PCG I Sophron Test. 4, 188)· Ὀλυμπ. φιλ., Βί. Πλ. III· Alice S. Riginos, *Platonica*, σ. 174, ἀνέκδοτο 128. Πληροφορίες γιὰ τοὺς μίμους τοῦ Σώφρονα βλ. ἐνδεικτικὰ R. Kassel et C. Austin (eds.), *Poetae Comici Graeci*, Vol. I: *Comoedia Dorica, Mimi, Phlyaces* (Berolini et Novi Eboraci: Walter de Gruyter, 2001), σ. 187-253· Ὁ M. W. Haslam ἀναφέρει ὅτι τὸ χωρίο 415c τῆς *Πολιτείας* θεωρεῖται κατὰ κοινὴ ὁμολογία «ὡς ἓνας ὑπαινιγμὸς στὸν Σώφρονα». Βλ. σχετ. “Plato, Sophron, and the Dramatic Dialogue”, *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, 19 (1972), 17-38, καὶ συγκεκριμένα σ. 19.

⁸⁵ Βλ. σχετ. H. Thesleff, *Stydies in Platonic Chronology*, σ. 207 [61], 210 [64] καὶ 246 [98]· D. Clay, *Platonic Questions: Dialogues with the Silent Philosopher*

διατείνεται ο C. Kahn, ως ο εύρετής του «'ρεαλιστικοῦ' ιστορικοῦ διαλόγου»⁸⁶. Κατὰ τὸν J. P. Hershbell τὸ ἔργο τοῦ Πλάτωνα σηματοδοτεῖ «τὴν μετάβαση ἀπὸ τὴν προφορικότητα στὸν ἀλφαβητισμό»⁸⁷.

Στὴν ἱστορία τοῦ γραπτοῦ λόγου ἰδιαίτερα σημαντικὴ εἶναι ἡ μορφή τοῦ Ἴσοκράτη, ὁ ὁποῖος ἐμπιστεύθηκε ἀπόλυτα τὸν γραπτὸ λόγον γιὰ τὴν δημοσιοποίηση τῆς διδασκαλίας του⁸⁸. Ὁ Ἴσοκράτης προσέδωσε μία νέα διάσταση στὸν γραπτὸ λόγον ἀνάγοντάς τον σὲ μία μορφή τέχνης, ἡ ὁποία ἀποτυπώνει γραπτῶς μὲ ἄμεσο καὶ ὅσο τὸ δυνατὸν ἀκριβέστερο τρόπο τὴν ἀνθρώπινη σκέψη. Πρὶν ἀπὸ τὴν δημοσίευση τῶν ἔργων του, ὁ Ἴσοκράτης συνήθιζε νὰ διαβάζει τὰ κείμενά του στοὺς μαθητὲς καὶ στοὺς ἐταίρους του, προκειμένου νὰ βεβαιωθεῖ ἀπὸ τὰ σχόλιά τους ὅτι ἡ σκέψη του ἦταν κατανοητὴ⁸⁹. Ὁ T. M. Lentz ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Ἴσοκράτης μὲ τὴν συγκεκριμένη μέθοδο συγγραφῆς οὐσιαστικὰ δίδει μία ἀπάντηση στὴν θέση τοῦ Πλάτωνα, ὅσον ἀφορᾷ τὴν μὴ δυνατότητα τῆς γραφῆς γιὰ ὑπέρασπιση τοῦ ἑαυτοῦ της, ἀφοῦ ἡ μέθοδος καταγραφῆς καὶ κοινοποίησης τῶν ἀπόψεών του ἀπομάκρυνε ἐνδεχόμενες ἀσάφειες καὶ παρανοήσεις⁹⁰.

Μέσα ἀπὸ τὴν σύντομη ἱστορικὴ ἀνασκόπηση τῆς προφορικότητας καὶ τοῦ ἀλφαβητισμοῦ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, κατέστη νομίζουμε σαφὲς

(Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2000), σ. 10-11· N. G. Charalabopoulos, *Platonic Drama and Its Ancient Reception*, σ. 56-57.

⁸⁶ Βλ. *Plato and the Socratic Dialogue*, σ. 35.

⁸⁷ “Reflections on the Orality and Literacy of Plato’s Dialogues”, σ. 38.

⁸⁸ Γιὰ τὴν στάση τοῦ Ἴσοκράτη ἀπέναντι στὸν γραπτὸ λόγον βλ. T. M. Lentz, *Orality and Literacy in Hellenic Greece* σ. 122-135.

⁸⁹ Βλ. Ἴσοκρ., 12. 233.

⁹⁰ *Orality and Literacy in Hellenic Greece*, σ. 127.

ὅτι ὁ Πλάτων ἦταν βαθιὰ ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν ἀλληλεπίδραση τῆς προφορικῆς καὶ τῆς γραπτῆς παράδοσης, ἀλληλεπίδραση ἣ ὁποία διαμόρφωσε τὴν στάση του καὶ τὴν κριτικὴ του ἀπέναντι στὸν προφορικὸ καὶ τὸν γραπτὸ λόγο. Συνδυάζοντας ἀριστοτεχνικὰ τὸ διαλεκτικὸ προφορικὸ στοιχεῖο μὲ τὸν πεζὸ γραπτὸ λόγο, συνέβαλε σημαντικὰ στὴν βελτίωση τοῦ βιβλίου τόσο ὡς παιδαγωγικοῦ ἐργαλείου ὅσο καὶ ὡς μέσου κοινοποίησης καὶ διάδοσης τῶν γνώσεων καὶ τῶν ἰδεῶν. Στὴν συνέχεια θὰ καταβληθεῖ προσπάθεια νὰ γίνῃ ἀνάλυση τῆς πλατωνικῆς κριτικῆς τοῦ λόγου, νὰ προσδιορισθοῦν οἱ λόγοι ποὺ τὴν προκάλεσαν καὶ νὰ ἀναδειχθεῖ ὁ πραγματικὸς στόχος τῆς.

3. Ἡ ἐκ μέρους τοῦ Πλάτωνα κριτικὴ τοῦ λόγου

Στὸ μέρος αὐτὸ τῆς ἐργασίας μας θὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ δείξουμε ὅτι ὅσα ἀναφέρονται στὸν *Πρωταγόραν* (328e-329b), στὸν *Φαῖδρον* (274a-278e) καὶ στὴν φιλοσοφικὴ παρέκβαση τῆς *Ἐπιστολῆς Ζ'* (341b-344e)⁹¹ ἀφοροῦν ὄχι μόνον τὴν κριτικὴ τοῦ γραπτοῦ ἀλλὰ καὶ τοῦ προφορικοῦ λόγου. Ἡ ἐκ μέρους τοῦ Πλάτωνα κριτικὴ τοῦ λόγου δὲν

⁹¹ Ὁ R. S. Brumbaugh, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει τὴν αὐθεντικότητα τῆς *Ἐπιστολῆς Ζ'*, ἀπορρίπτει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ φιλοσοφικὴ παρέκβαση «παρεμβάλλεται μὲ βίαιο τρόπο», διακόπτοντας τὴν ροὴ τοῦ κειμένου, καὶ διατείνεται ὅτι ἡ παρέμβαση ἀφορᾷ τὴν μέθοδο διδασκαλίας μέσῳ τῆς γραπτῆς γλώσσας (βλ. “Digression and Dialogue: The *Seventh Letter* and Plato’s Literary Form”, στὸ: C. L. Griswold, Jr [ed.], *Platonic Writings, Platonic Readings*, 84-92, καὶ συγκεκριμένα σ. 86-87). Πβ. J. M. Rhodes, “Mystic Philosophy in Plato’s *Seventh Letter*”, στὸ: Z. Planinc (ed.), *Politics, Philosophy, Writing: Plato’s Art of Caring for Souls* (Columbia and London: University of Missouri Press, 2001), 179-247, καὶ συγκεκριμένα σ. 232.

περιορίζεται αποκλειστικά στον τρόπο τῆς «εὐπρεπείας» καὶ τῆς «ἀπρεπείας»⁹² τῆς προφορικῆς ἢ τῆς γραπτῆς σύνθεσης, ἀλλὰ κατευθύνεται καὶ σὲ οὐσιώδη θέματα παιδείας τῆς ἐποχῆς του.

Ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁ Πλάτων ἐστιάζει τὴν προσοχή του στὰ σοφιστικὰ ἐγχειρίδια ἢ τέχνας, καθὼς ἐπίσης καὶ στὶς κάθε εἴδους ἐπιστημονικὲς πραγματεῖες, καὶ ὅτι ἀσκεῖ κριτικὴ στὴν ποιότητα τῆς σύνθεσής τους καὶ στὴν ἀποτελεσματικότητά τους ὡς παιδαγωγικῶν μέσων⁹³. Τὰ ἐγχειρίδια αὐτά, ὅπως φρονεῖ ὁ Πλάτων, ἀποσκοποῦν στὴν ἐμφύτευση ἑτοιμῶν καὶ ἀμφίβολης ποιότητας γνώσεων στὶς ψυχὲς τῶν μαθητῶν. Τὸ συγκεκριμένο εἶδος ἐκπαίδευσης βρίσκεται σὲ πλήρη ἀντίθεση μὲ τὴν θέση τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὴν γνώση ὡς ἀνάμνηση, ἢ ὁποῖα συνεπάγεται ὅτι ἡ ἀληθινὴ παιδεία δὲν συνίσταται στὴν ἐμφύτευση ἑτοιμῶν γνώσεων στὴν ψυχὴ, ἀλλὰ ὅτι συνιστᾶ ἀφύπνιση προϋπαρχουσῶν γνώσεων, ἢ ὁποῖα μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ διὰ τῆς ἀναμνηστικῆς πορείας⁹⁴.

Θὰ μπορούσε νὰ εἰπωθεῖ ὅτι ἡ στεῖρα καὶ μὴ ὀρθὴ παιδεία, ποὺ κατὰ τὸν Πλάτωνα προσφέρουν τὰ σοφιστικὰ ἐγχειρίδια, καθὼς καὶ οἱ

⁹² Πλάτ., Φαῖδρ. 274b: «Τὸ δ' εὐπρεπείας δὴ γραφῆς πέρι καὶ ἀπρεπείας»· πβ. Ἐπ. Ζ' 344d-e.

⁹³ Βλ. σχετ. Ø. Rabbås, "Writing, Memory, and Wisdom: The Critique of Writing in the *Phaedrus*", *Symbolae Osloenses: Norwegian Journal of Greek and Latin Studies*, 84 [2010], 26-48, καὶ κυρίως σ. 32-35.

⁹⁴ Βλ. καὶ Πολ. 518c, ὅπου ὁ Πλάτων, σὲ ὅσους ὑποστήριζαν ὅτι δὲν ὑπάρχει γνώση μέσα στὴν ψυχὴ καὶ ὅτι τὴν γνώση τὴν τοποθετοῦν σὲ αὐτὴν οἱ ἐπαγγελματίες τῆς ἐκπαίδευσης, ἀντιπαραθέτει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ ψυχὴ τοῦ καθενὸς φέρει ἐντὸς τῆς τὴν «ἐνοῦσαν... δύναμιν... καὶ τὸ ὄργανον ᾧ καταμανθάνει ἕκαστος». Τὸ χωρίο αὐτὸ κατὰ τὸν E. Benitez ἀποτελεῖ ἔνδειξη ὅτι ἡ θεωρία γιὰ τὴν γνώση ὡς ἀνάμνηση ὑπάρχει καὶ στὴν Πολιτείαν (*Forms in Plato's Philebus* [Assen: Van Gorcum, 1989]), σ. 111.

δημόσιες ἐπιδείξεις τῶν Σοφιστῶν, ἀντικατοπτρίζεται καὶ στὴν ἀλληγορία τοῦ Σπηλαίου (514a-517c). Οἱ δεσμῶτες εἶναι οἱ νέοι ποὺ λαμβάνουν τὴν σκιώδη ἑτοιμη γνώση, τὴν ὁποία προβάλλουν ὡς θαυματοποιοὶ οἱ Σοφιστὲς καὶ οἱ λογογράφοι-ρητοροδιδάσκαλοι, μετακινώντας πίσω ἀπὸ τὸ τειχάκι εἶδωλα γνώσεων καὶ ἀπόψεων ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ πυρός, ποὺ συμβολίζει τὴν εὐμετάβλητη καὶ προσωρινὴ γνώση⁹⁵. Οἱ μαθητὲς-δεσμῶτες ἀποδέχονται μέσῳ μιᾶς στείρας ἀπομνημόνευσης τὴν ψευδῆ γνώση τοῦ κόσμου τῶν σκιῶν, καὶ παραμένουν οἰκειοθελῶς⁹⁶ δέσμιοι τῶν ἀλυσίδων τῆς ἀμάθειας καὶ τῆς δοκησιοφίας, καταδικασμένοι σὲ διπλὴ ἄγνοια, καθὼς οὔτε γνωρίζουν τὴν ἀλήθεια οὔτε ἔχουν συνειδητοποιήσει τὴν κατάστασι ἀμάθειας στὴν ὁποία βρίσκονται.

Ἡ δυσπιστία τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὴν παιδαγωγικὴ ἀξία τῶν σοφιστικῶν ἐγχειριδίων καὶ τῶν ἑτοιμῶν λόγων τῶν λογογράφων εἶναι ἐμφανέστατη στὸν διάλογο *Φαῖδρος*, ὁ ὁποῖος θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀναπαράστασι τῆς ἀντίθεσης μεταξὺ τῆς ἑτοιμῆς καὶ ἐπιφανειακῆς γνώσης καὶ τῆς γνήσιας φιλοσοφικῆς καὶ διαλεκτικῆς γνώσης. Ὁ Πλάτων στὸν *Φαῖδρον* ἀναφέρεται στὴν τάσι τῶν νέων νὰ

⁹⁵ Τὸ πῦρ δὲν εἶναι αὐτόφωτο ἀλλὰ χρειάζεται ἀνατροφοδότησι προκειμένου νὰ καίει· ἀντιθέτως ὁ ἥλιος ὡς πηγὴ φωτὸς εἶναι αὐτόφωτος. Συνεπῶς ἡ ψευδῆς γνώσι ποὺ συμβολίζεται μὲ τὸ πῦρ χρειάζεται συχνὴ ἀνατροφοδότησι, ἐνῶ ἡ ἀληθινὴ γνώσι ποὺ συμβολίζεται μὲ τὸ φῶς τοῦ ἡλίου φωτίζει αἰώνια.

⁹⁶ Ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τῆς ἀλληγορίας τοῦ Σπηλαίου (514a-515a) φαίνεται ὅτι οἱ δεσμῶτες ἔχουν δεμένα τὰ πόδια καὶ τὸ κεφάλι, χωρὶς νὰ γίνεται ἀναφορὰ στὴν κατάστασι τῶν χεριῶν τους. Θὰ μπορούσε κάλλιστα νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι τὰ χέρια τους εἶναι ἐλεύθερα καὶ ὅτι οἰκειοθελῶς μένουν δεσμῶτες, ἀφοῦ ἂν πραγματικὰ τὸ ἤθελαν θὰ μπορούσαν νὰ λύσουν μὲ τὰ χέρια τους τὰ δεσμὰ καὶ νὰ ἐλευθερωθοῦν.

ἀποστηθίζουσαν κείμενα καὶ νὰ πιστεύουν ὅτι μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἔχουν ἀποκτήσει γνώση. Στὴν ἀρχὴ τοῦ διαλόγου (228d-e) ὁ Σωκράτης ἀρνεῖται νὰ ἀκούσει τὴν ἀπαγγελία τοῦ Φαῖδρου γιὰ τὸν Ἔρωτα ἢ ὁποῖα βασίζεται σὲ ἓνα γραπτὸ λόγο τοῦ Λυσία, καὶ ζητεῖ ἀπὸ τὸν νεαρὸ νὰ φανερῶσει τὸν πάπυρο ποὺ ἐπιμελῶς κρύβει κάτω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ μέρος τοῦ ἱματίου του, καὶ νὰ ἀναγνώσει τὸν λόγο ἀπευθείας ἀπὸ τὸ πρωτότυπο, προκειμένου νὰ ἐπιτευχθοῦν δύο πράγματα: Πρῶτον, νὰ συνειδητοποιήσει ὁ νεαρὸς Φαῖδρος ὅτι ὅσα ἀπομνημόνευσε δὲν εἶναι προσωπικὴ του γνώση ἀλλὰ ἀλλότρια, καὶ δεύτερον, νὰ γίνῃ ὁ κριτικὸς ἔλεγχος τοῦ κειμένου, ὥστε νὰ διαπιστωθεῖ ἢ ἀλήθεια ἢ τὸ ψεῦδος τοῦ περιεχομένου του.

Ἡ προσπάθεια τοῦ νεαροῦ Φαῖδρου νὰ κρύψει τὸν πάπυρο, ποὺ περιεῖχε τὸν λόγο τοῦ Λυσία, φανερώνει κατὰ τὸν νεοπλατωνικὸ Ἑρμεία ὅτι τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ τοῦ βιβλίου συσκοτίζει τὴν διάνοια καὶ ἀπομακρύνει τὸν ἀναγνώστη ἀπὸ τὴν ἀληθινὴ γνώση καὶ τὸ φῶς τῆς ἐπιστήμης⁹⁷. Ὁ G. R. F. Ferrari διατείνεται ὅτι ὁ Φαῖδρος, ἔχοντας κρυμμένο τὸν πάπυρο, ἐπιθυμεῖ νὰ οἰκειοποιηθεῖ τὴν ἔμπνευση τοῦ Λυσία⁹⁸. Ἡ ἄποψη αὕτη τοῦ Ferrari εἶναι ὡς ἓνα βαθμὸ βάσιμη, διότι συχνὰ οἱ νέοι ἔχουν τὴν τάση νὰ υἱοθετοῦν ξένες ἰδέες καὶ νὰ τὶς παρουσιάζουν ὡς δικές τους. Ἡ τάση οἰκειοποίησης ξένης γνώσης κατακρινόταν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, ὅπως αὐτὸ συνάγεται ἀπὸ τὸ χωρίο 26d-e τῆς Ἀπολογίας, ὅπου ὁ Σωκράτης δηλώνει ὅτι θὰ ἦταν γελοῖος καὶ ἄξιος χλευασμοῦ ἂν παρουσίαζε τὰ δόγματα τοῦ Ἀναξαγόρα ὡς

⁹⁷ Ἑρμ. φιλ., *Εἰς Φαῖδρ.* 29. 7-9: «Τὸ δὲ ὑπὸ τῶ ἱματίῳ διὰ τὸ ἐν σκότῳ εἶναι καὶ ἐκπεπτωκέναι τοῦ φωτὸς τῆς ἐπιστήμης».

⁹⁸ *Listening to the Cicadas: A Study of Plato's Phaedrus* [(Cambridge: Cambridge University Press, 1990 [1987¹)], σ. 209.

δικά του, ἀφοῦ ὁ καθένας μποροῦσε νὰ ἀγοράσει τὰ βιβλία τοῦ Ἀναξαγόρα στὴν ἀγορὰ ἔναντι μιᾶς δραχμῆς καὶ νὰ διαπιστώσει εὐκόλα ὅτι ὁ Σωκράτης σφετερίστηκε τὸ περιεχόμενό τους. Τὸ συμπέρασμα, ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὰ προαναφερθέντα εἶναι ὅτι ἡ ἀρνητικὴ στάση τοῦ Πλάτωνα ἀπέναντι στοὺς Σοφιστὲς καὶ στοὺς λογογράφους, ἀφορᾷ μεταξὺ ἄλλων, καὶ τὴν ἔτοιμη τροφὴ γραπτῶν λόγων⁹⁹, τοὺς ὁποίους διέθεταν ἔναντι ἀδράξ ἀμοιβῆς στοὺς μαθητὲς ἢ στοὺς πελάτες τους.

Ἐνα ἄλλο θέμα ποὺ προβληματίσει ἰδιαίτερα τὸν Πλάτωνα εἶναι ἡ ἐμπιστοσύνη κυρίως τῶν νέων στὰ γραπτὰ κείμενα, ἢ ὁποῖα κατὰ τὴν ἀποψή του καλλιεργεῖ μία στείρα καὶ ἐπιφανειακὴ πολυμάθεια¹⁰⁰ καὶ

⁹⁹ Κατὰ τὸν T. M. Lentz ὁ Πλάτων θεωρεῖ ὅτι οἱ Σοφιστὲς καὶ ὁ γραπτὸς λόγος ἔχουν ἓνα κοινὸ σημεῖο, δηλαδὴ τὴν ἀνικανότητα τῆς ὑπεράσπισης τοῦ ἑαυτοῦ τους. Ἡ γνώση ποὺ προσφέρουν εἶναι ἐπιφανειακὴ καὶ δὲν καλλιεργεῖ τὴν κριτικὴ σκέψη τοῦ μαθητῆ οὔτε τὴν νοημοσύνη του (βλ. *Orality and Literacy in Hellenic Greece*, σ. 119-120). Βλ. ἐπίσης Πλάτ., Πολ. 493a-c, ὅπου ὁ Ἀθηναῖος φιλόσοφος χαρακτηρίζει τοὺς Σοφιστὲς ἀτόπους παιδευτάς. Ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις γιὰ τὸ συγκεκριμένο χωρίο τῆς Πολιτείας βλ. π.χ. D. D. Corey, *The Sophists in Plato's Dialogues* (U.S.A.: Suni Press, 2015), σ. 206-210.

¹⁰⁰ Ἡ στείρα καὶ ἐπιφανειακὴ πολυμάθεια καὶ ἡ τάση τῶν νέων νὰ συλλέγουν μὲ ἐνθουσιασμό πλῆθος συγγραμμάτων κατακρινόταν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Βλ. π.χ. Ἡράκλ. DK 22 B 40: «πολυμαθίη νόον ἔχειν οὐ διδάσκει». Οἰνοπίδης DK 41 A 4: «ὄρῶν μειράκιον ἀπαίδευτον πολλὰ βιβλία κτώμενον ἔφη· «μὴ τῶι κιβωτῶι, ἀλλὰ τῶι στήθει»· Διογ. Λ. 6.1.5, ὅπου ὁ σοφιστὴς Ἀντισθένης συμβουλεύει κάποιον, ποὺ ἔχασε τὰ ὑπομνήματά του, ὡς ἐξῆς: «ἔδει γάρ», ἔφη «ἐν τῇ ψυχῇ αὐτὰ καὶ μὴ ἐν τοῖς χαρτίοις καταγραφεῖν»· Ξεν., Ἀπομν. 4.2.1-10, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὸν Εὐθύδημο ποὺ εἶχε τὴν τάση νὰ συγκεντρώνει πολλὰ βιβλία «ποιητῶν τε καὶ σοφιστῶν»· Ἐρμ. φιλ., *Εἰς Φαῖδρ.* 271. 16-23: «Φέρεται δὲ τοιοῦτόν τι διήγημα πρὸς τὸ μὴ δεῖν συγγράμμασιν ἀποτίθεσθαι τὰ νοήματα, ὅτι μαθητὴς τις τοῦ Πλάτωνα πάντα τὰ λεγόμενα παρ' αὐτοῦ ἀπογραψάμενος ἀπέπλευσε, καὶ ναυαγία περιπεσὼν ἅπαντα ἀπώλεσε καὶ ὑπέστρεψε πρὸς τὸν διδάσκαλον, ἔργω πειραθεὶς ὅτι οὐ δεῖ ἐν βιβλίοις ἀποτίθεσθαι τὰ νοήματα, ἀλλὰ ἐν τῇ ψυχῇ».

ὀδηγεῖ στήν ἔλλειψη αὐτογνωσίας καὶ καλῆς μνήμης. Ὁ Πλάτων ἐπιχειρεῖ στὸν Φαῖδρον (274c-275b) νὰ ἐκθέσει παραστατικὰ τὸ ὅλο πρόβλημα μέσω τῆς ἐξιστόρησης τοῦ μύθου τοῦ Θεῦθ¹⁰¹. Ὁ αἰγυπτιακὸς θεὸς Θεῦθ εἶναι ὁ εὐρετῆς τῆς γραφῆς, τὴν ὁποία παρουσιάζει στὸν βασιλιὰ τῆς Αἰγύπτου Θαμοῦν ὡς τὸ «μνήμης τε γὰρ καὶ σοφίας φάρμακον». Ὁ Θαμοῦς, ὅμως διαφωνεῖ μὲ τὸν Θεῦθ καὶ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ γραφή θὰ ἐπιφέρει τὴν λήθη στὸν νοῦν καὶ θὰ ὀδηγήσει τοὺς ἀνθρώπους στήν δοκησιοσοφία καὶ ὄχι στήν πραγματικὴ γνώση¹⁰². Κατὰ τὸν Ἑρμεία¹⁰³ τὸ γραπτὸ κείμενο δὲν καθιστᾷ «ἀσοφωτέρους» καὶ «ἐπιλήσμονας» μόνο τοὺς «ἐντυγχάνοντες», δηλαδή ἐκείνους ποὺ τὸ ἀναγιγνώσκουν, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἴδιους τοὺς συγγραφεῖς. Ἡ ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη στὰ γραπτὰ κείμενα ὄχι μόνο θὰ ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴν ἀληθινὴ γνώση ὅσους ἐντροφοῦν σὲ αὐτά, ἀλλὰ καὶ θὰ τοὺς καταστήσει δύσκολους στὶς κοινωνικὲς τους συναναστροφές, ἀφοῦ θὰ τοὺς στερεῖ τὴν ἱκανότητα νὰ συνδιαλέγονται μὲ ζητητικὸ καὶ γόνιμο τρόπο¹⁰⁴.

¹⁰¹ Ἐνδιαφέρουσες ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις γιὰ τὸν μῦθο τοῦ Θεῦθ βλ. ἐνδεικτικὰ D. A. White, *Rhetoric and Reality in Plato's Phaedrus* (U.S.A.: State University of New York Press, 1993), σ. 251-260· C. Moore, "The Myth of Theuth in the *Phaedrus*", στὸ: Catherine Collobert, P. Destrée, F. J. Conzalez (eds.), *Plato and Myth: Studies on the Use and Status of Platonic Myths* (Leiden·Boston: Brill, 2012), 27-303· D. S. Werner, *Myth and Philosophy in Plato's Phaedrus*, σ. 181-235. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. καὶ τὰ ἐνδιαφέροντα σχόλια τοῦ Ἰ. Θεοδωρακόπουλου (*Πλάτωνος Φαῖδρος*, σ. 550-551, σημ. 1).

¹⁰² Πλάτ., Φαῖδρ. 275b: «δοξόσοφοι γεγονότες ἀντὶ σοφῶν»· βλ. καὶ 275a «σοφίας δὲ τοῖς μαθηταῖς δόξαν, οὐκ ἀλήθειαν πορίζεις».

¹⁰³ *Εἰς Φαῖδρ.* 269. 26-29-270. 1-6.

¹⁰⁴ Πλάτ., Φαῖδρ. 275b: «χαλεποὶ συνεῖναι».

Ὁ Πλάτων ἐπιθυμεῖ ἐκτὸς τῶν ἄλλων νὰ δείξει μέσῳ αὐτοῦ τοῦ μύθου ὅτι ἡ ἀνάγνωσις πολλῶν βιβλίων μόνο ἐπιφανειακὲς πληροφορίες καὶ ἀπόψεις γιὰ διάφορα θέματα μπορεῖ νὰ προσφέρει, προβάλλοντάς ἔτσι τὸ πρόβλημα τῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα στὴν γνήσια γνῶσις καὶ στὴν ἀπλὴ καὶ ἐπιφανειακὴ πληροφόρηση, ποὺ δίδει τὴν ψευδαίσθησις τῆς γνῶσις. Ἡ ἐπιφανειακὴ πληροφόρηση ἐνδέχεται μάλιστα νὰ εἶναι καὶ ψευδὴς καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀπουσία ὁποιασδήποτε προσπάθειας γιὰ ἔρευνα, μπορεῖ νὰ ἀπομακρύνει ἀκόμη περισσότερο τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν ἀλήθεια. Ἡ ἀδυναμία γιὰ διερεύνησις καὶ ἀναζήτησις τῆς ἀλήθειας ἐπικρίνεται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα στὸν Φαῖδρον (275b-c) καὶ στὴν Ἐπιστολὴν Ζ' (343c). Οἱ νέοι κατὰ τὴν ἄποψή του δὲν ἔχουν λάβει παιδεία ποὺ νὰ τοὺς καλλιεργεῖ τὸ ἐρευνητικὸ πνεῦμα καὶ δείχνουν μία τυφλὴ ἐμπιστοσύνη στὴν φήμη καὶ στὰ λόγια τῶν γνωστῶν Σοφιστῶν καὶ τῶν λογογράφων. Ἡ τυφλὴ πίστις στὴν ὑποτιθέμενη αὐθεντία ἀπομακρύνει κατὰ τὸν Πλάτωνα τοὺς νέους ἀπὸ τὸν κριτικὸ ἔλεγχον τῶν πραγμάτων καὶ τοὺς κάνει νὰ δέχονται ἄκριτα ἀπόψεις καὶ ἀμφίβολης ποιότητος διδαχάς¹⁰⁵.

¹⁰⁵ Ἐνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα αὐτῆς τῆς τάσης ἀπαντᾷ στὸ χωρίον 311b-314e τοῦ διαλόγου Πρωταγόρας, ὅπου ὁ νεαρὸς Ἴπποκράτης ἐπιθυμεῖ σφόδρα νὰ γίνῃ μαθητὴς τοῦ διάσημου Πρωταγόρα. Ὅταν ὅμως ὁ Σωκράτης τὸν ρωτᾷ γιὰ ποιὸν λόγο ἔχει αὐτὴν τὴν ἐπιθυμίαν, ἐκεῖνος κοκκινίζει ἀπὸ ντροπὴ καὶ δὲν μπορεῖ νὰ τοῦ ἀπαντήσῃ, διότι προφανῶς δὲν γνωρίζει τὸ περιεχόμενον τῆς διδασκαλίας τοῦ Σοφιστῆ. Βλ. ἐπίσης Φαῖδρ. 275b-c, ὅπου ὁ Πλάτων ἀποκαλεῖ τοὺς νέους σοφοὺς μὲ μία δόση εἰρωνείας ἐπιθυμῶντας προφανῶς νὰ δείξῃ τὴν ψευδαίσθησις ποὺ ἔχουν οἱ νέοι ὅτι κατέχουν γνῶσις, ἐπειδὴ ἐμπιστεύονται ἕναν φημισμένον δάσκαλον χωρὶς νὰ προβαίνουν σὲ κριτικὸ ἔλεγχον τῶν λόγων του. Ὁ F. Trabattoni παρατηρεῖ σχετικὰ μὲ τὸ χωρίον 275b-c τοῦ Φαῖδρου ὅτι ἡ εἰρωνεία ποὺ ἐκφράζεται σ' αὐτὸ «ὑπαινίσσεται» τὴν διαφθορὰ τῶν νέων ἀπὸ τοὺς Σοφιστὰς (βλ. "Myth and Truth in Plato's *Phaedrus*", στὸ: Catherine Collobert, P.

Ὁ Πλάτων στὸν *Φαῖδρον* (257c-258b) μὲ ἀφορμὴ τὸν περὶ ἔρωτος λόγο τοῦ Λυσία στρέφεται ἐναντίον τῶν σύγχρονῶν του λογογράφων, ἀλλὰ καὶ ἐναντίων τῶν πολιτικῶν, οἱ ὅποιοι εἴτε λόγῳ ματαιοδοξίας εἴτε λόγῳ φιλοδοξίας ἀρέσκονται στὴν συγγραφὴ λόγων ἀπευθυνόμενοι στὸν Ἀθηναϊκὸ λαό. Κατὰ τὸν Ἰωάννη Θεοδωρακόπουλο οἱ πολιτικοὶ αὐτοὶ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ «κοινοὶ λογογράφοι· γιατί χαρίζονται στὸ δῆμο, ὅπως χαρίζεται στὸν πελάτη του ὁ λογογράφος ποὺ συντάσσει τὸ λόγο του μὲ πληρωμὴ»¹⁰⁶. Οἱ δύο αὐτὲς κατηγορίες λογοποιῶν κακομεταχειρίζονται τὴν γραφὴ καί, γενικότερα, τὸν λόγο, γιατί στεροῦνται φιλοσοφικῆς παιδείας καὶ δὲν στοχεύουν, ὡς ἐκ τούτου, στὴν ἀλήθεια. Ὅπως χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει ὁ Πλάτων «τὸ γράφειν λόγους» δὲν εἶναι κάτι τὸ κακό. Ἀντιθέτως, αἰσχύνη προκαλεῖ «τὸ μὴ καλῶς λέγειν τε καὶ γράφειν ἀλλ' αἰσχυρῶς τε καὶ κακῶς» (258d)¹⁰⁷.

Στοὺς συγγραφεῖς ποὺ κάνουν κακὴ χρῆση τοῦ λόγου, συγκαταλέγονται καὶ ὀρισμένοι φιλοσοφοῦντες, οἱ ὅποιοι δὲν εἶναι ἱκανοὶ γιὰ παραγωγὴ γνήσιου φιλοσοφικοῦ λόγου. Ἐνα τέτοιο παράδειγμα συγγραφέα εἶναι ὁ τύραννος Διονύσιος Β' τῶν Συρακουσῶν. Ὁ Πλάτων ἀναφέρει στὴν *Ἐπιστολὴν Ζ'*¹⁰⁸ ὅτι ὁ νεαρὸς

Destrée, F. J. Conzalez [eds.], *Plato and Myth*, 305-321, καὶ συγκεκριμένα σ. 306).

¹⁰⁶ Πλάτωνος *Φαῖδρος*, σ. 297.

¹⁰⁷ Ὁ Πλάτων ἐκφράζει τὸν θαυμασμό του πρὸς τοὺς μεγάλους πολιτικούς καὶ νομοθέτες Λυκούργο, Σόλωνα καὶ Δαρεῖο, καὶ θεωρεῖ ὅτι τὸ νομοθετικὸ τους ἔργο ἀποτελεῖ ἔκφραση γνήσιας λογογραφίας (258b-c).

¹⁰⁸ 341b: «ὕστερον δὲ καὶ ἀκούω γεγραφέναι αὐτὸν περὶ ὧν τότε ἤκουσε, συνθέντα ὡς αὐτοῦ τέχνην, οὐδὲν τῶν αὐτῶν ὧν ἀκούοι»· πβ. 344d. Βλ. καὶ *Λεξικὸν Σούδα*, λῆμμα *Διονύσιος η* καὶ *Πλούτ.*, Δί. 16. 2 καὶ 18.1. Ὁ G. R.

τύραννος συνέγραψε μία πραγματεία, ἣ ὁποία δὲν περιεῖχε τὴν γνώση, ποὺ ὁ ἴδιος κατέκτησε, παρὰ ἀναπαρήγαγε μὲ ἐπιφανειακὸ τρόπο ὅσες πληροφορίες ἄκουσε ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, χωρὶς νὰ προηγηθεῖ ἡ ἀπαιτούμενη προσωπική του προσήλωση στὸ ἀντικείμενο τῆς ἔρευνάς του. Τὸ βιβλίον τοῦ νεαροῦ τυράννου, ποὺ πιθανότατα ἔφερε τὸν τίτλο *Περὶ φύσεως ἄκρων καὶ πρώτων*¹⁰⁹, ἀποτελοῦσε ὄχι μόνον παρερμηνεία τῆς πλατωνικῆς διδασκαλίας¹¹⁰, ἀλλὰ καὶ προῖον λογοκλοπῆς¹¹¹, ἀφοῦ προβλήθηκε ἀπὸ τὸν Διονύσιον Β΄ ὡς δικό του πρωτότυπο φιλοσοφικὸ ἐγχειρίδιον¹¹².

Morrow ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Πλάτων στὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ δὲν καταδικάζει μόνον τὸ βιβλίον τοῦ νεαροῦ τυράννου, ἀλλὰ καὶ ὅλων ὅσοι ἔγραψαν γιὰ τὴν πλατωνικὴ φιλοσοφία, καὶ παράλληλα θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του ὡς «τὸν καλύτερο ἐρμηνευτὴ τῶν δικῶν του» φιλοσοφικῶν «δογμάτων» (βλ. *Plato's Epistles*, σ. 62-65, καὶ συγκεκριμένα σ. 65. Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα βλ. W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, Vol. V, σ. 402-403).

¹⁰⁹ Βλ. Πλάτ., Ἐπ. Ζ΄ 344d. Γιὰ τὸν τίτλον τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ βλ. H.-G. Gadamer, *Dialogue and Dialectic: Eight Hermeneutical Studies on Plato*, trans. and intr.: P.C. Smith (New Haven and London: Yale University Press, 1980), σ. 118.

¹¹⁰ Ἐπ. Ζ΄ 338d: «παρακουσμάτων τινῶν ἔμμεστοι τῶν κατὰ φιλοσοφίαν».

¹¹¹ Ἀπὸ τὴν κατηγορίαν γιὰ λογοκλοπὴν δὲν εἶχε ξεφύγει οὔτε ὁ ἴδιος ὁ Πλάτων. Ὁ Θεόπομπος (*FGrH* 115 F 259) κατηγόρησε τὸν φιλόσοφον ὅτι οἱ περισσότεροι διάλογοί του ἦταν προῖον λογοκλοπῆς ἀπὸ τοὺς διαλόγους τοῦ Ἀρίστιππου, τοῦ Ἀντισθένη καὶ τοῦ Βρύσωνα.

¹¹² Ὁ R. S. Brumbaugh εἶναι τῆς γνώμης ὅτι στὴν Ἐπιστολὴν Ζ΄ ἡ φιλοσοφικὴ παρέκβαση, ποὺ ἀναφέρεται στὴν κριτικὴ τῆς γραφῆς, γίνεται μὲ ἀφορμὴ τὸ βιβλίον τοῦ Διονυσίου Β΄, πράγμα ποὺ ὑποδηλώνει πόσο ἐνοχλήθηκε ὁ Πλάτων μόνον συνειδητοποίησε ὅτι τὸ συγκεκριμένον φιλοσοφικὸ ἐγχειρίδιον ἀπὸ ἄλλους θὰ μπορούσε νὰ ἐκληφθεῖ ὡς μία συνοπτικὴ ἔκθεσις τῆς πλατωνικῆς σκέψεως καὶ ἀπὸ ἄλλους ὡς τὸ ἔργον τοῦ μαθητῆ «ποὺ ὑπερέβη τὸν δάσκαλό του» (βλ. “Digression and Dialogue”, σ. 88. Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα βλ. ἐπίσης Joan Boyle, “Plato Writes on the Dangers of Writing”, *International Journal of Humanities*

Ἡ πλατωνικὴ κριτικὴ τοῦ λόγου δὲν περιορίζεται μόνο στὰς τέχνας τῶν Σοφιστῶν καὶ στὰ κείμενα τῶν λογογράφων καὶ τῶν πολιτικῶν, ἀλλὰ ἐπεκτείνεται καὶ στὶς δημόσιες διαλέξεις, τὶς γνωστὲς ὡς ἐπιδείξεις, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἓναν μακροσκελῆ μονόλογο. Στὸν διάλογο *Πρωταγόρας* (328e-329b) οἱ λόγοι τῶν Σοφιστῶν καὶ τῶν ρητόρων παρομοιάζονται μὲ βιβλία, πού οὔτε μποροῦν νὰ ἀποκριθοῦν σὲ ἐρωτήσεις οὔτε νὰ μιλήσουν καὶ νὰ διαλεχθοῦν. Τόσο ἡ γραπτὴ πραγματεία ὅσο καὶ ἡ δημόσια διάλεξη δὲν ἀποτελοῦν κατὰ τὸν Πλάτωνα ἰδανικὸ μέσο ἐκπαίδευσης καὶ κοινοποίησης τῆς γνώσης, διότι καὶ στὰ δύο εἶδη κυριαρχεῖ ὁ ἄκαμπτος καὶ ἀδιάκοπος μονόλογος, ὁ ὁποῖος ἤχει ὅπως τὰ χάλκινα σκεύη, ὅταν κρούονται, καὶ παύουν νὰ ἤχοῦν μόνο, ὅταν κάποιος τὰ ἀγγίξει. Ὁ μονόλογος, γραπτὸς καὶ προφορικός, δὲν συμβάλλει οὐσιαστικὰ στὴν ἐκπαίδευση τῶν νέων, ἀφοῦ ἀπουσιάζει ἀπὸ αὐτὸν τὸ διαλεκτικὸ στοιχεῖο, τὸ ὁποῖο, ὅπως φρονεῖ ὁ Πλάτων, πυροδοτεῖ τὴν δύναμη γιὰ γνώση στὴν ψυχὴ τοῦ μαθητῆ καὶ δὲν τὸν καθηλώνει στὴν ἡμιμάθεια καὶ τὴν δοξοσοφίαν¹¹³.

and Peace, [online] 22 (2006), στὸ: <http://www.questia.com/read/1G1-167387924/plato-writes-on-the-dangers-of-writing> καὶ T. H. Irwin, “The Inside Story of the Seventh Platonic Letter: A Sceptical Introduction”, *Rhizai*, 2 (2009), 127-160, καὶ συγκεκριμένα σ. 145 καὶ 150. Κατὰ τὸν C. H. Kahn τὸ βιβλίο τοῦ Διονυσίου Β' εἶναι ὁ λόγος ἐξ αἰτίας τοῦ ὁποῖου ὁ Πλάτων στὴν Ἐπιστολὴν Ζ' ἐστιάζει τὴν προσοχὴ του στὸ θέμα τῶν ὀρίων τῆς γλώσσας, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ φιλοσοφικὴ παρέκβαση νὰ ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ ἓνα συμπλήρωμα στὴν κριτικὴ τῆς γλώσσας στὸν *Φαῖδρον* (*Plato and the Socratic Dialogue*, σ. 390). Γιὰ τὰ φιλοσοφικὰ μαθήματα πού ἄκουσε ὁ Διονύσιος Β' ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, καθὼς καὶ γιὰ τὴν σχετικὴ μαρτυρία τοῦ Πλουτάρχου βλ. L. Edelstein, *Plato's Seventh Letter* (Leiden: E. J. Brill, 1966), σ. 23-24.

¹¹³ Ὁ P. A. Lima εὐστοχα παρατηρεῖ ὅτι τὸ γραπτὸ κείμενο «διακόπτει τὴν διαδικασία τῆς ἀναζήτησης τῆς γνώσης» δίδοντας στὸν ἀναγνώστη τὴν

‘Ο Πλάτων δίδει μεγάλη σημασία στην ποιότητα τοῦ περιεχομένου τοῦ γραπτοῦ καὶ τοῦ προφορικοῦ λόγου. Τὸν ἐνδιαφέρει ἰδιαίτερα ὁ τρόπος σχεδιασμοῦ ἐνὸς λόγου, ὥστε ἡ δημοσιοποίησή του νὰ εἶναι ἐπιτυχῆς καὶ νὰ μὴν δημιουργεῖ προβλήματα κατανόησης. ‘Η κακὴ σύνθεση ἐνὸς κειμένου ἐντείνει ἀκόμη περισσότερο τὰ μειονεκτήματα τοῦ γραπτοῦ λόγου. ‘Ο Πλάτων ὑποστηρίζει στὸν *Φαῖδρον* (275c-d) ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ συμπεριλάβει κανεὶς τὸ οὐσιαστικὸ περιεχόμενον μιᾶς τέχνης σὲ ἓνα βιβλίο, ἀφοῦ τὸ γραπτὸ κείμενο φέρει μειονεκτήματα, πὺ καθιστοῦν ἐξαιρετικὰ δύσκολο νὰ συναχθεῖ κάτι ἀπόλυτα σαφὲς καὶ βέβαιο μέσα ἀπὸ αὐτό. Τὰ βιβλία εἶναι ἀπλῶς ὑπομνήματα, χρήσιμα σὲ ὅσους ἤδη γνωρίζουν τὸ περιεχόμενό τους¹¹⁴. ‘Η ἀσάφεια καὶ ἡ ἀβεβαιότητα γιὰ τὸ βαθύτερο νόημα τοῦ κειμένου ὀφείλεται κατὰ τὸν Πλάτωνα ὄχι μόνο στὴν κακότεχνη συγγραφὴ ἀλλὰ καὶ σὲ ἓνα ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ τοῦ γραπτοῦ λόγου, τὴν σιωπηλὴ του ἀκίνησια, ἡ ὁποία παρομοιάζεται μὲ ζωγραφιά¹¹⁵, πὺ παρὰ τὴν

ψευδαίσθηση ὅτι τὴν ἔχει ἤδη ἀνακαλύψει (βλ. “Plato’s *Phaedrus* and the Limitations of Philosophy’s Written Word”, στὸ: A. Caeiro, M. I. Carvalho, H. Telo (eds.), *In the Mirror of the Phaedrus* (Sankt Augustin: Academia Verlag, 2013), 271-301, καὶ συγκεκριμένα σ. 286).

¹¹⁴ Βλ. T. S. Frentz, “Memory, Myth, and Rhetoric in Plato’s *Phaedrus*”, *Rhetoric Society Quarterly*, 36 (2006), 243-262, καὶ κυρίως σ. 246-250, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὰ δύο εἶδη μνήμης, τὴν *ὑπόμνησιν* καὶ τὴν *ἀνάμνησιν*. Εἶναι προφανὲς ὅτι τὸ βιβλίο ὡς ὑπόμνημα σχετίζεται μὲ τὴν μνήμη ὡς ὑπόμνηση καὶ ὄχι ὡς ἀνάμνηση.

¹¹⁵ Πλάτ., *Φαῖδρ.* 275d. Σύμφωνα μὲ τὸν J. Tomin (“A Preliminary to the Study of Plato”, σ. 83) ὁ Ἰσοκράτης, «ὅταν ἔγραφε τὸ ἔργο *Κατὰ τῶν σοφιστῶν*, εἶχε κατὰ νοῦ τὸ χωρίο» τοῦ *Φαῖδρου* 275d-276a, ὅπου ὁ Πλάτων χρησιμοποιεῖ τὴν παρομοίωση τῆς ζωγραφίας, προκειμένου νὰ δηλώσει τὴν σιωπηλὴ ἀκίνησια καὶ τὴν ἔλλειψη ζωντάνιας τοῦ γραπτοῦ λόγου.

ἀληθοφάνειά της, στέκει σιωπηλὴ χωρὶς καμία δυνατότητα ἀπόκρισης. Τὸ βιβλίον, ὅσο καλογραμμμένο καὶ σημαντικό κι ἂν εἶναι, δὲν παύει νὰ ἀποτελεῖ ἓνα ἄψυχο ἀντικείμενο, τὸ ὁποῖο δὲν δύναται σὲ καμία περίπτωση νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς ἀπορίες ποὺ ἔχει ὁ ἀναγνώστης καὶ νὰ ἀπαντήσῃ στὰ ἐρωτήματά του, ἔστω κι ἂν φαινομενικὰ δίδει τὴν ψευδαίσθηση ὅτι παρέχει τὴν δυνατότητα ἀπαντήσεων.

Ἡ σιωπηλὴ ἀκαμψία τοῦ γραπτοῦ κειμένου¹¹⁶ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι δὲ μπορεῖ νὰ ἀκολουθήσῃ τὴν ἐξέλιξη τῆς γλώσσας. Ὁ Πλάτων θεωρεῖ ἰδιαίτερα σημαντικό τὸ συγκεκριμένο ζήτημα καὶ γι' αὐτὸν τὸν λόγο στὴν Ἐπιστολὴν Ζ' (343b-c) ἀναφέρεται στὴν ἀστάθεια τοῦ νοήματος τῶν λέξεων καὶ τῶν ὀρισμῶν, ἡ ὁποία εἶναι τὸ φυσικὸ ἐπακόλουθο τῆς ὑφιστάμενης ἀστάθειας τῶν πραγμάτων στὸν αἰσθητὸ κόσμον. Ὅπως σημειώνει χαρακτηριστικὰ, ἀκόμη καὶ ὁ ὀρισμὸς ποὺ δίδεται γιὰ ἓνα πράγμα πάσχει ἀπὸ τὴν ἔλλειψη σταθερότητας, ἀφοῦ «ἐξ ὀνομάτων καὶ ῥημάτων σύγκειται» (343b). Βέβαια, ἡ ἔλλειψη σταθερότητας τῶν πραγμάτων καὶ τῶν ὀρισμῶν τους, δὲν εἶναι ὁ μοναδικὸς λόγος ἐξ αἰτίας τοῦ ὁποίου δημιουργεῖται ἀσάφεια καὶ ἀπορία στὸν ἀναγνώστη ἑνὸς κειμένου. Ὁ μέγιστος λόγος εἶναι ἡ ἐνδόψυχη ἐπιθυμία τοῦ ἀνθρώπου νὰ γνωρίσῃ τὴν οὐσία τοῦ πράγματος αὐτὴ καθαυτὴν καὶ ὄχι νὰ παραμείνῃ σὲ μία ἐπιφανειακὴ γνώση τῶν ἰδιοτήτων του, γνώση ἡ ὁποία δημιουργεῖ γνωστικὰ εἰδῶλα, ποὺ προκαλοῦν σύγχιση στὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ.

¹¹⁶ Γιὰ τὴν ἀκαμψία τοῦ γραπτοῦ λόγου βλ. ἐπίσης Πλάτ., Ἐπ. Ζ' 343a. Στὸν Πολιτικὸν ὁ Πλάτων κάνει λόγο γιὰ τὴν ἀκαμψία τῶν γραπτῶν νόμων, ἐξ αἰτίας τῆς ὁποίας καθίστανται ἀνεπαρκεῖς καὶ «μιμήματα ... τῆς ἀληθείας» (300c), ἀφοῦ δὲν δύναται νὰ ἀκολουθήσουν τὴν ἐξέλιξη τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας.

Ὡς ἐκ τούτου ἡ σιωπηλὴ ἀκίνησις τοῦ γραπτοῦ κειμένου καθιστᾷ τὸ βιβλίον ἀνίκανον νὰ ὑπερασπισθεῖ τὸ περιεχόμενό του, καὶ ἐπιτακτικὴ τὴν ἀνάγκη γιὰ τὴν παρουσία τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα, προκειμένου νὰ ἐξηγήσει τὴν σημασίαν αὐτῶν τῶν εἰδώλων. Ἐξ αἰτίας τῆς γραπτῆς του μορφῆς, τὸ κείμενον ἀποκτᾷ ἀμεταβλησίαν, καὶ τὸ περιεχόμενό του καθίσταται εὐάλωτον, διότι ἐκτίθεται σὲ ἄτομα μὲ διαφορετικὸ πνευματικὸ ὑπόβαθρον, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ καθένα ἀπὸ αὐτὰ νὰ ἀντιλαμβάνεται μὲ τὸν δικό του τρόπο τὴν ἀλήθειαν τοῦ κειμένου καὶ νὰ προσλαμβάνει διαφορετικὰ νοήματα.

Κατὰ τὸν Πλάτωνα, ὁ γραπτὸς λόγος εἶναι ἀνυπεράσπιστος, διότι «κυλινδεῖται ... πανταχοῦ»¹¹⁷, τόσο στοὺς ἐπαίοντας, πού μποροῦν νὰ κατανοήσουν τὸ περιεχόμενό του, ὅσο καὶ σὲ ἐκείνους πού εἶναι ἄσχετοι μὲ αὐτὸ καὶ θὰ τὸ παρανοήσουν. Τὸ βιβλίον δὲν δύναται ἀπὸ μόνο του νὰ ὑποδείξει σὲ ποιὸν πρέπει νὰ ἀπευθύνεται καὶ ποιοὶ μποροῦν νὰ τὸ κατανοήσουν ὀρθά. Ἐπιπλέον εἶναι ἐντελῶς ἀνυπεράσπιστο σὲ κάθε ἀπόπειρα παραποίησης καὶ γενικῶς σὲ κάθε εἶδους κακομεταχείριση τοῦ περιεχομένου του. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο ὁ Πλάτων ὑποστηρίζει ὅτι ὁ γραπτὸς λόγος, ὡς εἶδωλον τῆς γνώσης τοῦ συγγραφέα¹¹⁸, ἔχει ἀνάγκη

¹¹⁷ Βλ. Πλάτ., *Φαῖδρ.* 275e. Ὁ Ἑρμείας ἀναφέρει πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα ὡς παράδειγμα τοὺς Πυθαγορείους, *Εἰς Φαῖδρ.* 272. 25-28: «ἔθος γὰρ ἦν τοῖς ἐπιστήμοσιν ἀνδράσιν, ὡς τοῖς Πυθαγορείοις, οὐ πρὸς πάντας πάντα λέγειν, ἀλλὰ πρὸς οὓς δεῖ, τοὺς δὲ ἀπέκρυπτον τὰ δόγματα· καὶ Σωκράτης ὁμοίως ἄλλους ἄλλοις συνίστα τῶν μαθητῶν, ἀρμοζόμενος πρὸς τὴν ἐκάστου ἐπιτηδειότητα».

¹¹⁸ *Φαῖδρ.* 276a.

τὴν συνδρομὴ καὶ τὴν βοήθεια τοῦ δημιουργοῦ του¹¹⁹, γιὰ τὴν ἀποφυγὴ παρανοήσεων καὶ παρερμηνειῶν¹²⁰.

Ἄπὸ τὰ προαναφερθέντα κατέστη νομίζουμε ἐμφανὲς ὅτι ἡ πλατωνικὴ κριτικὴ τοῦ λόγου, προφορικοῦ καὶ γραπτοῦ, ἐστιάζεται ὄχι μόνο στὴν ποιότητά του ὡς παιδευτικοῦ μέσου, ἀλλὰ καὶ στὴν κοινοποίηση καὶ διάδοσιν τῆς γνώσης, πού δύναται νὰ ἐπιτύχει. «Ὅποιος συγγράφει λόγους εἴτε γιὰ δημόσια εἴτε γιὰ ἰδιωτικὰ θέματα, ἢ συνθέτει ἓνα πολιτικὸ ἢ ὁποιοῦδήποτε ἄλλου εἴδους σύγγραμμα, καὶ θεωρεῖ ὅτι μέσα σὲ αὐτὸ ὑπάρχει βεβαιότητα καὶ σαφήνεια, τότε ὁ συγγραφέας αὐτὸς κατὰ τὸν Πλάτωνα θὰ πρέπει νὰ αἰσχύνεται¹²¹. Ὁ Πλάτων ἀποκαλεῖ ἀνόητο (Φαῖδρ. 275c) καὶ ἀξιοκατάκριτο (Φαῖδρ. 277d) ὅποιον δὲν λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τὰ μειονεκτήματα τοῦ γραπτοῦ λόγου καὶ θεωρεῖ ὅτι τὰ συγγράμματά του θὰ ἀποδώσουν μὲ σαφήνεια καὶ βεβαιότητα τὶς ἰδέες του¹²². Ἡ ἀνεξέταστη καταγραφὴ ἀπόψεων, ἡ ὁποία δημοσιεύεται καὶ τίθεται σὲ κυκλοφορία, φανερώνει τόσο τὴν δοκησιοσοφία ὅσο καὶ τὴν ἀσέβεια τοῦ συγγραφέα ἀπέναντι στὴν ἀληθινὴ γνώση¹²³.

¹¹⁹ Πλάτ., Φαῖδρ. 275e· πβ. Θεαίτ. 164e.

¹²⁰ Γιὰ τὴν ἔλλειψη ἐμπιστοσύνης τοῦ Πλάτωνα στὴν γραφὴ ἐξαιτίας τοῦ κινδύνου τῆς παρερμηνείας βλ. R. Hackforth, *Plato's Phaedrus. Translated with an Introduction and Commentary* (Cambridge: Cambridge University Press, 1952), σ. 163.

¹²¹ Πλάτ., Φαῖδρ. 277d-e: «αἰσχρὸν εἶναι τὸ λόγους λέγειν τε καὶ γράφειν».

¹²² Πβ. Πλάτ., Ἐπ. Ζ' 344b-c, ὅπου ὁ Πλάτων ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ ὅτι ὁποῖος ἐμπιστεύεται τὰ «σπουδαιότατα» τῆς τέχνης του στὰ συγγράμματα, τότε ὄχι οἱ θεοὶ ἀλλὰ μᾶλλον οἱ ἄνθρωποι τὸν ἔκαναν νὰ χάσει τὰ λογικά του.

¹²³ Βλ. Ἐπ. Ζ' 344d-e.

Ὁ Πλάτων ἀπορρίπτει κατηγορηματικὰ τὴν συγγραφὴ φιλοσοφικῶν πραγματειῶν σὲ μορφή μονολόγου. Ἀποτελεῖ πάγια θέση του ὅτι μόνο μέσω τῆς διαλεκτικῆς μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ὀρθὴ προτασιακὴ γνώση ποὺ θὰ ἐκφράζει μὲ λέξεις τὴν πραγματικὴ φύση καὶ τὴν οὐσία τῶν πραγμάτων. Ἡ διαλεκτικὴ μὲ τὴν μέθοδο τῶν ἐρωταποκρίσεων, ἀλλὰ καὶ τῆς διαίρεσης καὶ τῆς συναγωγῆς, ἀποτελεῖ ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐπιτυχῆ σύνθεση λόγων, προφορικῶν καὶ γραπτῶν, ποὺ θὰ εἶναι σὲ θέση νὰ φέρουν στὸ φῶς τῆς δημοσιότητας τὴν πραγματικὴ γνώση καὶ τὴν ἀλήθεια. Οἱ ἐπιφυλάξεις τοῦ Πλάτωνα, ὅσον ἀφορᾷ τὴν συγγραφὴ φιλοσοφικῶν ἐγχειριδίων, ἐκφράζονται στὴν Ἐπιστολὴν Ζ' (341c), καθὼς καὶ στὴν Ἐπιστολὴν Β' (314c)¹²⁴, ὅπου ὁ φιλόσοφος τονίζει ὅτι ποτὲ δὲν συνέθεσε οὔτε πρόκειται νὰ συνθέσει ἓνα τέτοιου εἴδους σύγγραμμα, μία πραγματεία δηλαδὴ σὲ μορφή μονολόγου¹²⁵ κατὰ τὰ πρότυπα τῶν Σοφιστῶν καὶ τοῦ Διονυσίου Β'.

¹²⁴ Τὸ χωρίο 314c τῆς Ἐπιστολῆς Β' ἔχει ὡς ἐξῆς: «διὰ ταῦτα οὐδὲν πρόποτ' ἐγὼ περὶ τούτων γέγραφα, οὐδ' ἔστιν σύγγραμμα Πλάτωνος οὐδὲν οὐδ' ἔσται, τὰ δὲ νῦν λεγόμενα Σωκράτους ἔστιν καλοῦ καὶ νέου γεγονότος». Ὁ Πλάτων ἐδῶ ἀναφέρεται ἔμμεσα στὴν ἐπιλογὴ τῆς ἀνωνυμίας του στοὺς διαλόγους χρησιμοποιοῦντας τὸν Σωκράτη γιὰ νὰ ἐκφράσει πολλὰ φορὲς δικές του ἀπόψεις. Σχόλια γιὰ τὸ χωρίο 314b-c τῆς Ἐπιστολῆς Β' βλ. W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, Vol. IV, σ. 65-66. Περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὴν Ἐπιστολὴν Β' βλ. G. R. Morrow, *Plato's Epistles*, σ. 109-118· L. Edelstein, *Plato's Seventh Letter*, σ. 134-138.

¹²⁵ Ὁ A. E. Taylor (*Πλάτων*, σ. 33) ὑποστηρίζει ὅτι ὁ διάλογος Ἀλκιβιάδης Ι μὲ τὴν μεθοδικότητά του ὁμοιάζει μὲ τὸ εἶδος ἐγχειριδίων διδασκαλίας, τὰ ὁποῖα ὁ Πλάτων «διακῆρυττε ὅτι δὲν θὰ ἔγραφε ποτέ». Ὁ M. Burnyeat διατείνεται ὅτι ὁ Πλάτων δὲν υἱοθετεῖ ἀρνητικὴ στάση ἀπέναντι στὶς πραγματεῖες ἐν γένει, ἀλλὰ ὅτι ἀντιτίθεται μόνο στὶς φιλοσοφικὲς πραγματεῖες σὲ μορφή μονολόγου, θεωρώντας ὅτι αὐτὸ τὸ εἶδος λογοτεχνίας δὲν δύναται νὰ ἀποδώσει ὀρθὰ τὴν φιλοσοφικὴ σκέψη (βλ. "The Second Prose Tragedy: A Literary Analysis of the

Ἐκ τῆν ἀνάλυση πού προηγήθηκε καθίσταται σαφές ὅτι ἡ κριτικὴ τοῦ προφορικοῦ καὶ τοῦ γραπτοῦ λόγου ἀποτελεῖ μία προσπάθεια τοῦ Πλάτωνα νὰ ἀναδείξει τὶς ἀδυναμίες τοῦ λόγου ἐν γένει, καθὼς καὶ νὰ συμβάλει στὴν ὅσο τὸ δυνατὸν καλύτερη χρῆση του προτείνοντας τρόπους γιὰ τὴν ὀρθὴ σύνθεση μιᾶς προφορικῆς ὁμιλίας ἢ ἐνὸς γραπτοῦ κειμένου. Δὲν ὑπονοεῖται, ἐπομένως, καμία ὑπαρξὴ “ἐσωτερικῆς” διδασκαλίας τοῦ Πλάτωνα οὔτε ἐπίσης κάποια προσπάθεια ἐκ μέρους του νὰ ἀποκρύψει ὀρισμένες φιλοσοφικὲς γνώσεις, τὶς ὁποῖες εἶχε κατακτήσει. Ἡ κριτικὴ τοῦ λόγου ἔχει δώσει ἀφορμὴ γιὰ τὴν διατύπωση τῆς θέσης, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Πλάτων τάσσεται ὑπὲρ τῆς μὴ προτασιακῆς ἀπόδοσης τῆς φιλοσοφικῆς γνώσης. Ἡ θέση αὐτὴ δὲν συνάδει μὲ τὸ πνεῦμα τῆς δημοσιότητας, πού χαρακτηρίζει γενικότερα τὴν πλατωνικὴ σκέψη, γι’ αὐτὸ καὶ στὴν συνέχεια θὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ δείξουμε ὅτι ὁ Πλάτων πίστευε στὴν δυνατότητα τοῦ ἀνθρώπου νὰ κατακτήσει τὴν ἀλήθεια καὶ νὰ τὴν ἐκφράσει γλωσσικά.

4. Φιλοσοφικὴ ἀλήθεια καὶ δημοσιότητα

Ἡ αὐστηρὴ κριτικὴ τοῦ Πλάτωνα ἀπέναντι στὸν προφορικὸ καὶ τὸν γραπτὸ λόγο ἐγείρει τὸ ἐρώτημα ἂν ἡ φιλοσοφικὴ γνώση μπορεῖ νὰ λάβει προτασιακὴ μορφή καὶ νὰ κοινοποιηθεῖ. Ὅρισμένοι μελετητές, βασιζόμενοι κυρίως στὴν δήλωση τοῦ Πλάτωνα στὴν Ἐπιστολὴν Ζ’, ὅτι δὲν ἔχει συγγράψει οὔτε θὰ συγγράψει σύγγραμμα γιὰ τὶς πρῶτες

Pseudo-Platonic *Epistle VII*”, στὸ: D. Scott [ed.], *M. Burnyeat and M. Frede: The Pseudo-Platonic Seventh Letter* [Oxford: Oxford University Press, 2015], 135-192, καὶ κυρίως σ. 165.

ἀρχές τῆς φύσεως¹²⁶, πού προφανῶς ἀντιπροσωπεύουν τὴν ἔσχατη φιλοσοφικὴ ἀλήθεια, διότι ἡ φιλοσοφία «ῥητὸν γὰρ οὐδαμῶς ἐστὶν ὡς ἄλλα μαθήματα» (341c)¹²⁷, ἔχουν ἐκφράσει τὴν ἀποψη ὅτι ὁ Πλάτων τάσσεται ὑπὲρ τῆς μὴ προτασιακῆς γνώσης στὸν χῶρο τῆς φιλοσοφίας¹²⁸. Ἐνας ἀπὸ τοὺς ὑποστηρικτὲς τῆς παραπάνω ἀποψης, ὁ F. J. Conzalez, θεωρεῖ ὅτι ἡ δήλωση αὐτὴ τοῦ Πλάτωνα στὴν ἔβδομη Ἐπιστολὴν «στηρίζει τὴν ἐπιχειρηματολογία ὑπὲρ τῆς ἀποψης ὅτι ἡ φιλοσοφικὴ γνώση πρέπει νὰ εἶναι μὴ προτασιακὴ»¹²⁹. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ἐνισχύεται κατὰ τον F. J. Conzalez τόσο ἀπὸ τὴν διαλογικὴ

¹²⁶ 341c: «οὐκ οὐκ ἐμὸν γε περὶ αὐτῶν ἐστὶν σύγγραμμα οὐδὲ μήποτε γένηται»

¹²⁷ Ἐνδιαφέρουσα ἀνάλυση τῆς πλατωνικῆς θέσης ὅτι ἡ φιλοσοφία δὲν εἶναι ρητὴ κατὰ τὸν τρόπο πού εἶναι ρητὰ ἄλλα μαθήματα βλ. Γ. Χ. Κουμάκης, *Πολίτευμα και ἦθος. Ἡ διαλεκτικὴ και τα «ἀγραφα δόγματα» κατὰ τον Πλάτωνα* (Αθήνα: Εκδόσεις Συμμετρία, 2008), σ. 23-25.

¹²⁸ Βλ. F. I. Gonzalez, “Nonpropositional Knowledge in Plato”, *Apeiron*, 31 (1998), 235-284, καὶ συγκεκριμένα σ. 238. Ὁ F. I. Gonzalez ἐξηγεῖ ὅτι ἡ μὴ προτασιακὴ γνώση σημαίνει ὅτι «κάτι μπορεῖ νὰ δηλωθεῖ χωρὶς νὰ εἶναι περιγράψιμο» (σ. 239). Εἶδη μὴ προτασιακῆς γνώσης εἶναι ἡ «πρακτικὴ γνώση», ἡ «αὐτογνωσία» καὶ «ἡ γνώση τῶν μὴ ἀναλύσιμων (*unanalyzable*) ἀντικειμένων», τὰ ὁποῖα, ἐνῶ δύνανται νὰ ἔχουν ὀνομασία, δὲν μποροῦν «νὰ περιγραφοῦν» (σ. 240-241). Βιβλιογραφία γιὰ τὴν μὴ προτασιακὴ γνώση βλ. στὸ ἴδιο ἄρθρο σ. 235, ὑπ. 1. Ἐκτενέστερη ἀνάλυση γιὰ τὴν μὴ προτασιακὴ γνώση στὸν Πλάτωνα βλ. F. I. Gonzalez, “Self-Knowledge, Practical Knowledge, and Insight: Plato’s Dialectic and the Dialogue Form”, στὸ: F. I. Gonzalez (ed.), *The Third Way*, 155-187, καὶ συγκεκριμένα σ. 182-187. H. H. Benson, “Non-Propositional Knowledge”, στὸ: G. A. Press (ed.), F. Gonzalez, Debra Nails and H. Tarrant (ass. eds.), *The Continuum Companion to Plato*, σ. 215-217.

¹²⁹ Βλ. “Nonpropositional Knowledge in Plato”, σ. 238.

μορφή¹³⁰ τῶν πλατωνικῶν διαλόγων ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἀνωνυμία¹³¹ ποῦ ὁ φιλόσοφος τηρεῖ στοὺς διαλόγους του.

Ὁ F. J. Conzalez, ὁ ὁποῖος ἀποδέχεται τὴν ἀυθεντικότητα¹³² τῆς Ἐπιστολῆς Ζ', διατείνεται ἐπίσης ὅτι σὲ αὐτὴν δηλώνεται σαφέστατα ἡ αἰτία, ποῦ καθιστᾷ τὸ περιεχόμενο τῆς φιλοσοφικῆς γνώσης μὴ προτασιακὸ καὶ ἡ ὁποία συνίσταται στὴν ἐγγενῆ ἀδυναμία τῆς γλώσσας¹³³. Συγκεκριμένα, στὸ χωρίο 342a-b ὁ Πλάτων ἀναφέρεται σὲ πέντε ἀναγκαίους ὅρους ποῦ ὁδηγοῦν στὴν γνώση ἑνὸς πράγματος. Οἱ

¹³⁰ Βλ. “Self-Knowledge, Practical Knowledge, and Insight», σ. 182. Γιὰ τὴν σχέση μὴ προτασιακῆς γνώσης καὶ διαλογικῆς μορφῆς τῶν πλατωνικῶν ἔργων βλ. ἐπίσης D. Hyland, “Why Plato Wrote Dialogues”, *Philosophy and Rhetoric*, 1 (1968), 38-50, καὶ συγκεκριμένα σ. 42-43.

¹³¹ Βλ. “Self-Knowledge, Practical Knowledge, and Insight», σ. 183. Ὁ J. A. Arieti ἐρμηνεύει τὸ θέμα τῆς ἀνωνυμίας τοῦ Πλάτωνα διαφορετικά, ἐκφράζοντας τὴν ἄποψη ὅτι ὁ φιλόσοφος μὴ ἀποκαλύπτοντας τὶς προσωπικὲς τοῦ ἀπόψεις καὶ τὰ ἐπιχειρήματά του ἐπιθυμεῖ νὰ ἐνθαρρύνει τὸ ἀκροατήριό του νὰ προβάλλει τὶς δικές του θέσεις καὶ νὰ ἐπιχειρηματολογήσει μὲ τὸν δικό του τρόπο, μὲ σκοπὸ τὴν φιλοσοφικὴ του βελτίωση (βλ. “How to Read a Platonic Dialogue”, στὸ: F. J. Gonzalez [ed.], *The Third Way*, 119-132, καὶ συγκεκριμένα σ. 149). Βλ. ἐπίσης G. A. Press (ed.), *Who Speaks for Plato? Studies in Platonic Anonymity* (Lanham; Boulder; New York; Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, INC, 2000), ὅπου περιλαμβάνονται ἐργασίες σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τῆς ἀνωνυμίας ποῦ ἐπέλεξε ὁ Πλάτων νὰ τηρήσει στοὺς διαλόγους του.

¹³² Γιὰ τὴν διαμάχη ποῦ ἔχει προκληθεῖ ἀνάμεσα στοὺς μελετητὲς σχετικὰ μὲ τὴν ἀυθεντικότητα ἢ μὴ τῆς Ἐπιστολῆς Ζ' βλ. M. Levinson, A. Q. Morton, A. D. Winspear, “The Seventh Letter of Plato”, *Mind*, 77 (1968), 309-325. Ἐπιχειρήματα ὑπὲρ ἢ κατὰ τῆς ἀυθεντικότητας τῆς Ἐπιστολῆς Ζ' βλ. ἐνδεικτικὰ R. S. Brumbaugh, “Digression and Dialogue”, σ. 84-87, καθὼς καὶ M. Burnyeat, “The Pseudo-Philosophical Digression in *Epistle VII*”, στὸ: D. Scott (ed.), *M. Burnyeat and M. Frede: The Pseudo-Platonic Seventh Letter*, 121-133.

¹³³ “Nonpropositional Knowledge in Plato”, σ. 243.

ὄροι αὐτοὶ εἶναι τὸ «ὄνομα», ὁ «λόγος», τὸ «εἶδωλον»¹³⁴, ἢ «ἐπιστήμη» καὶ τὸ «ἀληθῶς ἐστίν ὄν»¹³⁵. Σύμφωνα μὲ τὸν Πλάτωνα (342e-343a) οἱ τέσσεροι πρῶτοι ὄροι, ποὺ ἀντιστοιχοῦν κατ' οὐσίαν σὲ γνωστικὲς βαθμίδες, μᾶς βοηθοῦν νὰ κατανοήσουμε καὶ νὰ συλλάβουμε κυρίως «τὸ ποῖόν τι» ἑνὸς πράγματος, δηλαδή τὴν ποιότητά του καὶ τὶς ιδιότητές του, καὶ ὄχι «τὸ ὄν» αὐτὸ καθαυτὸ, ἐξαιτίας τῆς ἀδυναμίας τῆς γλώσσας νὰ τὸ περιγράψει. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἐκεῖνο ποὺ μπορεῖ νὰ κατακτήσει κάποιος σχετικὰ εὐκόλα εἶναι ὄχι ἡ οὐσία ἑνὸς πράγματος ἀλλὰ οἱ ποιότητές του¹³⁶, ποὺ ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενο τῆς δόξας, ἢ ὁποία ἀκόμη καὶ ὅταν εἶναι ἀληθής, τῆς λείπει ὁ αἰτίας λογισμὸς, ἢ λογικὴ δηλαδή θεμελίωση¹³⁷. Ἡ ἀληθὴς δόξα μπορεῖ νὰ εἶναι ἐξίσου ἀποτελεσματικὴ μὲ τὴν ἐπιστήμην στὴν περιοχὴ τῆς πράξης, ὅπως ἀναφέρεται στὸν *Μένωνα* (98a-b), ὅμως στερεῖται μονιμότητας καὶ σταθερότητας, στοιχεῖα ποὺ μόνο ὁ αἰτίας λογισμὸς, δηλαδή ἡ λογικὴ θεμελίωση μπορεῖ νὰ τῆς προσδώσει¹³⁸.

Ὁ μόνος τρόπος γιὰ νὰ κατακτήσει κάποιος τὸν πέμπτο ὄρο, δηλαδή τὴν γνώση τῆς οὐσίας τοῦ ὄντος, ποὺ ζητεῖ ἡ ψυχὴ νὰ γνωρίσει («ζητούσης εἰδέναι τῆς ψυχῆς» 343c), εἶναι νὰ ἐπιδοθεῖ ἐντατικά, «μετὰ

¹³⁴ Πβ. Πλάτ., *Νόμ.* 895d, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὰ τρία πράγματα ποὺ σκεφτόμαστε γιὰ ἓνα ἀντικείμενο: «ἐν μὲν τὴν οὐσίαν, ἐν δὲ τῆς οὐσίας τὸν λόγον, ἐν δὲ τὸ ὄνομα».

¹³⁵ Ἐνδιαφέρουσα ἀνάλυση τῶν ὄρων αὐτῶν τῆς γνώσης, βλ. W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, Vol. V, σ. 404-412.

¹³⁶ Αὐτὸ συνάγεται ἀπὸ ὅσα ἀναφέρονται στὸ χωρίο 343c τῆς *Ἐπιστολῆς Ζ'*.

¹³⁷ Πβ. Πλάτ., *Θεαίτ.* 98a: «αἰτίας λογισμὸς».

¹³⁸ Γιὰ τὴν διάκριση ἀνάμεσα στὴν δόξαν καὶ στὴν ἐπιστήμην βλ. N. P. White, *Ο Πλάτων γιὰ τὴ γνώση καὶ τὴν πραγματικότητα*, επιμ.: Γ. Καραμανώλης, μτφρ.: Χρυσούλα Γραμμένου (Αθήνα: Gutenberg, 2012 [ἔκδ. ἀγγλ. πρωτοτύπου 1976]), σ. 92.

τριβῆς πάσης καὶ χρόνου πολλοῦ» (344b), στὴν ἔρευνα τῶν πραγμάτων ἐξετάζοντας καὶ συγκρίνοντας ὅλους τοὺς ὑπόλοιπους γνωστικούς ὅρους, δηλαδή τὰ ὀνόματα, τοὺς ὁρισμούς καὶ τὰ εἶδωλα, καὶ προβαίνοντας σὲ διαλεκτικό τους ἔλεγχο (343e, 344b-c₁)¹³⁹. Ὁ F. J. Gonzalez ὁμως ὑποστηρίζει ὅτι ἀκόμη κι ἂν ἡ γνώση τοῦ πέμπτου ὅρου καθίστατο ἐφικτή, δὲν θὰ μπορούσε νὰ εἶναι προτασιακή, ἀφοῦ ἡ γλώσσα ἀδυνατεῖ νὰ ἐκφράσει «τὸ τί» τοῦ πράγματος¹⁴⁰. Ἀντιπαραβάλλοντας τὸ περιεχόμενο τῆς Ἐπιστολῆς Ζ' μὲ ἐκεῖνο τῶν διαλόγων *Μένων* καὶ *Πολιτεία*¹⁴¹, ὁ Gonzalez ἐπιχειρεῖ νὰ ἐνισχύσει τὴν θέση του, ἰσχυριζόμενος ὅτι στὸν *Μένωνα* ἡ διαδικασία τῆς ἀναμνήσεως¹⁴² ὡς αἰτίας λογισμοῦ (98a) ὁδηγεῖ στὴν ἀνάμνηση τῆς ἀληθινῆς γνώσης¹⁴³, ἡ ὁποία εἶναι μὲν μὴ προτασιακή, ἀλλὰ ἐν τούτοις μέσῳ κατὰλληλων ἐρωτήσεων μᾶς βοηθᾷ στὴν ἀναγνώριση ὀρισμένων ποιότητων ἐνὸς πράγματος καὶ στὴν διατύπωση ἀληθινῶν προτάσεων¹⁴⁴. Ἐπίσης, στὴν *Πολιτεία*, καὶ συγκεκριμένα στὸ πρῶτο βιβλίο (354b-c), γίνεται διάκριση ἀνάμεσα στὸ τί ἐστὶν καὶ ποῖόν τι, ἀφοῦ ὁ τελικός ὁρισμὸς ποὺ δίδεται γιὰ τὴν δικαιοσύνη δὲν «προσφέρει γνώση τοῦ τί ἐστὶ ἡ δικαιοσύνη», δηλαδή γνώση γιὰ τὴν ἀληθινή της οὐσία, ἀλλὰ γνώση γιὰ τὶς ιδιότητές της¹⁴⁵. Ὁ Gonzalez μάλιστα

¹³⁹ Γιὰ τὴν γνώση τῆς οὐσίας ἀπαιτεῖται ἐπιπλέον νὰ εἶναι κάποιος προσφυῆς καὶ συγγενῆς πρὸς τὸ ἀντικείμενο τῆς ἔρευνάς του, νὰ εἶναι μνήμων, εὐμαθῆς καὶ νὰ διαθέτει ἦθος (*Ἐπ. Ζ'* 343e-344a).

¹⁴⁰ “Nonpropositional Knowledge in Plato”, σ. 252.

¹⁴¹ *Ἐπ. π.*, σ. 253-283.

¹⁴² Πβ. Πλάτ., *Φαίδ.* 74a-76c, γιὰ τὴν ἀνάμνησιν.

¹⁴³ Πλάτ., *Μέν.* 86b «ἀεὶ ἡ ἀλήθεια ἡμῖν τῶν ὄντων ἐστὶν ἐν τῇ ψυχῇ».

¹⁴⁴ “Nonpropositional Knowledge in Plato”, σ. 272.

¹⁴⁵ “*Ἐπ. π.*”, σ. 277.

τονίζει ότι ακόμη και στο χωρίο 534b¹⁴⁶, τὸ ὁποῖο θεωρεῖται ὅτι ὑποστηρίζει τὴν δυνατότητα ὑπαρξης προτασιακῆς γνώσης, «δὲν εἶναι σαφές» ἂν καὶ σὲ ποιὸ βαθμὸ ἡ διαλεκτικὴ γνώση εἶναι δυνατόν νὰ ἐκφρασθεῖ, ἂν δηλαδὴ ἡ γνώση τῆς οὐσίας ἑνὸς πράγματος μπορεῖ νὰ ἐκφωνηθεῖ λαμβάνοντας προτασιακὴ μορφή¹⁴⁷.

Ἕνας ἄλλος ὑποστηρικτὴς τῆς μὴ προτασιακῆς γνώσης, ὁ K. S. Sayre¹⁴⁸, διατείνεται ὅτι ὁ διάλογος, εἴτε προφορικὸς εἴτε γραπτὸς, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδώσει τὶς ὑψιστες φιλοσοφικὲς ἀλήθειες, δύναται ὅμως νὰ δείξει στοὺς σπουδαστὲς τὸν δρόμο, προκειμένου νὰ κατανοήσουν τὸν τρόπο σύλληψης αὐτῶν τῶν ἀληθειῶν ἀπὸ τὸν Πλάτωνα. Ἐπίσης ὁ D. S. Werner εἶναι τῆς γνώμης «ὅτι στὸν Φαῖδρον ὁ Πλάτων ἐκλαμβάνει τὶς Ἰδέες ὡς ἀφατες» (*ineffable*), ἀφοῦ μόνο «μερικὸς λόγος» δύναται νὰ διατυπωθεῖ γι' αὐτές. Ἡ ἀδυναμία τῆς γλώσσας νὰ ἐκφράσει προτασιακὰ τὶς Ἰδέες φαίνεται κατὰ τὸν Werner στὸ χωρίο 247c-e τοῦ Φαῖδρου, ὅπου ἡ περιγραφή τῶν Ἰδεῶν γίνεται μὲ λέξεις ποὺ ἐκφράζουν αὐτὸ ποὺ οὐσιαστικὰ οἱ Ἰδέες δὲν εἶναι, δηλαδὴ μὲ ὄρους ἀποφατικῆς θεολογίας, ἐνῶ ἡ ἀπόπειρα τοῦ Πλάτωνα νὰ τὶς περιγράψει μὲ θετικὲς φράσεις, ὅπως «οὐσία ὄντως οὐσα» (247c) ἢ «τὴν ἐν τῷ ὅ ἐστιν ὄν ὄντως ἐπιστήμην οὐσαν» (247e), ἀποκαλύπτει «τοὺς περιορισμοὺς τῆς γλώσσας» καὶ δείχνει τὴν ἀπεγνωσμένη προσπάθειά

¹⁴⁶ «Ἡ καὶ διαλεκτικὸν καλεῖς τὸν λόγον ἐκάστου λαμβάνοντα τῆς οὐσίας; καὶ τὸν μὴ ἔχοντα, καθ' ὅσον ἂν μὴ ἔχη λόγον αὐτῷ τε καὶ ἄλλῳ διδόναι, κατὰ τοσοῦτον νοῦν περὶ τούτου οὐ φήσεις ἔχειν;».

¹⁴⁷ “Nonpropositional Knowledge in Plato”, σ. 280.

¹⁴⁸ Βλ. “Plato’s Dialogues in Light of the *Seventh Letter*”, στὸ: C. L. Griswold, Jr (ed.), *Platonic Writings, Platonic Readings* (London, New York: Routledge, 1988), 93-109, καὶ συγκεκριμένα σ. 109.

του να περιγράψει με συνηθισμένες λέξεις ένα «ἀσυνήθιστο είδος οντότητας»¹⁴⁹. Ένας από τους επικριτές τῆς θεωρίας τῆς μὴ προτασιακῆς γνώσης, ὁ R. Sorabji¹⁵⁰, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ γνώση τοῦ διαλεκτικοῦ γίνεται προτασιακῆ, ὅταν οἱ ἐρωταποκρίσεις ἀποδίδονται προτασιακὰ μὲ σκοπὸ τὴν ἀναζήτηση «ὀρισμῶν». Ἐπίσης κατὰ τὴν Gail J. Fine στὸν *Θεαίτητον* «ἡ γνώση τῶν πραγμάτων, γιὰ τὸν Πλάτωνα, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν περιγραφή»¹⁵¹ καὶ μάλιστα «προϋποθέτει» μία «προτασιακὴ περιγραφή»¹⁵².

Οἱ παραπάνω ἀντικρουόμενες ἀπόψεις ἐπιβάλλουν τὴν προσεκτικὴν διερεύνηση τοῦ ὅλου ζητήματος. Ὁ Πλάτων μπορεῖ νὰ ἄσκησε κριτικὴν στὸν γραπτὸ καὶ τὸν προφορικὸ λόγον, ἀλλὰ δὲν δίστασε νὰ ἀξιοποιήσει κατὰ τὸν καλύτερο δυνατὸ τρόπο τὰ μέσα ἐπικοινωνίας καὶ κοινοποίησης τῆς γνώσης τῆς ἐποχῆς του, προκειμένου νὰ διαδώσει τὸ ἔργο του. Δὲν πτοήθηκε ἀπὸ τὰ μειονεκτήματα τοῦ γραπτοῦ καὶ τοῦ προφορικοῦ λόγου, τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος ἐπισήμανε, ἀλλὰ παρέδωσε στὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ ἓνα ἀκέραιο νοηματικὰ συγγραφικὸ ἔργο, καὶ φρόντιζε, ὥστε ἡ διδασκαλία του στὴν Ἀκαδημία νὰ εἶναι κατανοητὴ στοὺς μαθητές του. Κρίνεται ἀπαραίτητο, λοιπόν, νὰ διερευνηθεῖ περαιτέρω ἡ στάση τοῦ φιλοσόφου ἀπέναντι στὴν δυνατότητα τῆς φιλοσοφικῆς γνώσης νὰ λάβει προτασιακὴ μορφή.

¹⁴⁹ Βλ. *Myth and Philosophy in Plato's Phaedrus*, σ. 98-99.

¹⁵⁰ "Myth about Non-Propositional Thought", στὸ: M. Schofield and Martha C. Nussbaum (eds.), *Language and Logos: Studies in Ancient Greek Philosophy Presented to G. E. L. Owen* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982), 295-313, καὶ συγκεκριμένα σ. 300.

¹⁵¹ "Knowledge and Logos in the *Theaetetus*", *The Philosophical Review*, 88 (1979), 366-397, καὶ συγκεκριμένα σ. 366.

¹⁵² Ὁπ. π., σ. 396.

Δύο ἐρωτήματα πού χρήζουν ἀπάντησης εἶναι πρῶτον ἂν ὁ Πλάτων θεωρεῖ ὅτι εἶναι ἐφικτὸ γιὰ τὸν ἄνθρωπο νὰ κατακτήσει τὴν ἀληθινὴ γνώση, καὶ δεύτερον ἂν πιστεύει ὅτι εἶναι δυνατὸν ἡ γνώση αὐτὴ νὰ ἐκφρασθεῖ προτασιακά. Ὁ Πλάτων δίδει, ὅπως θὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ δείξουμε, καταφατικὴ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν γνωστικὴ ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου. Ἀποτελεῖ ἀκλόνητη πεποίθησή του ὅτι ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ προσεγγίσει ἀκόμη καὶ τὸν ὑψιστο βαθμὸ γνώσης. Ἡ πεποίθηση αὐτὴ βασίζεται στὴν θεωρία γιὰ τὴν γνώση ὡς ἀνάμνηση, τὴν ὁποία ἐκθέτει στοὺς διαλόγους *Μένων* (81c-82b), *Φαῖδων* (72e-77a) καὶ *Φαῖδρος* (245c-257b)¹⁵³. Ἡ συγκεκριμένη θεωρία συνδέεται στενὰ μὲ τὴν θεωρία γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς καὶ μὲ τὴν θεωρία τῶν Ἰδεῶν.

Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, σύμφωνα μὲ τὴν θεωρία τῆς ἀνάμνησης, πρὶν τὴν ἐγκατάστασή της σὲ ἀνθρώπινο σῶμα, εἶχε θεαθεῖ τὰ ἰδεατὰ ὄντα καὶ εἶχε κατακτήσει τὴν ἀλήθεια. Ἔτσι, ἡ ἀλήθεια γιὰ τὰ ὄντα βρίσκεται ἐντὸς τῆς ψυχῆς¹⁵⁴. Ἀκόμη καὶ ἡ γνώση τῆς ιδέας τοῦ Ἄγαθοῦ, πού συνιστᾷ τὴν ὑψιστὴ ὄντολογικὴ ἀρχή, εἶναι δυνατὴ γιὰ τὸν ἄνθρωπο¹⁵⁵. Δὲν ἔχουν, ὅμως, ὅλες οἱ ψυχὲς τὸν ἴδιο βαθμὸ γνώσης. Ὁ Πλάτων ὑποστηρίζει στὸν μῦθο τῆς ψυχῆς στὸν *Φαῖδρον* (246a-249d)

¹⁵³ Ἡ θεωρία τῆς ἀνάμνησης ἐντοπίζεται σὲ λανθάνουσα μορφή στοὺς διαλόγους *Συμπόσιον* (208b, 209e-210d), *Πολιτεία* (507c-517c καὶ 518b-c) καὶ *Φίληβος* (34b₁₀₋₁₃ καὶ 58a). Γι' αὐτὸ τὸ θέμα βλ. Μ. Χ. Τσολερίδης, *Ἡ θεωρία τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὴν γνώση ὡς ἀνάμνηση ὑπὸ τὸ πρίσμα τοῦ κοινωνικοπολιτικοῦ καὶ γνωσιοθεωρητικοῦ του ὀπτιμισμού*, *Μεταπτυχιακὴ Διπλωματικὴ Ἐργασία* (Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, 2015), σ. 86-97, ὅπου καὶ πλούσια βιβλιογραφία ἐπὶ τοῦ θέματος.

¹⁵⁴ Βλ. Πλάτ., *Μέν.* 86b: «ἀεὶ ἡ ἀλήθεια ἡμῖν τῶν ὄντων ἐστὶν ἐν τῇ ψυχῇ».

¹⁵⁵ Βλ. π.χ. Πλάτ., *Πολ.* 508e, 516b, 517b-c.

ὅτι μπορεῖ ὅλες οἱ ψυχές νὰ ἔχουν πρόσβαση στὴν ἀλήθεια¹⁵⁶, ὅμως κάποιες ψυχές τὴν θεάθησαν σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ καὶ κάποιες σὲ μικρότερο. Κατὰ τὴν εἴσοδό της στὸ ὑλικὸ σῶμα ἡ ψυχὴ λησμονεῖ τὴν γνώση, ποὺ φέρει ἐντός της, ὅμως μπορεῖ νὰ τὴν ἀνακτῆσει μέσα ἀπὸ τὴν διανοητικὴ διαδικασία τῆς ἀνάμνησης, ἡ ὁποία ὅμως ἔχει ὡς ἀφαιτηρία της τὶς αἰσθητηριακὲς ἐντυπώσεις¹⁵⁷. Ὁ Πλάτων χαρακτηρίζει ὡς ἀνάμνηση τὴν ἔρευνα καὶ τὴν μάθηση¹⁵⁸.

Ἡ θεωρία τῆς ἀνάμνησης εἶναι ἡ ἀπάντηση τοῦ Πλάτωνα στὶς τάσεις σκεπτικισμοῦ καὶ ἀγνωστικισμοῦ, ποὺ ἐμφανίσθηκαν κατὰ τὸν πέμπτο αἰῶνα μὲ τὴν διδασκαλία ὀρισμένων Σοφιστῶν, οἱ ὁποῖοι διακήρυτταν ὅτι ἡ γνώση δὲν εἶναι δυνατὴ¹⁵⁹. Μὲ τὴν θεωρία αὐτὴ ὁ Πλάτων ὑποστηρίζει ὅτι ἡ γνώση τῆς ἀλήθειας εἶναι ἐφικτὴ, ἐφ' ὅσον ὁ ἄνθρωπος ἀνακτῆσει στὴν μνήμη του μέσῳ τῆς ἀναμνηστικῆς πορείας ὅλα ὅσα γνώρισε ἡ ψυχὴ του πρὶν τὴν ἐνσωμάτωσή της σὲ σῶμα ἀνθρώπου. Γιὰ τὸν Πλάτωνα ἡ διαλεκτικὴ εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν μέθοδος γιὰ τὴν προσέγγιση τῆς ἀλήθειας, ἀλλὰ καὶ ἡ ὑψιστὴ ἐπιστήμη, ποὺ ἔχει ὡς ἀντικείμενό της τὸν κόσμον τῶν Ἰδεῶν. Στὴν *Πολιτείαν* (532a-

¹⁵⁶ Βλ. Πλάτ., *Φαῖδρ.* 249e: «πᾶσα μὲν ἀνθρώπου ψυχὴ φύσει τεθέαται τὰ ὄντα».

¹⁵⁷ Γιὰ τὸν διανοητικὸ καὶ ἀφαιρετικὸ χαρακτῆρα τῆς ἀνάμνησης ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν σημασία τῶν αἰσθητηριακῶν ἐντυπώσεων, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐνεργοποίησιν τοῦ ἀναμνηστικοῦ μηχανισμοῦ βλ. Β. Π. Σολωμοῦ-Παπανικολάου, «Ὁ ἐρώτας στὴ θεώρηση τοῦ Πλάτωνα», *Δωδώνη* (Μέρος Τρίτο), 28 (1999), 129-146, καὶ συγκεκριμένα σ. 134-135.

¹⁵⁸ Βλ. Πλάτ., *Μέν.* 81d: «τὸ γὰρ ζητεῖν ἄρα καὶ τὸ μανθάνειν ἀνάμνησις ὅλον ἐστίν»· *Φαῖδ.* 72e: «ὅτι ἡμῖν ἡ μάθησις οὐκ ἄλλο τι ἢ ἀνάμνησις τυγχάνει οὔσα».

¹⁵⁹ Βλ. π.χ. Γοργ. DK 85 B3: «ἐν μὲν καὶ πρῶτον ὅτι οὐδὲν ἔστιν, δεύτερον ὅτι εἰ καὶ ἔστιν, ἀκατάληπτον ἀνθρώπῳ, τρίτον ὅτι εἰ καὶ καταληπτόν, ἀλλὰ τοί γε ἀνέξοιστον καὶ ἀνερμήνευτον τῷ πέλας».

533d) τονίζεται ότι ο άνθρωπος έχει την δυνατότητα να γνωρίσει την ουσία των πραγμάτων, εφ' όσον ακολουθήσει υπομονετικά και δίχως να παραιτηθεί, τον δρόμο της διαλεκτικής. Ο Πλάτων ονομάζει «διαλεκτικόν» τον φιλοσοφικό νοῦ, που ακολουθεί τον δρόμο της διαλεκτικής μεθόδου και δύναται να οδηγηθεί δια του λογισμού στην γνώση της ουσίας των όντων, και υποστηρίζει ότι ο φιλόσοφος είναι ο μόνος που μπορεί μέσα από κριτικούς ελέγχους να επιτύχει την ὀρθή διάκριση ανάμεσα στο φαίνεσθαι και τὸ εἶναι των πραγμάτων¹⁶⁰.

Τὸ ὅτι ἡ γνώση εἶναι δυνατὴ στὸν ἄνθρωπο κατὰ τὸν Πλάτωνα ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὶς ὄντολογικὲς του ἀντιλήψεις. Σύμφωνα μὲ ὅσα ἀναφέρονται στὴν *Πολιτείαν* οἱ Ἰδέες καὶ τὸ Ἄγαθὸν δὲν εἶναι περιχαρακωμένα στὸν ἑαυτὸ τους καὶ ἀπρόσιτα στὴν γνώση. Οἱ Ἰδέες ὀφείλουν στὸ Ἄγαθὸν ὄχι μόνο «τὸ εἶναί τε καὶ τὴν οὐσίαν» τους ἀλλὰ καὶ τὸ ὅτι δύνανται νὰ γίνονται γνωστὲς (509b). Ἡ ἰδέα ἐπίσης τοῦ Ἄγαθοῦ δὲν εἶναι μόνο ἡ αἰτία τῆς ἀλήθειας καὶ τῆς γνώσης ἀλλὰ καὶ «κάτι πὺ κατακτᾶται γνωστικά»¹⁶¹. Ὁ Πλάτων δὲν διστάζει νὰ δηλώσει ὅτι «τὸ μὲν παντελῶς ὄν παντελῶς γνωστὸν» (*Πολ.* 477a), πράγμα πὺ σημαίνει ὅτι ὁ χαρακτήρας τῆς δημοσιότητας ἐνυπάρχει

¹⁶⁰ Βλ. *Πολ.* 534b-d. Στὸ ἕκτο βιβλίον τῆς *Πολιτείας* μὲ τὴν ἀλληγορία τῆς διαιρεμένης γραμμῆς (509d-511e) εἶναι ἐμφανὴς ἡ θεμελιώδης διάκριση μεταξὺ δόξας καὶ ἀληθινῆς γνώσης στὴν πλατωνικὴ γνωσιοθεωρία. Συγκεκριμένα ὁ Πλάτων θεωρεῖ ὅτι ἡ δόξα, δηλαδὴ ἡ γνώμη, ἀποτελεῖται ἀπὸ τὶς γνωστικὲς βαθμίδες τῆς εἰκασίας καὶ τῆς πίστεως, καὶ ἀντικείμενό της εἶναι ὁ κόσμος τῶν αἰσθήσεων. Ἀντιθέτως, ἡ νόησις, δηλαδὴ ἡ ἀληθινὴ γνώση, περιλαμβάνει τὴν «διάνοιαν» καὶ τὴν «ἐπιστήμην» ἢ «νόησιν», καὶ ἀντικείμενό της εἶναι τὰ ἰδεατὰ ὄντα.

¹⁶¹ Βλ. Πλάτ., *Πολ.* 508e: «αἰτίαν δ' ἐπιστήμης οὔσαν καὶ ἀληθείας, ὡς γιγνωσκομένης μὲν διανοοῦ». Τὸ «ὡς γιγνωσκομένης» ἀποδίδεται ἀπὸ τὸν Ν. Μ. Σκουτερόπουλο ὡς «κάτι πὺ κατακτᾶται γνωστικά».

δυνάμει στην φύση τοῦ ὄντως ὄντος¹⁶², ἀφοῦ ἐγγενές γνώρισμα τῶν ἰδεατῶν μορφῶν εἶναι ἡ δυνατότητά τους νὰ ἀποκαλύπτονται καὶ νὰ κατακτῶνται γνωστικά, καθὼς καὶ νὰ κάνουν τὴν «παρουσίαν» τους στὰ πράγματα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου (Φαίδ. 100d₅).

Στὸ δεύτερο ἐρώτημα ποῦ ἀφορᾷ τὴν δυνατότητα τῆς γνώσης νὰ ἐκφρασθεῖ προτασιακά, ὁ Πλάτων δίδει ἐπίσης μία αἰσιόδοξη ἀπάντηση. Ἐνα ἰδιαίτερα σημαντικό στοιχεῖο ἐνδεικτικὸ τῆς πίστης τοῦ φιλοσόφου ὅτι ἡ ἀληθινὴ γνώση μπορεῖ νὰ περιγραφεῖ γλωσσικὰ εἶναι ἡ συνεχὴς ἐκ μέρους τοῦ ἀναζήτησιν ὀρθῶν ὀρισμῶν τῶν ἐννοιῶν. Ἡ ἀναζήτησιν ὀρισμῶν ἐκτείνεται σὲ ὅλη τὴν συγγραφικὴ περίοδο τοῦ Πλάτωνα. Στὴν πρώιμη συγγραφικὴ περίοδο¹⁶³ ὁ Πλάτων ἐπιχειρεῖ γιὰ παράδειγμα νὰ διατυπώσῃ ἕναν ὀρισμὸ γιὰ τὴν ὁσιότητα στὸν *Εὐθύφρονα*, γιὰ τὴν σωφροσύνη στὸν *Χαρμίδην*, γιὰ τὸ καλὸν στὸν *Ἰππίαν Μείζονα* καὶ γιὰ τὴν φιλία στὸν *Λύσιον*. Στὴν μεσαία περίοδο γίνεται προσπάθεια νὰ δοθεῖ ὁ ὀρισμὸς τῆς δικαιοσύνης στὴν *Πολιτείαν* καὶ ὁ ὀρισμὸς τῆς γνώσης στὸν *Θεαίτητον*. Ἀκόμη καὶ στὴν ὕστερη συγγραφικὴ περίοδο ὁ Πλάτων δὲν ἔπαυσε νὰ διερευνᾷ τὴν δυνατότητα διατύπωσης ὀρθῶν ὀρισμῶν, ἀποκαλυπτικῶν τῆς οὐσίας τῶν πραγμάτων. Στὸν *Σοφιστὴν* λόγου χάρι ἀναζητεῖ τὸν ὀρισμὸ τοῦ

¹⁶² Πβ. Πλάτ., *Ἐπ. Ζ'* 342b, ὅπου λέγεται γιὰ τὸ πραγματικὸ ὄν «ὃ δὴ γνωστόν τε καὶ ἀληθῶς ἐστὶν ὄν».

¹⁶³ Ὁ C. Warme φρονεῖ ὅτι στοὺς πρώιμους διαλόγους «ὁ Σωκράτης φαίνεται ὅτι θεωρεῖ πὼς ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς πράγματος «ὑποδηλώνει τὴν δυνατότητά μας νὰ τὸ περιγράψουμε μὲ λέξεις» (*Arguing with Socrates: An Introduction to Plato's Shorter Dialogues* [London· NewDelhi· New York· Sydney: Bloomsbury, 2013], σ. 20).

σοφιστή καὶ στὸν Πολιτικὸν ἐπιχειρεῖ τὴν διατύπωση ἑνὸς ὀρισμοῦ, ποὺ θὰ ἀποδίδει ὀρθὰ τὴν οὐσία τοῦ ἀληθινοῦ πολιτικοῦ.

Ἔστω κι ἂν οἱ περισσότεροί ἐκ τῶν ἐπιχειρούμενων ὀρισμῶν εἶναι ἀτελεῖς, σύμφωνα μὲ τὴν ἀντίληψη τοῦ Πλάτωνα, ἐν τούτοις δὲν ἐγκαταλείπεται ἡ προσπάθεια ἐπαναδιατύπωσής τους. Αὐτὸ δείχνει τὴν ἀκλόνητη πίστη τοῦ Ἀθηναίου φιλοσόφου στὴν δυνατότητα γλωσσικῆς ἀπόδοσης τῆς οὐσίας τῶν πραγμάτων, ἔχοντας παράλληλα συναίσθηση τῆς δυσκολίας τοῦ ὅλου ἐγχειρήματος. Ἀποτελεῖ βασικὴ θέση τοῦ Πλάτωνα ὅτι ἡ ποιότητα τοῦ ὀρισμοῦ εἶναι συνάρτηση τῆς φιλοσοφικῆς γνώσης, τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος κατέχει. Στους διαλόγους *Λάχης*¹⁶⁴ καὶ *Φαῖδων*¹⁶⁵ τονίζεται ὅτι ἡ γνώση τῆς οὐσίας τῶν πραγμάτων δὲν εἶναι ἄρρητη, ἀφοῦ ἐκεῖνος, ποὺ πραγματικὰ τὴν κατέχει, μπορεῖ καὶ νὰ τὴν περιγράψει μέσῳ τοῦ γραπτοῦ ἢ τοῦ προφορικοῦ λόγου καὶ νὰ διατυπώσει γνήσιους ὀρισμούς.

Στὸν *Φαῖδρον* τονίζεται ἡ σπουδαιότητα τῆς διαλεκτικῆς, ὅσον ἀφορᾷ τὴν σύνθεση γραπτῶν καὶ προφορικῶν λόγων (266b-c)¹⁶⁶. Ὁ Σωκράτης μάλιστα ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ ὅτι «εἴ τινες μὴ ἐπιστάμενοι διαλέγεσθαι ἀδύνατοι ἐγένοντο ὀρίσασθαι τί ποτ' ἔστιν ῥητορικὴ»¹⁶⁷, φράση ποὺ συνεπάγεται ὅτι χωρὶς τὴν συναγωγὴν καὶ τὴν διαίρεσιν δὲν μπορεῖ νὰ κατακτηθεῖ ἡ γνώση τῆς οὐσίας τῶν

¹⁶⁴ 190c: «ὅ γε ἴσμεν, κὰν εἴποιμεν δήπου τί ἔστιν»· πβ 194a-b. Βλ. καὶ *Θεαίτ.* 202c: «τὸν γὰρ μὴ δυνάμενον δοῦναί τε καὶ δέξασθαι λόγον ἀνεπιστήμονα εἶναι περὶ τούτου».

¹⁶⁵ 76b: «ἀνὴρ ἐπιστάμενος περὶ ὧν ἐπίσταται ἔχει ἂν δοῦναι λόγον».

¹⁶⁶ Ὁ Ἑρμείας θεωρεῖ τὸ χωρίο 266b ὡς ἕναν ὕμνο στὴν διαλεκτικὴ. Βλ. *Εἰς Φαῖδρ.* 247. 24-28.

¹⁶⁷ Πλάτ., *Φαῖδρ.* 269b. Γιὰ τὸ «μὴ ἐπιστάμενοι διαλέγεσθαι» βλ. τὰ σχόλια τοῦ Ν. Μ. Σκουτερόπουλου, *Πλάτων Φαῖδρος*, σ. 160.

πραγμάτων. Ἦδη ἀπὸ τὸν Κρατύλον ὁ Πλάτων ἔχει ὀρίσει τὸν διαλεκτικὸ ὡς «τὸν ... ἐρωτᾶν καὶ ἀποκρίνασθαι ἐπιστάμενον» (390c), ὁ ὁποῖος δύναται νὰ μεταφέρει τὸ εἶδος καὶ τὴν μορφή κάθε πράγματος στὰ γράμματα καὶ στὶς συλλαβές (390e)¹⁶⁸. Μὲ λίγα λόγια ὁ διαλεκτικὸς ἔχει τὴν ἰκανότητα νὰ ἐπιλέγει κάθε φορὰ τὶς κατάλληλες λέξεις, προκειμένου νὰ ἀποδώσει ὀρθὰ τὴν οὐσία τῶν πραγμάτων καὶ νὰ δώσει ὀρισμοὺς ποὺ θὰ δηλώνουν τὸ τί ἑνὸς πράγματος καὶ ὄχι μόνον τὸ ποιῶν τι¹⁶⁹. Μάλιστα, ὁ Πλάτων ὑποστηρίζει ὅτι μπορεῖ νὰ δοθεῖ ὀρισμὸς ἀκόμη καὶ γιὰ τὴν ἰδέα τοῦ Ἀγαθοῦ, ὅπως αὐτὸ συνάγεται ἀπὸ τὸ χωρίο 534b-c¹⁷⁰ τῆς Πολιτείας.

Στὸν Φαῖδρον (260d-e) ὁ Πλάτων τονίζει ὅτι, ὁποῖος προτίθεται νὰ θητεύσει στὸν χῶρο τῆς ρητορικῆς, θὰ πρέπει πρῶτα νὰ ἔχει

¹⁶⁸ Σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωση θὰ μπορούσε νὰ εἰπωθεῖ ὅτι ἡ τέχνη τῆς ὀνοματοθεσίας ταυτίζεται μὲ τὴν διαλεκτική. Βλ. σχετ. P. Crivelli, “Plato’s Philosophy of Language”, στὸ: Gail Fine (ed.), *The Oxford Handbook of Plato*, 217-242, καὶ συγκεκριμένα σ. 225-226.

¹⁶⁹ Πλάτ., Ἐπ. Ζ’ 343b-c: «οὐ τὸ ποιῶν τι, τὸ δὲ τί, ζητούσης εἰδέναι τῆς ψυχῆς»· πβ. Φαῖδρ. 270e: «ἀλλὰ δῆλον ὡς, ἂν τῷ τις τέχνη λόγους διδῶ, τὴν οὐσίαν δείξει ἀκριβῶς τῆς φύσεως τούτου». Διάκριση ἀνάμεσα στὸ τί καὶ ποιῶν τι γίνεται καὶ στοὺς διαλόγους Λάχ. 190b-c· Πρωτ. 360e-361c· Μέν. 71a-b· Πολ. 429c καὶ 354c. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. ἐνδεικτικὰ N. P. White, *Ο Πλάτων για τη γνώση και την πραγματικότητα*, σ. 70-76. Ὁ E. R. Dodds διευκρινίζει ὅτι «στὴν πλατωνικὴ ὀρολογία ἡ ἐρώτηση τί; δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τὴν ἐρώτηση ποιῶν» καὶ ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Πλάτων «εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ἐφηῦρε τὴν σημαντικὴ λέξη ποιότης [...], προετοιμάζοντας μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο τὸν δρόμο γιὰ τὴν ἀριστοτελικὴ θεωρία περὶ οὐσίας καὶ ιδιότητος» (*Plato, Gorgias*, σ. 193). Ἡ λέξη ποιότης παρουσιάζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἑλληνικὴ γραμματεία στὸν πλατωνικὸ διάλογο Θεαίτητος 182a, ὅπου ὁ Πλάτων τὴν χαρακτηρίζει ὡς ἀλλόκοτον ὄνομα. Βλ. LSJ, λῆμμα ποιότης.

¹⁷⁰ «διορίσασθαι τῷ λόγῳ ἀπὸ τῶν ἄλλων πάντων ἀφελῶν τὴν τοῦ ἀγαθοῦ ἰδέαν».

κατακτήσει τὴν ἀλήθεια¹⁷¹, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ὅτι ἡ φιλοσοφικὴ ἀλήθεια γιὰ νὰ ἀποδοθεῖ ὀρθὰ προτασιακὰ καὶ νὰ εἶναι πειστικὴ, χρειάζεται τὴν συνδρομὴ τῆς τέχνης τοῦ λόγου. Ἡ φιλοσοφικὴ γνώση ἐπικουρούμενη ἀπὸ τὴν ρητορικὴ τέχνη¹⁷² δύναται νὰ ἀξιοποιήσῃ στὸ ἔπακρο ὅλες τὶς δυνατότητες τοῦ γραπτοῦ καὶ τοῦ προφορικοῦ λόγου. Ὁ φιλόσοφος¹⁷³ εἶναι ἱκανὸς νὰ διατυπῶνῃ στὸ κείμενό του φιλοσοφικὲς ἀλήθειες, ἀλλὰ, ἐπιπλέον, δύναται νὰ ἄρει τὶς πιθανὲς ἀσάφειες τοῦ κειμένου του προσφεύγοντας στὸν προφορικὸ λόγο¹⁷⁴. Στὸ χωρίο 271c-d τοῦ Φαῖδρου ὁ Πλάτων ὑποστηρίζει ὅτι ἡ δύναμη τοῦ λόγου εἶναι «ψυχαγωγία»¹⁷⁵, ἔχει δηλαδὴ τὴν ἱκανότητα νὰ ἐπενεργεῖ στὴν ψυχὴ καὶ νὰ τὴν ὀδηγεῖ¹⁷⁶,

¹⁷¹ Βλ. Φαῖδρ. 260e: «ἐὰν μὴ ἱκανῶς φιλοσοφήσῃ, οὐδὲ ἱκανὸς ποτε λέγειν ἔσται περὶ οὐδενός».

¹⁷² Στὸ χωρίο 261a-b τοῦ Φαῖδρου ὁ Πλάτων ἀναφέρεται στὴν ρητορικὴ τέχνη, ἢ χρῆση τῆς ὁποίας καλύπτει τόσο τὸν δημόσιο ὅσο καὶ τὸν ἰδιωτικὸ τομέα («δημόσιοι σύλλογοι, ἀλλὰ καὶ ἐν ἰδίῳ»).

¹⁷³ Κατὰ τὸν Πλάτωνα ὁ διαλεκτικὸς ταυτίζεται μὲ τὸν φιλόσοφο. Βλ. Πολ. 531e, 532b, 533c, 534b-e, 537c· Κρατ. 390c-d, 398d· Σοφ. 253d-e· Πολιτ. 286b, 287a. Βλ. ἐπίσης τὸν ὀρισμὸ τοῦ διαλεκτικοῦ στὸν Μένωνα 75b «ἔστι δὲ ἴσως τὸ διαλεκτικώτερον μὴ μόνον τὰ ληθῆ ἀποκρίνεσθαι, ἀλλὰ καὶ δι' ἐκείνων ὧν ἂν προσομολογηθῆ εἰδέναί ὁ ἐρωτώμενος». Γι' αὐτὸ τὸ θέμα Ἴ Θεοδωρακόπουλος, Πλάτωνος Φαῖδρος, σ. 521, ὑποσ. 4.

¹⁷⁴ Βλ. Πλάτ., Φαῖδρ. 278c-d, ὅπου ὁ Πλάτων τονίζει ἐπίσης ὅτι ὅσοι δὲν μποροῦν νὰ ὑπερασπισθοῦν τὰ γραπτὰ τους, ἀφοῦ δὲν κατέχουν περισσότερη γνώση ἀπὸ ἐκείνη πού καταγράφουν, ἀξίζουν μόνον τὸν τίτλο τοῦ ποιητῆ, τοῦ νομοθέτη ἢ τοῦ λογογράφου. Βλ. ἐπίσης Ἀριστ. Ἠθικ. Νικομ. 9. 7. 2-4 καὶ Πλάτ., Πολ. 330c καὶ 477c, γιὰ τὴν σχέση συγγραφῆς καὶ γραμμάτων.

¹⁷⁵ Πβ. Πλάτ., Φαῖδρ. 261a: «ψυχαγωγία τις διὰ λόγων». Βλ. ἐπίσης Ἑρμ. φιλ., *Εἰς Φαῖδρ.* 260.1-2: «'ψυχαγωγίαν' λέγων τὸ δύνασθαι ἄγειν καὶ πείθειν τὴν ψυχὴν».

¹⁷⁶ Βλ. τὸν πλατωνικὸ ὀρισμὸ γιὰ τὴν παιδεία στοὺς Νόμους 659d: «Παιδεία μὲν ἔστ' ἡ παίδων ὀλκὴ τε καὶ ἀγωγή πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ νόμου λόγον ὀρθὸν εἰρημένον».

γι' αὐτὸ καὶ οἱ ῥήτορες ὀφείλουν νὰ γνωρίζουν τοὺς διάφορους τύπους τῆς ψυχῆς, ὥστε ὁ λόγος τους νὰ προσαρμόζεται κάθε φορά στὸν συγκεκριμένο τύπο ψυχῆς, ποὺ ἀπευθύνονται. Ἡ γνώση τῆς οὐσίας τῆς ψυχῆς, καθὼς καὶ ἡ γνώση τῆς φύσης τῶν ἐνεργειῶν καὶ τῶν παθῶν της, ἀλλὰ καὶ τοῦ κάθε στοιχείου ποὺ ἐπιδρᾷ σὲ κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ μέρη της, ἀποτελεῖ κατὰ τὸν Πλάτωνα ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν ὀρθὴ σύνθεση ἑνὸς γραπτοῦ ἢ προφορικοῦ λόγου.

Γιὰ νὰ εἶναι κάποιος ἄριστος «τεχνικὸς λόγων»¹⁷⁷ θὰ πρέπει σύμφωνα μὲ τὸν Πλάτωνα νὰ συνδυάζει τὴν γνώση τῆς ἀλήθειας μὲ τὴν γνώση τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, καθὼς καὶ μὲ τὴν ἰκανότητα διατύπωσης ὀρθῶν ὀρισμῶν κάνοντας χρῆση τῆς μεθόδου τῆς διαίρεσης¹⁷⁸. Χωρὶς αὐτὲς τὶς τρεῖς προϋποθέσεις ἢ ὁποιαδήποτε προσπάθεια σύνθεσης ἑνὸς προφορικοῦ ἢ γραπτοῦ λόγου θὰ ὀδηγηθεῖ μὲ μαθηματικὴ ἀκρίβεια σὲ ἀποτυχία. Στὸν *Φαῖδρον* ὁ Πλάτων δίδει δύο παραδείγματα ἀποτυχημένων καὶ παραπλανητικῶν λόγων γιὰ τὸν Ἔρωτα, τὸν γραπτὸ λόγο τοῦ Λυσία (230e-234c) καὶ τὸν πρῶτο προφορικὸ λόγο τοῦ Σωκράτη (237a-241d). Οἱ δύο αὐτοὶ λόγοι δὲν βασίσθηκαν στὴν γνώση τοῦ τί ἐστὶ Ἔρωτος, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ περιέχουν ψεύδη καὶ ὕβρεις γιὰ τὸν θεὸ Ἔρωτα¹⁷⁹. Τονίζεται, ἐπομένως, γιὰ ἄλλη μία φορά τὸ πόσο σημαντικὸ εἶναι γιὰ τὸν γραπτὸ καὶ τὸν προφορικὸ λόγο νὰ στηρίζεται στὴν γνώση τῆς οὐσίας τῶν πραγμάτων, τῆς ὁποίας ἡ κατάκτηση προϋποθέτει μακροχρόνια καὶ ἐπίπονη ἐρευνητικὴ προσπάθεια.

¹⁷⁷ Πλάτ., *Φαῖδρ.* 273e.

¹⁷⁸ Βλ. *Φαῖδρ.* 277b-c.

¹⁷⁹ *Φαῖδρ.* 242e.

Ειδικότερα για τὸ γραπτὸ κείμενο, ὁ Πλάτων τονίζει στὸν Φαῖδρον ὅτι δὲν θὰ πρέπει νὰ λησμονεῖται ὅτι πρόκειται για μίαν παιδιάν (276d, 277e), ἡ ὁποία ἔχει τὸν χαρακτήρα ὑπομνήματος¹⁸⁰. Αὐτὸ κατὰ τὸν Πλάτωνα σημαίνει ὅτι τὸ γραπτὸ κείμενο ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἓνα ὑπόμνημα για ὅσους ἤδη κατέχουν τὴν γνώση. Ἡ ποιότητα τῆς γραπτῆς παιδιᾶς, προκειμένου νὰ ἀπεικονίζει ὡς πιστὸ εἶδωλον τὴν ἀλήθεια, καὶ νὰ μπορεῖ νὰ τὴν κοινοποιεῖ ὀρθά, ὀφείλει νὰ στηρίζεται στὴν γνώση ποὺ κατέχει ὁ συγγραφέας για τὰ καθ' αὐτὸ δίκαια, καλὰ καὶ ἀγαθὰ πράγματα (276c). Για τὸν Πλάτωνα ἡ γνώση αὐτὴ ἀποτελεῖ τὸ μέτρο ποὺ διαχωρίζει τὴν «παγκάλην» ἀπὸ τὴν «φαύλην παιδιάν»¹⁸¹, καθὼς ἐπίσης καὶ τὴν ἀπαραίτητη προϋπόθεση για τὴν συγγραφὴ φιλοσοφικοῦ κειμένου.

Ἀπὸ τὴν ἀνάλυση ποὺ προηγήθηκε, θὰ μπορούσαμε νὰ ὀδηγηθοῦμε στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Πλάτων ἀποδέχεται ὅτι ἡ σύλληψη τῆς ἀλήθειας δύναται νὰ λάβει προτασιακὴ μορφή. Ἡ ἀποψή του αὐτὴ εἶναι σύμφωνη

¹⁸⁰ Βλ. Πλάτ., Φαῖδρ. 278a. Πβ. Ἐπ. Ζ' 344d-e, ὅπου τὰ γραπτὰ θεωροῦνται ὡς ὑπομνήματα.

¹⁸¹ Φαῖδρ. 276e. Ἡ παγκάλη παιδιὰ εἶναι τὸ παιχνίδι τοῦ συγγράφειν φιλοσοφικοὺς διαλόγους ἢ νόμους καὶ διαφέρει ἀπὸ τὴν φαύλην παιδιάν (276e), ἡ ὁποία ἀφορᾷ τὰ κοινὰ καὶ ποικίλα παιχνίδια, στὰ ὁποῖα ἀρέσκονται οἱ ἀφιλοσόφητοι ἄνθρωποι. Για τὴν παγκάλην παιδιάν τοῦ γραπτοῦ λόγου βλ. Ἰ. Κ. Βουρβέρης, Παιδιὰ καὶ παιδεία (Σωκράτης-Πλάτων-Ἀριστοτέλης), στὸ: Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Περίοδος Β', Ἀφιέρωμα εἰς Γεωργ. Χατζιδάκιν, 6 (1955-1956), 469-526, καὶ συγκεκριμένα σ. 518-522. Ἡ ἐργασία αὐτὴ μὲ τὸν ἴδιο τίτλο δημοσιεύθηκε καὶ ὡς ξεχωριστὸ βιβλίον (Ἀθῆναι, 1956). Για τὸ θέμα τῆς παγκάλης παιδιᾶς βλ. σ. 58-62. Για τὶς διάφορες σημασίες τῆς ἔννοιας τῆς παιδιᾶς στὸν Πλάτωνα, καθὼς καὶ για τὴν σύνδεσή της μὲ τὴν συγγραφικὴ δραστηριότητα στὸν Φαῖδρον, βλ. G. J. De Vries, *A Commentary on the Phaedrus of Plato* (Amsterdam: Adolf M. Hakkert-Publisher, 1969), σ. 18-22.

μὲ τὸ πνεῦμα τῆς δημοσιότητας, ποὺ διακατέχει τὴν πολιτικὴ του θεωρία, ἀλλὰ καὶ σύμφωνη μὲ τὴν δημοσιότητα ὡς βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς δημοκρατικῆς πόλεως. Βλέπουμε, λοιπόν, ὅτι καὶ στὴν ὄντολογία καὶ τὴν γνωσιοθεωρία του ἡ ἔννοια τῆς δημοσιότητας ὡς ἀνακοινωσιμότητας, σαφήνειας καὶ ἐνάργειας εἶναι κυρίαρχη, καὶ προσδίδει στὴν γνωσιοθεωρία του μιὰ ὀπτιμιστικὴ χροιά. Ὁ Πλάτων εἶναι πεπεισμένος ὅτι ὁ φιλόσοφος ἔχοντας γνωρίσει τὶς ἰδέες δύναται νὰ διατυπώσῃ ὀρθοὺς ὁρισμούς, ἱκανοὺς νὰ ἀποκαλύψουν τὴν οὐσία τῶν πραγμάτων. Ἡ διὰ τοῦ ὁρισμοῦ ἀποκάλυψη τῆς οὐσίας θὰ πρέπει νὰ εἶναι προῖὸν πολύχρονης ἔρευνας καὶ σπουδῆς. Ἡ σημασία τοῦ χρόνου καὶ τῆς πνευματικῆς ὀρίμανσης, προκειμένου νὰ κατακτήσῃ κάποιος τὴν ἀλήθεια, τονίζεται ἰδιαίτερα στὸν Φαῖδρον καὶ τὴν Ἐπιστολὴν Ζ΄. Ὁ Πλάτων στὸν Φαῖδρον (276b) χαρακτηρίζει τὸ γραπτὸ κείμενο ὡς ὁμοίωμα τοῦ ζωντανοῦ καὶ ἔμψυχου λόγου τοῦ γνώστη τῶν πραγμάτων, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει μὲ τοὺς Κήπους τοῦ Ἀδώνιδος, ποὺ μιμοῦνται τὴν γεωργία¹⁸². Τὸ φύτευμα τῶν σπόρων στὶς γλάστρες, τὸ ὁποῖο μετὰ ἀπὸ ὀκτὼ μέρες μᾶς δίδει ἕναν βλαστὸ μὲ ἐλάχιστη διάρκεια ζωῆς καὶ χωρὶς καρπὸ, εἶναι μία παιδιά, ποὺ δὲν ἀντιπροσωπεύει τὴν γνήσια γεωργικὴ τέχνη. Κῆποι τοῦ Ἀδώνιδος ὀνομάζονταν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα οἱ γλάστρες ἢ τὰ καλάθια, ὅπου μέσα τοποθετοῦσαν σπόρους, οἱ ὁποῖοι φύτρωναν γρήγορα καὶ βλάσταιναν, ὥστε οἱ γλάστρες νὰ εἶναι καταπράσινες κατὰ τὴν ἑορτὴ τῶν Ἀδωνίων, ποὺ γινόταν περίπου στὰ μέσα τοῦ καλοκαιριοῦ¹⁸³.

¹⁸² Βλ. Ἑρμ. φιλ., *Εἰς Φαῖδρ.* 273. 23-28.

¹⁸³ Βλ. π.χ. Πλάτ., *Φαῖδρ.* 276d· Θεόφρ., *Φυ. Ἱστ.*, 6. 3. 1-6. Τὰ Ἀδωνία εἰσήχθησαν στὴν Ἀθήνα κατὰ τὸν πέμπτο αἰῶνα π. Χ. καὶ ἀποτελοῦσαν μία ἰδιωτικὴ ἑορτὴ, ἡ ὁποία εἶχε ἐλευθεριάζοντα χαρακτήρα, καθὼς περιελάμβανε

Ὁ Πλάτων δὲν ἀναφέρεται τυχαῖα στὴν ἑορτὴ αὐτῆ, ἀφοῦ στὴν ἐποχὴ του συμβόλιζε τὴν ἀνωριμότητα, τὴν ἐπιπολαιότητα καὶ τὴν στειρότητα σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς¹⁸⁴. Οἱ Κῆποι τοῦ Ἀδώνιδος συμβολίζουν τὰ γραπτὰ κείμενα, ἐνῶ ἡ ἀληθινὴ γεωργικὴ τέχνη τὴν ζωντανὴ προφορικὴ διδασκαλία. Ἡ ἀνάγνωση βιβλίων συντελεῖται σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα καὶ μπορεῖ νὰ προσφέρει μόνο μία πρόσκαιρη εὐχαρίστηση, χωρὶς νὰ ἀποδίδει πνευματικούς καρπούς. Ἡ ζωντανὴ ὅμως διδασκαλία, προκειμένου νὰ φυτρώσει ὁ καρπὸς τῆς γνώσης στὴ ψυχὴ τοῦ μαθητῆ, ἀπαιτεῖ μεγάλο χρονικὸ διάστημα, ὅπως ἀκριβῶς ἱκανὸ χρόνο ἀπαιτεῖ καὶ ἡ ἀληθινὴ γεωργικὴ τέχνη.

Παραπλήσια ἀποψη ἐκφράζει ὁ Πλάτων καὶ στὴν Ἐπιστολὴν Ζ' (340c-344d), ὅπου τονίζεται ὅτι, προκειμένου νὰ ὠριμάσει κάποιος φιλοσοφικὰ καὶ νὰ ὀδηγηθεῖ στὴν ἀλήθεια, ἀπαιτεῖται μακροχρόνια καὶ

πολυτελῆ συμπόσια, μέθη καὶ ἐρωτικὲς ἀπολαύσεις. Βλ. ἐνδεικτικὰ γι' αὐτὸ τὸ θέμα Ἀριστοφ., *Λυσ.* 387-398· Ἀθην., *Δειπν.* 7. 39. 41 [Kaibel]· Πλούτ., *Ἡθ. Ἐρωτικὸς* 13. 756d. Γιὰ τὴν ἑορτὴ τῶν Ἀδωνίων βλ. τὸ σημαντικὸ ἔργο M. Detienne, *Οἱ Κῆποι τοῦ Ἀδωνη: Ἡ μυθολογία τῶν μυρωδικῶν στὴν ἀρχαία Ελλάδα*, μτφρ.: Κατερίνα Αλεξοπούλου, Σπ. Γεωργακόπουλος, Στ. Οικονόμου, εἰσ.: J-P Vernant (Ἀθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2006 [ἔκδ. γαλλ. πρωτοτύπου 1972]). Ἐνδιαφέρουσα ἀνάλυση τῆς ἀναφορᾶς στὸν Φαῖδρον τῶν Κήπων τοῦ Ἀδώνιδος καὶ τοῦ συμβολισμοῦ τους βλ. T. A. Szlezák, *Πὼς να διαβάζουμε τον Πλάτωνα*, σ. 78-82· D. S. Werner, *Myth and Philosophy in Plato's Phaedrus*, σ. 198-202.

¹⁸⁴ Ἡ παροιμία «Ἀκαρπότερος εἶ Ἀδώνιδος κήπων» ἐχρησιμοποιεῖτο γιὰ νὰ ἐκφράσει τὴν ἀδυναμία ἑνὸς ἀτόμου νὰ ἐπιτελέσει μία εὐγενῆ καὶ γενναία πράξη, ἐνῶ ἡ φράση «Ἀδώνιδος κῆποι» ἢ «Ἀδώνιδος κῆπος»¹⁸⁴ δῆλωνε κάτι τὸ ἀνάλαφρο, τὸ ἐπιπόλαιο καὶ τὸ ἐπιφανειακό, ποὺ δὲν ἔχει ὠριμότητα καὶ ρίζες, καὶ ὡς ἐκ τούτου φθείρεται εὐκόλα καὶ γρήγορα πεθαίνει. Βλ. *Paroemiographi graeci* I, σ. 19 (I. 49. 6-8) καὶ *Paroemiographi graeci* II, σ. 140 (I. 63. 20-21)· πβ. Λεξικὸν Σούδα, λῆμμα ἀκαρπότερος Ἀδώνιδος κήπου.

ἐπίπονη πνευματικὴ προετοιμασία. Ἡ γνώση τῆς ἀλήθειας ἐπιτυγχάνεται «μετὰ τριβῆς πάσης καὶ χρόνου πολλοῦ» (344b). Ἡ δύσκολη καὶ μακροχρόνια σπουδὴ στὴν φιλοσοφία, δὲν συνεπάγεται ὅμως σὲ καμία περίπτωση ἀδυνατότητα σύλληψης τῶν ἔσχατων φιλοσοφικῶν ἀληθειῶν καὶ προτασιακῆς διατύπωσής τους. Ὁ Πλάτων ἀκόμη κι ὅταν ἐκφράζεται μὲ ὑπερβολικὸ τρόπο στὴν Ἐπιστολὴν Ζ' (341c)¹⁸⁵ δηλώνοντας ὅτι δὲν ὑπῆρξε οὔτε πρόκειται νὰ ὑπάρξει ἓνα δικό του συστηματικὸ σύγγραμμα ἀνάλογο τοῦ συγγράματος τοῦ Διονυσίου Β', τὸ κάνει ἐνδεχομένως γιὰ νὰ δείξει τὸ μέγεθος τῆς δυσκολίας ἐνὸς τέτοιου ἐγχειρήματος καὶ ὄχι γιὰ νὰ δηλώσει ὅτι αὐτὸ εἶναι ἀνέφικτο. Τονίζει μάλιστα μὲ αὐτοπεποίθηση ὅτι, ἂν συνέγραφε μιὰ παραπλήσιου περιεχομένου πραγματεία, θὰ τὰ κατάφερνε πολὺ καλύτερα ἀπὸ τὸν Διονύσιο Β'¹⁸⁶. Βέβαια, ὁ Πλάτων ἔχει συναίσθηση ὅτι ἡ γραπτὴ ἔκθεση τῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν, θὰ ἀπευθύνεται πάντοτε σὲ λίγους ὡς σμικρὰ ἔνδειξις, προκειμένου νὰ βοηθηθοῦν στὴν δική τους προσωπικὴ προσπάθεια γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς ἀλήθειας.

Ἀπὸ τὰ προαναφερθέντα κατέστη κατὰ τὴν γνώμη μας σαφές ὅτι ὁ Πλάτων δὲν ἀρνήθηκε ποτὲ τὴν δυνατότητα τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἔχει πρόσβαση στὴν ἀλήθεια καὶ νὰ τὴν ἐκφράσει γλωσσικά. Ἐπιχείρησε μάλιστα νὰ ἐπικυρώσει τὴν πίστη του αὐτὴ μὲ τὴν θεωρία τῆς

¹⁸⁵ Ὁ Ο. Pettersson φρονεῖ ὅτι ὁ Πλάτων στὸ χωρίο 341c τῆς Ἐπιστολῆς Ζ' θέλει νὰ τονίσει πὼς ἐκεῖνο «ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἐκφρασθεῖ μὲ σαφήνεια (ῥητὸν) μπορεῖ νὰ φανερωθεῖ μέσῳ τοῦ διαλόγου (συνουσία)» (“Language, Search and Aporia in Plato’s Seventh Letter”, *The Journal of Sapiential Wisdom and Philosophy (Sophia Perennis)*, 2 [2010], 31-62, καὶ συγκεκριμένα σ. 40).

¹⁸⁶ Πλάτ., Ἐπ. Ζ' 341d «καίτοι τοσόνδε γε οἶδα, ὅτι γραφέντα ἢ λεχθέντα ὑπ' ἐμοῦ βέλτιστ' ἂν λεχθείη».

ανάμνησης. Ἡ ἀκλόνητη πεποίθηση τοῦ Πλάτωνα ὅτι ἡ γνώση τῶν ὄντων εἶναι ἐφικτὴ καὶ ὅτι μπορεῖ νὰ ἐκφωνηθεῖ, συνιστᾷ βασικὸ στοιχεῖο τοῦ γνωσιοθεωρητικοῦ του ὀπτιμισμού. Στὴν συνέχεια, θὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ δείξουμε τὰ μέσα πού χρησιμοποίησε ὁ Πλάτων, προκειμένου νὰ καταγράψει τὶς φιλοσοφικὲς του θεωρίες καὶ νὰ ἀποκαλύψει τὶς φιλοσοφικὲς ἀλήθειες πού κατέκτησε.

α) Διάλογος καὶ δημοσιότητα

Ἡ πίστη τοῦ Πλάτωνα στὴν δυνατότητα τοῦ φιλοσόφου νὰ γνωρίσει τὴν οὐσία τῶν πραγμάτων καὶ νὰ τὴν περιγράψει γλωσσικά, τὸν ὀδήγησε στὴν ἀναζήτηση τῆς καλύτερης δυνατῆς μορφῆς λόγου, μέσῳ τῆς ὁποίας ἡ ἀλήθεια θὰ μπορούσε νὰ ἔλθει στὸ φῶς γιὰ νὰ ἀποκαλυφθεῖ. Τὸ γραπτὸ κείμενο ἀπὸ μόνο του δὲν δύναται «ἰκανῶς τᾶληθῆ διδάξαι»¹⁸⁷, γι' αὐτὸ κατὰ τὸν Πλάτωνα δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει τὸ καταλληλότερο παιδαγωγικὸ μέσο γιὰ τὴν πνευματικὴ ἀφύπνιση τῶν ψυχῶν. Ἡ γνήσια διδασκαλία καὶ ἡ πρόσκτηση τῆς γνώσης ἐπιτυγχάνονται μόνο μέσῳ τοῦ φιλοσοφικοῦ διαλόγου¹⁸⁸, ὁ ὁποῖος ὀφείλει νὰ ἀποτελεῖ τὸ πρότυπο γιὰ τὴν συγγραφὴ τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου. Ὁ φιλοσοφικὸς διάλογος, προφορικὸς καὶ γραπτὸς προϋποθέτει νὰ ἔχει ὁ μαθητὴς «ψυχὴν προσήκουσαν»¹⁸⁹ καὶ νὰ εἶναι

¹⁸⁷ Πλάτ., Φαῖδρ. 276c.

¹⁸⁸ Φαῖδρ. 276e-277a.

¹⁸⁹ Φαῖδρ. 276e.

δεκτικός και ύπομονετικός, ώστε να βλαστήσει στην ψυχή του ο σπόρος τῆς γνώσης¹⁹⁰.

Τὸ καταλληλότερο μέσο γνωστοποίησης τῶν τιμιωτέρων τῆς φιλοσοφίας εἶναι κατὰ τὸν Πλάτωνα ὁ διαλεκτικός προφορικός λόγος, ὁ ὁποῖος, ἂν συνδυασθεῖ μὲ τὸν διαλεκτικὸ γραπτὸ λόγο, ποὺ εἶναι εἶδωλόν του, τότε θὰ ἐπιτευχθεῖ τὸ καλύτερο δυνατὸ ἀποτέλεσμα ἀναφορικὰ μὲ τὴν ποιότητα καὶ τὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς διδασκαλίας. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο ὁ Πλάτων υἰοθέτησε μία μεικτὴ μέθοδο διδασκαλίας καὶ ἔρευνας στὰ πλαίσια τῆς Ἀκαδημίας, ἡ ὁποία περιελάμβανε ἀνάγνωση κειμένων¹⁹¹, σὲ συνδυασμὸ μὲ διαλεκτικὴ καὶ διερευνητικὴ συζήτηση. Κατὰ τὸν Κωνσταντῖνο Στάικο ἡ μεικτὴ αὐτὴ μέθοδος συνδεόταν ἄρρηκτα μὲ τὴν «ἐκδοτικὴ διαδικασία στὴν Ἀκαδημία» καὶ ἀποτελοῦσε τὸ «προεκδοτικὸ καθοριστικὸ στάδιο τῆς κάθε δημοσίευσης»¹⁹². Εἶδωλον αὐτῆς τῆς μεικτῆς μεθόδου, ποὺ ἔχει ὡς βάση τὴν προφορικότητα, εἶναι ὁ γραπτὸς διάλογος, καὶ μάλιστα ὁ

¹⁹⁰ Ἡ γονιμοποιημένη ψυχή τοῦ μαθητῆ θὰ κρατήσῃ τὴν γνώση ἀθάνατη καὶ θὰ μπορέσῃ νὰ τὴν μεταδώσῃ στὶς ἐπόμενες γενιές. Βλ. Ἑρμ. φιλ., *Eis Phaῖδron*. 275. 13-14: «Ὁρᾶς γὰρ ὅτι δι' Ἀριστοτέλην <καὶ> διὰ Πλωτῖνον ὡσπερ ἀθάνατός ἐστι Πλάτων».

¹⁹¹ Τὴν ἀνάγνωση τῶν κειμένων στὴν Ἀκαδημία ἀναλάμβανε ὁ «ἀναγνώστης», ρόλος ποὺ σύμφωνα μὲ τὶς πηγές εἶχε ἀνατεθεῖ καὶ στὸν Ἀριστοτέλη, κατὰ τὴν περίοδο ποὺ ἦταν ἐκεῖ σπουδαστής: *Vita Aristotelis Marciana* 2-3 «καὶ οὕτω φιλοπόνως συνῆν Πλάτωνι, ὡς τὴν οἰκίαν αὐτοῦ ἀναγνώστου οἰκίαν προσαγορευθῆναι· θαμὰ γὰρ Πλάτων ἔλεγεν· ἀπίωμεν εἰς τὴν τοῦ ἀναγνώστου οἰκίαν». Περισσότερες πληροφορίες βλ. Alice S. Riginos, *Platonica*, σ. 132, ἀνέκδοτο 85· Κ. Σπ. Στάικος, *Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Πλάτωνα καὶ τῆς Ἀκαδημίας*, σ. 15-18.

¹⁹² *Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Πλάτωνα καὶ τῆς Ἀκαδημίας*, σ. 172.

δραματικός¹⁹³, τὸν ὁποῖο διαμόρφωσε ὁ Πλάτων υἱοθετώντας μία σύζευξη στοιχείων τοῦ γραπτοῦ καὶ τοῦ προφορικοῦ λόγου¹⁹⁴. Ὁ γραπτὸς λόγος σὲ διαλογικὴ μορφή ἀποτελεῖ προφανῶς κατὰ τὸν Πλάτωνα τὸ μοναδικὸ εἶδος γραπτοῦ λόγου, πού δύναται νὰ καταγράψει μὲ εὐπρέπειαν τὸν εἰδότης λόγον¹⁹⁵, πού «μετ' ἐπιστήμης γράφεται ἐν τῇ τοῦ μανθάνοντος ψυχῇ»¹⁹⁶.

Ἡ πραγματεία σὲ μορφή μονολόγου ἀπορρίφθηκε κατηγορηματικὰ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, διότι θεωρήθηκε ἀκατάλληλη ὡς μέσο μετάδοσης τῆς γνώσης. Ὁ φιλόσοφος ἐπέλεξε τὴν διαλογικὴ μορφή ἔκθεσης τῶν φιλοσοφικῶν του θεωριῶν, παραδίδοντάς μας φιλοσοφικὰ ἔργα τὰ ὁποῖα, ὅπως χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει ὁ N. G. Charalabopoulos, ἀποτελοῦν «ἀρχέτυπα φιλοσοφικῶν δραμάτων»¹⁹⁷.

¹⁹³ Βλ. γι' αὐτὸ τὸ θέμα Mary Margaret Mc Cabe, "Plato's Ways of Writing", στὸ: Gail Fine (ed.), *The Oxford of Plato*, 88-113, καὶ συγκεκριμένα σ. 102.

¹⁹⁴ Βλ. Γιὰ τὸν συνδυασμὸ αὐτὸν βλ. π.χ. H. Tarrant, "Orality and Plato's Narrative Dialogues", στὸ: I. Worthington (ed.), *Voice into Text: Orality and Literacy in Ancient Greece*, 129-148, καὶ συγκεκριμένα σ. 132.

¹⁹⁵ Βλ. Ἑρμ. φιλ., *Εἰς Φαῖδρ.* 273. 6-8: «γνήσιον δὲ εἶπεν ὅτι τοῦ ἐν τῇ ψυχῇ καὶ ἐνδιαθέτου λόγου τὸν προφορικὸν λόγον γνήσιον ἀδελφὸν καλεῖ».

¹⁹⁶ Βλ. Πλάτ., *Φαῖδρ.* 276a. Ὁ Ἑρμείας (*Εἰς Φαῖδρ.* 273. 11-14) σχολιάζει ὅτι ὁ λόγος τῆς ψυχῆς ὄχι μόνο ἔχει τὴν δύναμη νὰ ὑπερασπισθεῖ τὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ καὶ γεννᾷ νέους λόγους στὴν ψυχὴ τῶν μαθητῶν, ὅπως ὁ λόγος τοῦ Σωκράτη γονιμοποίησε τὴν ψυχὴ τοῦ Πλάτωνα.

¹⁹⁷ *Platonic Drama and Its Ancient Reception*, σ. 2. Κατὰ τὸν D. Blank ὁ «Θεαίτητος εἶναι ὁ μόνος διάλογος πού ἐφιστᾷ τὴν προσοχὴν στὴν διαδικασία μεταφορᾶς στὸν γραπτὸ λόγον μιᾶς διαλεκτικῆς συζητήσεως» (143b-c), ἐνῶ στὸν *Παρμενίδην* (128c) εἶναι ἡ μοναδικὴ φορὰ πού ὁ Πλάτων παρουσιάζει ἕναν συγγραφέα, συγκεκριμένα τὸν Ζήνωννα, νὰ ὑπερασπίζεται τὸ βιβλίον του (βλ. "Writing (TOPIC)", στὸ: G. A. Press (ed.), F. Gonzalez, Debra Nails and H. Tarrant (ass. eds.), *The Continuum Companion to Plato*, 257-259, καὶ συγκεκριμένα σ. 258-259.

Οἱ πλατωνικοὶ διάλογοι κατὰ τὸν E. A. Havelock, συνιστοῦν ἕνα «ἐνδιάμεσο ὕφος πραγματείας», πὺ τοποθετεῖται μεταξὺ «προφορικότητας καὶ ἀλφαβητισμοῦ»¹⁹⁸. Ὁ Πλάτων διαμόρφωσε ἕναν δικό του τρόπο συγγραφῆς, ἀξιοποιώντας στὸ ἔπακρο τὶς δυνατότητες τοῦ γραπτοῦ λόγου, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ ἐκφράσει ὀρθὰ τὶς φιλοσοφικὲς του προτάσεις¹⁹⁹. Μάλιστα, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς²⁰⁰, ἦταν ἰδιαίτερα προσεκτικὸς καὶ ἀκριβῆς στὴν γλωσσικὴ ἐπεξεργασία τῶν κειμένων του καὶ φρόντιζε νὰ ἀναθεωρεῖ τὰ γραπτὰ του κείμενα, ὅταν προέκυπταν μέσα ἀπὸ τὴν ἐκπαιδευτικὴ διαδικασία καὶ τὴν ἔρευνα νέα δεδομένα καὶ νέες ἰδέες γιὰ τὰ θέματα πὺ πραγματευόταν. Ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς τάσης γιὰ ἀναθεώρηση

¹⁹⁸ “The Alphabetic Mind”, σ. 145.

¹⁹⁹ Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Joanne Waugh, “Neither Published nor Perished: The Dialogues as Speech not Text”, στὸ: F. J. Gonzalez (ed.), *The Third Way*, 61-77, καὶ συγκεκριμένα σ. 64-65. Ἡ Χλόη Μπάλλα ἀναφέρει ὅτι ἡ χρῆση τοῦ γραπτοῦ λόγου ἐκ μέρους τοῦ Πλάτωνα σηματοδοτεῖ τὴν στροφὴν τοῦ πρὸς τὴν δημόσια σφαῖρα, ἀφοῦ «για πρώτη φορά ἐκλαϊκεύει τὴν φιλοσοφία, προσφέροντάς τὴν σε μορφήν πὺ εὐκόλα μπορούσε νὰ διαβαστεῖ ἀπὸ ἕνα σχετικὰ καλλιεργημένο ἀκροατήριον» (βλ. «Δημόσιος ρήτορας ἢ ἰδιωτικὸς συνομιλητής», σ. 279).

²⁰⁰ Διον. Ἀλ., *Συ. Ὀν.* 208-209: «ὁ δὲ Πλάτων τοὺς ἑαυτοῦ διαλόγους κτενίζων καὶ βοστρυχίζων καὶ πάντα τρόπον ἀναπλέκων οὐ διέλειπεν ὀγδοήκοντα γεγονῶς ἔτη». βλ. ἐπίσης Alice S. Riginos, *Platonica*, σ. 185, ἀνέκδοτο 137. Ἀντιθέτως, ὁ Διογένης Λαέρτιος (III. 63) ἀναφέρει ὅτι ὁ Πλάτων, προκειμένου νὰ ὑπερασπισθεῖ τὰ ἔργα του, ἔγραφε μὲ τέτοιον τρόπο, ὥστε νὰ εἶναι δυσκολονόητα στοὺς ἀμαθεῖς. Γιὰ τὸ θέμα τῆς ἀναθεώρησης τῶν διαλόγων ἐκ μέρους τοῦ Πλάτωνα βλ. H. Thesleff, *Studies in the Styles of Plato*, ἐπανέκδοση στὸ: H. Thesleff, *Platonic Patterns*, 1-142, καὶ συγκεκριμένα σ. 14-15· τοῦ ἰδίου, *Studies in Platonic Chronology*, 143-382, καὶ συγκεκριμένα σ. 250-259· τοῦ ἰδίου “The Early Version of Plato’s *Republic*”, ἐπανέκδοση στὸ: H. Thesleff, *Platonic Patterns*, 519-539.

μερικά έργα κατέληγαν να έχουν ποικίλες έκδοχές²⁰¹, ενώ υπῆρξαν και περιπτώσεις που ο Πλάτων άλλαξε γνώμη για κάποιες απόψεις του μετά την έκδοση ενός διαλόγου, όπως αυτό συνέβη, για παράδειγμα, με τον διάλογο *Τίμαιος*, στον οποίο έθεσε στο κέντρο του κόσμου την γῆ και στην συνέχεια σε μεγάλη πλέον ηλικία μετάνιωσε για την θέση του αυτή²⁰².

Κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις, προκειμένου να δοθεί μία εξήγηση για ποιόν λόγο ο Πλάτων επέλεξε να δώσει διαλογική μορφή στα έργα του. Οι απόψεις αυτές προβάλλουν κυρίως ιστορικούς, πολιτικούς και φιλοσοφικούς λόγους²⁰³. Η πρώτη μαρτυρία που παρουσιάζει τον Πλάτωνα ως δραματικό συγγραφέα εντοπίζεται σε δύο αποσπάσματα του παπύρου της Ώξυρύγχου²⁰⁴, τὰ

²⁰¹ Βλ. Διον. Ἄλ., *Συ. Ὀν.* 209: «ἦν τελευτήσαντος αὐτοῦ λέγουσιν εὐρεθῆναι ποικίλως μετακειμένην τὴν ἀρχὴν τῆς Πολιτείας». Διογ. Λ., III. 37: «Εὐφορίων δὲ καὶ Παναίτιος εἰρήκασι πολλάκις ἐστραμμένην εὐρῆσθαι τὴν ἀρχὴν τῆς Πολιτείας». Πληροφορίες για τις διαφορετικές εκδόσεις τῶν πλατωνικῶν ἔργων, ὅπως ἡ *Πολιτεία* καὶ ὁ *Θεαίτητος*, βλ. H. Thesleff, *Studies in Platonic Chronology*, σ. 231-232 [84]· τοῦ ἰδίου, “The Early Version of Plato’s *Republic*”, 519-539. Ὁ G. Klosko ἐπίσης εἶναι τῆς γνώμης ὅτι μερικά «τμήματα τῶν *Νόμων*» φαίνεται ὅτι εἶχαν γραφεῖ με τὴν μορφή πραγματείας καὶ ὅτι ἀργότερα ξεκίνησε μία διαδικασία μετατροπῆς τους σὲ διάλογο (βλ. *The Development of Plato’s Political Theory*, σ. 198).

²⁰² Βλ. Πλούτ., *Πλατωνικὰ ζητήματα* 1006c: «Θεόφραστος δὲ καὶ προσιστορεῖ τῷ Πλάτωνι πρεσβυτέρῳ γεγενομένῳ μεταμέλειν, ὡς οὐ προσήκουσαν ἀποδόντι τῇ γῆ τὴν μέσην χώραν τοῦ παντός».

²⁰³ Βλ. σχετ. N. G. Charalabopoulos, *Platonic Drama and Its Ancient Reception*, σ. 1.

²⁰⁴ *P. Oxy.* XLV 3219, *Treatise on Plato?*. Πληροφορίες για τὸν συγκεκριμένο πάπυρο βλ. M. W. Haslam, “Plato, Sophron, and the Dramatic Dialogue”. τοῦ ἰδίου, “3219. *Treatise on Plato?*”, στὸ: A. K. Bowman, M. W. Haslam, S. A. Stephens, M. L. West (eds.), *The Oxyrhynchus Papyri*, Vol. XLV (London:

ὅποια φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦν μέρη μίας πραγματείας γιὰ τὸν Πλάτωνα. Ὡς πιθανὸς συγγραφέας τῆς πραγματείας αὐτῆς θεωρεῖται ὁ Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος καὶ ἡ χρονολογία συγγραφῆς της τοποθετεῖται ἀπὸ τὸ πρῶτο μισό τοῦ πρώτου αἰῶνα π.Χ. ὡς τὸν πρῶτο αἰῶνα μ.Χ.. Ἡ δεύτερη μαρτυρία, πὺ ἐπεταὶ χρονολογικὰ τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ παπύρου, ἐντοπίζεται στὸ ἔργο τοῦ Ἀλβίνου, *Εἰσαγωγή εἰς τοὺς Πλάτωνος διαλόγους*, τὸ ὅποιο χρονολογεῖται κατὰ τὸν δεύτερο αἰῶνα μ.Χ. Ὁ ὀρισμὸς τοῦ διαλόγου πὺ δίδει ὁ Ἀλβῖνος²⁰⁵ δηλώνει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὅποιο ὁ Πλάτων ἀντιλαμβάνοταν τὴν ἔννοια τοῦ διαλόγου καὶ ἐπιβεβαιώνει κατὰ τὸν Ν. G. Charalabopoulos, τὴν ἄποψη ὅτι ὁ διάλογος εἶναι «ἓνα φιλοσοφικὸ δραματικὸ ἔργο σὲ πεζὸ λόγο»²⁰⁶.

Ὁ προαναφερθεὶς ὀρισμὸς πὺ δίδει ὁ Ἀλβῖνος γιὰ τὸν διάλογο, ἐντοπίζεται αὐτούσιος ἓναν αἰῶνα ἀργότερα στὸν Διογένη Λαέρτιο (III. 48), ὁ ὅποιος προφανῶς τὸν εἶχε ἀντιγράψει ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Ἀλβίνου, καί, ἐπιπλέον, ἀπαντᾷ τέσσερις αἰῶνες ἀργότερα, μὲ ἐλάχιστα παραλλαγμένη διατύπωση, στὸ ἔργο ἓνός ἀνώνυμου μαθητῆ τοῦ Ὀλυμπιόδωρου²⁰⁷, πὺ φέρει τὸν τίτλο *Προλεγόμενα τῆς Πλάτωνος*

Egypt Exploration Society, 1977), 29-39. Ν. G. Charalabopoulos, *Platonic Drama and Its Ancient Reception*, σ. 29-32.

²⁰⁵ 147. I. 16-19: «ἔστι τοίνυν οὐκ ἄλλο τι ἢ λόγος ἐξ ἐρωτήσεως καὶ ἀποκρίσεως συγκείμενος περὶ τινος τῶν πολιτικῶν καὶ φιλοσόφων πραγμάτων, μετὰ τῆς πρεπούσης ἠθοποιίας τῶν παραλαμβανομένων προσώπων καὶ τῆς κατὰ τὴν λέξιν κατασκευῆς».

²⁰⁶ Ν. G. Charalabopoulos, *Platonic Drama and Its Ancient Reception*, σ. 26.

²⁰⁷ Ὁ Ὀλυμπιόδωρος δίδει ἓνα σύντομο σχολιασμὸ γιὰ τὴν ἐπιλογή ἐκ μέρους τοῦ Πλάτωνα τῆς διαλογικῆς μορφῆς στὸ ὑπόμνημα *Εἰς Γοργ.* 1.

Φιλοσοφίας²⁰⁸. Ὁ Ἀνώνυμος συγγραφέας ἀριθμεῖ στὸ ἔργο του (14. 9-23) τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποὺ συνιστοῦν τὴν διαφορὰ τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφικῆς τραγωδίας καὶ τῶν κοινῶν δραματικῶν ποιητικῶν ἔργων²⁰⁹. Συγκεκριμένα, ἡ ποικιλία τῶν χαρακτήρων στοὺς πλατωνικοὺς διαλόγους διαφέρει κατὰ τὸν Ἀνώνυμο συγγραφέα σημαντικὰ ἀπὸ ἐκείνη τῆς τραγωδίας καὶ τῆς κωμωδίας ὡς πρὸς τὸ ὅτι οἱ κακοὶ χαρακτήρες τῶν πλατωνικῶν ἔργων ὑφίστανται κάθαρση μέσα ἀπὸ τὸν διάλογο, βελτιώνονται καὶ ἐγκαταλείπουν τὴν ἀφιλοσόφητη στάση ζωῆς. Ὁ Πλάτων δηλαδὴ καταγράφει τὴν πνευματικὴ, ψυχικὴ καὶ νοητικὴ βελτίωση ὅσων συνδιαλέγονται φιλοσοφικῶς.

Βέβαια, θὰ μπορούσε νὰ εἰπωθεῖ ὅτι ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτὸς τοῦ Ἀνωνύμου δὲν εἶναι ἀπόλυτα ἀκριβῆς, διότι στὸ σύνολο τοῦ πλατωνικοῦ ἔργου δὲν ὑφίστανται κάθαρση ὅλοι οἱ ἀρνητικοὶ χαρακτήρες, ὅπως λόγου χάριν ὁ Καλλικλῆς στὸν *Γοργίαν* ἢ ὁ Φίληβος στὸν ὁμώνυμο διάλογο. Ὁ Ἀνώνυμος συγγραφέας (15. 1-50) ὑποστηρίζει ἐπίσης ὅτι

²⁰⁸ Πληροφορίες γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Ἀνωνύμου συγγραφέα βλ. *Anonymous Prolegomena to Platonic Philosophy*, Platonic Texts and Translations Vol. V, edited with translation by L. G. Westerink (Dilton Marsh: Prometheus Trust, 2011 [1962¹]), σ. IX-LII· Anna Motta, “The Visible Cosmos of Dialogues: Some Historical and Philosophical Remarks about Plato in the Late Antique Schools”, *Archai: Revista sobre as origens do pensamento ocidental*, 12 (2014), 11-16, καὶ συγκεκριμένα σ. 16.

²⁰⁹ Ὁ Ἰ. Θεοδωρακόπουλος ὑποστηρίζει ὅτι «ὁ θρύλος» γιὰ τὴν τραγωδίαν ποὺ εἶχε συνθέσει ὁ Πλάτων καὶ τὴν ἔκαυσε, ὅταν ἄκουσε τὴν διδασκαλίαν τοῦ Σωκράτη (βλ. Διογ. Λ. III. 5), «εἶναι συμβολικὸς γιὰ ὅλο τὸ πλατωνικὸ ἔργο», καθὼς ὁ Πλάτων πάντοτε ἀπέφευγε τὴν εἰσαγωγὴν μιμητικῶν εἰδώλων στὸ ἔργο του, ἐνῶ παράλληλα ἐπιχειροῦσε νὰ ἀπομακρύνει τὸν ἀναγνώστη «ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν εἰδώλων καὶ νὰ τὸν φέρῃ στὸ δρόμον τῆς οὐσίας» (*Εἰσαγωγὴ στὸν Πλάτωνα*, σ. 187).

ὁ Πλάτων ἐπέλεξε τὸν διάλογο γιὰ τὴν ποικιλία καὶ τὴν διαφορετικότητα ποὺ προσφέρει στὴν ἔκφραση, ἀφοῦ ἀποτελεῖ μία ὑποδειγματικὴ μίμηση τοῦ κόσμου, στὸν ὁποῖο τὰ πάντα συνδιαλέγονται μεταξὺ τους. Ὁ διάλογος μπορεῖ νὰ μιμηθεῖ πολλὰ καὶ διαφορετικὰ πρόσωπα, προσφέροντας ἓνα δραματικὸ ἔργο εὐχάριστο ποὺ κρατᾷ ἀμείωτο τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀναγνώστη, στὸν ὁποῖο δίδεται ἡ δυνατότητα νὰ παρακολουθήσει μία τέλεια μίμηση μὲ παραδείγματα ἄσκησης τοῦ ἐλέγχου καὶ τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου²¹⁰.

Εἶναι σημαντικὸ νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι ὁ ὅρος διάλογος δὲν ἦταν συνηθισμένος στὴν κλασικὴ ἐποχὴ καὶ πῶς ὁ Πλάτων εἶναι ἐκεῖνος ποὺ τὸν εἰσήγαγε ὡς «ὄρο στὴν λογοτεχνία»²¹¹. Στὸ πλατωνικὸ ἔργο ὁ διάλογος συνδέεται μὲ τὸ διαλέγεσθαι, τὸ εἶδος ἐκεῖνο τῆς συζήτησης, κατὰ τὴν ὁποία πραγματοποιεῖται ἀνταλλαγὴ ἐρωτήσεων καὶ ἀπαντήσεων, ὅπως ἐπίσης συνδέεται καὶ μὲ τὴν ἐπιστήμη τῆς διαλεκτικῆς²¹². Ἄλλωστε, τὸ ἔργο ποὺ συνέγραψε ὁ Πλάτων δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο, κατὰ τὸν W.K.C. Guthrie, παρὰ μία «μίμησις τῆς διαλεκτικῆς συζήτησης»²¹³. Ὅπως ἔχει ἐπισημανθεῖ, στὸν Φαῖδρον

²¹⁰ Ὁ N. G. Charalabopoulos εἶναι τῆς γνώμης ὅτι ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας οὐσιαστικὰ συμφωνεῖ καὶ ἀναπαράγει αὐτὸ ποὺ ἦταν εὐρέως ἀποδεκτὸ στὴν ἀρχαιότητα, ὅτι δηλαδὴ «ὁ πλατωνικὸς διάλογος εἶναι μεταθεατρικὸ πεζὸ δραματικὸ ἔργο» (βλ. *Platonic Drama and Its Ancient Reception*, σ. 28). Γιὰ τὴν σημασία τοῦ ὄρου μεταθεατρικὸς βλ. σ. 22.

²¹¹ Βλ. γι' αὐτὸ τὸ θέμα Katarzyna Jazdzewska, "From *Dialogos* to *Dialogue*: The Use of the Term from Plato to the Second Century CE", *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 54 (2014), 17-36, καὶ συγκεκριμένα σ. 18.

²¹² Γιὰ τὴν σημασία τοῦ διαλόγου, τοῦ διαλέγεσθαι καὶ τῆς διαλεκτικῆς στὸ ἔργο τοῦ Πλάτωνα βλ. ἐνδεικτικὰ C. H. Kahn, *Plato and the Socratic Dialogue*, σ. 292-328.

²¹³ Βλ. *A History of Greek Philosophy*. Vol. IV, σ. 65.

προβάλλονται «τὰ μοναδικὰ πλεονεκτήματα τοῦ διαλόγου» ὡς πρὸς τὴν «διδασκαλία» καὶ τὴν «προσέλκυση» ἀτόμων «στὴν φιλοσοφία»²¹⁴, ἐνῶ στὸν *Θεαίτητον* (189e-190a) ὁ διάλογος ἐντὸς τῆς ψυχῆς ἀναδεικνύεται ὡς ὁ μοναχικὸς δρόμος πρὸς τὴν φιλοσοφία καὶ τὴν ἐσωτερικὴ ἀναζήτηση²¹⁵. Ὁ G. A. Press ἐπίσης διατείνεται ὅτι οἱ διάλογοι τοῦ Πλάτωνα θὰ πρέπει νὰ ἰδωθοῦν ὡς «ἀναπαράσταση» (enactment)²¹⁶, ἡ ὁποία φανερώνει τὴν πρακτικὴ διάσταση τῆς φιλοσοφίας παρουσιάζοντάς την ὡς ἕναν «τρόπο ζωῆς»²¹⁷.

Κατὰ τὸν J. Mittelstrass ὁ Πλάτων ἀνέδειξε «τὴν ἰδέα τοῦ φιλοσοφικοῦ διαλόγου ὡς τὴν οὐσία τῆς φιλοσοφίας»²¹⁸, ἀφοῦ τὰ πλεονεκτήματα ποὺ παρέχει ὁ διάλογος στὰ γραπτὰ κείμενα ἀπαλλάσσουν τὸ φιλοσοφικὸ ἔργο «ἀπὸ τοὺς συστηματικούς περιορισμούς τῶν βιβλίων καὶ τῶν πραγματειῶν»²¹⁹. Ἡ διαλογικὴ μορφή τῶν πλατωνικῶν ἔργων ἀπελευθερώνει ἐπίσης τὸ κείμενο ἀπὸ τὴν δογματικὴ διατύπωση τῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν, ἐνῶ ἡ ἀνωνυμία

²¹⁴ Βλ. A. Long, “Plato’s Dialogues and a Common Rationale for Dialogue Form”, στὸ: S. Goldhill (ed.), *The End of the Dialogue in Antiquity* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 45-59, καὶ συγκεκριμένα σ. 50. Ὁ A. Long ἐκφράζει ἐπίσης τὴν ἄποψη ὅτι τόσο στὸν *Γοργίαν* ὅσο καὶ στὸν *Πρωταγόραν* ὁ Πλάτων θεωρεῖ ὅτι «ἡ συζήτηση μὲ ἕναν συγκεκριμένο τύπο ὁμιλητῆ δύναται νὰ βοηθήσει αὐτὸν ποὺ ἐρωτᾷ νὰ ἐπιβεβαιώσει τὶς ὑποθέσεις τῶν θεωριῶν του» (σ. 51).

²¹⁵ Βλέπε γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ὄπ. π., σ. 55-59.

²¹⁶ Βλ. “Plato’s Dialogues as Enactments”, στὸ: F. J. Gonzalez (ed.), *The Third Way*, 133-152, καὶ συγκεκριμένα σ. 139.

²¹⁷ Ὁπ. π., σ. 147.

²¹⁸ Βλ. “On Socratic Dialogue”, στὸ: C. L. Griswold, Jr (ed.), *Platonic Writings, Platonic Readings*, 126-142, καὶ συγκεκριμένα σ. 142.

²¹⁹ Ὁπ. π., σ. 140.

πού τηρεῖ ὁ Πλάτων καὶ ἡ ἀποφυγὴ ἐκ μέρους του νὰ δοθοῦν ἱκανοποιητικοὶ ὀρισμοὶ καὶ τελικὲς ἀπαντήσεις, ἀφήνουν σύμφωνα μὲ ὀρισμένους μελετητές²²⁰, ἐλεύθερο καὶ ἀνεπηρέαστο τὸν ἀναγνώστη, στὸν διάλόγο του μὲ τὸ κείμενο. Ἐπιπροσθέτως, ὁ C. L. Griswold παρατηρεῖ ὅτι οἱ πλατωνικοὶ διάλογοι δροῦν ὡς «καθρέπτες», πού ἀντικαθρεπτίζουν τὴν ἀκαταλληλότητα κάποιου νὰ ἐντρυφήσει στὴν φιλοσοφία, καὶ ἐπομένως δύνανται νὰ τὸν ἐμποδίσουν ὡς ἓναν βαθμὸ νὰ ἐξελιχθεῖ σὲ σοφιστὴ ἢ ἐριστικὸ συζητητὴ²²¹. Ἐπίσης ὁ H. Yunis διατείνεται ὅτι ὁ Πλάτων, ὅπως καὶ ὁ Θουκυδίδης, εἶχε συναίσθηση ὅτι ἡ ἐρμηνεία ἑνὸς κειμένου διαφέρει ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία «μίας προφορικῆς διάλεξης» καὶ γι' αὐτὸν τὸν λόγο συνέγραψε «κείμενα πού ἐνθαρρύνουν τὴν κριτικὴ ἀνάγνωση, ἐνῶ ἀποφεύγουν τὸ ἐρμηνευτικὸ πρόβλημα τοῦ ἀπόντος συγγραφέα (absent author)»²²².

²²⁰ Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. C. L. Griswold, *Self-Knowledge in Plato's Phaedrus* (New Haven and London: Yale University Press, 1986), σ. 220· H. Yunis, "Writing for Reading: Thucydides, Plato, and the Emergence of the Critical Reader", στὸ: H. Yunis (ed.), *Written Texts and the Rise of Literature Culture in Ancient Greece*, 189-212, καὶ συγκεκριμένα σ. 209-211· Mary Margaret McCabe, "Form and the Platonic Dialogues", στὸ: H.H. Benson (ed.), *A Companion to Plato*, 39-54, καὶ συγκεκριμένα σ. 46. Ἐπίσης ὁ H. Thesleff διατείνεται ὅτι ἡ ἀνωνυμία, πού τηρεῖ ὁ Πλάτων, ἀποτελεῖ ἔνδειξη τῆς ἀτολμίας πού τὸν χαρακτηρίζε (βλ. *Studies in Platonic Chronology*, σ. 169 [22], καθὼς καὶ ὑπ. 31 στὴν ἴδια σελίδα.

²²¹ Βλ. *Self-Knowledge in Plato's Phaedrus*, σ. 222-223.

²²² Βλ. "Writing for Reading", σ. 190. Ἐχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁ Πλάτων κληρονόμησε τὴν παράδοση τῆς πολυεπίπεδης ἀνάγνωσης, ἐρμηνείας καὶ κατανόησης τῶν προσωκρατικῶν κειμένων, καὶ τὴν ἀξιοποίησε στὰ δικά του ἔργα. Βλ. γι' αὐτὸ τὸ θέμα βλ. Rosemary Desjardins, "Why Dialogues? Plato's Serious Play", στὸ: C. L. Griswold, Jr (ed.), *Platonic Writings, Platonic Readings*, 110-125, καὶ κυρίως σ. 113-119, ὅπου ἡ συγγραφέας εἶναι τῆς γνώμης ὅτι ὁ δραματικὸς διάλογος πού χρησιμοποίησε ὁ Πλάτων στοχεύει στὸν ἐφοδιασμὸ τοῦ

Ἄπο ὅσα ἀναφέρθηκαν καθίσταται νομίζουμε σαφές ὅτι ἡ φιλοσοφική γνώση δύναται νὰ κατακτηθεῖ μέσω τῆς διαλεκτικῆς πορείας καὶ νὰ κοινοποιηθεῖ. Αὐτὸ πού ὑπολείπεται νὰ διερευνηθεῖ εἶναι α) σὲ ποιὸ κοινὸ ἀπευθυνόταν ὁ Πλάτων καὶ β) ἂν θεωροῦσε ὅτι οἱ ἔσχατες φιλοσοφικὲς ἀλήθειες μποροῦν νὰ κοινοποιηθοῦν σὲ ὅλους.

β) Γνώση καὶ δημοσιότητα

Κατὰ καιροὺς ἔχουν διατυπωθεῖ διάφορες ἀπόψεις γιὰ τὸ πῶς ἐχρησιμοποιοῦντο οἱ πλατωνικοὶ διάλογοι καὶ γιὰ τὸ κοινὸ στὸ ὁποῖο αὐτοὶ ἀπευθύνονταν. Ὁ T. A. Szlezák²²³ καὶ ὁ M. H. Miller²²⁴ ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ Πλάτων χρησιμοποιοῦσε τοὺς διαλόγους γιὰ διδασκαλία καὶ ἐξάσκηση τῶν σπουδαστῶν στὴν Ἀκαδημία, ἐνῶ ὁ C. H. Kahn²²⁵ εἶναι τῆς γνώμης ὅτι ὁ Πλάτων ἀπευθυνόταν «σὲ δύο διαφορετικὰ ἀκροατήρια», ἓνα «ἐξωτερικὸ» καὶ ἓνα «ἐσωτερικὸ». Μὲ βάση αὐτὴν τὴν ἄποψη ὁ Kahn χωρίζει τοὺς πλατωνικοὺς διαλόγους σὲ δύο ὁμάδες, τὴν «ἐξωτερικὴ-δραματικὴ» ὁμάδα καὶ τὴν «ἐσωτερικὴ-τεχνικὴ». Στὴν πρώτη ὁμάδα περιλαμβάνονται οἱ διάλογοι *Ἀπολογία*, *Πολιτεία* καὶ *Φαῖδρος*, ἐνῶ στὴν δεύτερη οἱ διάλογοι *Παρμενίδης*,

ἀναγνώστη «μὲ τὶς ἀπαραίτητες ἐρμηνευτικὲς παραμέτρους, οἱ ὁποῖες θὰ» τὸν βοηθήσουν νὰ ὑπερκεράσει τὶς ἐπιφανειακὲς ἀσάφειες τοῦ κειμένου καὶ νὰ ἐμβαθύνει στὴν φιλοσοφικὴ συζήτηση (σ. 119).

²²³ Βλ. *Πῶς νὰ διαβάζουμε τὸν Πλάτωνα*, σ. 53.

²²⁴ Βλ. *Plato's Parmenides: The Conversion of the Soul* (University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 1991 [1986¹]), σ. 8-9..

²²⁵ Βλ. "Writing Philosophy", σ. 159-160. Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα βλ. ἐπίσης τοῦ ἰδίου *Plato and the Socratic Dialogue*, σ. 381-382.

Θεαίτητος, Σοφιστής, Πολιτικός, Φίληβος και Τίμαιος²²⁶. Ἡ ἐξωτερικὴ-δραματικὴ ομάδα διαλόγων ἔχει κατὰ τὸν Kahn προτρεπτικὸ χαρακτήρα καὶ ἀπευθύνεται σὲ ἓνα εὐρύτερο καὶ πεπαιδευμένο κοινό, πού ὅμως δὲν ἔχει ἀσχοληθεῖ ἀκόμη μὲ τὴν φιλοσοφία. Ἀντιθέτως, ἡ ἐσωτερικὴ-τεχνικὴ ομάδα ἀπευθύνεται σὲ φιλοσόφους, κάτι πού γίνεται φανερό μέσα ἀπὸ τὴν δομὴ καὶ τὴν σύνθεση τῶν συγκεκριμένων διαλόγων, ὅπου ἡ διαλογικὴ μορφή ἔχει διδακτικὸ χαρακτήρα καὶ τὸ περιεχόμενο παραπέμπει στὸ εἶδος «τῆς τεχνικῆς πραγματείας»²²⁷.

Ὁ H. Thesleff²²⁸ διατυπώνει τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Πλάτων ἀπευθύνεται μὲ τὸ ἔργο του σὲ ἓνα συγκεκριμένο καὶ περιορισμένο κοινό καὶ ὅτι ἡ φιλοσοφία του, προφορικὴ καὶ γραπτὴ, δὲν εἶχε δημόσιο χαρακτήρα. Ἀντιθέτως, ὁ T. A. Szlezák διατείνεται ὅτι ὁ Πλάτων γράφει γιὰ «το μορφωμένο πλατὺ κοινό» καὶ ὅτι γενικότερα ἀπευθύνεται σὲ ὅλους τοὺς

²²⁶ Ὁ C. H. Kahn θεωρεῖ ὅτι οἱ *Νόμοι* δὲν ταιριάζουν στὴν δεύτερη ομάδα καὶ γι' αὐτὸ δὲν τοὺς συμπεριλαμβάνει σ' αὐτὴν (βλ. "Writing Philosophy", σ. 160).

²²⁷ Ὁ C. H. Kahn φέρει ὡς χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τὸν διάλογο *Τίμαιος*, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖται κυρίως ἀπὸ «ἀδιάκοπο μονόλογο», ὥστε νὰ μπορεῖ κάλλιστα νὰ χαρακτηριθεῖ ὡς «μία πραγματεία περὶ φύσεως» (βλ. ὅπ. π.).

²²⁸ "Plato and His Public", ἐπανεκδόση στὸ: H. Thesleff, *Platonic Patterns*, 541- 550, καὶ συγκεκριμένα σ. 541-542. Γιὰ τὸν Thesleff ἀκόμη καὶ ἡ «προτρεπτικὴ 'προπαιδευτικὴ' λειτουργία» πού ἔχουν οἱ διάλογοι ἀφοροῦσε μία ὀρισμένη ομάδα ἀτόμων (σ. 549). Γιὰ τὸν προτρεπτικὸ χαρακτήρα τῶν διαλόγων βλ. καὶ τὸ κλασικὸ ἔργο τοῦ K. Gaiser, *Protreptik und Paränese bei Platon. Untersuchungen zur Form des platonischen Dialogs* (Stuttgart:W. Koghlhammer Verlag, 1959).

ἀναγνώστες²²⁹. Παρόμοια ἄποψη ἐκράζει καὶ ὁ K. M. Sayre²³⁰ ὑποστηρίζοντας ὅτι οἱ πλατωνικοὶ διάλογοι ἀπευθύνονται ὄχι μόνο σὲ ἓνα εὐρὸ κοινὸ ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ ὅτι φέρουν, ἐπιπλέον, καὶ ἓναν διαχρονικὸ χαρακτήρα, ἀφοῦ μποροῦν νὰ ἀπευθυνθοῦν στὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ κάθε ἐποχῆς.

Οἱ ἀπόψεις τῶν T. A. Szlezák καὶ K. M. Sayre φαίνεται κατὰ τὴν γνώμη μας ὅτι εὐσταθοῦν. Ἡ εὐρεία κυκλοφορία τῶν πλατωνικῶν διαλόγων ἀκόμη καὶ ἐκτὸς Ἀθηνῶν, καθὼς καὶ ὁ προτρεπτικὸς τους χαρακτήρας, ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὶς ἀκόλουθες μαρτυρίες. Συγκεκριμένα, ὁ Θεμίστιος²³¹ ἀναφέρει τουλάχιστον τρία ἄτομα ποὺ διέμεναν μακριὰ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ τῶν ὁποίων ἡ ζωὴ ἄλλαξε ριζικὰ μόλις ἤλθαν σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς διαλόγους τοῦ Πλάτωνα. Πρόκειται α) γιὰ τὴν Ἀξιοθέα ἀπὸ τὴν Ἀρκαδία, ἡ ὁποία ἀφοῦ διάβασε τὴν *Πολιτείαν*, ἤλθε στὴν Ἀθήνα καὶ ἔγινε μαθήτρια τοῦ Πλάτωνα, β) γιὰ ἓναν Κορίνθιο γεωργό, ὁ ὁποῖος μόλις μελέτησε τὸν *Γοργίαν*, ἐγκατέλειψε τοὺς ἀγρούς του καὶ ἀφιερώθηκε στὴν πλατωνικὴ φιλοσοφία, καὶ γ) γιὰ τὸν Ζήνωνα ἀπὸ τὸ Κίτιον τῆς Κύπρου, γιὰ τὸν ὁποῖον ἡ κατὰ Πλάτωνα *Ἀπολογία Σωκράτους* ὑπῆρξε ἡ ἀφορμὴ γιὰ νὰ ιδρύσει στὴν Ἀθήνα τὴν φιλοσοφικὴ σχολὴ τοῦ Στωικισμοῦ. Ἀπὸ αὐτὲς τὶς μαρτυρίες καθίσταται ἐπίσης ἐμφανὴς ἡ δυνατότητα τοῦ γραπτοῦ κειμένου νὰ ταξιδέψει σὲ πολλὰ καὶ μακρινὰ μέρη καὶ νὰ διαδώσει τὸ περιεχόμενό του.

²²⁹ Πῶς νὰ διαβάζουμε τὸν Πλάτωνα, σ. 55.

²³⁰ Βλ. *Plato's Literary Garden: How to Read a Platonic Dialogue* (Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame, 1995), 31-32.

²³¹ Θεμ., Λογ. 23. 295c-d. Ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Alice S. Riginos, *Platonica*, σ. 183-185, ἀνέκδοτα 134, 134 καὶ 136.

Ἡ γραφή, ὅπως τονίζει ὁ Πλάτων στὸν *Φαῖδρον* (275e) «κυλινδεῖται ... πανταχοῦ» καὶ ἀδιακρίτως καὶ γι' αὐτὸ ἀποτελεῖ ἓνα ἐξαιρετικὸ μέσο δημοσιοποίησης τῆς γνώσης. Βέβαια, τὸ μεγάλο αὐτὸ πλεονέκτημα τοῦ γραπτοῦ κειμένου εἶναι ταυτόχρονα καὶ μειονέκτημα. Ὁ Πλάτων μέσα ἀπὸ τὴν πλούσια συγγραφικὴ του ἐμπειρία γνώριζε καλὰ τὸν σοβαρὸ κίνδυνο ποὺ διατρέχει τὸ περιεχόμενον ἑνὸς κειμένου νὰ παρανοηθεῖ ἢ νὰ παρερμηνευθεῖ, καὶ εἶχε συναίσθησι τῶν δυσκολιῶν, ὅσον ἀφορᾷ τὴν κατανόησή του. Ἀκόμη καὶ οἱ σπουδαστὲς τῆς Ἀκαδημίας ἀντιμετώπιζαν ὀρισμένες φορές δυσκολίες στὴν προσπάθειά τους νὰ κατανοήσουν σὲ βάθος τὶς πλατωνικὲς θεωρίες, κάτι ποὺ γίνεται φανερό κατὰ τὸν G. Morrow ἀπὸ τὴν κριτικὴ ποὺ ἄσκησε ὁ Ἀριστοτέλης στὸ πλατωνικὸ ἔργο, καὶ ἣ ὁποία φανερώνει «τὸ εἶδος τῆς παρανόησης, στὸ ὁποῖο ἦταν ἐκτεθειμένος ὁ Πλάτων»²³². Ἐπίσης, ὅταν ὁ Πλάτων ἀνέγνωσε δημόσια τὸν διάλογο *Φαῖδων ἢ περὶ ψυχῆς*²³³, κανεὶς δὲν ἔμεινε στὸ τέλος νὰ τὸν ἀκούσει ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Πλάτων ἴδρυσε τὴν Ἀκαδημία σὲ ἓνα μέρος, τὸ ὁποῖο ἀποτελοῦσε ἓνα δημόσιο ἄλσος²³⁴. Σύμφωνα μὲ τὸν J. Dillon τόσο ἡ διδασκαλία ὅσο καὶ οἱ δραστηριότητες τῶν σπουδαστῶν, ἐλάμβαναν χώρα στὸν περίπατον, στὸ γυμνάσιον καὶ ἐν μέρει στὸν κῆπον, ποὺ

²³² *Plato's Epistles*, σ. 80.

²³³ Διογ. Λ., III. 37. Σχόλια γιὰ τὴν ἀνάγνωσι τοῦ διαλόγου βλ. Alice S. Riginos, *Platonica*, σ. 180, ἀνέκδοτο 131.

²³⁴ Διογ. Λ., III. 7: «τὸ δ' ἐστὶ γυμνάσιον προάστειον ἄλσῶδες ἀπὸ τινος ἥρωος ὀνομασθὲν Ἐκαδήμου».

σημαίνει ότι δὲν ἦταν κλειστοῦ χαρακτήρα²³⁵. Συνεπῶς, δὲν ἀποκλείεται τὸ ἐνδεχόμενον νὰ ὀργανώνονταν στοὺς χώρους τῆς Ἀκαδημίας δημόσιες ἐκδηλώσεις καὶ διαλέξεις μὲ σκοπὸ τὴν ἐνημέρωση τοῦ ἀθηναϊκοῦ κοινοῦ γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐσωτερικῶν ἀκαδημαϊκῶν ἐρευνῶν. Ἄλλωστε, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ J. Dillon, ἡ Ἀκαδημία εἶχε ἓναν δημόσιο χαρακτήρα, ὁ ὁποῖος ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ δράση ἑνὸς σημαντικοῦ ἀριθμοῦ σπουδαστῶν τῆς²³⁶.

Οἱ περισσότερες πληροφορίες ποὺ ἔχουν διασωθεῖ ἀφοροῦν κυρίως τὴν δημόσια διάλεξη *Περὶ τὰγαθοῦ*, ἡ ὁποία τοποθετεῖται ἀπὸ τοὺς περισσότερους μελετητὲς κατὰ τὴν ὄψιμη περίοδο τοῦ Πλάτωνα, καὶ συγκεκριμένα κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς του²³⁷. Σύμφωνα μὲ τὸν

²³⁵ *The Heirs of Plato: A Study of the Old Academy (347-274BC)* (Oxford: Clarendon Press, 2003), σ. 1-29, καὶ κυρίως σ. 2-16.

²³⁶ Ὁπ. π., σ. 15-16. Γιὰ τοὺς μαθητὲς τοῦ Πλάτωνα ποὺ ἀνέπτυξαν πολιτικὴ δράση βλ. E. Zeller, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, Zweiter Teil, Erste Abteilung, σ. 420-422· W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*. Vol. IV, σ. 23.

²³⁷ Ὁ H. Thesleff ἀπορρίπτει τὴν ἄποψη ὀρισμένων μελετητῶν ὅτι ἐγίνοντο δημόσιες ἀναγνώσεις σὲ εὐρὸ κοινὸ τῶν πλατωνικῶν διαλόγων, καὶ ὑποστηρίζει ὅτι δὲν ὑπάρχουν πληροφορίες γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἀνάλογων χώρων οὔτε στὴν Ἀθήνα, ὅπου θὰ μπορούσαν νὰ γίνουν τέτοιου εἴδους δημόσιες ἀναγνώσεις, ἀλλὰ οὔτε καὶ στὴν Ἀκαδημία, ἡ ὁποία κατὰ τὴν γνώμη του «δὲν ἦταν ἓνα ἀνοικτὸ ἴδρυμα» (βλ. “Plato’s and His Public”, σ. 544-545). Ὁ K. Gaiser ἐπίσης θεωρεῖ λανθασμένη τὴν ἄποψη πολλῶν ἐσωτερικῶν μελετητῶν ὅτι ἡ μαρτυρία τοῦ Ἀριστόξενου ἀφορᾷ μιὰ σειρὰ δημόσιων ὁμιλιῶν, καὶ ἐπιπλέον ἀπορρίπτει τὸ ἐνδεχόμενον ἢ διάλεξη *Περὶ τὰγαθοῦ* νὰ ἀποτελεῖ ἓνα πείραμα παρόμοιο μὲ ἐκεῖνο ποὺ ἔκανε ὁ Πλάτων στὸν νεαρὸ Διονύσιο Β΄ (βλ. “Plato’s Enigmatic Lecture ‘On the Good’”, *Phronesis*, 25 (1980), 5-37 σ. 16).

Ἄριστόξενο, πού ἀναφέρεται σὲ σχετικὴ μαρτυρία τοῦ Ἀριστοτέλη²³⁸, τὸ περιεχόμενο τῆς διάλεξης εἶχε ὡς θέμα ὅτι τὸ «ἀγαθὸν ἐστὶ ἐν», θέση πού πλαισιωνόταν ἀπὸ μαθηματικά, ἀριθμητικά, γεωμετρικά καὶ ἀστρολογικὰ στοιχεῖα. Τὸ κοινό, ἀπροετοίμαστο καθὼς ἦταν νὰ ἀκούσει γιὰ ἀνώτερα μαθηματικά, δυσανασχέτησε καὶ κάποιοι ἐξέφρασαν ἔντονα τὴν δυσαρέσκειά τους.

Ἔχουν διατυπωθεῖ ἀπὸ ἀρκετοὺς μελετητὲς διάφορες ἀπόψεις γιὰ τὸν λόγο πού ἐνδεχομένως ὁ Πλάτων πραγματοποίησε αὐτὴν τὴν διάλεξη. Ὁ Η. Thesleff ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Πλάτων ἐπιχείρησε τὴν δημόσια διάλεξη *Περὶ τὰγαθοῦ*, προκειμένου νὰ δείξει στὸ ἀθηναϊκὸ κοινὸ ὅτι ἡ οὐσία τοῦ ἔσχατου Ἀγαθοῦ εἶναι δύσκολο νὰ γίνεῖ ἀντικείμενο πραγμάτευσης στὰ στενὰ πλαίσια μιᾶς διάλεξης²³⁹. Ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ πρόταση τοῦ K. Gaiser, ὁ ὁποῖος διατείνεται ὅτι ἡ δημόσια αὐτὴ διάλεξη ἔγινε μετὰ τὴν συγγραφὴ τῆς

²³⁸ Στ. ἀρμ. 2. 30-31 [=Περὶ τὰγαθοῦ, 2 Ross (28 Rose)]· πβ. Πλούτ., Δί. 14.2 «ἐν Ἀκαδημείᾳ τὸ σιωπώμενον ἀγαθὸ ζητεῖν καὶ διὰ γεωμετρίας εὐδαιμόνα γενέσθαι, τὴν ἐν ἀρχῇ καὶ χρήμασι καὶ τρυφαῖς εὐδαιμονίαν Δίῳνι καὶ τοῖς Δίῳνος ἀδελφιδοῖς προέμενον». Ἀναφορὰ στὴν συγκεκριμένη δημόσια διάλεξη τοῦ Πλάτωνα κάνει ἐπίσης καὶ ὁ Θεμίστιος (Λογ. 21. 245c-d), ὁ Πρόκλος (*Εἰς Παρμ.* 127c [col. 688⁴⁻¹⁸ (Cousin)]) καὶ ὁ Σιμπλίκιος (*Φυσ.* I 4, 187a¹², σ. 151⁸⁻¹⁰ [Diels] CAG, X, 1895 [=G., *Test. Plat.*, 8] καὶ III 4, 202b³⁶, σ. 453²⁸⁻³⁰ [Diels] CAG, X, 1895 [=G., *Test. Plat.*, 23B]), ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι ὁ Ξενοκράτης, ὁ Σπεύσιππος, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Ἡρακλείδης, ὁ Ἐστιαῖος καὶ ἄλλοι ἦταν παρόντες στὴν διάλεξη καὶ κράτησαν γραπτὲς σημειώσεις. Ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες βλ. Alice S. Riginos, *Platonica*, σ. 124-126, ἀνέκδοτο 79. Ἀναφορὰ στὴν διάλεξη κάνει ἐπίσης καὶ ὁ Ἀλκίνοος (*Διδασκαλικὸς τῶν τοῦ Πλάτωνος δογμάτων* 27. 4-5) καθὼς ἐπίσης καὶ τρία κωμικὰ ἀποσπάσματα, τοῦ Ἀλέξιδος (ἀπ. 152 [II 353 Kock]), τοῦ Ἀμφιδος (ἀπ. 6 [II 237 Kock]) καὶ τοῦ Φιλιππίδου (ἀπ. 6 [III 303 Kock]).

²³⁹ Βλ. “Plato and His Public”, σ. 548 [296]· πβ. τοῦ ἰδίου *Studies in Plato’s Two-Level Model*, σ. 485 [104].

Ἐπιστολῆς Ζ΄, «μεταξὺ τοῦ 355 π.Χ. καὶ τοῦ θανάτου τοῦ Πλάτωνα»²⁴⁰, καὶ διατυπώνει τὴν ἐξῆς ὑπόθεση: Ἡ αἰτία γιὰ τὴν διάλεξη ἀποτέλεσε τὸ σύγγραμμα τοῦ Διονυσίου Β΄, καθὼς καὶ τὰ συγγράμματα ἄλλων ποὺ τὸν μιμήθηκαν, τὰ ὁποῖα ἔφεραν στὴν δημοσιότητα πλατωνικὲς διδασκαλίες, ποὺ κατὰ τὸν Gaiser ὁ Πλάτων κρατοῦσε κρυφὲς ἐντὸς τῆς Ἀκαδημίας. Ἐπιπλέον, ἡ μυστικότητα ποὺ κατ’ αὐτὸν περιέβαλλε τὶς ἐργασίες τῆς Ἀκαδημίας σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν διδασκαλία ὅτι τὸ Ἄγαθὸ εἶναι μία πανίσχυρη μονάδα, ἴσως «μποροῦσε νὰ ἐκληφθεῖ ὡς ἓνα πρόγραμμα γιὰ μοναρχικὲς καὶ ἀντιδημοκρατικὲς πολιτικὲς»²⁴¹. Ἡ διδασκαλία αὐτὴ ἐνδεχομένως νὰ ἐνόχλησε κάποιους ἀθηναϊκοὺς κύκλους, καὶ γι’ αὐτὸ ὁ Πλάτων ἀναγκάστηκε νὰ ἀνακοινώσῃ δημοσίως τὸ περιεχόμενον τῆς ἐσωτερικῆς διδασκαλίας *Περὶ τ’ ἀγαθοῦ*, προκειμένου νὰ ἀποφύγῃ τὴν ἐκδήλωση ἀντιπάθειας ἀπέναντι στὴν σχολή του²⁴².

Ἐκείνη ποὺ ἴσως εἶναι ἡ πιὸ εὐλόγη καὶ πιθανὴ αἰτία, ποὺ ὀδήγησε τὸν Πλάτωνα νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν δημόσια αὐτὴ διάλεξη²⁴³, εἶναι κατὰ τὴν γνώμη μας ὁ πρῶτος λόγος ποὺ ἐπικαλεῖται ὁ K. Gaiser, δηλαδή τὸ σύγγραμμα τοῦ Διονυσίου Β΄, ὅπως καὶ ἄλλων, ὄχι ὅμως γιὰ

²⁴⁰ K. Gaiser, “Plato’s Enigmatic Lecture ‘On the Good’”, σ. 18-19.

²⁴¹ Ὁπ. π., σ. 23.

²⁴² Ὁπ. π., σ. 19-25, καὶ κυρίως σ. 25.

²⁴³ Σύμφωνα μὲ τὸν W. K. C. Guthrie ἡ διάλεξη πρέπει νὰ ἔλαβε χώρα «στὸ γυμνάσιο τῆς Ἀκαδημίας» (*A History of Greek Philosophy*, Vol. V, σ. 424). Ὁ Θεμιστιος ἀναφέρει ὅτι ἡ διάλεξη ἔλαβε χώρα στὸν Πειραιά. Βλ. Λόγ. 21. 245c-b, καὶ σχόλια Alice S. Riginos, *Platonica*, σ. 125, ἀνέκδοτο 79.

λόγους ἀποκάλυψης ἑνὸς μυστικοῦ πλατωνικοῦ δόγματος²⁴⁴, ἀλλὰ γιὰ λόγους λογοκλοπῆς, οἰκειοποίησης καὶ ἐνδεχόμενης παρερμηνείας τῆς πλατωνικῆς θεωρίας. Σὲ κάθε περίπτωση, αὐτὸ ποὺ γίνεται ἐμφανὲς μέσα ἀπὸ τὴν μελέτη τῶν πηγῶν εἶναι ὅτι ἡ διάλεξις *Περὶ τὰγαθοῦ*, καθὼς καὶ ἡ μαρτυρία γιὰ τὴν ἀνάγνωσις σὲ εὐρὸ ἀκροατήριον τοῦ διαλόγου *Φαίδων*, ἀποδεικνύουν δύο πράγματα: Πρῶτον, ὅτι ἡ ἀνακοινωσιμότητα τῆς φιλοσοφικῆς γνώσεως εἶναι ἐφικτὴ καὶ ὅτι ἀκόμη καὶ οἱ ἔσχατες ἀλήθειαι τῆς φιλοσοφίας δύνανται νὰ λάβουν γλωσσικὴ μορφή καὶ νὰ δημοσιοποιηθοῦν ἐνώπιον κοινοῦ. Δεύτερον, ὅτι ἀπαιτεῖται γιὰ τὴν κατανόησις τῆς ἀνακοίνωσις τῶν φιλοσοφικῶν ἀληθειῶν ἀκροατήριον ἢ ἀναγνώστες, ποὺ νὰ ἔχουν τὴν κατάλληλη προπαιδεία. Τόσο ἡ δημόσια διάλεξις *Περὶ τὰγαθοῦ* ὅσο καὶ ἡ ἀνάγνωσις τοῦ διαλόγου *Φαίδων* ἐνώπιον κοινοῦ δὲν κατέστη δυνατόν νὰ κατανοηθοῦν, ὅσο καλὴ χρῆσις τῆς γλώσσας κι ἂν ἔκανε ὁ Πλάτων, ἐξ αἰτίας τῆς ἀδυναμίας τῶν ἀκροατῶν νὰ συλλάβουν ὀρθὰ τὸ νόημα τῶν λέξεων καὶ τὸ περιεχόμενον τῶν φιλοσοφικῶν ἐννοιῶν, ἐπειδὴ προφανῶς δὲν διέθεταν τὸ κατάλληλον πνευματικὸ ὑπόβαθρον. Ἐπομένως, ἡ ἐπιτυχὴς δημοσιοποίησις τῆς φιλοσοφικῆς γνώσεως, δὲν ἐξαρτᾶται μόνο ἀπὸ τὴν ὀρθὴν χρῆσις τῆς γλώσσας, γραπτῆς καὶ προφορικῆς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν βαθμὸν δεκτικότητος τοῦ κοινοῦ.

Μποροῦμε πλέον νὰ καταλήξουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Πλάτων πίστευε πῶς τὰ τιμιώτερα τῆς φιλοσοφίας δύνανται νὰ δημοσιοποιηθοῦν, ἄποψη ἢ ὁποῖα εἶναι ἀπόλυτα συμβατὴ μὲ τὸ πνεῦμα

²⁴⁴ Κατὰ τὸν H. Cherniss δὲν θὰ μποροῦσε «νὰ ἐκτεθεῖ δημοσίως» κάτι ποὺ «προοριζόταν γιὰ μυστικὸ ἢ ἐσωτερικὸ δόγμα» (*The Riddle of the Early Academy* [New York: Russel & Russel, 1962 (1945¹)], σ. 12).

τῆς δημοσιότητας, πού διακατέχει σέ μεγάλο βαθμὸ τὴν σκέψη του. Ὁ Ἀθηναῖος φιλόσοφος δὲν παύει νὰ τονίζει ὅτι ἐκεῖνοι, πού μποροῦν νὰ κατανοήσουν τὸ οὐσιαστικὸ νόημα τῆς φιλοσοφίας, θὰ πρέπει νὰ ἔχουν προσήκουσαν ψυχὴν, νὰ εἶναι πρόθυμοι νὰ ἐργασθοῦν ἐπίμονα καὶ νὰ συνειδητοποιήσουν ὅτι ἡ σπουδὴ τῆς φιλοσοφίας ἀπαιτεῖ κόπο καὶ χρόνο. Συνεπῶς, δὲν μποροῦν ὅλοι νὰ κατανοήσουν καὶ νὰ προσλάβουν τὶς ἔσχατες ἀλήθειες τῆς φιλοσοφίας²⁴⁵. Ἄν καὶ ὁ Πλάτων ἔχει ὑποστηρίξει ὅτι ἡ δύναμη γιὰ μάθηση ἐνυπάρχει σὲ ὅλες τὶς ἀνθρώπινες ψυχές²⁴⁶, ἐν τούτοις λίγοι εἶναι ἐκεῖνοι πού μποροῦν κατὰ τὴν γνώμη του νὰ φθάσουν στὸ ἐπίπεδο τῆς νοήσεως ἢ τῆς ἐπιστήμης²⁴⁷. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἐκεῖνα, πού δύνανται νὰ γίνουν κατανοητὰ ἀπὸ τὴν πλειονότητα τῶν ἀνθρώπων, εἶναι ὅσα ἀνήκουν ἀπὸ γνωσιακὴ ἀποψη στὸ ἐπίπεδο τῆς δόξης. Τὰ τιμιώτερα τῆς φιλοσοφίας μποροῦν μὲν νὰ ἀνακοινωθοῦν σὲ ὅλους, ἀλλὰ μόνον ὅσοι ἔχουν βιωματικὴ σχέση μὲ τὴν φιλοσοφία δύνανται νὰ τὰ συλλάβουν καὶ νὰ τὰ κατανοήσουν.

²⁴⁵ Βλ. Πλάτ., *Τίμ.* 28c καὶ 53d-e.

²⁴⁶ *Πολ.* 518c-d· πβ. *Ἐπ. Ζ'* 343e-344b· πβ. Ἀριστ., *Μ.* τ. φ. 980a: «πάντες ἄνθρωποι τοῦ εἰδέναι ὀρέγονται φύσει».

²⁴⁷ Βλ. *Πολ.* 509d-511e ἀλληγορία τῆς διαιρεμένης γραμμῆς.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Προκειμένου να διερευνηθεί ή λειτουργία τῆς δημοσιότητας στήν πλατωνική φιλοσοφία, κρίθηκε ἀρχικά σκόπιμο να προσδιορισθοῦν τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα πού συνθέτουν τήν ἰδιαιτερότητα τῆς πόλεως ὡς κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, ὥστε να γίνει κατανοητὸ γιατί ἡ συγκεκριμένη μορφή κράτους ἄσκησε τόσο μεγάλη ἐπίδραση στήν σκέψη τοῦ Πλάτωνα, ἀλλὰ καὶ ἄλλων διανοητῶν τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητας. Μεταξὺ τῶν στοιχείων αὐτῶν ἰδιαίτερα σημαντικό ἀναδείχθηκε τὸ στοιχεῖο τῆς δημοσιότητας, τὸ ὁποῖο ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς δημοσίευσης τῶν νόμων κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ, τῆς διάδοσης τῆς ἀλφαβητικῆς γραφῆς, τῆς βαθιᾶς συνείδησης τῶν πολιτῶν γιὰ τὴν ἀξία τοῦ κοινοῦ βίου, τῆς ἀνάδυσης τῆς δημόσιας σφαίρας ὡς χώρου τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς ἐλεύθερης ἐπικοινωνίας, καθὼς καὶ τῆς ἀπαίτησης τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος γιὰ πάταξη τῆς ἀδιαφάνειας καὶ τῶν μυστικῶν διαδικασιῶν. Ἐν συνεχείᾳ, ἀπὸ τὴν διεξοδικὴ ἀνάλυση τοῦ πρὸς ἐξέταση θέματος διαπιστώθηκε ὅτι τὸ πνεῦμα τῆς δημοσιότητας, σὲ διάφορες ἐκφάνσεις του, εἶναι ἐκδηλο τόσο στήν πολιτικὴ θεωρία τοῦ Πλάτωνα ὅσο καὶ στήν ὄντολογία καὶ τὴν γνωσιοθεωρία του.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν πολιτικὴ πλευρὰ τῆς δημοσιότητας, θὰ μπορούσαμε να παρατηρήσουμε τὰ ἐξῆς: Στὸν διάλογο *Πολιτεία* ἡ δημόσια σφαῖρα εἶναι περιορισμένη στήν τάξη τῶν φυλάκων, καθὼς ἡ ἐξουσία ἀσκεῖται ἀπὸ τοὺς ἄρχοντες ἢ παντελεῖς φύλακες, ἐνῶ συμμετέχουν στὸ κυβερνητικὸ ἔργο ἐπικουρικά, ἀναλαμβάνοντας κατώτερα ἀξιώματα, καὶ οἱ φύλακες ἐπίκουροι, τῶν ὁποίων καθῆκον εἶναι ἡ περιφρούρηση τῆς πόλεως καὶ ἡ διασφάλιση τῆς ἀνεξαρτησίας

της. Ἡ ἰδιοτυπία τῆς τάξης τῶν φυλάκων συνίσταται στὸ γεγονός ὅτι δὲν συγκροτεῖται μόνο ἀπὸ ἄνδρες, ἀλλὰ ἔχει ἰσότιμη συμμετοχὴ σὲ αὐτὴν καὶ τὸ γυναικεῖο φύλο. Οἱ γυναῖκες ποὺ ἔχουν τὰ κατάλληλα προσόντα εἰσέρχονται στὸν δημόσιο βίον καὶ μαζί μὲ τοὺς ἄνδρες φύλακες ζοῦν μιὰ ζωὴ πλήρους δημοσιότητος, ἀφοῦ ἀπουσιάζει ἀπὸ αὐτὴν κάθε ἴχνος ἰδιωτικότητος, λόγῳ τῆς ἀπόλυτης κοινοκτημοσύνης ποὺ τοὺς ἔχει ἐπιβληθεῖ καὶ τοῦ κοινοβιακοῦ τρόπου ὀργάνωσης τῆς διαβίωσής τους. Τὸ στοιχεῖο τῆς δημοσιότητος στὴν Πολιτείαν εἶναι ἐμφανὲς ἐπίσης καὶ στὴν ἀπαίτηση τοῦ Πλάτωνα γιὰ κοινὴ καὶ δημόσια βασικὴ ἐκπαίδευση ὅλων τῶν παιδιῶν τῆς Καλλιπόλεως, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν τάξη στὴν ὁποία ἀνήκουν, μὲ σκοπὸ τὴν καλλιέργεια τοῦ πνεύματος τῆς ὁμοφροσύνης, καθὼς καὶ στὴν ἀπαίτησή του γιὰ δημοσιοποίησι τοῦ συναισθηματικοῦ κόσμου τῶν φυλάκων, ἀφοῦ στὴν ἰδανικὴ πολιτεία ὅλοι πρέπει νὰ χαίρονται καὶ νὰ λυποῦνται κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο γιὰ τὰ ἴδια πράγματα.

Στὸν Πολιτικὸν ἡ δημόσια σφαῖρα ἐμφανίζεται διευρυμένη, καθὼς ὁ Πλάτων κάνει ὑπαινικτικὴ ἀναφορὰ στοὺς δημοκρατικοὺς καὶ τοὺς ὀλιγαρχικοὺς, ποὺ ἀποτελοῦν τὶς δύο βασικὲς πολιτικὲς παρατάξεις ἐντὸς τῶν ἱστορικῶν πόλεων, καὶ καθὼς θέτει ὡς κύριο ἔργο καὶ μέλημα τοῦ γνήσιου πολιτικοῦ τὴν συνύφανση διαφορετικῶν ἀνθρώπινων χαρακτήρων καί, κατ' ἐπέκταση, τὴν συνύφανση τῶν ἀντιθέσεων, ποὺ ἀναφύονται ἐντὸς τοῦ πολιτικοῦ σώματος, μὲ ἀπώτερο σκοπὸ τὴν ἐξασφάλισι τῆς ἐνότητος τῆς πόλεως καὶ τὴν εἰρηνικὴ συνύπαρξι τῶν κατοίκων της. Μιὰ διευρυμένη δημόσια σφαῖρα, ἐντὸς τῆς ὁποίας οἱ πολῖτες ἐπιδίδονται σὲ ἐνεργὸ πολιτικὴ δράσι, εἶναι ἐπόμενο νὰ περιβάλλεται ἀπὸ ἀπλετὴ δημοσιότητα. Τὸ στοιχεῖο τῆς δημοσιότητος καθίσταται ἐπίσης ἔκδηλο στὸν διάλογο αὐτὸν καὶ στὴν

ἀπόφαση τοῦ Πλάτωνα νὰ ταχθεῖ τελικὰ ὑπὲρ τῆς ἀποψῆς ὅτι ἡ διακυβέρνηση τῆς πόλεως δὲν νοεῖται χωρὶς τὴν κυριαρχία τῶν νόμων καὶ τὴν ὑπακοή σ' αὐτοὺς ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων. Οἱ νόμοι ὡς κοινὸ κτῆμα ὅλων ἔχουν μία ἀπαράμιλλα δημόσια διάσταση καὶ προσδίδουν στὴν διοργάνωση τῆς πολιτικῆς κοινότητος ἓνα ἐντελῶς δημόσιο χαρακτήρα.

Ἡ ἀρχὴ τῆς δημοσιότητος εἶναι κατάδηλη καὶ στοὺς *Νόμους*, καθὼς ἡ πόλις τῶν *Μαγνήτων* ἀποτελεῖ τὸ βασίλειο τῶν νόμων, οἱ ὁποῖοι ἀναλαμβάνουν τὴν διευθέτηση κάθε πτυχῆς τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Τὸ δημόσιο διεισδύει βαθιὰ στὸ ἰδιωτικὸ καὶ σχεδὸν τὸ ἀπορροφᾷ, ἀφοῦ τὰ πάντα κατευθύνονται πρὸς τὴν διασφάλιση τοῦ δημοσίου συμφέροντος καὶ τῆς εὐδαιμονίας τοῦ συνόλου. "Ὅλα στὸ φῶς, ὅλα ὑπὸ τῶν ἔλεγχου τῶν νόμων εἶναι τὸ σύνθημα ποὺ κυριαρχεῖ στὴν φανταστικὴ πόλιν τῆς *Μαγνησίας*, ἡ ὁποία ὡς «δεύτερος πλοῦς» ὀφείλει νὰ εἶναι τὸ πρότυπο γιὰ τὴν συνταγματικὴ διοργάνωση τῶν ἱστορικῶν πολιτειῶν. Ἡ δημόσια σφαῖρα ἔχει στοὺς *Νόμους*, σύμφωνα μὲ τὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς, τὴν μεγαλύτερη δυνατὴ διεύρυνση, καθόσον ὅλοι ὅσοι ἔχουν τὴν ιδιότητα τοῦ πολίτου ἢ τῆς πολίτιδος συμμετέχουν στὸν πολιτικὸ βίον καὶ ἀναλαμβάνουν πλῆθος ἀξιωματίων, τὰ ὁποῖα ὀφείλουν νὰ ὑπηρετοῦν ὑπὸ τὸ ἄγρυπνο μάτι τῶν νόμων καὶ τῶν νομοφυλάκων. Ἡ δημοσιότητα δὲν συναρτᾶται ἐδῶ μὲ τὴν κοινοκτημοσύνη, ἀφοῦ ὁ θεσμὸς αὐτὸς δὲν ὑφίσταται στὴν *Μαγνησίαν*, ἡ ὁποία δομεῖται ἐπὶ πραγματικῶν συνθηκῶν ζωῆς καὶ ὄχι ἰδανικῶν, ἀλλὰ ἀπορρέει ἀπὸ τὸ δημόσιο μέγεθος τοῦ νόμου καὶ ἀπὸ τὸν δημόσιον βίον τῆς πολιτικῆς, ποὺ συνιστᾷ τὸ «οἰκεῖον ἔργον» ὅλων τῶν πολιτῶν. Ἡ ἀρχὴ τῆς δημοσιότητος διαλάμπει ἐπίσης σὲ πλῆθος θεσμῶν αὐτῆς τῆς πόλεως, ὅπως εἶναι, λόγου χάριν, ὁ θεσμὸς τῆς κοινῆς καὶ δημόσιας

παιδείας, ὁ θεσμὸς τῆς ἐκπαιδευτικῆς χορείας, ποὺ ἀφορᾷ τοὺς πολίτες ὅλων τῶν ἡλικιῶν, ὁ θεσμὸς τῶν συμποσίων, καθὼς καὶ τῶν κοινῶν συσσιτίων, καί, τέλος, ὁ θεσμὸς τῶν δημοσίων ἐορτῶν ποὺ ἀπαιτοῦν πάνδημη συμμετοχή.

Καὶ στοὺς τρεῖς διαλόγους ποὺ ἐξετάσαμε ἐντοπίσθηκε καὶ ἓνα στοιχεῖο ποὺ ἀντιβαίνει στὸ γενικότερο πνεῦμα τῆς δημοσιότητος. Πρόκειται γιὰ τὴν δυνατότητα τοῦ ἄρχοντα (ἢ τοῦ νομοθέτη στοὺς *Νόμους*) νὰ κάνει χρῆση τῆς ρητορικῆς τοῦ ψεύδους «ἐπ' ὠφελίᾳ τῶν ἀρχομένων». Ὁ Πλάτων φαίνεται ὅτι πιστεύει πῶς ἡ πλειονότητα τῶν πολιτῶν «διὰ μυθολογίας» πείθεται καὶ «μὴ διὰ διδαχῆς» στὶς βουλές καὶ στὰ προστάγματα τῆς ἐξουσίας, γι' αὐτὸ καὶ δὲν διστάζει νὰ ἐπιτρέψει στοὺς κυβερνῶντες νὰ ψευδολογοῦν, ὅταν τὸ κρίνουν ὀρθό, νὰ χρησιμοποιοῦν μυθολογήματα, νὰ ἐξυφαίνουν μηχανισμοὺς ἀπάτης καὶ νὰ δροῦν ἀδιαφανῶς, πάντοτε ὅμως μὲ γνώμονα τὸ συμφέρον τῆς πολιτικῆς κοινότητος καὶ τὴν σωτηρίᾳ της.

Τὸ πνεῦμα τῆς δημοσιότητος, ποὺ ἦταν κυρίαρχο στὴν περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα τῆς πόλεως, ἔθεσε τὴν σφραγίδα του καὶ στὴν πλατωνικὴ ὄντολογία καὶ τὴν γνωσιοθεωρία. Ἡ δημοσιότητα τώρα ἐμφανίζεται ὡς ἀνακοινωσιμότητα, ὡς δυνατότητα κοινοποίησης τῶν ἀληθειῶν καὶ τῶν «τιμιωτέρων» τῆς φιλοσοφίας, πράγμα ποὺ συνεπάγεται ὅτι ἡ περιγραφή τῆς οὐσίας τῶν ὄντων δὲν ὑπερβαίνει τὶς ἐκφραστικὲς δυνατότητες τῆς γλώσσας. Οἱ “ἐσωτερικὲς” προσεγγίσεις τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας τόσο ἀπὸ τὴν Σχολὴ τῆς Τυβίγγης ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς Ἀμερικανοὺς Στραουσιανοὺς ἐμφανίζουν τὶς ὑψιστες φιλοσοφικὲς συλλήψεις τοῦ Πλάτωνα νὰ περιβάλλονται ἀπὸ ἓνα πέπλο μυστικότητος, διότι ἔγιναν γνωστὲς, ὅπως ὑποστηρίζεται, μόνο σὲ ἓναν στενὸ κύκλο προχωρημένων μαθητῶν καὶ δὲν καταγράφησαν ποτὲ ἢ

καταγράφησαν με τέτοιο τρόπο, ώστε να μην είναι κατανοητές στους πολλούς και στους μη επαίοντες. Άλλοι μελετητές επιχειρηματολογούν υπέρ της άποψης ότι η φιλοσοφική γνώση στον Πλάτωνα είναι μη προτασιακή, ἐφ' ὅσον ἡ γλώσσα ἀδυνατεῖ νὰ ἐκφράσει κατ' αὐτοὺς «τὸ τί» τοῦ πράγματος. Εἶναι φανερὸ ὅτι τέτοιου εἴδους θεωρήσεις δὲν συνάδουν μετὴν ἀρχὴ τῆς δημοσιότητας.

Ὁ χαρακτήρας τῆς δημοσιότητας εἶναι διακριτὸς στὴν πλατωνικὴ ὄντολογία, σύμφωνα μετὰ τὰ πορίσματα τῆς ἔρευνάς μας, γιὰ τοὺς ἐξῆς λόγους: α) διότι εἶναι ἴδιον τῶν «ὄντως ὄντων» νὰ μὴν εἶναι περιχαρακωμένα στὸν ἑαυτό τους, ἀλλὰ νὰ κατακτῶνται γνωστικά, καθὼς ἡ ἰδέα τοῦ Ἄγαθοῦ δὲν τὰ «οὐσιώνει» μόνο, ἀλλὰ καὶ τὰ καθιστᾷ ἱκανὰ νὰ γίνονται γνωστὰ (Πολ. 509b), β) διότι τὸ Ἄγαθὸν δὲν εἶναι μόνο ἡ αἰτία τῆς «ἐπιστήμης» καὶ τῆς «ἀληθείας», ἀλλὰ καὶ κάτι ποὺ εἶναι προσβάσιμο γνωστικά (Πολ. 508e) καὶ γ) διότι «τὸ ... παντελῶς ὄν» εἶναι «παντελῶς γνωστὸν» (Πολ. 477a), ὅπως τονίζεται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν πλατωνικὴ γνωσιοθεωρία, τὸ στοιχεῖο τῆς δημοσιότητας ἀναδεικνύεται στὴν θεωρία γιὰ τὴν γνώση ὡς ἀνάμνηση, ποὺ διακηρύσσει ὅτι ἡ γνώση τῆς ἀλήθειας εἶναι δυνατὴ, σὲ συνδυασμὸ μετὴν πεποίθηση τοῦ Πλάτωνα ὅτι αὐτὸ ποὺ τὸ γνωρίζουμε μπορούμε νὰ τὸ περιγράψουμε γλωσσικά (Λάχ. 190c), ἢ νὰ δώσουμε λόγο γι' αὐτὸ (Φαίδ. 76b). Ἀναδεικνύεται ἐπίσης καὶ στίς πλατωνικὲς θέσεις ὅτι δύναται νὰ δοθεῖ ὀρισμὸς γιὰ τὸ σύνολο τῶν Ἰδεῶν, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς ἰδέας τοῦ Ἄγαθοῦ (Πολ. 534b-c), καὶ ὅτι ὁ διαλεκτικὸς εἶναι ἱκανὸς νὰ μεταφέρει τὸ «εἶδος» κάθε πράγματος στὰ γράμματα καὶ στίς συλλαβὲς (Κρατ. 390e). Οἱ θέσεις αὐτὲς

συνεπάγονται ὅτι ἡ ἀλήθεια δὲν εἶναι ἀνεκφώνητη, ἀλλὰ ὅτι τὸ περιεχόμενό της μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ μὲ λέξεις καὶ νὰ κοινοποιηθεῖ.

Τὸ ὅτι ὁ Πλάτων θεώρησε τὸν φιλοσοφικὸν διάλογο, προφορικὸ καὶ γραπτὸ, ὡς τὴν καλύτερη καὶ αὐταρκέστερη μορφή λόγου τόσο γιὰ τὴν κατάκτηση ὅσο καὶ γιὰ τὴν λεκτικὴ περιγραφή τῆς ἀλήθειας, ἀποτελεῖ μία ἀκόμη ἐνδειξη ὅτι τὸ στοιχεῖο τῆς δημοσιότητος ἄσκησε ἐπίδραση στὴν σκέψη του, ἀφοῦ ὁ διάλογος δὲν εἶναι μιὰ μοναχικὴ ὑπόθεση, ἀλλὰ διεξάγεται πάντοτε ὑπὸ τὸ φῶς τῆς παρουσίας τοῦ ἄλλου προσώπου καὶ ἀπαιτεῖ γνωστοποίησι σκέψεων, προθέσεων, ἐπιχειρημάτων καὶ ἰδεῶν ἐκ μέρους τῶν συμμετεχόντων σὲ αὐτόν.

Ἡ κριτικὴ τοῦ λόγου, γραπτοῦ καὶ προφορικοῦ, στὴν ὁποία προέβη ὁ Πλάτων, δὲν παραπέμπει στὴν ὑπαρξὴ κάποιας μυστικῆς ἐσωτερικῆς διδασκαλίας καὶ σὲ καμία περίπτωσι δὲν σημαίνει, ὅπως ἔχει ὑποστηριχθεῖ κατὰ καιρούς, τὴν μὴ δυνατότητα τῆς γλώσσας νὰ κοινοποιήσῃ τὴν ἀλήθεια. Ἀντιθέτως, μέσα ἀπὸ τὴν ἐκτενῆ ἐξέτασι τοῦ ἐπιπέδου προφορικότητος καὶ ἀλφαριθμητισμοῦ, καθὼς καὶ τοῦ ρόλου τῶν γραπτῶν καὶ τῶν προφορικῶν μέσων ἐπικοινωνίας στὴν δημοσιοποίησι καὶ τὴν διάδοσι τῆς γνώσεως, κατὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἔζησε ὁ Πλάτων, διαπιστώθηκε ὅτι ἡ κριτικὴ αὐτὴ στοχεύει στὴν καλύτερη δυνατὴ σύνθεσι ἑνὸς κειμένου ἢ ἑνὸς λόγου. Κατὰ τὸν Πλάτωνα τὸ «γράφειν λόγους» δὲν εἶναι αὐτὸ καθ' αὐτὸ κακόν, ἀλλὰ κακὸ εἶναι «τὸ μὴ καλῶς λέγειν τε καὶ γράφειν ἀλλ' αἰσχυρῶς τε καὶ κακῶς» (Φαῖδρ. 258d). Ἡ καλὴ ὅμως σύνθεσι ὁποιασδήποτε μορφῆς λόγου ἀπαιτεῖ τὴν συνδρομὴ τῆς διαλεκτικῆς, καθὼς καὶ τὴν συνεργασίαν διαλεκτικῆς καὶ ρητορικῆς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Πηγές

Πλάτων (Έκδόσεις-Μεταφράσεις)

Platonis Opera, Tomi I–V, recognovit brevique adnotatione critica instruxit I. Burnet (Oxonii: E Typographeo Clarendoniano, 1900–1907 [I = 1900, II = 1901, III = 1903, IV = 1902, V = 1907]· με πολλές έκτοτε ανατυπώσεις) (Νέα έκδοση [1995] τοῦ τόμ. I ἀπὸ τοὺς E. A. Duke, W. F. Hicken, W. S. M. Nicoll, D. B. Robinson, J. C. G. Strachan καὶ τῆς Πολιτείας [2003] ἀπὸ τὸν S. R. Slings).

Hamilton, E. and H. Cairns (eds.), *The Collected Dialogues of Plato Including the Letters. With Introduction and Prefatory Notes* (trans. by various hands) ‘Bollingen Series 71’ (Princeton, N. J.: 1963² with corrections · Princeton University Press, 1987¹³).

Ἀπολογία

Κουραβέλος, Κ., *Πλάτων, Ἀπολογία Σωκράτους, Εἰσαγωγή, μετάφραση, σχόλια* (Ἀθήνα: Ἴ. Ζαχαρόπουλος, χ.χ.).

Τζιράκης, Ν. Ἐμ., *Πλάτωνος Ἀπολογία Σωκράτους. Εἰσαγωγή, μετάφραση, σχόλια* (Ἀθήνα: Πατάκης, 2009 [2002¹]).

Γοργίας

Dodds, E. R., *Plato, Gorgias. A Revised Text with Introduction and Commentary* (Oxford: Clarendon Press, 1959).

Τζουμελέας, Στ., *Πλάτων, Γοργίας. Εἰσαγωγή, μετάφραση, σχόλια* (Ἀθήνα: Ἴ. Ζαχαρόπουλος, χ.χ.).

Ἐπιστολαί

Κορμπέτη, Ἡρώ Ε., *Πλάτωνος Ἐπιστολὴ Ζ΄*, εἰσαγωγή, μετάφραση καὶ σημειώσεις (Ἀθήνα: Στιγμὴ, 2007 [= Ἐποπτεία, τεύχ. 109 (1986), 99-147 – Πρώτη δημοσίευση: Προπύλαια Α΄1938]).

Κρατύλος

Κεντρωτής, Γ., *Πλάτων Κρατύλος*, εἰσαγωγή, μετάφραση, σχόλια (Ἀθήνα: ΠΟΛΙΣ, 2001).

Κρίτων

Ἀραπόπουλος, Κ., *Πλάτων, Κρίτων*, Εἰσαγωγή, μετάφραση, σχόλια (Ἀθήνα: Ἴ. Ζαχαρόπουλος, χ.χ.).

Νικολούδης, Ἡ. Π., *Πλάτων, Νόμοι*. Εἰσαγωγή, μετάφραση, σχόλια (Ἀθήνα: Ἴ. Ζαχαρόπουλος, 2008), τόμ. Α΄, Β΄, Γ΄.

Λάχης

Πατάκης, Β., *Πλάτων, Λάχης-Μένων*. Εἰσαγωγή, μετάφραση, σχόλια (Ἀθήνα: Ἴ. Ζαχαρόπουλος, χ.χ.).

Μένων

Πετράκης, Ι., *Πλάτων, Μένων*, Εἰσαγωγή-μετάφραση-ερμ. σχόλια (Ἀθήνα: ΠΟΛΙΣ, 2008).

Μενέξενος

Ἀθανασάτος, Κ. Π., *Πλάτων, Μενέξενος*. Εἰσαγωγή, κείμενο, μετάφραση, σχόλια (Ἀθήνα: Ἴ. Ζαχαρόπουλος, 2008), τόμ. Α΄, Β΄.

Νόμοι

Νικολούδης, Ἡ. Π., *Πλάτων, Νόμοι*. Εἰσαγωγή, μετάφραση, σχόλια (Ἀθήνα: Ἴ. Ζαχαρόπουλος, 2008), τόμ. Α΄, Β΄, Γ΄.

Πλάτωνος Νόμοι (ἢ περὶ νομοθεσίας· πολιτικός), πρόλ.: Κ. Δ. Γεωργούλη, ἀρχαῖο κείμενον, μετάφρασις-σημειώσεις: Κ. Φίλιππα (Ἀθήνα: Πάπυρος, 1975).

Πολιτεία

Adam, J., *The Republic of Plato, Edited with Critical Notes, Commentary and Appendices, Second Edition with an Introduction by D. A. Rees, 2 Vols.* (1902¹. Cambridge: Cambridge University Press, 1963²).

Γρυπάρης, Ἴ., *Πλάτων, Πολιτεία. Εἰσαγωγή, μετάφραση, σχόλια.* πρόλ. Ε. Παπανοῦτσος, (Ἀθήνα: Ἴ. Ζαχαρόπουλος, χ.χ.), τόμ. Α-Β.

Σκουτερόπουλος, Ν. Μ., *Πλάτων, Πολιτεία. Εἰσ. σημείωμα-Μετάφραση-Ἑρμ. σημειώματα* (Ἀθήνα: ΠΟΛΙΣ, 2002).

Πολιτικός

Campbell, R. L., *The Sophistes and Politicus of Plato, with a Revised Text and English Notes* (1867· rpt., New York: Arno Press, 1973).

Skemp, J. B., *Plato's Statesman: A Translation of the Politicus of Plato with Introductory Essays and Footnotes* (London: Routledge & Kegan Paul, 1952).

Χριστοδούλου, Ι. Σ., *Πλάτων, Πολιτικός. Εἰσαγωγή, μετάφραση, σχόλια* (Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2003).

Λιακάκος, Ε., Λάγιος, Ἴ., *Πλάτων, Ἀλκιβιάδης Α' -Πολιτικός. Εἰσαγωγή, μετάφραση, σχόλια* (Ἀθήνα: Ἴ. Ζαχαρόπουλος, χ.χ.).

Πρωταγόρας

Τατάκης, Β., *Πλάτων, Πρωταγόρας. Εἰσαγωγή, μετάφραση, σχόλια* (Ἀθήνα: Ἴ. Ζαχαρόπουλος, χ.χ.).

Σοφιστής

Γληνός, Δ., *Πλάτων, Σοφιστής, Εἰσαγωγή, μετάφραση, σχόλια* (Ἀθήνα: Ἴ. Ζαχαρόπουλος, χ.χ.).

Campbell, R. L., *The Sophistes and Politicus of Plato, with a Revised Text and English Notes* (1867· rpt., New York: Arno Press, 1973).

Τίμαιος

Κάλφας, Β., *Πλάτων, Τίμαιος. Εἰσαγωγή, μετάφραση, σχόλια* (Ἀθήνα: ΠΟΛΙΣ, 1995, με πολλές ανατυπώσεις έκτοτε).

Φαῖδρος

Hackforth, R., *Plato's Phaedrus. Translated with an Introduction and Commentary* (Cambridge: Cambridge University Press, 1952).

Θεοδωρακόπουλος, Ἴ. Ν., *Πλάτωνος Φαῖδρος. Εἰσαγωγή, ἀρχαῖο καὶ νέο κείμενο μὲ σχόλια* (Ἀθήνα: Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας», 2005 [1948¹]).

Σκουτερόπουλος, Ν. Μ., *Πλάτων Φαῖδρος. Εἰσαγωγή, μετάφραση, σημειώσεις* (Ἀθήνα: ΠΟΛΙΣ, 2015).

Φαίδων

Παπανοῦτσος, Ε., *Πλάτων, Φαίδων. Εἰσαγωγή, μετάφραση, σχόλια* (Ἀθήνα: Ἴ. Ζαχαρόπουλος, χ.χ.).

Φίληβος

Ἀνδρόνικος, Μ., *Πλάτων, Φίληβος, Εἰσαγωγή, μετάφραση, σχόλια* (Ἀθήνα: Ἴ. Ζαχαρόπουλος, χ.χ.)

Β. Ἄλλες πηγές

α) Κείμενα ἀρχαίων συγγραφέων

Ἄλβινος

Εἰσαγωγή εἰς τοὺς Πλάτωνος διαλόγους, στὸ: *Platonis Dialogi. Secundum Thrasylli Tetralogias Dispositi. Ex Recognitione Caroli Friderici Hermani. Vol. VI (Lipsiae: Sumptibus et Typis B. G. Teubneri, 1873)*, σ. 147-151.

Ἄλκίνοος

Διδασκαλικὸς τῶν τοῦ Πλάτωνος δογμάτων, στὸ: *Platonis Dialogi. Secundum Thrasylli Tetralogias Dispositi. Ex Recognitione Caroli Friderici Hermani. Vol. VI (Lipsiae: Sumptibus et Typis B. G. Teubneri, 1873)*, σ. 152-189.

Ἄλκιδάμας

Antiphontis Orationes et Fragmenta. Adiunctis Gorgiae, Antisthenis, Alcidasantis, quae feruntur declamationibus, edidit Fridericus Blass (Lipsiae: In Aedibus B. G. Teubneri, 1871), σ. 185-197.

Ἄνδοκίδης

Περὶ τῆς πρὸς Λακεδαιμονίους εἰρήνης, στὸ: *Minor Attic Orators, in Two Vols., Vol. I: Antiphon, Andocides, with an English Translation by K.J. Maidment, M.A., 'The Loeb Classical Library' (Cambridge, Mass./London: Harvard University Press/W. Heinemann, 1941· μὲ πολλὰς ἀνατυπώσεις)*, σ. 484-531.

Κατὰ Ἀλκιβιάδου, στὸ: *Minor Attic Orators, in Two Vols., Vol. I: Antiphon, Andocides, with an English Translation by K.J. Maidment, M.A., 'The Loeb Classical Library' (Cambridge,*

Mass./London: Harvard University Press/W. Heinemann, 1941· μὲ πολλὰς ἀνατυπώσεις), σ. 534-575.

Ἀθήναιος

Athenaei Naucraticae Dipnosophistarum Libri XV, Vol. I-III, recensuit G. Kaibel (Stuttgartiae: In Aedibus B.G. Teubneri, 1961 [=1887-1890¹]).

Ἀνώνυμος

Anonymous Prolegomena to Platonic Philosophy, Platonic Texts and Translations Vol. V, edited with translation by L. G. Westerink (Dilton Marsh: Prometheus Trust, 2011 [1962¹]).

Προλεγόμενα τῆς Πλάτωνος φιλοσοφίας, στὸ: *Platonis Dialogi. Secundum Thrasylli Tetralogias Dispositi*. Ex Recognitione Caroli Friderici Hermanni. Vol. VI (Lipsiae: Sumptibus et Typis B. G. Teubneri, 1873), σ. 196-202.

Ἀπουλήιος

Apulei Platonici Madaurensis, De Philosophia Libri: De Platone et eius dogmate, recensuit Paulus Thomas exemplar anastatice iteratum (Lipsiae: in aedibus B. G. Teubneri, 1921), 82-134.

Ἀριστόξενος

Ἀριστοξένου ἁρμονικὰ στοιχεῖα. *The Harmonics of Aristoxenus*, edidit with Translation Notes, Intriduction and Index of Words by H. S. Macran (Oxford: Clarendon Press, 1902).

Ἀριστοτέλης

Aristotelis Opera ex recensione I. Bekkeri, edidit Academia Regia Borussica, accedunt Fragmenta, Scholia, Index Aristotelicus, Vol. I-V (Vol. quintum: *Index Aristotelicus*, edidit H. Bonitz). Editio altera quam curavit O. Gigon (Berolini: Apud W. de Gruyter et Socios, 1960-1961 [=Vol. I-IV (1831-1836¹), Vol. V (1870¹)]).

Aristotelis Atheniensium Respublica, recognovit brevis adnotatione instruxit F. G. Kenyon (Oxonii: Typographeo Clarendoniano, 1920).

Aristotelis qui Ferebantur Librorum Fragmenta, collegit V. Rose (Lipsiae: In Aedibus B. G. Teubneri, 1886).

Aristotelis Fragmenta Selecta, recognovit brevis adnotatione critica instruxit W.D. Ross (Oxonii: E Typographeo Clarendoniano, 2007 [1955¹]).

Vita Aristotelis, ex codice Marciano, graece nunc primum edita, commentario illustravit D. L. Robbe (Lugduni-Batavorum: Apud J.W. Van Leeuwen, 1861).

Ἀριστοφάνης

Aristophanis Comoediae, Tomi I–II, recognoverunt brevis adnotatione instruxerunt F. N. Hall, W. M. Geldart (Oxonii: 1900¹ · E Typographeo Clarendoniano, 1906²).

Comicorum Atticorum Fragmenta, Volumen I–III, Antiquae Comoediae Fragmenta, edidit T. Kock (Lipsiae: In Aedibus B. G. Teubneri, 1880).

Κικέρων

Marcus Tullius Cicero, Gespräche in Tusculum, Lateinisch–deutsch mit ausführlichen Anmerkungen neu herausgegeben von O. Gigon (München: 1951¹ · Heimeran Verlag, 1979⁴).

Διογένης Λαέρτιος

Diogenes Laertius, Lives of Eminent Philosophers, in Two Vols., with an English Translation by R. D. Hicks, ‘The Loeb Classical Library’ (Cambridge, Mass./London: Harvard University Press/W. Heinemann, 1925 · μὲ πολλὰς ἀνατυπώσεις).

Διονύσιος Ἁλικαρνασσεύς

Dionysi Halicarnasensis, De Compositione Verborum. Libri Epitome. E Germanicis Exemplis Edidit Fridericus Hanow. In Aedibus B. G. Teubneri Lipsiensis, 1868.

Ἐπίκτητος

Epicteti Dissertationes, ab Arriano Digestae ad fidem codicis Bodleiani iterum recensuit H. Schenkl (Lipsiae: In Aedibus B.G. Teubneri, 1916).

Ἑρμείας

Hermias Alexandrinus in Platonis Phaedrum Scholia, ediderunt C. M. Lucarini et C. Moreschini (Berlin: De Gruyter, 2012).

Ἡρόδοτος

Herodoti Historiae, Tomi I–II, recognovit brevisque adnotatione critica instruxit C. Hude (Oxonii: E Typographeo Clarendoniano, 1908).

Ἡσίοδος

Hesiodi Theogonia, Opera et Dies, Scutum, editit F. Solmsen. Fragmenta Selecta, ediderunt R. Merkelbach et M. L. West (Oxonii: E Typographeo Clarendoniano, 1970).

Θεμιστίος

Themistii Orationes. Ex Codice Mediolanensi Emendatae Guilielmo Dindorfio (Lipsiae: C. Cnobloch, 1832).

Θεόφραστος

Περὶ φυτῶν ἱστορίας, σπὸ: Theophrastus Enquiry into Plants and Minor Works on Odours and Weather Signs, in Two Vols., Vol. II, with an English Translation by Sir A. Hort, Bart,

M.A., 'The Loeb Classical Library' (London; New York; G.B. Putnam's Sons, 1916 · με πολλές ανατυπώσεις).

Θουκυδίδης

Thucydidis Historiae, Tomi I-II, iterum recognovit brevique adnotatione critica instruxit H. S. Jones. Apparatum criticum correxit et auxit J. E. Powell (Oxonii: E. Typographeo Clarendoniano, 1900-1901 · με πολλές ανατυπώσεις).

Ίάμβλιχος

Iamblichos, *Pythagoras. Legende-Lehre-Lebensgestaltung*, Griechisch und Deutsch, herausgegeben, übersetzt und eingeleitet von M. von Albrecht (Zürich und Stuttgart: Artemis Verlag, 1963).

Ξενοφῶν

Xenophontis Opera Omnia, Tomi I-V, recognovit brevique adnotatione critica instruxit E. C. Marchant. Editio altera (Oxonii: E Typographeo Clarendoniano, 1900-1920 · με πολλές ανατυπώσεις).

Όλυμπιόδωρος

Olympiodori in Platonis Gorgiam Commentaria, edidit Leendert Gerrit Westerink (Leibnig: BSB B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, 1970).

Όλυμπιοδώρου βίος Πλάτωνος, στὸ: *Platonis Dialogi. Secundum Thrasylli Tetralogias Dispositi*. Ex Recognitione Caroli Friderici Hermanni. Vol. VI (Lipsiae: Sumptibus et Typis B. G. Teubneri, 1873), σ. 190-195.

Πλούταρχος

Plutarch, Moralia, trans.: F. C. Babbitt, Vol. 1-16 (Harvard: Loeb Classical Library, 1927-2004).

Plutarchi Vitae Parallelae, recognoverunt Cl. Lindskog et K. Ziegler (Lipsiae: Typis in Aedibus B. G. Teubneri MCMXXXV, 1884-1974), τόμ. I-V.

Πρόκλος

Procli Philosophi, Platonica opera, Commentarii in Parmenidem Platonis, I-VI, edidit V. Cousin, (Parisiis: Excudebat J.-M. Eberhart, 1819-1827).

Σιμπλίκιος

Simplicii in Aristotelis physicorum libros quatuor posteriores Commentaria, edidit H. Diels [*Commentaria in Aristotelem Graeca*, 10] (Berolini: Typis et impensis Georgii Reimeri, 1895).

Στοβαῖος Ἰωάννης

Ioannis Stobaei Anthologium libri duo posteriores, Vol. I-IV, recensuerunt C. Wachsmuth et O. Hense. Editio altera ex editione anni MDCCCXCIV lucis ope expressa (Berolini: Apud Weidmannos, 1958).

Φιλόδημος

Σύνταξις, στὸ: *Academicorum Philosophorum Index Herculanensis*, edidit Segofredus Mekler (Berolini: Apud Weidmannos, 1902), 1-37.

β) Ἀποσπάσματα ἀρχαίων συγγραφέων

Bowman, A. K., Haslam, M. W., Stephens, S. A., West, M. L. (eds.), *The Oxyrhynchus Papyri*, Vol. XLV (London: Egypt Exploration Society, 1977).

Corpus Paroemigraphorum Graecorum, ediderunt E.L.A. Leutsch et F.G. Schneidewin, Tomi I-II (Gottingae: Apud Vandenhoeck et Ruprecht, 1839(I); 1851(II)).

Die Fragmente der Griechischen Historiker (FGHHist) von F. Jacoby, Part I-III (Leiden: E.J. Brill, 1923-).

Jacoby, Felix, “Theopompos von Chios (115)”, στὸ: *Die Fragmente der Griechischen Historiker Part I-III*, General Editor: Felix Jacoby. Consulted online on 30 July 2017 <http://dx.doi.org/10.1163/1873-5363_boj_a115>

Diels, H., Kranz, W., *Die Fragmente der Vorsokratiker Griechisch und Deutsch* von H. Diels, hrsg. von W. Kranz, 3 Bde (Bd. III: *Wortindex* von W. Kranz, *Namen - und Stellenregister* von H. Diels ergänzt von W. Kranz) (Dublin/Zürich: Weidmann, I-II 1972¹⁶, III 1971¹³ [= unveränderter Nachdruck der 6. Auflage (1951-1952)· 1903-1906¹]. [H. Diels-W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, τόμ. Α΄-Γ΄ (Τόμ. Α΄-Β΄: Ἀπόδοση στὰ Νέα Ἑλληνικά καὶ Ἐπιμέλεια: Β. Α. Κύρκος, Φιλολογικὴ ἐποπτεία: Γ. Α. Χριστοδούλου· τόμ. Α΄, Συνεργασία: Δ. Γ. Γεωργοβασίλης. Τόμ. Γ΄, Ἐπιμέλεια: Β. Α. Κύρκος, Μεταγραφή καὶ ἐπεξεργασία: Β. Α. Κύρκος καὶ Εὐτέρπη Σ. Φλόκα) (Ἀθήνα: Ἐκδ. Παπαδήμα, 2005-2010 [Α΄ = 2007 [2005¹], Β΄ = 2007, Γ΄ = 2010]).

Douglas Olson, S., *Fragmenta Comica: Eupolis frr. 326-497. Fragmenta Incertarum Fabularum. Fragmenta Dubia* (Heidelberg: Verlag Antike, 2014).

Kassel, R., et Austin, C., (eds.), *Poetae Comici Graeci*, Vol. I: *Comoedia Dorica, Mimi, Phlyaces* (Berolini et Novi Eboraci: Walter de Gruyter, 2001).

Kock, T., *Comicorum Atticorum Fragmenta*, Vol I-III (Lipsiae: In Aedibus B. G. Teubneri, 1880).

- Scholia Graeca In Platonem, Vol. II: Scholia ad Dialogos Tetralogiarum I-VII Continens*, edidit Domenico Cufalo (Roma: Edizioni di Storia E Letteratura, 2007).
- Socratis et Socraticorum Reliquiae*, collegit, disposuit, apparatus notisque instruxit Gabriele Giannantoni, 4 voll., (Napoli: Bibliopolis, 1990).
- Sylloge Inscriptionum Graecorum*, edidit G. Dittenberger, Tomi I-III (Lipsiae: Apud S. Hirzelium, 1915-1920).
- Tragicorum Graecorum Fragmenta*, recensuit A. Nauck, edition secunda (Lipsie: In Aedibus B. G. Teubneri, 1889).
- West, M. L., (ed.), *Iambi et Elegi Graeci Ante Alexandrum Cantati*, Vol. II: *Callinus, Mimnermus, Semonides, Solon, Tyrtaeus, Minora, Adespota*, edition altera aucta atque emendate (Oxonii: 1972¹. E Typographeo Clarendoniano, 1992²).

Γ. Λεξικά-Γραμματικές

- Astius, D. F., *Lexicon Platonicum sive Vocum Platoniarum Index*, Vol. I-III (Lipsiae: In Libraria Weidmanniana, 1835-1838 · unveränderter Nachdruck, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1956).
- Brandwood, L., *A Word Index to Plato* (Leeds: W. S. Maney and Son, 1976).
- Κουμανούδης, Στ. Α., *Συναγωγή νέων λέξεων υπό τῶν λογίων πλασθεισῶν ἀπὸ τῆς ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, προλ.: Κ. Θ. Δημαρᾶ (Ἀθήνα: Ἐκδοτικὴ Ἑρμῆς, 1998).
- Liddell, H. G., Scott, R., *A Greek-English Lexicon (= LSJ)*. A New Edition Revised and Augmented throughout by H. S. Jones with the Assistance of R. McKenzie and with the Co-operation of Many Scholars (1843¹ · Oxford: At the Clarendon Press, 1940⁹. μὲ πολλὰς ἀνατυπώσεις) (Ἑλλ. μτφρ. Ξ. Μόσχου:

Liddell, H. G., Scott, R., *Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, Τόμοι 1-4. Διὰ πολλῶν δὲ βυζαντινῶν ἰδίως λέξεων καὶ φράσεων πλουτισθὲν καὶ ἐκδοθὲν ἐπιστάσιᾳ Μ. Κωνσταντινίδου (1906¹). ἀνατ. Ἀθῆναι: Ἐκδοτ. Οἶκος «Ἰ. Σιδέρης», 1966).

Liddell, H. G., Scott, R., Jones H. S., *Greek-English Lexicon: A Supplement*, ed. by E. A. Barber, with the assistance of P. Maas, M. Scheller and M. L. West (Oxford: At the Clarendon Press, 1968).

- *Συμπλήρωμα τοῦ Μεγάλου Λεξικοῦ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης* Η. G. Liddell καὶ R. Scott, τόμ, 1-2, σχεδιασθὲν ὑπὸ Κ. Δ. Γεωργούλη, συνταχθὲν δὲ ὑπὸ ὁμάδος φιλολόγων ἐπιστάσιᾳ: Π. Κ. Γεωργούντζου (Ἀθῆναι: Ἐκδοτ. Οἶκος «Ἰ. Σιδέρης», 1972-1977).

Μπαμπινιώτης, Γ. Δ., *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας με σχόλια για την σωστή χρήση των λέξεων* (Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας, 1998).

Νεοελληνική γραμματική (τῆς δημοτικῆς). Ἀνατύπωση τῆς ἔκδοσης τοῦ ΟΕΣΒ (1941) μὲ διορθώσεις (Θεσσαλονίκη: Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ἰνστιτούτο νεοελληνικῶν σπουδῶν [Ἰδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], 2005).

Suidae Lexicon, edidit A. Adler, Vol. I-V (Stuttgartiae: In Aedibus B.G. Teubneri, 1967-1971 [= 1928-1935¹]).

Τζάρτζανος, Ἀ. Ἀ., *Γραμματική τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσας (τῆς ἀπλῆς καθαρευούσης)* (Ἀθῆναι: Ἐκδόσεις Κ. Κακουλίδη, 1945 [1930¹]).

Δ. Δευτερεύουσα βιβλιογραφία

- Αθανασάκη, Λουκία, Νικολαΐδης, Τ., Σπαθάρας, Δ., (επιμ.) *Ιδιωτικός βίος και δημόσιος βίος στην Ελληνική αρχαιότητα και στον Διαφωτισμό. Μελέτες αφιερωμένες στην Ιωάννα Γιατρομανωλάκη* (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης & Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, 2014).
- Andrew, E., “Equality of Opportunity as the Noble Lie”, *History of Political Thought*, 10 (1989), 577-595.
- Annas, Julia, *Εισαγωγή στην Πολιτεία του Πλάτωνα*, μτφρ.: Χρυσούλα Γραμμένου, επιμ.: Χ. Ζαφειρόπουλος, Π. Μπουρλάκης (Αθήνα: Καλέντης, 2006 [έκδ. άγγλ. πρωτοτύπου 1981]).
- Anton, J. P., «'Ο Πλάτων ως κριτής τῆς Δημοκρατίας, ἀρχαίας καὶ σύγχρονης», στὸ: Κ. Ἰ. Βουδούρης (έκδ.), *Πλατωνικὴ Πολιτικὴ Φιλοσοφία*, Πρακτικὰ 8^{ου} Διεθνοῦς Συνεδρίου Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, Ἀθήνα-Πυθαγόρειον Σάμου, Ἰούλιος 1996 (Ἀθήνα: Διεθνὲς Κέντρο Φιλοσοφίας καὶ Πολιτισμοῦ, 1997), 11-22.
- Arendt, Hannah, *Ἡ ἀνθρώπινη κατάσταση*, μτφρ.: Γ. Λυκιαρδόπουλος, Στ. Ροζάνης (Ἀθήνα: Γνώση, 2008 [έκδ. άγγλ. πρωτοτύπου 1958¹]).
- Arieti, J. A., “How to Read a Platonic Dialogue”, στὸ: F. J. Gonzale (ed.), *The Third Way. New Directions in Platonic Studies* (U. S. A.: Rowman & Littlefield Publishers, INC., 1995), 119-132.
- Αρναούτογλου, Η. Ν., «'Οφεις του “δημόσιου” και του “ιδιωτικού” στις μεταρρυθμίσεις του Δημητρίου του Φαληρέως (317-307 π.Χ.)», στὸ *Ιδιωτικός βίος και δημόσιος βίος στην Ελληνική αρχαιότητα και στον Διαφωτισμό. Μελέτες αφιερωμένες στην Ιωάννα Γιατρομανωλάκη*, επιμ.: Λουκία Αθανασάκη, Τ.

- Νικολαΐδης, Δ. Σπαθάρης (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης & Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, 2014), 321-339.
- Arruzza, Cinzia, “The Private and the Common in Plato’s *Republic*”, *History of Political Thought*, 32 (2011), 215-233.
- Ausland, H. W., “Esotericism”, στο: G. A. Press (ed.), F. Gonzalez, Debra Nails and H. Tarrant (ass. eds.), *The Continuum Companion to Plato* (London, New York: Continuum International Publishing Group, 2012), 301-303.
- Austin, M. M.-Vidal-Naquet, P., *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ.: Τ. Κουκουλιός (Αθήνα: Δ. Ί. Ζαχαρόπουλος, 1998 [έκδ. γαλλ. πρωτοτύπου 1972]).
- Avilés, D. and Mirhady, D. C., “Law Courts”, στο: H. Beck (ed.), *A Companion to Ancient Greek Government* (Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2013), 205-218.
- Balot, R. K., (ed.), *A Companion to Greek and Roman Political Thought* (Oxford: Wiley-Blackwell, 2009).
- Bambrough, J. R., “Plato’s Modern Friends and Enemies”, *Philosophy*, 37 (1962), 97-113 (Ανατύπωση στο R. Bambrough [ed.], *Plato, Popper and Politics. Some Contributions to a Modern Controversy* [Cambridge: W. Heffer-Sons Limited, 1967], 3-19),
- Bambrough, R. (ed.), *Plato, Popper and Politics. Some Contributions to a Modern Controversy* (Cambridge: W. Heffer-Sons Limited, 1967).
- Barker, E., *Ο πολιτικός στοχασμός στην αρχαία Ελλάδα. Ο Πλάτων και οι καταβολές του*, μτφρ.: Κ. Κολιόπουλος, επιμ.: Ζωή Κωτούλα, Η. Παπαγιαννόπουλος, επιστ. επιμ.: Η. Παπαγιαννόπουλος (Αθήνα: Ποιότητα-Taylor and Francis Group, 2007 [έκδ. άγγλ. πρωτοτύπου 1918]).
- Beck, H. (ed.), *A Companion to Ancient Greek Government* (Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2013).

- Benardete, S., *Plato's "Laws": The Discovery of Being* (Chicago and London: The University of Chicago Press, 2000).
- Benitez, E., *Forms in Plato's Philebus* (Assen: Van Gorcum, 1989).
- Benn, S. I. and Gaus, G. F., (eds.), *Public and Private in Social Life* (London: Croom Helm, 1983).
- Benson, H.H., (ed.), *A Companion to Plato* (Malden, Mass.; Oxford: Blackwell Publishing, 2006).
- Benson, H. H., "Non-Propositional Knowledge", στὸ G. A. Press (ed.), F. Gonzalez, Debra Nails and H. Tarrant (ass. eds.), *The Continuum Companion to Plato* (London, New York: Continuum International Publishing Group, 2012), σ. 215-217.
- Berent, M., "In Search of the Greek State: A Rejoinder to M. H. Hansen", *Polis*, 21 [2004], 107-146.
- Berent, M., "Stasis, or the Greek Invention of Politics", *History of Political Thought*, 19 (1998), 331-362.
- Berent, M., "The Stateless Polis: A Reply to Critics", *Social Evolution & History*, 5 (2006), 141-163.
- Βιντάλ-Νακέ, Π., *Ὁ Μαῦρος Κυνηγός*, μτφρ.: Γ. Ἀνδρεάδης-Πέπη Ρηγοπούλου (Ἀθήνα: Λιβάνης, 1983).
- Blank, D., "Writing (TOPIC), στὸ: G. A. Press (ed.), F. Gonzalez, Debra Nails and H. Tarrant (ass. eds.), *The Continuum Companion to Plato* (London, New York: Continuum International Publishing Group, 2012), 257-259.
- Βλαστός, Γ., *Σωκράτης. Εἰρωνευτής καί ἠθικός φιλόσοφος*, μτφρ.: Π. Καλλιγᾶς, προλ.-ἐπιμ. μτφρ.: Ἀ. Νεχαμᾶς (Ἀθήνα: Βιβλιπωλεῖον τῆς «Ἑστίας», 1993 [ἔκδ. ἀγγλ. πρωτοτύπου 1991]).
- Bleustone, Natalie H., *Women and the Ideal Society. Plato's Republic and Modern Myths of Gender* (Oxford/Hamburg/New York: Berg, 1987).

- Blok, Josine, “Citizenship, the Citizen Body, and Its Assemblies”, στο: H. Beck (ed.), *A Companion to Ancient Greek Government* (Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2013), 161-175.
- Bluck, R. S., “Plato’s Biography: The *Seventh Letter*”, *The Philosophical Review*, 58 (1949), 503-509.
- Boas, G., “Fact and Legend in the Biography of Plato”, *The Philosophical Review*, 57 (1948), 439-457.
- Bobonich, C., (ed.), *Plato’s Laws: A Critical Guide* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010).
- Bobonich, C., *Plato’s Utopia Recast: His Later Ethics and Politics* (Oxford: Clarendon Press, 2007 [2002¹]).
- Βουδούρης, Κ. Ί. (ἐκδ.), *Ἡ Πολιτική καί ὁ Πολιτικός* (Ἀθήνα: Διεθνῆς Ἑταιρεία Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, 1990).
- Βουδούρης, Κ. Ί. (ἐκδ.), *Πλατωνική Πολιτική Φιλοσοφία*, Πρακτικά 8^{ου} Διεθνοῦς Συνεδρίου Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, Ἀθήνα-Πυθαγόρειον Σάμου, Ἰούλιος 1996 (Ἀθήνα: Διεθνές Κέντρο Φιλοσοφίας καί Πολιτισμοῦ, 1997).
- Βουρβέρης, Ί. Κ., *Παιδιά καὶ παιδεία (Σωκράτης-Πλάτων-Ἀριστοτέλης)*, στο: Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Περίοδος Β΄, Ἀφιέρωμα εἰς Γεωργ. Χατζιδάκιν, 6 (1955-1956) [Ἡ ἐργασία αὐτὴ μὲ τὸν ἴδιο τίτλο δημοσιεύθηκε καὶ ὡς ξεχωριστὸ βιβλίον (Ἀθῆναι, 1956)], 469-526.
- Boyle, Joan, “Plato Writes on the Dangers of Writing”, *International Journal of Humanities and Peace*, 22 (2006), <http://www.questia.com/read/1G1-167387924/plato-writes-on-the-dangers-of-writing>.
- Brisson, L., Calvo, T., Rosseti, L., Szlezák, T. A., (eds.), *Platón: Los Diálogos Tardíos. Actas del Symposium Platonicum 1986*, compilado por Conrado Eggers Lan (Sankt Augustin: Academia Verlag, 1994 [1987¹]).

- Brisson, L., “Women in Plato’s *Republic*”, μτφρ.: M. Chase, *Études platoniciennes*, 9 (2012), 129-136.
- Brisson, L., *Ο Πλάτων, οι λέξεις και οι μύθοι. Πώς και γιατί ο Πλάτων κατονόμασε το μύθο;*, μτφρ.: Στ. Οικονόμου (Αθήνα Μεταίχμιο, 2006 [έκδ. γαλλ. Πρωτοτύπου 1994]).
- Broadie, Sarah, “The Sophists and Socrates”, στὸ: D. Sedley (ed.), *The Cambridge Companion to Greek and Roman Philosophy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 73-97.
- Brumbaugh, R. S., «Digression and Dialogue: The *Seventh Letter* and Plato’s Literary Form”, στὸ: C. L. Griswold, Jr (ed.), *Platonic Writings, Platonic Readings* (London, New York: Routledge, 1988), 84-92.
- Buckley, T., *Aspects of Greek History, 750-323 BC: A Source-Based Approach* (London: Routledge, 1996).
- Burnyeat, M., “The Pseudo-Philosophical Digression in *Epistle VII*”, στὸ: D. Scott (ed.), *M. Burnyeat and M. Frede: The Pseudo-Platonic Seventh Letter* (Oxford: Oxford University Press, 2015), 121-133.
- Burnyeat, M., “The Second Prose Tragedy: A Literary Analysis of the Pseudo-Platonic *Epistle VII*”, στὸ: D. Scott (ed.), *M. Burnyeat and M. Frede: The Pseudo-Platonic Seventh Letter* (Oxford: Oxford University Press, 2015), 135-192.
- Bury, R. G., “Theory of Education in Plato’s «Laws», *Revue des Études Grecques*, 50 (1937), 304-320.
- Caeiro, A., Carvalho, M. I., Telo, H. (eds.), *In the Mirror of the Phaedrus* (Sankt Augustin: Academia Verlag, 2013).
- Cairns, D. L., *AIDŌS. The Psychology and Ethics of Honour and Shame in Ancient Greek Literature* (Oxford: Oxford University Press, 1999 [1993¹]).
- Carltdge, P., “The Greek Religious Festivals”, στὸ: P. E. Easterling and J. V. Muir (eds.), *Greek Religion and Society* (Cambridge;

- New York; Port Chester; Melbourne; Sydney: Cambridge University Press, 1990 [1985¹], σ. 98-127.
- Carmola, Kateri, “Noble Lying: Justice and Intergenerational Tension in Plato’s *Republic*”, *Political Theory*, 31 (2003), 39-62.
- Carter, L. B., *The Quiet Athenian* (Oxford: Clarendon Press, 1986).
- Carter, M., “Stasis and Kairos: Principles of Social Construction in Classical Rhetoric,” *Rhetoric Review*, 7 (1988), 97-112.
- Cartledge, P. and Edge, M., “‘Rights,’ Individuals, and Communities in Ancient Greece”, στὸ: R. K. Balot (ed.), *A Companion to Greek and Roman Political Thought* (Oxford: Wiley-Blackwell, 2009), 149-163.
- Cartledge, P., “Greek Political Thought: The Historical Context”, στὸ: C. Rowe and M. Schofield (eds.), S. Harrison and Melissa Lane (ass. eds.), *The Cambridge History of Greek and Roman Political Thought* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005 [2000¹]), 11-22.
- Cartledge, P., *Democracy: A Life* (Oxford: Oxford University Press, 2016).
- Charalabopoulos, N. G., *Platonic Drama and Its Ancient Reception* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012).
- Chase, A. H., “The Influence of the Athenian Institutions upon the *Laws* of Plato”, *Harvard Studies in Classical Philology*, 44 (1933), 131-192.
- Cherniss, H., *The Riddle of the Early Academy* (New York: Russell & Russell, 1962 [1945¹]).
- Clay, D., “The Origins of the Socratic Dialogue”, στὸ: P. A. V. Waerdt (ed.), *The Socratic Movement* (Ithaca and London: Cornell University Press, 1994), 23-47.
- Clay, D., *Platonic Questions: Dialogues with the Silent Philosopher* (Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2000).

- Coldstream, J. N., *Γεωμετρική Ελλάδα*, μτφρ.: Ευρυδίκη Κεφαλίδου (Αθήνα: Καρδαμίτσας, 1997 [έκδ. άγγλ. πρωτοτύπου 1977]).
- Cole, T., *The Origins of Rhetoric in Ancient Greece* (Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1991).
- Coleman, Janet, *Αρχαία ελληνικά, νεωτερικά και μετανεωτερικά στοιχεία του πολιτικού συν-αγωνισμού. Οι δυνατότητες της δημοκρατικής ανοχής*, μτφρ.: Μ. Χατζόπουλος (Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2008).
- Coleman, Janet, *Ιστορία της Πολιτικής Σκέψης. Από την αρχαία Ελλάδα μέχρι τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους*, μτφρ.: Γ. Ε. Χρηστίδης, επιμ.: Π. Σ. Βαλλιάνος (Αθήνα: Κριτική, 2005 [έκδ. άγγλ. πρωτοτύπου 2000]).
- Collobert, Catherine, Destrée, P., Conzalez, F. J. (eds.), *Plato and Myth: Studies on the Use and Status of Platonic Myths* (Leiden·Boston: Brill, 2012).
- Connelly, Joan B., *Portrait of a Priestess. Women and Ritual in Ancient Greece* (Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2007).
- Connor, W. R., *The New Politicians of Fifth-Century Athens* (Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company, 1992 [1971¹]).
- Corey, D. D., *The Sophists in Plato's Dialogues* (U.S.A.: Suni Press, 2015).
- Cornford, F. M., "Psychology and Social Structure in the *Republic* of Plato", *The Classical Quarterly*, 6 (1912), 246-265.
- Crivelli, P., "Plato's Philosophy of Language", στò: Gail Fine (ed.), *The Oxford Handbook of Plato* (Oxford: Oxford University Press, 2011), 217-242.
- Christ, M. R., *Ο κακός πολίτης στην κλασική Αθήνα*, μτφρ.: Μαργαρίτα Μηλιώρη (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2018 [έκδ. άγγλ. πρωτοτύπου 2006]).

- Δενδρινός, Ν., «Η "συνύφανσις" και οι πολιτειακές της υποδηλώσεις στον Πολιτικό», στο: Κ. Ί. Βουδούρης (έκδ.), *Η Πολιτική και ο Πολιτικός* (Αθήνα: Διεθνής Έταιρεία Έλληνικής Φιλοσοφίας, 1990), 77-93.
- Δημητρίου, Σ., «Έλεγχος, δικαιολόγηση και τρία πρωτοφιλοσοφικά προβλήματα», στο: Μ. Αγγελίδης, Δ. Γράβαρης, Δ. Σακκάς (επιμ.), *Κοινωνική θεωρία και πολιτική ευθύνη: Συντροφικό αντιχάρισμα στον Νίκο Πετραλιά* (Αθήνα: Gutenberg, 2008), 281-312.
- Δημητρίου, Σ., *Η πολιτική στον Πολιτικό του Πλάτωνα. Μηδέποτε μηδέν ήσυχίαν άγειν τών ανθρωπίνων*, επιμ.: Άναστασία Καραστάθη (Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 2016).
- Derrida, J., *Πλάτωνος φαρμακεία, εισαγωγή, μετάφραση, σημειώσεις*: Χ. Γ. Λάζος (Αθήνα: Έκδ. Άγρα, 1990).
- Desjardins, Rosemary, "Why Dialogues? Plato's Serious Play", στο: C. L. Griswold, Jr (ed.), *Platonic Writings, Platonic Readings* (London, New York: Routledge, 1988), 110-125.
- Δεσποτόπουλος, Κ. Ί., *Πολιτική φιλοσοφία του Πλάτωνος* (Αθήνα: Σεφερλής, 1975¹ και Παπαζήσης, 1980²).
- Detienne, M., *Οι Κήποι του Άδωνη: Η μυθολογία των μυρωδικών στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ.: Κατερίνα Αλεξοπούλου, Σπ. Γεωργακόπουλος, Στ. Οικονόμου, εισ.: J-P Vernant (Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2006 [έκδ. γαλλ. πρωτοτύπου 1972]).
- De Vries, G. J., *A Commentary on the Phaedrus of Plato* (Amsterdam: Adolf M. Hakkert-Publisher, 1969).
- Dillon, J., *The Heirs of Plato: A Study of the Old Academy (347-274BC)* (Oxford: Clarendon Press, 2003).
- Dombrowski, D., "Plato's 'Noble' Lie", *History of Political Thought*, 18 (1997), 565-578.
- Dupont, Florence, *Le Plaisir et la loi: Du Banquet de Platon au Satiricon* (Paris: La Découverte, 2002 [1977¹]).

- Dusanić, S., “Plato’s Academy and Timotheus’ Policy, 365-359 B.C.”, *Chiron*, 10 (1980), 111-144 [ἐπανατύπωση στὸ: S. Dusanić, *Plato’s Dialogues and Athenian Politics. A Historians View* (Belgrade: Studia Serbica, 2011), 295-339].
- Dusanić, S., “The True Statesman of the *Statesman* and the Young Tyrant of the *Laws*”, στὸ: C. J. Rowe (ed.), *Reading the Statesman. Proceedings of the III Symposium Platonicum* (Sankt Augustin: Academia Verlag, 1995), 337-346, [ἐπανατύπωση στὸ S. Dusanić, *Plato’s Dialogues and Athenian Politics. A Historians View* (Belgrade: Studia Serbica, 2011), 425-442].
- Dusanić, S., *Plato’s Dialogues and Athenian Politics. A Historians View* (Belgrade: Studia Serbica, 2011).
- Easterling, P. E. and Muir, J. V. (eds.), *Greek Religion and Society* (Cambridge; New York; Port Chester; Melbourne; Sydney: Cambridge University Press, 1990 [1985¹]).
- Edelstein, L., *Plato’s Seventh Letter* (Leiden: E. J. Brill, 1966).
- Ehrenberg, V., *The Greek State* (New York: The Norton Library, 1964 [1960¹]).
- Ehrenberg, V.L., “When Did the Polis Rise?”, *The Journal of Hellenic Studies*, 57 (1937), 147-159.
- Elshtain, J. B., *Public Man, Private Woman: Women in Social and Political Thought* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1981).
- Ferguson, J., *Ἡθῆ και αξίες στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ.: Λένα Ταχμαζίδου, επιμ.: Μαίρη Κεκροπούλου (Αθήνα: εκδόσεις Ενάλιος, 2006 [ἔκδ. ἀγγλ. 1989¹], σ. 39-64.
- Ferguson, J., “The Ethics of the *γενναῖον ψεῦδος*”, *Liverpool Classical Monthly*, 6 (1981), 259-267.
- Ferrari, G. R. F. (ed.), *The Cambridge Companion to Plato’s Republic* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007).

- Ferrari, G. R. F., *Listening to the Cicadas: A Study of Plato's Phaedrus* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990 [1987¹]).
- Field, G. C., "On Misunderstanding Plato", *Philosophy*, 19 (1944), 49-62 (Ἀνατύπωση στὸ R. Bambrough [ed.], *Plato, Popper and Politics. Some Contributions to a Modern Controversy* [Cambridge: W. Heffer-Sons Limited, 1967], 71-84).
- Field, G. C., *Plato and His Contemporaries: A Study in Fourth-Century Life and Thought* (London: Methuen & CO. LTD., 1948 [1930¹]).
- Findlay, J. N., *Plato: The Written and Unwritten Doctrines* (London and Boston: Routledge & Kegan Paul, 1974).
- Fine, Gail J., "Knowledge and Logos in the *Theaetetus*", *The Philosophical Review*, 88 (1979), 366-397.
- Fine, Gail, (ed.), *The Oxford Handbook of Plato* (Oxford: Oxford University Press, 2011).
- Fissel, B.M., "Plato's Theory of Democratic Decline", *Polis*, 28 (2011), 216-234.
- Folch, M., *The City and the Stage: Performance, Genre and Gender in Plato's Laws* (Oxford: Oxford University Press, 2015).
- Ford, A. L., "ΣΩΚΡΑΤΙΚΟΙ ΛΟΓΟΙ in Aristotle and Fourth-Century Theories of Genre", *Classical Philology*, 105 (2010), 221-235.
- Ford, A., "The Beginnings of Dialogue: Socratic Discourses and Fourth-Century Prose", στὸ: S. Goldhill (ed.), *The End of Dialogue in Antiquity* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 29-44.
- Fredal, J., "Why Shouldn't the Sophists Charge Fees?", *Rhetoric Society Quarterly*, 38 (2008), 148-170.
- Frede, Dorothea, "Puppets on Strings: Moral Psychology in *Laws* Book 1 and 2", στὸ: C. Bobonich (ed.), *Plato's Laws: A*

- Critical Guide* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 108-126.
- Frede, M., «Η ιδιωτικότητα στην αρχαιότητα» [συνέντευξη στη Φαίη Ζήγα], *Cogito*, 3 (2005), 29-31.
- Frentz, T. S., “Memory, Myth, and Rhetoric in Plato’s *Phaedrus*”, *Rhetoric Society Quarterly*, 36 (2006), 243-262.
- Fuks, A., *Social Conflict in Ancient Greece* (Jerusalem: Magnes Press, 1984).
- Gadamer, H.-G., *Dialogue and Dialectic: Eight Hermeneutical Studies on Plato*, trns. and intr.: P.C. Smith (New Haven and London: Yale University Press, 1980).
- Gadamer, H. G. & Schadewalt, W. (eds.), *Idee und Zahl. Studien zur Platonischen Philosophie* (Heidelberg: C. Winter Universitätsverlag, 1968).
- Gadamer, H. G., “Platons Ungeschriebene Dialektik”, στὸ: H. G. Gadamer & W. Schadewalt (eds.), *Idee und Zahl. Studien zur Platonischen Philosophie* (Heidelberg: C. Winter Universitätsverlag, 1968), 9-30.
- Gaiser, K., “Plato’s Enigmatic Lecture ‘On the Good’”, *Phronesis*, 25 (1980), 5-37.
- Gaiser, K., *Platons ungeschriebene Lehre. Studien zur systematischen und geschichtlichen Begründung der Wissenschaften in der platonischen Schule* (Stuttgart: Ernst Klett Verlag, 1963).
- Gaiser, K., *Protreptik und Paränese bei Platon. Untersuchungen zur Form des platonischen Dialogs* (Stuttgart: W. Kogelhammer Verlag, 1959).
- Gaiser, K., *Testimonia Platonica. Le antiche testimonianze sulle dottrine non scritte di Platone, a cura di Giovanni Reale* (Milano: Vita e Pensiero, 1998).

- Gallop, D., “The Rhetoric of Philosophy: Socrates’ Swan-Song”, στὸ: Ann N. Michelini (ed.), *Plato as Author: The Rhetoric of Philosophy* (Leiden; Boston: Brill, 2003), 313-332.
- Garnsey, P., “Pythagoras, Plato and Communalism: A Note”, *Hermathena*, 179 (2005), 77-87.
- Gehrke, H.-J., *Stasis: Untersuchungen zur den Inneren Kriegen in der Griechischen Staaten des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr.* (München: Beck, 1985).
- Gibson, Twyla, “Epilogue to Plato: The Bias of Literacy”, *Proceedings of the Media Ecology Association*, 6 (2005), 1-17.
- Gill, C., “Rethinking Constitutionalism in *Statesman* 291-303”, στὸ: C. J. Rowe (ed.), *Reading the Statesman. Proceedings of the III Symposium Platonicum* (Sankt Augustin: Academia Verlag, 1995), 292-305.
- Gill, Mary Louise, *Philosophos: Plato’s Missing Dialogue* (Oxford: Oxford University Press, 2012).
- Glitz, G., *Ἡ Ἑλληνικὴ «Πόλις», μτφρ.: Ἀγνή Σακελλαρίου* (Ἀθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ, 1978 [ἔκδ. ἀγγλ. πρωτοτύπου 1953¹]).
- Goldhill, S., (ed.), *The End of Dialogue in Antiquity* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008).
- Gonzalez, F. I., “Nonpropositional Knowledge in Plato”, *Apeiron*, 31 (1998), 235-284.
- Gonzalez, F. I., “Self-Knowledge, Practical Knowledge, and Insight: Plato’s Dialectic and the Dialogue Form”, στὸ: F. I. Gonzalez (ed.), *The Third Way: New Directions in Platonic Studies* (U.S.A: Rowman & Littlefield Publishers, INC., 1995), 155-187.
- Gonzalez, F. J., (ed.), *The Third Way. New Dirrections in Platonic Studies* (U.S.A.: Rowman & Littlefield Publishers, INC., 1995).

- Graham, D. W., (ed.), *Studies in Greek Philosophy: Gregory Vlastos. Volume II: Socrates, Plato, and their Tradition* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1995)
- Griswold, C. L., “Reading and Writing Plato”, *Philosophy and Literature*, 32 (2008), 205-216.
- Griswold, C. L., Jr (ed.), *Platonic Writings, Platonic Readings* (London, New York: Routledge, 1988).
- Griswold, C. L., *Self-Knowledge in Plato’s Phaedrus* (New Haven and London: Yale University Press, 1986).
- Grote, G., *A History of Greece: From the Time of Solon to 403 B. C.*, condensed and edited by J. M. Mitchell and M. O. B. Caspari, with a new introduction by P. Cartledge (New York: Routledge, 2001).
- Guthrie, W. K. C., *A History of Greek Philosophy, Vol. V. The Later Plato and the Academy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1975).
- Guthrie, W. K. C., *Οί Σοφιστές, μτφρ.: Δ. Τσεκουράκης* (Αθήνα: Μ. Ι. Ε. Τ., 1998 [έκδ. άγγλ. πρωτοτύπου 1971]).
- Guthrie, W.K.C., *A History of Greek Philosophy. Vol. IV. Plato. The Man and His Dialogues: Earlier Period* (Cambridge: Cambridge University Press, 1975).
- Habermas, J., *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας. Έρευνες πάνω σε μια κατηγορία της αστικής κοινωνίας, μτφρ.: Λ. Αναγνώστου* (Αθήνα: Νήσος, 1997 [έκδ. γερμ. πρωτοτύπου 1990]).
- Hahn, D. E., “Plato’s Noble Lie and Political Brotherhood”, *Classical et Mediaevalia*, 30 (1969), 211-227.
- Hahn, D. E., “The Mixed Constitution in Greek Thought,” στò: R. K. Balot (ed.), *A Companion to Greek and Roman Political Thought* (United Kindom: Wiley-Blackwell, 2009), 178-198.
- Hall, R. W., “On the Myth of the Metals in the *Republic*”, *Apeiron*, 1 (1967), 28-32.

- Hallowell, J. H., “Plato and the Moral Foundation of Democracy”, στὸ: T. L. Thorson (ed.), *Plato: Totalitarian or Democrat?* (Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1963), 129-150.
- Hammond, L. M., “Plato on Scientific Measurement and the Social Sciences”, *The Philosophical Review*, 44 (1935), 435-447.
- Hansen, M. H. and Nielsen, T. H. (eds.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford: Oxford University Press, 2004).
- Hansen, M. H., “Introduction: A key to Inventory”, στὸ: M. H. Hansen and T. H. Nielsen (eds.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford: Oxford University Press, 2004), 3-11.
- Hansen, M. H., “Introduction: Meaning and Reference of the World *Polis*”, στὸ: M. M. H. Hansen and T. H. Nielsen (eds.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford: Oxford University Press, 2004), 39-46.
- Hansen, M. H., “Introduction: *Stasis* as an Essential Aspect of the *Polis*,” στὸ: M. H. Hansen-T. H. Nielsen (eds.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford: Oxford University Press, 2004), 124-129.
- Hansen, M. H., “Introduction: The Importance of the *Polis*”, στὸ: M. H. Hansen and T. H. Nielsen (eds.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford: Oxford University Press, 2004), 12-15.
- Hansen, M. H., “Was the *Polis* a State or a Stateless Society?”, στὸ: T. Nielsen (ed.), *Even More Studies in the Ancient Greek Polis* (Stuttgart: Acts of the Copenhagen Polis Centre, 2002), 17-47.
- Hansen, M. H., «Introduction: The *Polis* as a Religious Organisation”, στὸ: M. H. Hansen and T. H. Nielsen (eds.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford: Oxford University Press, 2004), 130-134.

- Hansen, M. H., *Polis. An Introduction to the Ancient Greek City-State* (Oxford: Oxford University Press, 2006).
- Hansen, M. H., “The Historic Model of Plato’s Statesman in *Politikos*”, *Polis*, 28 (2011), 126-131.
- Hare, R.M., *Plato* (Oxford: Oxford University Press, 1996 [1982¹]).
- Haslam, M. W., “Plato, Sophron, and the Dramatic Dialogue”, *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, 19 (1972), 17-38.
- Havelock, E. A., “The Alphabetic Mind: A Gift of Greece to the Modern World”, *Oral Tradition*, 1 (1986), 134-150.
- Havelock, E. A., *Preface to Plato* (Harvard: Harvard University Press, 1963).
- Havelock, E. A., *The Literate Revolution in Greece and its Cultural Consequences* (Princeton: Princeton University Press, 1982).
- Henry, Madeleine M., *Prisoner of History. Aspasia of Miletus and Her Biographical Tradition* (Oxford: Oxford University Press, 1995).
- Hershbell, J. P., “Reflections on the Orality and Literacy of Plato’s Dialogues”, στὸ: F. J. Gonzalez (ed.), *The Third Way. New Directions in Platonic Studies* (U.S.A.: Rowman & Littlefield Publishers, INC., 1995), 25-39.
- Hesk, J., *Deception and Democracy in Classical Athens* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000).
- Hock, F., “Simon the Shoemaker as an Ideal Cynic”, *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 17 (1976), 41-54.
- Huard, R. L., *Plato’s Political Philosophy: The Cave* (New York: Algora Publishing, 2007).
- Hyland, D., “Why Plato Wrote Dialogues”, *Philosophy and Rhetoric*, 1 (1968), 38-50.
- Θεοδωρακόπουλος, Ἰ. Ν., *Εἰσαγωγή στὸν Πλάτωνα* (Ἀθήνα: Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας», 2000 [1941¹]).

- Ίστορία του Ἑλληνικοῦ ἔθνους, τόμ. Γ1 καὶ Γ2 (Ἀθῆναι: Ἐκδοτικὴ Ἰνστιτούτου Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, 2000 [1971¹]).
- Irwin, T. H., “The Inside Story of the Seventh Platonic Letter: A Sceptical Introduction”, *Rhizai*, 2 (2009), 127-160.
- Jameson, M., «Ο ιδιωτικός χώρος και η ελληνική πόλη», στὸ: Ο. Murray-S. Price, *Η αρχαία ελληνική πόλις. Από τον Ὅμηρο ως την εποχὴ του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, μτφρ.: Σ. Κάπαρης, ἐπιμ. μτφρ.: Ἰωάννα Κράλλη (Ἀθήνα: Πατάκης, 2007 [ἔκδ. ἀγγλ. πρωτοτύπου 1990]), 217-246.
- Jazdzewska, Katarzyna, “From *Dialogos* to Dialogue: The Use of the Term from Plato to the Second Century CE”, *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 54 (2014), 17-36.
- Johnson, W. A. and Parker, H. N., *Ancient Literacies: The Culture of Reading in Greece and Rome* (Oxford: Oxford University Press, 2009).
- K. M. Sayre, “Plato’s Dialogues in Light of the *Seventh Letter*”, στὸ: C. L. Griswold, Jr (ed.), *Platonic Writings, Platonic Readings* (London, New York: Routledge, 1988), 93-109.
- Kahn, C. H., “The Myth of the *Statesman*,” στὸ: Cataline Partenie (ed.), *Plato’s Myths* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 148-166.
- Kahn, C. H., “Writing Philosophy: Prose and Poetry from Thales to Plato”, στὸ: H. Yunis (ed.), *Written Texts and the Rise of Literature Culture in Ancient Greece* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 139-161.
- Kahn, C. H., *Plato and the Socratic Dialogue: The Philosophical Use of a Literary Form* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996).
- Κακλαμάνου, Ἑλένη, «Περιπτώσεις ἀπάτης στην Πλατωνικὴ Πολιτεία», *Υπόμνημα*, 2 (2004), 61-86.
- Κακριδῆς, Ι. Θ., *Ερμηνευτικὰ σχόλια στον Επιτάφιο του Περικλή* (Ἀθήνα: Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Εστίας», 1988 [1941¹]).

- Καλέση, Χρυσοβαλάντου-Χριστίνα Ν., *Τα «άγραφα δόγματα» του Πλάτωνα και οι οντολογικές θεωρίες του διαλόγου Φίληβος*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία (Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2015).
- Kamtekar, Rachana, "Plato on Education and Art," στὸ: G. Fine (ed.), *The Oxford Handbook of Plato* (Oxford: Oxford University Press, 2011), 336-359.
- Kamtekar, Rachana, "Plato on Education and Art", στὸ: G. Fine (ed.), *The Oxford Handbook of Plato* (Oxford: Oxford University Press, 2011), 336-359.
- Kamtekar, Rachana, "What's the Good of Agreeing? *Homonoia* in Platonic Politics", *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, 26 (2004), 131-170.
- Κάρτλετς, Π., *Η αρχαία ελληνική πολιτική σκέψη και πράξη*, μτφρ.: Β. Κεφαλλονίτης (Αθήνα: Λιβάνης, 2011 [ἔκδ. ἀγγλ. πρωτοτύπου 2009]).
- Καστοριάδης, Κ., *Ὁ Πολιτικός τοῦ Πλάτωνα. Ἐπτὰ σεμινάρια στὴν EHESS*, μτφρ.: Ζωή Καστοριάδη, πρόλ.: Π. Βιντάλ-Νακέ (Ἀθήνα: ΠΟΛΙΣ, 2001 [ἔκδ. γαλλ. πρωτοτύπου 1999]).
- Kastely, J. L., *The Rhetoric of Plato's Republic: Democracy and the Philosophical Problem of Persuasion* (Chicago and London: The University of Chicago Press, 2015).
- Kato, S., "The Role of *Paradeigma* in the *Statesman*", στὸ: C. J. Rowe (ed.), *Reading the Statesman. Proceedings of the III Symposium Platonicum* (Sankt Augustin: Academia Verlag, 1995), 162-172.
- Kerferd, G. B., *Ἡ σοφιστικὴ κίνηση*, μτφρ.: Π. Φαναράς (Ἀθήνα: Καρδαμίτσα, 1999 [ἔκδ. ἀγγλ. πρωτοτύπου 1981]).
- Kinzl, K. H. (ed.), *A Companion to the Classical Greek World* (Malden, MA; Oxford: Blackwell, 2006).
- Klosko, G., *The Development of Plato's Political Theory* (New York and London: Methuen, 1986).

- Kobusch, T., and Mojsisch, B. (Hrsg.), *Platon: Seine Dialoge in der Sicht der neueren Forschung* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1996).
- Kolšovský, Š., “Σωκρατικοί λόγοι as a Literary Genre and a Way of Life”, *ELECTRYONE*, 2 (2014), 1-13/
<http://www.electryone.gr/>.
- Koselleck, R., *Kritik und Krise. Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt* [Freiburg/ München: Verlag K. Alber GmbH, 1959]).
- Κουμάκης, Γ. Χ., *Πολίτευμα και ήθος. Η διαλεκτική και τα «άγραφα δόγματα» κατά τον Πλάτωνα* (Αθήνα: Εκδόσεις Συμμετρία, 2008).
- Κούτρας, Δ., «Ή μετρητική τέχνη καί ἡ πολιτικὴ φρόνηση», στὸ: Κ. Ἰ. Βουδούρης (ἐκδ.), *Ή Πολιτικὴ καί ὁ Πολιτικός* (Ἀθήνα: Διεθνῆς Ἑταιρεία Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, 1990), 94-106.
- Krämer, H.-J., *Arete bei Platon und Aristoteles. Zum Wesen und zur Geschichte der platonischen Ontologie* (Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1959 [=Amsterdam: P. Schippers, 1967²]).
- Krämer, H.-J., *Plato and the Foundations of Metaphysics. A Work on the Theory of the Principles and Unwritten Doctrines of Plato with a Collection of the Fundamental Documents*, ed. and trans.: J. R. Catan (New York: State University of New York Press, 1990).
- Krämer, H.-J., “Plato’s Unwritten Doctrine”, στὸ: D. Nikulin (ed.), *The Other Plato: The Tübingen Interpretation of Plato’s Inner-Academic Teachings* (Albany, NY: State University of New York, 2012), 65-81 [τίτλος γερμ. πρωτοτύπου: H.-J. Krämer, “Platons ungeschriebene Lehre”, στὸ: T. Kobusch and B. Mojsisch (Hrsg.), *Platon: Seine Dialoge in der Sicht der neueren Forschung* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1996), 249-275]).

- Kühn, U., “Öffentlicher und privater Raum in den Dialogen Platons”, *Gymnasium*, 118 (2011), 525-545.
- Κυριαζόπουλος, Σπ. Δ., *Τὸ γεγονός τῆς φιλοσοφίας* (Ἀθήναι, 1969).
- Kurihara, Y., *Plato on Public and Private* (Tokyo, Chisenshokan, 2016 [in Japanese with an English Summary]).
- Kurihara, Y., “An Introduction to Plato’s Theory of Public and Private: The ‘Decent Person’ in Republic 10” [in Japanese], *Methodos: A Journal for Ancient Philosophy*, 48 (2016), 1-17.
- Κύρκος, Β. Α., *Αρχαίος Ελληνικός Διαφωτισμός και Σοφιστική*, (Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1992² [1987¹]).
- Κωστή, Ειρήνη Α. Ε., *Ο Νυχτερινός Σύλλογος στα πλαίσια της πολιτικής φιλοσοφίας του Πλάτωνος*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία (Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2002).
- LaForse, B., “The Greek World, 371-336”, στὸ: K. H. Kinzl (ed.), *A Companion to the Classical Greek World* (Malden, MA; Oxford: Blackwell, 2006), 544-559.
- Laks, A., “The *Laws*”, στὸ: C. Rowe and M. Schofield (eds.), S. Harrison and Melissa Lane (ass. eds.), *The Cambridge History of Greek and Roman Political Thought* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 258-292.
- Lane, Melissa S., *Method and Politics in Plato’s Statesman* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).
- Lane, Melissa, “The Origins of the Statesman-Demagogue Distinction in and after Ancient Athens”, *Journal of the History of Ideas*, 73 (2012), 179-200.
- Lasch, C., *Η κουλτούρα του ναρκισσισμού. Η αμερικανική ζωή σε μία εποχή μειούμενων προσδοκιών*, μτφρ.: Β. Τομανάς (Αθήνα: Νησίδες, 1999 [ἔκδ. ἀγγλ. πρωτοτύπου 1979]).
- Legras, B., *Πολιτισμός και εκπαίδευση στον αρχαίο ελληνικό κόσμο 8ος αιώνας π. Χ.-4ος αιώνας μ. Χ.*, μτφρ.: Αναστασία

- Καραστάθη, πρόλ.: Σ. Ράσης (Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική, 2005 [έκδ. γαλλ. πρωτοτύπου 2002]).
- Lentz, T. M., *Orality and Literacy in Hellenic Greece* (Carbondale IL: Southern Illinois University Press, 1989).
- Leontsini, E., “The Motive of Society: Aristotle on Civic Friendship, Justice, and Concord”, *Res Publica*, 19 (2013), 21-35.
- Lesky, A., *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας*, μτφρ.: Α. Γ. Τσοπανάκης (Θεσσαλονίκη: Ἐκδοτικός Οἶκος Ἀδελφῶν Κυριακίδη Α. Ε., 2008 [έκδ. Γερμ. Πρωτοτύπου 1971]).
- Levinson, M., Morton, A. Q., Winspear, A. D., “The Seventh Letter of Plato”, *Mind*, 77 (1968), 309-325.
- Levinson, R. B., *In Defense of Plato* (Harvard: Harvard University Press, 1953).
- Lewis, V. B., “Politeia kai Nomoi: On the Coherence of Plato’s Political Philosophy”, *Polity*, 31 (1998), 331-349.
- Lewis, V. B., “The Nocturnal Council and Platonic Political Philosophy”, *History of Political Thought*, 19 (1998), 1-20.
- Lewis, V. B., “The Seventh Letter and the Unity of Plato’s Political Philosophy”, *The Southern Journal of Philosophy*, 38 (2000), 231-250.
- Λιάκρη, Αλεξάνδρα, «Ο πολιτικός και οι αντιποιοῦμενοι την πολιτική τέχνη», στὸ: Κ. Ἰ. Βουδούρης (έκδ.), *Ἡ Πολιτική καί ὁ Πολιτικός* (Αθήνα: Διεθνῆς Ἑταιρεία Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, 1990), 152-162.
- Lima., P. A., “Plato’s *Phaedrus* and the Limitations of Philosophy’s Written Word”, στὸ: A. Caeiro, M. I. Carvalho, H. Telo (eds.), *In the Mirror of the Phaedrus* (Sankt Augustin: Academia Verlag, 2013), 271-301.
- Lintott, A., *Violence, Civil Strife and Revolution in the Classical City 750-330 BC* (London & Canberra: Croom Helm, 1982).
- Lodge, R. C., “Private and Public Spirit in Platonism”, *The Philosophical Review*, 34 (1925), 1-27.

- Long, A., “Plato’s Dialogues and a Common Rationale for Dialogue Form”, στὸ: S. Goldhill (ed.), *The End of the Dialogue in Antiquity* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 45-59.
- Luz, M., “Socratics (Other than Plato)”, στὸ: G. A. Press (ed.), F. Gonzalez, Debra Nails and H. Tarrant (assoc. eds.), *The Continuum Companion to Plato* (London, New York: Continuum International Publishing Group, 2012), 30-33.
- Manheim, E., *Aufklärung und öffentliche Meinung: Studien zur Sociologie der Öffentlichkeit im 18. Jahrhundert*, Hrsg. und eingel. von N. Schindler (Stuttgart–Bad Cannstatt: Frommann–Holzboog, 1979).
- Μανιάτης, Γ. Ν., *Φιλοσοφία και πολιτεία στον Πλάτωνα: Ο φιλόσοφος-βασιλεύς και η αρίστη πολιτεία* (Αθήνα: Εκδ. Έννοια, 2005).
- Mann, W.-R., “Plato in Tübingen: A Discussion of Konrad Gaiser, *Gesammelte Schriften*”, *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, 31 (2006), 349-400.
- Μαραγγιανού–Δερμούση, Εὐαγγελία, «‘Ο σωστὸς πολιτικὸς εἶναι ἢ ὄχι κατὰ τὸν Πλάτωνα ὑπεράνω τῶν νόμων;», *Φιλοσοφία*, 23-24 (1993-1994), 145-154.
- Márquez, X., “Measure and the Arts in Plato’s Statesman”, *Plato: The Internet Journal of the International Plato Society*, 6 (2006), 1-12.
- Márquez, X., *A Stranger’s Knowledge. Statesmanship, Philosophy & Law in Plato’s Statesman* (Las Vegas: Parmenides Publishing, 2012).
- Mc Cabe, Mary Margaret, “Plato’s Ways of Writing”, στὸ: Gail Fine (ed.), *The Oxford Handbook of Plato* (Oxford: Oxford University Press, 2011), 88-113.
- McAdon, B., “Plato’s Denunciation of Rhetoric in the *Phaedrus*”, *Rhetoric Review*, 23 (2004), 21-39.

- McAuley, A., “Officials and Office-Holding”, στὸ: H. Beck (ed.), *A Companion to Ancient Greek Government* (Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2013), 176-190.
- McCabe, Mary Margaret, “Form and the Platonic Dialogues”, στὸ: H.H. Benson (ed.), *A Companion to Plato* (Malden, Mass.; Oxford: Blackwell Publishing, 2006), 39-54.
- McCoy, Marina, *Plato on the Rhetoric of Philosophers and Sophists* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008).
- Micheline, Ann N., (ed.), *Plato as Author: The Rhetoric of Philosophy* (Leiden; Boston: Brill, 2003).
- Μικρογιαννάκης, Εμμ. (επιμ.), *Πλάτωνος Νόμοι. Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, 7-8 Μαΐου 2001 (Ἀθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλα, 2003).*
- Μίλερ, Μ., *Ο Φιλόσοφος στον Πολιτικό του Πλάτωνα, μαζί με το «Διαλεκτική εκπαίδευση και Ἄγραφα δόγματα στον Πολιτικό του Πλάτωνα»,* μτφρ.: Δ. Καπράλος (Ἀθήνα: Ενάλιος, 2009).
- Miller, M. H., JR, *Plato’s Parmenides: The Conversion of the Soul* (University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 1991 [1986¹]).
- Miller, M., “The Choice between the Dialogues and the ‘Unwritten Teachings’: A Scylla and Charybdis for the Interpreter?”, στὸ: F. I. Gonzalez (ed.), *The Third Way: New Directions in Platonic Studies* (USA: Rowman & Littlefield Publishers, INC., 1995), 225-244.
- Mitchell, B. and Lucas, J. R., *An Engagement with Plato’s Republic. A Companion to the Republic* (London and New York: Ashgate, 2003¹ and Routledge, 2017²).
- Mittelstrass, J., “On Socratic Dialogue”, στὸ: C. L. Griswold, Jr (ed.), *Platonic Writings, Platonic Readings* (London, New York: Routledge, 1988), 126-142.

- Μιχαηλίδης, Κ.Π., «Τὸ Μέτρο ὡς ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ ἀρχὴ στὸν Πλάτωνα», στό: Κ. Ἰ. Βουδούρης (ἐκδ.), *Πλατωνικὴ Πολιτικὴ Φιλοσοφία*, Πρακτικά 8^{ου} Διεθνοῦς Συνεδρίου Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, Ἀθήνα-Πυθαγόρειον Σάμου, Ἰούλιος 1996 (Ἀθήνα: Διεθνὲς Κέντρο Φιλοσοφίας καὶ Πολιτισμοῦ, 1997), 73-86.
- Moller Okin, Susan, “Philosopher Queens and Private Wives: Plato on Women and the Family”, *Philosophy and Public Affairs*, 6 (1977), 345-369.
- Moore, C., “The Myth of Theuth in the *Phaedrus*”, στό: Catherine Collobert, P. Destrée, F. J. Conzalez (eds.), *Plato and Myth: Studies on the Use and Status of Platonic Myths* (Leiden·Boston: Brill, 2012), 27-303.
- Moore. Jr. B., *Privacy. Studies in Social and Cultural History* (Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe, 1984).
- Morgan, Janett, “Women, Religion, and the Home”, στό: D. Ogden (ed.), *A Companion to Greek Religion* (Oxford: Blackwell Publishing, 2007), 297-310.
- Morrison, J. S., “The Origins of Plato’s Philosopher–Statesman”, *Classical Quarterly*, 8 (1958), 198-218.
- Morrow, G. R., *Plato’s Cretan City: A Historical Interpretation of the Laws* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1993 [1960¹]).
- Morrow, G., *Plato’s Epistles. A Translation, with Critical Essays and Notes* (New York, Ind.: Bobbs-Merrill, 1962).
- Mossé, Claude, *Ο πολίτης στην αρχαία Ελλάδα. Γένεση και εξέλιξη της πολιτικής πράξης*, μτφρ.: Ιωάννα Παπακωνσταντίνου (Ἀθήνα: Σαββάλας, 1996 [ἐκδ. γαλλ. πρωτοτύπου 1993]).
- Mossé, Claude, *Οι θεσμοί στην κλασική Ελλάδα*, μτφρ.: Μαρία Παπαηλιάδη (Ἀθήνα: Μεταίχμιο, 2000 [ἐκδ. γαλλ. πρωτοτύπου 1992]).

- Mossé, Claude, *Τὸ τέλος τῆς Ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας. Κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς ὄψεις τῆς παρακμῆς τῆς Ἑλληνικῆς πόλεως στὸν 4^ο αἰῶνα π.Χ.*, ἐπιμ.: Γ. Κ. Βλάχος (Ἀθήνα: Παπαζήσης, 1978 [ἔκδ. γαλλ. πρωτοτύπου 1962]).
- Motta, Anna, “The Visible Cosmos of Dialogues: Some Historical and Philosophical Remarks about Plato in the Late Antique Schools”, *Archai: Revista sobre as origens do pensamento ocidental*, 12 (2014), 11-16.
- Moutsopoulos, E., and Protopoulos-Marneli, M., (eds.), *Ἡ ἔννοια τοῦ πολίτη στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία/The Notion of Citizenship in Ancient Greek Philosophy* (Athens: Academy of Athens. Research Centre on Greek Philosophy, 2009),
- Moutsopoulos, E., *Thought, Culture, Action: Studies in the Theory of Values and Its Greek Sources* (Athens: Academy of Athens, Center for Research on Greek Philosophy, 2006).
- Μπαγιόνας, Α., *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἠθικῆς ἀπὸ τοὺς Προσωκρατικούς ὡς τὴν ἀρχαία Ἀκαδημία* (Θεσσαλονίκη: Α. Π. Θ., 1978).
- Μπάλλα, Χλόη, «Γιατί ο Πλάτων δέχεται τις γυναῖκες στὴν τάξη των φυλάκων;», *Υπόμνημα*, 2 (2004), 105-115.
- Μπάλλα, Χλόη, «Δημόσιος ρήτορας ἢ ιδιωτικός συνομιλητής; Ἡ στόχευση τῆς πλατωνικῆς διαλεκτικῆς», στὸ: *Ἰδιωτικός βίος καὶ δημόσιος βίος στὴν Ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα καὶ στὸν Διαφωτισμό. Μελέτες αφιερωμένες στὴν Ἰωάννα Γιατρομανωλάκη*, ἐπιμ.: Λουκία Αθανασάκη, Τ. Νικολαΐδης, Δ. Σπαθάρης (Ἡράκλειο: Πανεπιστημιακὲς ἐκδόσεις Κρήτης & Ἐκδόσεις Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Κρήτης, 2014), 255-281.
- Μπάλλα, Χλόη, *Πλατωνικὴ Πειθῶ: Ἀπὸ τὴν Ρητορικὴ στὴν Πολιτικὴ*, πρόλ.: Π. Καλλιγὰς (Ἀθήνα: ΠΟΛΙΣ, 1997).

- Murray, J. S., “Disputation, Deception, and Dialectic: Plato on the True Rhetoric (*Phaedrus* 261-266)”, *Philosophy and Rhetoric*, 21 (1988), 279-289.
- Murray, O., «Ἐλλογες πόλεις», στὸ: O. Murray-S. Price, *Ἡ ἀρχαία ἐλληνική πόλις. Ἀπὸ τοῦ Ὀμηροῦ ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου*, μτφρ.: Σ. Κάπαρης, ἐπιμ. μτφρ.: Ἰωάννα Κράλλη (Ἀθήνα: Πατάκης, 2007 [ἔκδ. ἀγγλ. πρωτοτύπου 1990]), 17-45.
- Murray, O. – Price, S., *Ἡ ἀρχαία ἐλληνική πόλις. Ἀπὸ τοῦ Ὀμηροῦ ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου*, μτφρ.: Σ. Κάπαρης, ἐπιμ. μτφρ.: Ἰωάννα Κράλλη (Ἀθήνα: Πατάκης, 2007 [ἔκδ. ἀγγλ. πρωτοτύπου 1990]).
- Nails, Debra, “The Life of Plato of Athens”, στὸ: H.H. Benson (ed.), *A Companion to Plato* (Malden, Mass.; Oxford: Blackwell Publishing, 2006), 1-12.
- Nielsen, T., (ed.), *Even More Studies in the Ancient Greek Polis* (Stuttgart: Acts of the Copenhagen Polis Centre, 2002).
- Nikulin, D., (ed.), *The Other Plato: The Tübingen Interpretation of Plato’s Inner-Academic Teachings* (Albany, NY: State University of New York, 2012).
- Nikulin, D., “Plato: *Testimonia et Fragmenta*”, στὸ: D. Nikulin (ed.), *The Other Plato: The Tübingen Interpretation of Plato’s Inner-Academic Teachings* (Albany, NY: State University of New York, 2012), 1-38.
- North, Helen F., *From Myth to Icon: Reflections of Greek Ethical Doctrine in Literature and Art* (Ithaca and London: Cornell University Press, 1979).
- North, Helen F., *SOPHROSYNE: Self-knowledge and Self-Restraint in Greek Literature* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1966).
- Νούτσος, Π., *Για τὴν Ἱστορία τῶν Ἰδεῶν* (Ἀθήνα: Ταξιδευτῆς, 2011).

- Νούτσος, Π., *Ὁδηγός ἐρευνητικῆς μεθοδολογίας* (Ἀθήνα: Ἑλληνικά Γράμματα, 1998).
- Ogden, D., (ed.), *A Companion to Greek Religion* (Oxford: Blackwell Publishing, 2007).
- Ong, W. J., *Προφορικότητα καί ἐγγραμματοσύνη. Ἡ ἐκτεχνολόγηση τοῦ λόγου*, μτφρ.: Κ. Χατζηκυριάκου, ἐπιμ.: Θ. Παραδέλλης (Ἡράκλειο: Πανεπιστημιακές Ἐκδόσεις Κρήτης, 2005 [ἐκδ. ἀγγλ. πρωτοτύπου 1982]).
- Orwin, C., “Stasis and Plague: Thucydides on the Dissolution of Society”, *The Journal of Politics*, 50 (1988), 831-847.
- O’ Sullivan, N., “Written and Spoken in the First Sophistic”, στὸ: I. Worthington (ed.), *Voice into Text: Orality and Literacy in Ancient Greece* (Leiden: Brill, 1996), 115-127.
- Page, C., “The Truth about Lies in Plato’s *Republic*”, *Ancient Philosophy*, 11 (1991), 1-33.
- Pantel, Pauline S., “State Festivals and Celebrations”, στὸ: H. Beck (ed.), *A Companion to Ancient Greek Government* (Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2013), 432-447.
- Παιονίδης, Φ., Γιαννακόπουλος, Ν., *Ἀθηναῖοι δημαγωγοί. Ἀνασκευάζοντας ἓνα αντιδημοκρατικό στερεότυπο*, (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Οκτώ, 2018).
- Παπαγεωργάκης, Γ. Ι., *Ἡ «λογιστικὰ» του Ἀρχύτα και ἡ «μετρητικὴ» του Πλάτωνα. Ἡ τέχνη τῆς μέτρησης στον χώρο τῆς ἠθικῆς και τῆς πολιτικῆς*, Μεταπτυχιακὴ Διπλωματικὴ Ἐργασία (Ἰωάννινα: Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, 2015).
- Παπαλεξίου, Κερασένια, «Τίς ἀγορεύειν βούλεται;», στὸ: E. Moutsopoulos and M. Protopapas-Marneli (eds.), *Ἡ ἔννοια τοῦ πολίτη στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ φιλοσοφία/The Notion of Citizenship in Ancient Greek Philosophy* (Athens: Academy of Athens. Research Centre on Greek Philosophy, 2009), 102-118.

- Παπασταῦρος, Ἰ. Σ., *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος* (Ἐν Ἀθήναις: Ἐκδ. Ἰ. Χιωτέλη, 1969).
- Rappas, N., *Πολιτεία του Πλάτωνα. Ἐνας οδηγός ανάγνωσης*, μτφρ.: Δ. Παπαγιαννάκος, επιστ. επιμ.: Ἰωάννα Πατσιώτη (Αθήνα: Οκτώ, 2006 [ἔκδ. ἀγγλ. πρωτοτύπου 1995]).
- Partenie, Cataline (ed.), *Plato's Myths* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009).
- Πετράκη, Ζαχαρούλα, «Ο ιδιωτικός και δημόσιος βίος των Φυλάκων στο 5^ο βιβλίο της Πολιτείας. Από την πλατωνική 'κοινωνιολογία' στη 'μεταφυσική';», στό: *Ιδιωτικός βίος και δημόσιος βίος στην Ελληνική αρχαιότητα και στον Διαφωτισμό. Μελέτες αφιερωμένες στην Ἰωάννα Γιατρομανωλάκη*, επιμ.: Λουκία Αθανασάκη, Τ. Νικολαΐδης, Δ. Σπαθάρας (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης & Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, 2014), 283-319.
- Πέτσιος, Κ. Θ., *Φιλοσοφικές έννοιες ως τρόπος επιχειρηματολογίας στους αττικούς ρήτορες*, αδημ. Διδακτ. διατρ. (Γιάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1993).
- Pettersson, O., "Language, Search and Aporia in Plato's Seventh Letter", *The Journal of Sapiential Wisdom and Philosophy (Sophia Perennis)*, 2 (2010), 31-62.
- Pettersson, O., "Political Reluctance: On the Noble Lie in Plato's Republic", *E-Logos: Electronic Journal for Philosophy*, 18 (2014), 1-32.
- Pfeiffer, R., *History of Classical Scholarship from the Beginnings to the End of the Hellenistic Age* (Oxford: Clarendon Press, 1968).
- Pieper, J., *Leisure. The Basis of Culture*, intr.: R. Scruton, new trans.: G. Malsbary (South Bend, Indiana: St. Augustine's Press, 1998 [ἔκδ. γερμ. πρωτοτύπου 1948]).

- Planinc, Z. (ed.), *Politics, Philosophy, Writing: Plato's Art of Caring for Souls* (Columbia and London: University of Missouri Press, 2001).
- Prauscella, Lucia, *Performing Citizenship in Plato's Laws* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014).
- Πρελορέντζος, Γ., «Η πλατωνική αντίληψη για την καταγωγή της πολιτικής κοινωνίας στους Νόμους σε συσχετισμό προς άλλες αρχαίες και νεότερες θεωρίες», στὸ: Εμμ. Μικρογιαννάκης (επιμ.), *Πλάτωνος Νόμοι. Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, 7-8 Μαΐου 2001* (Ἀθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλα, 2003), 89-122.
- Press, G. A. (ed.), *Who Speaks for Plato? Studies in Platonic Anonymity* (Lanham; Boulder; New York; Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, INC, 2000).
- Press, G. A. (ed.), Gonzalez, F., Nails, Debra and Tarrant, H. (ass. eds.), *The Continuum Companion to Plato* (London, New York: Continuum International Publishing Group, 2012).
- Press, G. A., "Plato's Dialogues as Enactments", στὸ: F. I. Gonzalez (ed.), *The Third Way: New Directions in Platonic Studies* (USA: Rowman & Littlefield Publishers, INC., 1995), 133-152.
- Price, J. J., *Thucydides and Internal War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004 [2001¹]).
- Protopapas-Marneli, Maria, "L'Actualité de la République Platonicienne", *Κοινωνική θεωρία/Social theory*, 2 (2012), 137-149.
- Rabbås, Ø., "Writing, Memory, and Wisdom: The Critique of Writing in the *Phaedrus*", *Symbolae Osloenses: Norwegian Journal of Greek and Latin Studies*, 84 (2010), 26-48.
- Reale, G., *Per una nuova interpretazione di Platone: Rilettura della metafisica dei grandi dialoghi alla luce delle "Dottrine non scritte"* (Milano: Vita e pensiero, 1987).

- Reale, G., *Σωκράτης. Πρὸς ἀνακάλυψιν τῆς ἀρχαίας σοφίας*, ἐπιμ. μτφρ.: Μαρία Οἰκονομίδου (Ἀθήνα: Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, 2008 [ἔκδ. ἰταλ. πρωτοτύπου 1999]).
- Reeve, C. D. C., *Philosopher-Kings. The Argument of Plato's Republic* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2006 [1988¹]).
- Reynolds, L. D. and Wilson, N. G., *Scribes and Scholars: A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature* (Oxford: Clarendon Press, 1991 [1968¹]).
- Rhodes, J. M., "Mystic Philosophy in Plato's *Seventh Letter*", σὺν: Z. Planinc (ed.), *Politics, Philosophy, Writing: Plato's Art of Caring for Souls* (Columbia and London: University of Missouri Press, 2001), 179-247.
- Riginos, Alice S., *Platonica: The Anecdotes Concerning the Life and Writings of Plato* (Leiden: E. J. Brill, 1976).
- Romilly, J. de, *Οἱ μεγάλοι Σοφιστές στην Αθήνα του Περικλή*, μτφρ.: Φ. Ι. Κακριδῆς (Ἀθήνα: Ἰνστιτούτο του Βιβλίου-Μ. Καρδαμίτσα, 1994 [ἔκδ. γαλλ. πρωτοτύπου 1988]).
- Rosen, S., "Plato's Myth of the Reversed Cosmos", *The Review of Metaphysics*, 33 (1979), 59-85.
- Rosen, S., *Diaeresis and Myth in Plato's Statesman* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1987).
- Rosen, S., *Plato's Republic: A Study* (New Haven & London: Yale University Press, 2005).
- Rosen, S., *Plato's Statesman: The Web of Politics* (New Haven and London: Yale University Press, 1995).
- Rowe, C. J. (ed.), *Reading the Statesman. Proceedings of the III Symposium Platonicum* (Sankt Augustin: Academia Verlag, 1995).
- Rowe, C., "Public and Private Speaking in Plato's Later Dialogues", σὺν: L. Brisson, T. Calvo, L. Rosseti, T. A. Szlezák (eds.),

- Platón: Los Diálogos Tardíos. Actas del Symposium Platonicum 1986*, compilado por Conrado Eggers Lan (Sankt Augustin: Academia Verlag, 1994 [1987¹]), 125-137.
- Rowe, C. and Schofield, M., (eds.), S. Harrison and Melissa Lane (ass. eds.), *The Cambridge History of Greek and Roman Political Thought* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005).
- Rowe, C., “The Relationship of the *Laws* to the Other Dialogues: A Proposal”, στὸ: C. Bobonich (ed.), *Plato’s Laws: A Critical Guide* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 29-50.
- Σακελλαρίου, Μ. Β., *Η Αθηναϊκή δημοκρατία* (Κρήτη: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2012 [1999¹]).
- Sakellariou, M. B., *The Polis-State. Definition and Origin* (Athens: Research Centre for Greek and Roman Antiquity. National Hellenic Research Foundation, 1989). [Ἑλληνικὴ μετὰφραση Μ. Β. Σακελλαρίου, *Πόλις. Ἐνας τύπος ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κράτους*, μτφρ.: Δ. Κοκκῶνης (Ἀθήνα: Μ. Ι. Ε. Τ., 2007)].
- Salmon, J., “Political Hoplites?”, *The Journal of Hellenic Studies*, 97 (1977), 84-101.
- Σαμαράς, Θ., «Ἡ φιλοσοφικὴ σχέση τῆς Πολιτείας καὶ τῶν Νόμων τοῦ Πλάτωνος», *Δευκαλίων*, 17/1 (1999), 23-49.
- Samaras, T., “Leisured Aristocrats or Warrior-Farmers? Leisure in Plato’s *Laws*”, *Classical Philology*, 107 (2012), 1-20.
- Samaras, T., “Family and the Question of Women in the *Laws*”, στὸ: C. Bobonich (ed.), *Plato’s Laws: A Critical Guide* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 172-196.
- Santas, G. (ed.), *The Blackwell Guide to Plato’s Republic* (Oxford: Blackwell Publishing, 2006).
- Santas, G., “Plato’s Criticisms of Democracy in the *Republic*”, *Social Philosophy and Policy*, 24 (2007), 70-89.
- Sarabji, R., “Myth about Non-Propositional Thought”, στὸ: M. Schofield and Martha C. Nussbaum, *Language and Logos: Studies in Ancient Greek Philosophy Presented to G. E. L.*

- Owen (Cambridge: Cambridge University Press, 1982), 295-313.
- Saxonhouse, Arlene W., “Classical Greek Conceptions of Public and Private”, στὸ: S. I. Benn and G. F. Gaus (eds.), *Public and Private in Social Life* (London: Croom Helm, 1983), 363-384.
- Saxonhouse, Arlene W., “Comedy in Callipolis: Animal Imagery in the *Republic*”, *The American Political Science Review*, 72 (1978), 888-901.
- Saxonhouse, Arlene W., “The Philosopher and the Female in the Political Thought of Plato”, *Political Theory*, 4 (1976), 195-212.
- Sayre, K. M., *Plato’s Literary Garden: How to Read a Platonic Dialogue* (Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame, 1995).
- Scafuro, Adele C., “Keeping Record, Making Public: The Epigraphy of Government”, στὸ: H. Beck (ed.), *A Companion to Ancient Greek Government* (Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2013), 400-416.
- Schleirmacher, F., *Introduction to the Dialogues of Plato*, translated from the German by W. Dobson, M. A. (Cambridge: Pitt Press, 1836).
- Schofield, M. and Nussbaum, Martha C., *Language and Logos: Studies in Ancient Greek Philosophy Presented to G. E. L. Owen* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982).
- Schofield, M., “Plato in His Time and Place”, στὸ: Gail Fine (ed.), *The Oxford Handbook of Plato* (Oxford: Oxford University Press, 2011), 36-62.
- Schofield, M., “The Noble Lie”, στὸ: G. R. F. Ferrari (ed.), *The Cambridge Companion to Plato’s Republic* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 138-164.
- Schofield, M., *Plato. Political Philosophy* (Oxford: Oxford University Press, 2006).

- Scott (ed.), D., M. Burnyeat and M. Frede: *The Pseudo-Platonic Seventh Letter* (Oxford: Oxford University Press, 2015).
- Scott, D. (ed.), *Maieusis: Essays in Ancient Philosophy in Honour of Myles Burnyeat* (Oxford: Oxford University Press, 2007).
- Scott, D., “The *Republic*”, στὸ: G. Fine (ed.), *The Oxford Handbook of Plato* (Oxford: Oxford University Press, 2011), 360-382.
- Σέγιερς, Σ., *Πλάτωνος Πολιτεία: Μια εισαγωγή*, μτφρ.: Χ. Κεφαλῆς (Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος, 2015 [έκδ. ἀγγλ. πρωτοτύπου 1999]).
- Sedley, D. (ed.), *The Cambridge Companion to Greek and Roman Philosophy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003).
- Sellars, J., “Simon the Shoemaker and the Problem of Socrates”, *Classical Philology*, 98 (2003), 207-216.
- Sennet R., *Ἡ τυραννία τῆς οἰκειότητας. Ὁ δημόσιος καὶ ὁ ἰδιωτικός χώρος στὸν Δυτικό πολιτισμό*, μτφρ.: Γ. Ν. Μέρτικας, ἐπιμ.: Γ. Λυκιαρδόπουλος (Αθήνα: Νεφέλη, 1999 [έκδ. ἀγγλ. πρωτοτύπου 1974]).
- Shorey, P., “Plato’s *Laws* and the Unity of Plato’s Thought. I”, *Classical Philology*, 9 (1914), 345-369.
- Sickinger, J. P., *Public Records and Archives in Classical Athens* (USA: The University of North Carolina Press, 1999).
- Sider, D., “Did Plato Write Dialogues Before the Death of Socrates?”, *Apeiron*, 14 (1980), 15-18.
- Sinclair, T.A., *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτικῆς Σκέψεως*, μτφρ.-πρόλ.: Γ. Κ. Βλάχος (Αθήνα: Παπαζήσης, 1969).
- Sipiora P.-Baumlin J. S. (eds.), *Rhetoric and Kairos. Essays in History, Theory, and Praxis* (New York: State University of New York Press, 2002).
- Sipiora, P., “The Ancient Concept of *Kairos*,” στὸ: P. Sipiora-J. S. Baumlin (eds.), *Rhetoric and Kairos. Essays in History, Theory, and Praxis* (New York: State University of New York Press, 2002), 1-22.

- Small, Jocelyn P., *Wax Tablets of the Mind: Cognitive Studies of Memory and Literacy in Classical Antiquity* (London: Routledge, 1997).
- Smith, N., “The Logic of Plato’s Feminism”, *Journal of Social Philosophy*, 11 (1980), 5-11.
- Snodgrass, A. M., “The Hoplite Reform and History”, *The Journal of Hellenic Studies*, 85 (1965), 110-122.
- Soffer, W., “Socrates’ Proposals Concerning Women: Feminism or Fantasy?”, *History of Political Thought*, 16 (1995), 157-173.
- Σολωμού-Παπανικολάου, Βασιλική Π., *Ανθρώπινος βίος και ηδονή κατά τον Πλάτωνα*, αδημ. Διδακτ. Διατρ. (Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2003).
- Σολωμού-Παπανικολάου, Β. Π., «Ο έρωτας στη θεώρηση του Πλάτωνα», *Δωδώνη* (Μέρος Τρίτο), 28 (1999), 129-146.
- Solomou-Papanikolaou, Vasiliki, *Polis and Aristotle. The World of the Greek Polis and Its Impact Upon Some Fundamental Aspects of Aristotle’s Practical Philosophy*, Δωδώνη, “Suppl. No. 40” (Ioannina: University of Ioannina, 1989).
- Sorabji, R., “Myth about Non-Propositional Thought”, στὸ: M. Schofield and Martha C. Nussbaum (eds.), *Language and Logos: Studies in Ancient Greek Philosophy Presented to G. E. L. Owen* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982), 295-313.
- Sourvinou-Inwood, Christiane, «Τι είναι θρησκεία πόλεως;», στὸ: O. Murray-S. Price, *Η αρχαία ελληνική πόλις. Από τον Όμηρο ως την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, μτφρ.: Σ. Κάπαρης, έπιμ. μτφρ.: Ίωάννα Κράλλη (Αθήνα: Πατάκης, 2007 [έκδ. άγγλ. πρωτοτύπου 1990]), 357-389.
- Staehler, Tanja, “Theuth Versus Thamous: The Esoteric Plato Revisited”, *Journal of Ancient Philosophy*, 7 (2013), 65-94.
- Στάϊκος, Κ. Σπ., *Η βιβλιοθήκη του Πλάτωνα και τῆς Ακαδημίας* (Αθήνα: Άτων, 2012).

- Stalley, R. F., *An Introduction to Plato's Laws* (Oxford: Basil Blackwell, 1983).
- Stern, P., "The Rule of Wisdom and the Rule of Law in Plato's *Statesman*", *The American Political Science Review*, 91 (1997), 264-276.
- Stokes, J. L., "ΣΧΟΛΗ", *The Classical Quarterly*, 30 (1936), 177-187.
- Strauss, L., *Persecution and the Art of Writing* (Chicago & London: The University of Chicago Press, 1988 [1952¹]).
- Strauss, L., *The City and Man* (Chicago and London: The University of Chicago Press, 1978 [1964¹]).
- Συκουτρής, Ί., *Μελέτες καὶ ἄρθρα. Τὰ γερμανόγλωσσα δημοσιεύματα. Τόμος Α΄, Οἱ ἐπιστολές τοῦ Σωκράτη καὶ τῶν Σωκρατικῶν. Ἀρχαία ἐπιστολογραφία, μτφρ.-ἐπιμ.: Δ. Ί. Ἰακώβ-Α. Ρεγκάκος* (Ἀθήνα: Μ. Ι. Ε. Τ., 2001 [ἔκδ. γερμ. πρωτοτύπου 1931-1933]).
- Swaine, L. A., "A Paradox Reconsidered: Written Lessons from Plato's *Phaedrus*", *Educational Philosophy and Theory*, 30 (1998), 259-273.
- Swason, Judith A., *The Public and the Private in Aristotle's Political Philosophy* (Ithaca and London: Cornell University Press, 1992).
- Szlezák, T. A., "The Tübingen Approach", στὸ: G. A. Press (ed.), F. Gonzalez, Debra Nails and H. Tarrant (ass. eds.), *The Continuum Companion to Plato* (London, New York: Continuum International Publishing Group, 2012), 303-305.
- Szlezák, T. A., *Platon Lesen* (Stuttgart: Friedrich Frommann Verlag Günther Holzboog, 1993 [Ἑλλ. μτφρ.: Τ. Α. Szlezák, *Πώς να διαβάζουμε τον Πλάτωνα*, μτφρ.: Παρασκευή Κοτζιά (Θεσσαλονίκη: Εκδ. Θύραθεν, 2004)]).

- Szlezák, T. A., *Platon und die Schriftlichkeit der Philosophie. Interpretation zu den frühen und mittleren Dialogen* (Berlin, New York: De Gruyter, 1985).
- Szlezák, T. A., *Πώς να διαβάσουμε τον Πλάτωνα*, μτφρ.: Παρασκευή Κοτζιά (Θεσσαλονίκη: Εκδ. Θύραθεν, 2004)
- T. Mishima, “Courage and Moderation in the *Statesman*”, στο: C. J. Rowe (ed.), *Reading the Statesman. Proceedings of the III Symposium Platonicum* (Sankt Augustin: Academia Verlag, 1995), 306-312.
- Tarrant, H., “Orality and Plato’s Narrative Dialogues”, στο: I. Worthington (ed.), *Voice into Text: Orality and Literacy in Ancient Greece*, 129-148.
- Taylor, A. E., *Πλάτων. Ὁ ἄνθρωπος καὶ τὸ ἔργο του*, μτφρ.: Ἰ. Ἀρζόγλου (Ἀθήνα: Μ. Ι. Ε. Τ., 2009 [ἔκδ. ἀγγλ. πρωτοτύπου 1926]).
- Τερέζης, Χ. Α., *Ιστορία της Πλατωνικής Ακαδημίας (387 π.Χ.-529 μ.Χ.)* (Πάτρα: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Πατρών, 2015).
- Τερέζης, Χ. Α., «Ὁψεις της φιλοσοφίας του δικαίου στους Νόμους του Πλάτωνος», στο: Εμμ. Μικρογιαννάκης (επιμ.), *Πλάτωνος Νόμοι. Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, 7-8 Μαΐου 2001* (Ἀθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλα, 2003), 123-139.
- Thesleff, H., *Platonic Patterns: A Collection of Studies by Holger Thesleff* (Las Vegas/Zurich/Athens: Parmenides Publishing, 2009).
- Thomas Rosalind, *Γραπτός και προφορικός λόγος στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ.: Δ. Κυρτάτας (Ἡράκλειο: Πανεπιστημιακὲς ἐκδόσεις Κρήτης, 2001 [ἔκδοση ἀγγλ. πρωτοτύπου 1992]).
- Thomas, Rosalind, “Prose Performance Texts: *Epideixis* and Written Publication in the Late Fifth and Early Fourth Centuries”, στο: H. Yunis (ed.), *Written Texts and the Rise of Literature*

- Culture in Ancient Greece* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 162-188.
- Thomas, Rosalind, “Writing, Reading, Public and Private ‘Literacies’: Functional Literacy and Democratic Literacy in Greece”, στὸ: W. A. Johnson and H. N. Parker, *Ancient Literacies: The Culture of Reading in Greece and Rome* (Oxford: Oxford University Press, 2009), 13-45.
- Thomson, G., *Ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ κοινωνία. Τὸ προϊστορικὸ Αἰγαῖο*, μτφρ.: Γ. Βιστάκης (Ἀθήνα: Ἐκδοτικὸν Ἰνστιτοῦτον Ἀθηνῶν, 1959 [ἔκδ. ἀγγλ. πρωτοτύπου 1949¹, 1954²]).
- Thorson, T. L. (ed.), *Plato: Totalitarian or Democrat?* (Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1963).
- Tomin, J., “A Preliminary to the Study of Plato”, *Symbolae Osloenses: Norwegian Journal of Greek and Latin Studies*, 67 (1992), 80-88.
- Tomin, J., “Dating of the *Phaedrus* and Interpretation of Plato”, *Antichthon*, 22 (1988), 26-41.
- Tomin, J., “Plato’s First Dialogue”, *Ancient Philosophy*, 17 (1997), 31-45.
- Trabattoni, F., “Myth and Truth in Plato’s *Phaedrus*”, στὸ: Catherine Collobert, P. Destrée, F. J. Conzalez (eds.), *Plato and Myth: Studies on the Use and Status of Platonic Myths* (Leiden·Boston: Brill, 2012), 305-321.
- Τσέντος, Ἰ., «Ὁ νόμος καὶ ὁ πολιτικός», στὸ: Κ. Ἰ. Βουδούρης (ἔκδ.), *Ἡ Πολιτικὴ καὶ ὁ Πολιτικός* (Ἀθήνα: Διεθνῆς Ἑταιρεία Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, 1990), 285-296.
- Τσολερίδης, Μ. Χ., *Ἡ θεωρία τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὴν γνώση ὡς ἀνάμνηση ὑπὸ τὸ πρίσμα τοῦ κοινωνικοπολιτικοῦ καὶ γνωσιοθεωρητικοῦ του ὀπτιμισμού*, Μεταπτυχιακὴ Διπλωματικὴ Ἔργασία (Ἰωάννινα: Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, 2015).

- Tuana, Nancy (ed.), *Feminist Interpretations of Plato* (University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 1994).
- Vernant, J.-P., *Μύθος και σκέψη στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ.: Στέλλα Γεωργούδη (Αθήνα: Ί. Ζαχαρόπουλος, 1989 [έκδ. γαλ. πρωτοτύπου 1985¹]), τόμ. Α'.
- Vernant, J.-P., *Οι απαρχές της ελληνικής σκέψης*, μτφρ.: Ελένη Κακοσαίου-Νικολούδη, επιμ.-εισ.: Η. Π. Νικολούδης (Αθήνα: Καρδαμίτσας, 1992 [έκδ. γαλλ. πρωτοτύπου, 1962¹]).
- Vernant, J.-P.-Detienne, M., *Μήτις. Η πολύτροπη νόηση στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ.: Ίωάννα Παπαδοπούλου (Αθήνα: Ί. Ζαχαρόπουλος, 1993 [έκδ. γαλλ. πρωτοτύπου 1974¹]).
- Vlassopoulos, K., *Unthinking the Greek Polis. Ancient Greek History beyond Eurocentrism* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007).
- Vlastos, G., “Was Plato a Feminist?”, στò: D. W. Graham (ed.), *Studies in Greek Philosophy: Gregory Vlastos. Volume II: Socrates, Plato, and their Tradition* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1995), 133-143.
- Vlastos, G., «Δικαιοσύνη και εὐτυχία στην Πολιτεία», στò: G. Vlastos, *Πλατωνικὲς μελέτες*, μτφρ.: Ί. Ἀρζόγλου (Αθήνα: Μ. Ι. Ε. Τ., 1994 [έκδ. ἀγγλ. πρωτοτύπου 1973]), 169-210.
- Vlastos, G., «Περὶ τῆς προφορικῆς διδασκαλίας τοῦ Πλάτωνα», στò: G. Vlastos, *Πλατωνικὲς μελέτες*, μτφρ.: Ί. Ἀρζόγλου (Αθήνα: Μ. Ι. Ε. Τ., 1994 [έκδ. ἀγγλ. πρωτοτύπου 1973]), 531-554.
- Vlastos, G., *Πλατωνικὲς μελέτες*, μτφρ.: Ί. Ἀρζόγλου (Αθήνα: Μ. Ι. Ε. Τ., 1994 [έκδ. ἀγγλ. πρωτοτύπου 1973]).
- Waerdt, P. A. V., (ed.), *The Socratic Movement* (Ithaca and London: Cornell University Press, 1994).
- Waerdt, P. A. V., “Introduction”, στò: P. A. V. Waerdt (ed.), *The Socratic Movement* (Ithaca and London: Cornell University Press, 1994), 1-19.

- Wallace, R.W., “Councils in Greek Oligarchies and Democracies”,
στὸ: H. Beck (ed.), *A Companion to Ancient Greek
Government* (Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2013), 191-204.
- Warne, C., *Arguing with Socrates: An Introduction to Plato’s
Shorter Dialogues* (London· NewDelhi· New York· Sydney:
Bloomsbury, 2013).
- Waugh, Joanne B., “Orality and Literacy”, στὸ: G. A. Press (ed.), F.
Gonzalez, Debra Nails and H. Tarrant (ass. eds.), *The
Continuum Companion to Plato* (London, New York:
Continuum International Publishing Group, 2012), 17-20.
- Waugh, Joanne, “Neither Published nor Perished: The Dialogues as
Speech not Text”, στὸ: F. I. Gonzalez (ed.), *The Third Way:
New Directions in Platonic Studies* (USA: Rowman &
Littlefield Publishers, INC., 1995), 61-77.
- Waugh, Joanne, «Οἱ γυναῖκες, οἱ πολῖτες καὶ ἡ δημοκρατία: Ἡ
πρόκληση τῆς Πολιτείας», στὸ: Κ. Ἰ. Βουδούρης (ἐκδ.),
Πλατωνικὴ Πολιτικὴ Φιλοσοφία, Πρακτικά 8^{ου} Διεθνοῦς
Συνεδρίου Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, Ἀθήνα-Πυθαγόρειον
Σάμου, Ἰούλιος 1996 (Ἀθήνα: Διεθνὲς Κέντρο Φιλοσοφίας καὶ
Πολιτισμοῦ, 1997), 198-216.
- Weiss, R., “Statesman as Ἐπιστήμων: Caretaker, Physician, and
Weaver”, στὸ: C. J. Rowe (ed.), *Reading the Statesman.
Proceedings of the III Symposium Platonicum* (Sankt
Augustin: Academia Verlag, 1995), 213-222.
- Werner, D. S., *Myth and Philosophy in Plato’s Phaedrus*
(Cambridge: Cambridge university Press, 2012).
- Werner, D., “Rhetoric and Philosophy in Plato’s *Phaedrus*”, *Greece
and Rome*, 57 (2010), 21-46.
- White, D. A., *Myth, Metaphysics and Dialectic in Plato’s Statesman*
(Burlington: Ashgate, 2007).
- White, D. A., *Rhetoric and Reality in Plato’s Phaedrus* (U.S.A.:
State University of New York Press, 1993).

- White, N. P., *Ο Πλάτων για τη γνώση και την πραγματικότητα*, επιμ.: Γ. Καραμανώλης, μτφρ.: Χρυσούλα Γραμμένου (Αθήνα: Gutenberg, 2012 [έκδ. άγγλ. πρωτοτύπου 1976]).
- Wilamowitz-Moellendorff, U. Von, *Πλάτων. Η ζωή και το έργο του. Νεότητα-Ώριμα χρόνια- Γήρας* (Αθήνα: Κάκτος, 2005 [έκδ. γερμ. πρωτοτύπου 1920]).
- Wild, J., “Plato as an Enemy of Democracy: A Rejoinder”, στò: T. L. Thorson (ed.), *Plato: Totalitarian or Democrat?* (Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1963), 105-128.
- Wild, J., *Plato’s Modern Enemies and the Theory of Natural Law* (Chicago: The University of Chicago Press, 1953).
- Williams (ed.), J. D., *An Introduction to Classical Rhetoric: Essential Readings* (Oxford, Malden M.A.: Blackwell Publishing, 2009).
- Wolfsdore, D., *The Trials of Reason: Plato and the Crafting of Philosophy* (New York; Oxford: Oxford University Press, 2008).
- Worthington, I., (ed.), *Voice into Text: Orality and Literacy in Ancient Greece* (Leiden: Brill, 1996).
- Χριστοδουλίδη-Μαζαράκη, Αγγελική, «Ο νόμος ως έκφραση του λόγου στους Νόμους του Πλάτωνος», στò: Εμμ. Μικρογιαννάκης (επιμ.), *Πλάτωνος Νόμοι. Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, 7-8 Μαΐου 2001* (Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλα, 2003), 63-78.
- Yunis, H. (ed.), *Written Texts and the Rise of Literature Culture in Ancient Greece* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003).
- Yunis, H., “The Protreptic Rhetoric of the *Republic*”, στò: G. R. F. Ferrari (ed.), *The Cambridge Companion to Plato’s Republic* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 1-26.
- Yunis, H., “Writing for Reading: Thucydides, Plato, and the Emergence of the Critical Reader”, στò: H. Yunis (ed.),

Written Texts and the Rise of Literature Culture in Ancient Greece (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 189-212.

Zeller, E., *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, Drei Teile, jeder Teil in zwei Abteilungen (1922⁵. unverändere Auflage, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1963 [=*Die Philosophie der Griechen. Eine Untersuchung über Charakter, Gang und Hauptmomente ihrer Entwicklung*, Theile 1-3, Tübingen, 1844-1852¹]).

Zuckert, Catherine, “Straussian Readings of Plato”, στο: G. A. Press (ed.), F. Gonzalez, Debra Nails and H. Tarrant (ass. eds.), *The Continuum Companion to Plato* (London, New York: Continuum International Publishing Group, 2012), 298-300.

Ψυχοπαίδης, Κ., *Ο φιλόσοφος, ο πολιτικός και ο τύραννος. Για την πολιτική σκέψη του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη* (Αθήνα: Πόλις, 2006 [1999¹]).

ENGLISH SUMMARY

This PhD dissertation entitled “The Concept of Publicness in Plato’s Philosophy,” consists of Preface, Introduction, two Parts, Conclusions, Bibliography, an English summary and my CV.

In the Introduction, I present the elements which prove the specialty of *polis* as a social construction in order to explain why this particular form of state asked so much influence on Plato’s thought and other thinkers of Hellenic antiquity. The element of publicness gained special distinction among other elements, since it was the result of the publication of the laws during the archaic era, the dissemination of the alphabetic writing, the deep consciousness of the citizens regarding the value of public life, the emergence of the public sphere as an area of politics and free communication, and lastly the demand of the democratic constitution for eradication of secrecy and secret proceedings.

The first Part, which is entitled “Platonic Political Theory and Publicness” includes three Chapters.

The first Chapter focuses on Plato’s critique on the democratic constitution of his era and on the inability of some well known Athenian politicians to educate their citizens. In addition, I try to show that Plato is not an enemy of a moderate democracy; this means that he is not opposed to the principle of publicness, which constitutes the essential element of the democratic constitution.

In the second Chapter, I try to examine the political proposals that Plato suggests in order to contribute in the restoration of public spirit. My research is focused on the *Republic*, the *Statesman* and the *Laws*. I examine how the public sphere is structured in these dialogues in order to define more accurately the function of publicness in Plato's political philosophy and show its various aspects.

In the third Chapter, I examine Plato's opinion about the essence of rhetoric art in public life. The rhetoric art is connected with publicness. I support that Plato is not opposed to the art of persuasion, when its use is based on truth and common interest. Additionally, I examine the rhetoric of falsehood, which according to Plato only the real rulers should use. I support that this view is the only point in the platonic political theory that is incompatible with the spirit of publicness.

The second Part of this PhD dissertation takes the title "Ontology, Theory of Knowledge and Publicness" and includes four Chapters.

In the first Chapter, there is a reference to the esoteric approaches of platonic philosophy, which are the Tübingen School and the American Straussians. Both these hermeneutic schools of platonic philosophy attempt to show that Plato avoided implementing on written texts the ultimate philosophical truths, which he conceived. This view, as I try to show, is absolutely opposed to the general spirit of publicness that characterizes Plato's philosophy.

In the second Chapter, I examine the tradition of orality and the level of literacy in Plato's era, in order to determine the ways of the publication of Knowledge. Dealing with this matter leads to the fullest understanding of Plato's attitude towards both oral and written speech.

In the third Chapter, I attempt a presentation and an analysis of the platonic critique of oral and written speech, and I try to show the reasons that drove Plato to this critique. I support that the critique of speech should not be connected neither with the hypothetical existence of an esoteric teaching nor with the view that the highest philosophical truths should not be announced and should not come in the light of publicness.

In the fourth and last Chapter, there is a reference to certain scholars, who support that Plato is in favor of the non-propositional form of philosophical truths. This view is incompatible with the concept of publicness, which is more general in platonic philosophy. That's why I attempt a refutation of this view on the basis of both Plato's ontological theory of Ideas and his theory of knowledge.

The PhD dissertation is completed with Conclusions, Bibliography, the English Abstract and my Curriculum Vitae (CV).

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ἑκπαίδευση

- ◆ Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, Φιλοσοφικὴ Σχολή, Τμῆμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικῆς καὶ Ψυχολογίας, Τομέας Φιλοσοφίας:
 - Πτυχίο Φιλοσοφίας.
 - Μεταπτυχιακὸ Δίπλωμα Εἰδίκευσης «Ἑλληνικὴ φιλοσοφία–Φιλοσοφία τῶν ἐπιστημῶν». Τίτλος μεταπτυχιακῆς διπλωματικῆς ἐργασίας: «Οἱ ἔννοιες τῆς πολιτικῆς καὶ τοῦ πολιτικοῦ στὴν Πολιτεία καὶ τὸν Πολιτικὸ τοῦ Πλάτωνα».
 - Διδακτορικὸ στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία. Τίτλος Διδακτορικῆς διατριβῆς: «Ἡ ἔννοια τῆς δημοσιότητος στὴν φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνα».

- ◆ Ὁδεῖο Σύγχρονης Τέχνης Ἀγρινίου
 - Πτυχίο Ἀρμονίας, Ἀντίστιξης καὶ Φυγῆς.
 - Δίπλωμα πιάνου.

- ◆ “ABC de Paris” σχολὴ ζωγραφικῆς.

- ◆ Γλῶσσες
 - Ἑλληνικὰ (ἀρχαῖα καὶ νέα)
 - Λατινικὰ
 - Ἀγγλικὰ (ἄπταιστα)
 - Γερμανικὰ (ἀνάγνωση μόνο)

- Γαλλικά (ανάγνωση μόνο)
- Άραβικά (βασικά)

Δημοσιεύσεις

Maria Sozopoulou, “How to Discern the Genuine Politician in a Period of Crisis: The Case of Plato’s Statesman”, στò: Golfo Maggini, Vasiliki P. Solomou-Papanikolaou, Helen Karabatzaki, K. D. Koskeridis (eds), with a Forword by J. J. Vila-Chã, *Philosophy and Crisis: Responding to Challenges to ways of Life in the Contemporary World*, Vol. II. Cultural Heritage and Contemporary Change. Series IV, Western Philosophical Studies; Vol 11 (Washington DC: Council for Research in Values and Philosophy, 2017), 431-445.

Συμμετοχή σὲ Συνέδρια καὶ Σεμινάρια

- **COMIUCAP-NORTH AMERICA, Congress & Regional Assembly: “Educating for Modern Democracy: An Exploration of Philosophical and Religious Resources”, November 7-10, 2017, Boston, US.**
Διοργανωτὲς: Boston College and COMIUCAP.
Τίτλος ἀνακοίνωσης: “Plato’s Critique of Democracy”.
- **COMIUCAP-EUROPE, Congress & Regional Assembly: “Philosophy and the Future of Human**

Formation in Europe”, December 17-19, 2014, Madrid, Spain.

Διοργανωτές: Universidad Pontificia Comillas and COMIUCAP.

Τίτλος ανακοίνωσης: “Plato’s Conception of the Role of Philosophy in Human Formation”.

Τὸ κείμενο τῆς ανακοίνωσης διατίθεται ἠλεκτρονικὰ στὸ παρακάτω σύνδεσμο:

http://www.comiucap.net/images/documenti/TEXTOS/Madrid_2014/07_sozopoulou.pdf

- **International Conference: “Philosophy and Crisis: Responding to Challenges to Ways of Life in the Contemporary World”, July 28-30, 2013, Ioannina, Greece.**

Διοργανωτές: University of Ioannina-Sector of Philosophy and CRVP.

Τίτλος ανακοίνωσης: “How to Discern the Genuine Politician in a Period of Crisis: The Case of Plato’s *Statesman*.”

- **Σεμινάριο: Παιδαγωγική Πιάνου (Προκαταρκτική Σχολή), με καθηγήτρια τὴν Γιακουμίδου Σοφία.**

Διοργάνωση: Ὁδεῖο Σύγχρονης Τέχνης Ἄγρινιου, 25-26 Ἰουνίου 2016.

- **Σεμινάριο: «Σχολικὲς ἑορτὲς-ἐκδηλώσεις».**

Διοργάνωση: Σχολικὸς Σύμβουλος Μουσικῆς (Π.Ε. 16)

Δυτικῆς Ἑλλάδας με ἔδρα τὴν Πάτρα σὲ συνεργασία με τὸ Πειραματικὸ Μουσικὸ Σχολεῖο Ἄγρινιου «Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς» καὶ τὴν Πανελλήνια Ἑνωσὴ Καθηγητῶν

Μουσικῆς, στὸ Ἀμφιθέατρο τοῦ Πειραματικοῦ Μουσικοῦ Σχολείου Ἀγρινίου, 16 Μαρτίου 2011.

- Σεμινάριο: «Διεύθυνση Χορωδίας», μὲ καθηγητὴ τὸν Ἐμ. Παπαγιάννη.

Διοργάνωση: Ὁδεῖο Σύγχρονης Τέχνης Ἀγρινίου, 31 Μαρτίου 2001.

Συμμετοχὴ σὲ Ὅμιλους, Ἐταιρεῖες καὶ Φιλοσοφικὲς Κοινότητες

- ◆ Associate Member στὸ International Plato Society.
- ◆ Student Member στὸ Ancient Philosophy Society.
- ◆ Μέλος τοῦ Φιλολογικοῦ καὶ Λογοτεχνικοῦ Ὁμίλου Ἀγρινίου «Κωνσταντῖνος Χατζόπουλος».
- ◆ Μέλος τῆς Ἱστορικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας Δυτικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδας.

Διδακτικὴ δραστηριότητα

Ἐπηρετήσα ὡς καθηγήτρια Φιλολόγος, ἀλλὰ καὶ ὡς καθηγήτρια Πιάνου στὴν Πρωτοβάθμια καὶ τὴν Δευτεροβάθμια Ἐκπαίδευση, σὲ θέσεις ὠρομίσθιας καὶ ἀναπληρώτριας καθηγήτριας, στὰ παρακάτω σχολεῖα:

- 2^ο Δημοτικὸ Ἅγιου Κωνσταντίνου: ΘΕΣΗ: Ὠρομίθια Καθηγήτρια Μουσικῆς, ἀπὸ 21/1 ἕως 10/6/2004.
- Δημοτικὸ Γαβαλοῦς: ΘΕΣΗ: Ὠρομίθια Καθηγήτρια Μουσικῆς, ἀπὸ 21/1 ἕως 10/6/2004.
- 3^ο Λύκειο Ἀγρινίου: ΘΕΣΗ: Ὠρομίθια Καθηγήτρια Φιλολόγος, κατὰ τὶς σχολικὲς περιόδους:
23/10/2006 ἕως 26/5/2007
13/11/2007 ἕως 14/6/2008
22/09/2008 ἕως 26/5/2009.
- Πειραματικὸ Μουσικὸ Σχολεῖο Ἀγρινίου, «Ρωμανὸς ὁ Μελωδός». ΘΕΣΗ: Ὠρομίθια Καθηγήτρια Πιάνου, ἀπὸ 24/9/2009 ἕως 21/6/2010.
- Πειραματικὸ Μουσικὸ Σχολεῖο Ἀγρινίου, «Ρωμανὸς ὁ Μελωδός». ΘΕΣΗ: Ἀναπληρώτρια Καθηγήτρια Πιάνου, κατὰ τὶς σχολικὲς περιόδους:
22/11/2010 ἕως 30/6/2011
13/12/2011 ἕως 30/6/2012.

Ἄλλες δραστηριότητες

- Συμμετοχὴ σὲ συναυλίες καὶ ἐκδηλώσεις τοῦ Ὠδείου Σύγχρονης Τέχνης Ἀγρινίου καὶ τοῦ Πειραματικοῦ Μουσικοῦ Σχολείου Ἀγρινίου, «Ρωμανὸς ὁ Μελωδός», κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐτῶν 2000—2012.
- Ἐρασιτέχνης ζωγράφος-καλλιτέχνης.